

Kurmapurana

Revised by

Nilmani Mukhopadhyaya
Niyayabandhara

Calcutta The Asiatic Society
1896

कूर्मपुराणम्

श्रीलक्ष्मी

वङ्गदेशीयासियाटिकसमितेरनुप्राया

प्रविष्टाता-मैत्रिपै-श्रीलक्ष्मी-संज्ञता-आपकेन

श्रीनीलमणिमुखोपाध्याय-

आवाकद्वारेण

संशोधितम्

कलिकाताराजधान्याम्

१४ संज्ञके गिरि-विद्युत्-वर्त्मणे

गिरि-विद्युत्-वर्त्मणे

श्रीशशिभूषणभट्टाचार्येण

संशोधितम्

१८८०

15953

but not as cogent, because it is weakened by the arguments which Max Müller has adduced (Chips I. 229), and because the tendency of doing without the notion of God is also met with elsewhere in India. The second argument, the assumption of a multitude of individual souls on both sides, proves nothing; for this assumption was natural with all Indians who did not confess the monism of the Vedānta philosophy. And, besides, this agreement of Buddhism with the Sāṃkhya doctrine is not even a perfect one, since Buddha denied a permanent psychic substance (Oldenberg 252 seq.), and hence did not acknowledge the soul in the same sense as the Sāṃkhyas. The third argument, when stated in that general way, will not stand the test better; for, except the materialism of the Chārvākas, there is not one Indian system which does not regard the liberation of the soul from the bonds of the material world as the highest aim of human effort. In short, if the internal probability of the Buddhist legends in which Kapila and Pañchaśikha are mentioned as predecessors of Buddha¹, is

¹ Professor Ernst Leumann writes to me in a letter, dated 12th May 1892, that the Jaina legend, too, places Kapila before the time of Buddha and Mahāvira, mentioning him along with Rishabha, Bharata and Marīchi, who are, of course, persons incorporated from Brahmanical tradition. The passage which comes into consideration is, as I am kindly informed by Prof. Leumann, *Āvaśyaka-chūrpi* III. 250-252 (on *Āvaśyaka-niryukti* III. 153^b). Marīchi, it is stated there, had induced Kapila to renounce the world, but Kapila, though getting Āsuri as a disciple, did not know what to teach; after his death, however, he was born again as a god and imparted the Sāṃkhya doctrine to Āsuri from the air. *Sa chu*

not rated very high nor regarded as a sufficient testimony for the priority of the Sāṃkhya system, then the question regarding the relation between Buddhism and Sāṃkhya philosophy still remains an open one.

He who undertakes to examine this question and does not want to lose his way in the mist, has to renounce an idea which has been sometimes expressed, *viz.*, that the original system of Kapila may have been essentially different and simpler than that which is contained in the later documents handed down to us. The Sāṃkhya system has not undergone any remarkable alteration from the time of the definitive redaction of the Mahābhārata to that of the composition of our methodical text-books, and no important change could have taken place earlier; the whole character of this system, which is self-consistent and evidently the work of *one* man, speaks against this assumption. In order to keep solid ground under our feet, we have, therefore, simply to compare the Sāṃkhya documents as extant at present with the original records of Buddhism or with Oldenberg's excellent elaboration of them. If we do this, we will have less chance of meeting with coincidences in points of general nature than with coincidences in details; for whether Buddha has borrowed from the Sāṃkhya system, or Kapila from Buddhism, the borrower has at any rate given up fundamental conceptions; and under these circumstances we can only expect that a connection will

tatra darśayaty avyakta-prabhavam vyaktam, chaturvīṃśati-prakāraṃ jñānam prakāśayati.

eventually betray itself chiefly *in details*. Besides, such similarities will be conclusive not only in the case of the Abhidharma, or the metaphysics of the Buddhists, as Max Müller seems to think (Chips*227), but even more in that of external peculiarities which are retained involuntarily in the mode of expression. But, for the rest, everyone will agree with Max Müller, when he says *l. c.*: "Such similarities would be invaluable. They would probably enable us to decide whether Buddha borrowed from Kapila or Kapila from Buddha, and thus determine the real chronology of the philosophical literature of India, as either prior or subsequent to the Buddhist era." To these words I have only to add the wish that the subsequent series of coincidences, observed by me, may satisfy Max Müller's demand for 'definite similarities.'

In accordance with the preceding remark I advance an example of a mere external coincidence which seems to me to deserve especial notice :

1. Buddha's predilection for classifying even abstract notions is shown to us in pedantic enumerations which are constantly found in his sermons : the fivefold clinging to the earthly, the sacred eightfold path, the twelve-part knowledge (Oldenberg 128, 129), the eightfold abstinence (Oldenberg 383 note), the fourfold onward effort and the like (Oldenberg 287: "Virtues and vices have their number : ... there are five powers and five organs of moral life. Hereticals and unbelievers also know the five impediments and the seven elements of illumination, but Buddha's disciples alone know, how that cinq becomes a dix, and this seven a

Exactly the same peculiarity offers itself in the Sâmkhya system which has got its name from the enumeration of the principles¹ and perhaps also from the particular predilection for clothing abstract notions into the garb of dry numerical proportions. We often meet in the Sâmkhya writings with the threefold pain, (*i. e.*, with the pain due to one's self, to other beings and to supernatural influences) and once (Aniruddha on Sûtra II. 1) with the twenty-onfold pain; we find the fivefold affections (Sûtra II. 33), the fourfold indifference (Tattvakaumudî on Kârikâ 23, Aniruddha on Sûtra II. 1), the fourfold ignorance (Pañchaśikha in Vyâsa's Yogabhâshya II. 5; cf. F. E. Hall, Sâmkhya-Sâra, Preface p. 24 note), the fiftyfold intellectual creation (Kârikâ 46), the twenty-eightfold inability (Kârikâ 49, Sûtra III. 38, 42), the ninefold acquiescence (Kârikâ 50, Sûtra III. 39, 43), the eightfold perfection (Kârikâ 51, Sûtra III. 40, 44) and even the sixty-twofold error (Sûtra III. 41), subdivided into the eightfold 'obscurity,' the eightfold 'illusion,' the tenfold 'great illusion,' the eighteenfold 'darkness' and the eighteenfold 'utter darkness' (Kârikâ 48, commentaries to Sûtra III. 41). And if we cast a glance into the Tattvasamâsa, we find among the twenty-five short Sâmkhya Sûtras only seven in which the notion indicated is not determined numerically.

I think that this remarkable coincidence cannot be explained merely by the general predilection of the

¹ Compare especially the quotations from the Mahâbhârata, given by F. E. Hall, Sâmkhya-Sâra, Preface p. 6 note.

NOTICE OF MSS.

The Kúrmapurána is edited from a collection of MSS, such as is not often available for the publication of old Sanskrit works. Considering that it contains very little that is new and that, whatever it contains can be found elsewhere in a more attractive and elaborate form, and considering also that the book is seldom read and cited as an authority for any religious practices that obtain now-a-days, it is a wonder that so many well-written MSS. in a well-preserved state should have been received from different quarters for the purpose of collection.

I have received eight MSS. for my use ; they are named respectively A, B, C, D, E, F, G and H.

I have been indebted to M. M. Mahésachandra Nyáya-ratna for the loan of MS. A, from the library of the Sobhá-bászár Ráj Family. It is the best MS. in my collection. It is written in the Devanágri character with a neat hand. The copy was made at Benares in A. D. 1777.

The scribe adds the following colophon—

काष्ठां विन्दुमाचवसन्निधी संवत् १८३४, शके १९९९। कौलकसंस्करी उद्योगाय
वसिष्ठो । काश्यपुन इदि ६ पुणे समाप्तममत् ।

For B also I am under obligations to the above-named gentleman who has procured it from the library of the late Śivaná-ráya Ghosha of Páthuriágháta. It is written in the Bengali character, and abounds in inaccuracies, omissions, variations of readings, transpositions of stanzas, and, now and then, interpolations. As this is the only MS. prepared in Bengal, for MS. A, though belonging to a native of that province, was transcribed at Benares, I suspected in the first instance that B must represent a different rescension of the Kúrmapurána. But on a close examination I had to change that opinion. B contains no colophon, but its age cannot be longer than 50 years. C, D

and F follow B now and then, and serve as checks on it. The remaining six MSS. are all written in the Devanāgarī character and have been received from the Asiatic Society of Bengal.

C is complete but here and there rubbed up and illegible. It contains the following at the end—संवत् १८६६ * * * * * अङ्कमाते
जयपते ।

D is only a fragment. It breaks off in the midst of the fiftieth chapter of Part I (पूर्वविभागे) ।

E is received from the Deccan College. It forms No. 342 of the Viśrāmabāg collection. It is complete and generally agrees with A, but is too often incorrect and full of *lacunae*.

F is incomplete and breaks off in the midst of the forty-fourth chapter of Part I. It has been received from the same place as E, and forms No. 115 of the above-mentioned collection.

G is the oldest MS. in my possession. It bears date संवत् १६१५, corresponding to 1559 A. D. It is generally well preserved and compares well with A in correctness and neatness of writing. The colophon runs thus : संवत् १६१५ दशम्यां तिथौ रविदिनेऽथैव
श्रीशङ्करदेव * * * * * वासव्याः * * * * * दामोदरेण लिखितमिदम् ।

It belongs to the Govt. Collection 1881-82, and is numbered 41 in the Deccan College Library.

H was purchased from Jasalmere and deposited in the Deccan College constituting, No. 16 of the Government Collection 1873-74. At the end is written,—संवत् १६२२ वर्षे माघे मन्वी
लिखितमिति । This MS. ranks next to G in point of seniority, being junior to it by seven years only.

Of the above eight MSS., only A, G and H contain a table of contents, which is called अनुक्रमविद्या ।

PREFACE.

The word Purāṇa means 'what has occurred before,' hence something that is simply ancient. The vast body of Sanskrit literature which is known under the general appellation of Purāṇa, is so named, not because it was composed and compiled in remote ages, but because it records ancient traditions and customs which have governed the Hindus from times immemorial, both in their worldly and spiritual concerns.

The definition of a Purāṇa given by Amara Siṃha is found in the body of the Purāṇas with little or no variation. Wilson says that the great lexicographer, being one of the gems at the court of Vikramāditya, must have flourished 56 years B. C.* But, according to the calculation made by Colebrooke, which seems to be better founded, the age of Amara Siṃha falls in the tenth century of the Christian era,† so that the oldest Purāṇas such as the Vishṇu, the Brahma, the Pādma &c., must have been in existence before that time. That a change was subsequently introduced into the composition of the Purāṇas is, however, evidenced by what is narrated on the subject at the end of the Brahma-vaivarta. Wilson considers that Purāṇa to be of a recent origin and with very good reason. According to it, the five characteristics of a Purāṇa described by Amara Siṃha are to be attributed to what are called Upa-purāṇas or minor Purāṇas; but to a Mahā-purāṇa, such as the Vishṇu, the Brahma, &c., belong ten characteristics; viz, 1 Primary creation, 2 Secondary creation, 3 Growth of the world, 4 Its preservation (by incarnations of Hari), 5 Transmigration of deeds through their consequences,

* In the preface to his dictionary, Wilson abandons this hypothesis and places Amara in the 5th. century, as a contemporary of Varāha-mihira.

† See preface to his edition of the Amaraśloka.

6 Narration of Manu's reigns, 7 Description of dissolutions, 8 Determination of final liberation, 9 Eulogistic description of Hari, 10 That of the gods. *

The first, the second, and the sixth, in the above list, are the same as the Sarga, Pratisarga and Manvantara of Amara, and consequently should have been omitted. The ninth is given in conformity with the sectarian character of the Purānas. Under the fifth and sixth heads are to be included all those later additions, the Māhātmyas (eulogistic descriptions of holy places &c.), the Vratas (periodical fastings and offerings), Prāyaścittas (expiations) &c., &c.

That new matter, under various names, has been incorporated into the Purānas from time to time admits of very little doubt; and one can separate the new from the old material by applying the two standards supplied by Amara and the Brahma-vaivarta, respectively.

All the Purānas give a list of the eighteen Purānas, and some, such as the Matsya, the Bhāgavata, the Brahma-vaivarta &c., even specify the number of stanzas contained in each. This circumstance has given rise to the belief that the Purānas are the production of one author, viz., Kṛishṇa-Dvaipāyana, *alias* Vyāsa. There are abundant proofs, however, in the varying style, scope and contents of these Purānas themselves to

* सृष्टिर्वापि विद्वद्विद्वेदिकेवाच पावनम् । कर्मणां वाचना वापि ननुवाच
 ज्ञानेन च । वर्धनं प्रलयानाञ्च नीचलञ्च निरुपयन्म् । उल्लोचनं चरितं द्विषाञ्च
 पृथक् पृथक् । दशाधिकं लक्षञ्च महतां परिकीर्तितम् ॥ In the Bhāgavata there is
 a different specification of the ten characteristics of a Mahā-Purāna, thus—
 1 Sarga or cosmogony, 2 Visarga or secondary creation, 3 Vṛitti or
 growth of the world, 4 Rakshā or incarnations of God Hari, 5 Reigns of
 Manus, 6 Vamśa or descent of Brahmā's sons, 7 Vamśānucharita or
 narration of their deeds, 8 Dissolution, 9 Hetu or souls existing before
 creation, 10 Upāsraya, the Sūpreme Spirit.

discredit such a belief. True it is that the internal evidence supplied by language is not always satisfactory. But it is only credulous ignorance and superstitious bigotry that would discard all evidence, internal and external, and cling to the belief that the Vishnu, the Bhágavata, and the Brahma-vaivarta are creations of the same brain. The Puráṇas generally affirm that, that sage has communicated this or that Puráṇa to his disciples, and that it was revealed to him by some higher authority. But in a passage in the Matsya Puráṇa it is asserted that Vyása Deva was the author of the eighteen Puráṇas which had a priority over the Mahábhárate.* Similar passages are not wanting in the Puráṇas, but, such as they are, they might be considered interpolations inserted to support the popular belief. The disciple of Vyása who was made by him the depository of the Puráṇas was Síta, who acquired the title of Lomaharshana by virtue of his having so regaled his preceptor with the recital that his hair stood on end. The son of Síta was Ugraśravas, *alias* Sauti, *alias* Lomaharshani, who figures as a reciter of the Puráṇas at the holy place of the Naimisháraya in Oude, where the great sage Saunaka, entitled Kulapati, lived in his hermitage with a host of many thousand disciples.

But Síta is a generic name. Those who were born of a Kshatriya father and Bráhmaṇi mother formed a separate castet,

* अष्टादश पुराणानि कृत्वा सखवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं च तदुपसंहितम् ॥

See p. 223, Chap. 53, Jivánanda's edition.

सखवतीसुतः । Another version of the story is given in
 अष्टादश पुराणानि कृत्वा सखवतीसुतः । तं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सुति । सभूतः संदितां वक्तुं
 सखवतीसुतः ॥ See Kárma Puráṇa, Chap. I., p. 2. Again—वेचपुत्रस वितते
 सुतः पौराणिकी यज्ञे मायाकपः स्वयं हरिः ॥ प्रवक्ता सर्वज्ञाकार्षा
 चर्कशी गुरुवन्द्यः । तं मां वित सुनिवेष्टाः पूर्वोक्तं समातनम् ॥ अस्मिन्मन्त्रे व्यासः
 कृत्वा वेदायनः स्वयम् । आबधामास मां प्रीत्या पुराणपुत्रवी हरिः ॥ मदन्वये तु धे सुताः
 सभूता वेदवर्जिताः । तेषां पुराणवक्तृत्वं उतिरार्षीदजाग्रया ॥ See Chap. 14, p. 151.

and their vocation was either that of charioteers or reciters of sacred stories. Though the Sūta-caste, by reason of their superior mothers and inferior fathers, was considered a Pratiloma jāti, or a mixed caste of perverted parentage, still on account of their sacred calling, they were invested with superior sanctity. Indeed Baladeva, after having killed Sauti in a fit of anger, considered himself guilty of Bráhmaicide and imposed upon himself a severe mode of expiation.* As these Sūtas had the privilege of being the depositaries and reciters of the Purāṇas, they did not scruple to enhance the dignity of their profession by engrafting on them additions from time to time and from generation to generation. In the course of time such additions became crystallised and came to form part and parcel of the original text. It is no wonder, therefore, that interpolations should abound in all the Purāṇas to a more or less extent. Now-a-days, it is the Bráhmaṇas who, under the different appellations of Páṭhakas and Kathakas, have the exclusive right to recite the Mahábhárata, the Harivaṃśa, the Káśíkhaṇḍa from the Skandapurāṇi, the Rámáyana of Válmiki and the Adhyátma Rámáyana. The Sūta caste has long been extinct, but the time when they began to be replaced by the Bráhmaṇas in their peculiar vocation, and die out, it is very difficult to trace. It must have taken place at some period before the Mahomedans conquered India, and after the successive accretions had been fossilized in the body of the different Purāṇas.

* ब्राह्मं स्वामं गतो ऋषि यकृती विनिपातितः । तथा ह्येते पित्राः सुर्वे मानवेभ्यः विनिर्गताः । प्रतीरक्ष च मे जन्वी लोहसेवासुखावहः । आत्मानधावगच्छामि ब्रह्मदग्निव कुम्भितम् । धिममर्थे तथा मद्यमतिमानमभीहताम् । वैराविष्टेन सुमहत् नया पापनिदह्यतम् । तरुवार्धे चरिष्यामि व्रतं वादब्रवार्थिकम् । स्वकर्मेत्यापनं कुर्वन् प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ॥ See Márkaṇḍeya Purāṇa, Chap. 6, p. 58.

Every Purāṇa begins with a salutation to a particular deity in its own peculiar style and fashion, and contains some mention of other of the great Vyāsa ; but very few of them claim him as their author directly. The successive authors of the Purāṇas studiously kept themselves in the back-ground, and in their anonymous character perpetrated a sort of pious fraud by encouraging the popular belief in the universal authorship of Vyāsa, and thereby enhancing the sanctity of their own works. The Purāṇas were composed and compiled to serve more or less sectarian purposes; it is no wonder, therefore, that their authors should have vied with each other in strictly keeping their incognitos and merging themselves into the gigantic personality of the author of the Mahābhārata, the son of the great sage Parāśara, the father of the self-enlightened Śuka, the progenitor of the Pāṇḍavas, the arranger of the Vedas, and the propounder of the Brahma sūtras. Such an instance of combined and absolute anonymity is unique and unparalleled ; but the facts stated above are inexorable, and they all militate against the hypothesis of Vyāsa's universal authorship and tend to demolish it.

Some of the Purāṇas not only contain a list of the eighteen Purāṇas but also a list of the Upa-purāṇas ; there is, however, some uncertainty as to the number of these last. The Matsya Purāṇa enumerates only 4 Upa-purāṇas ;* the Brahma-vaivarta says that, there are 18 Upa-purāṇas, but does not mention any by name ; while the Kūrma-purāṇa recounts 18 Upa-purāṇas. †

* Nārasimha, Nandipurāṇa, Śāmba and Āditya. See Chap. 53.

† 1 Sanatkumārokti, 2 Nārasimha, 3 Skanda, 4 Sivadharmākhyā, 5 Durvāsasokta, 6 Nārāyaṇa, 7 Kapila, 8 Vāmana, 9 Uśanasokta, 10 Brahmāṇḍya, 11 Varuṇa, 12 Kālikākhyā, 13 Mahesvara, 14 Śāmba, 15 Saura, 16 Parāśarokta, 17 Mārīcha, 18 Bhārgava.

On looking through the shelves of the Sanskrit College Library, in

But nowhere is given either the number of stanzas that each Upa-purāṇa consists of, or the grand total which they all together aggregate. Both the Matsya and the Kūrma content themselves with stating that the minor Purāṇas are mere abridgments, compiled from the principal ones, which contain no less than four hundred thousand stanzas.

The insertion of the names of the minor Purāṇas furnishes an additional proof of the extent to which interpolations have been interspersed in the body of the principal Purāṇas. Yet there are paṇḍits who go to the length of ascribing the authorship of these Upa-purāṇas also to Kṛishṇa-Dvaipāyana!

The Purāṇas are the store-houses in which are collected the traditions of many by gone ages. Stories and legends touching the sages that are interspersed throughout the Upanishadas and Āraṇyakas are also therein amplified and embellished.

They are replete with repetitions, and abound in exaggerations; but the language is always easy and smooth though diffuse, and everything is couched in a form which is popular, and as free from vedic archaism on the one hand, as from the terseness of the Saṃhitās and the sententious gravity of the Sūtras on the other. From the Saṃhitās or Dharma-śāstras,

addition to these I find several others not included in the above list—Ādi-purāṇa, Ātma-purāṇa, Kalki-purāṇa and Gaṇeśa-purāṇa. Compare with the lists given by Wilson.

Raghunandana, called the Smārta, professes to give in his Malamāsattva a list of Upa-purāṇas from the Kūrma, but his list does not tally with the above. He says—1 Saṃkumāroka, 2 Nārasimha, 3 Vāyaviya, 4 Sivadharmākhyā, 5 Durvāsoka, 6 Nāradiya, 7 Nandikeśvara-purāṇa, 8 Vṛihat-Nandikeśvara-purāṇa, 9 Uśanasoka, 10 Varuṇa, 11 Kapila, 12 Śāmba, 13 Kālikā-purāṇa, 14 Mahāśvara, 15 Padma, 16 Devi-purāṇa, 17 Mārīcha, 18 Bhāskara.

the Purāṇas have gathered materials bearing on the usages of the fourfold stages or Āśramas and of the fourfold castes or Varṇas ; also on various forms of expiations (Prāyaścittas) recommended for the cleansing of sins.

Among the different schools of philosophy or Darśanas, the Sāṅkhya supplies the cardinal doctrine which pervades the Purāṇas. The duality of Prakṛiti and Puruṣa, by which the followers of Kapila understand nature and soul, or matter and mind, has been eagerly seized upon by the Purāṇas which have interpreted them into the creative principle (Śukti) and the Supreme spirit (Paramātman). Kālidāsa, in conformity with this modified interpretation of the Sāṅkhya doctrine, puts the following stanza into the mouth of Vṛihaspati, the spiritual guide of the gods, when, oppressed by the demon Tārakāsura, they sought the protection of Brahman :—“They declare that thou art the Prakṛiti engaged in bringing about fruition and liberation, as desired by the Puruṣa ; and thou also art the Puruṣa who witnesses her doings unconcerned.”* With this modified form of the Sāṅkhya doctrine, the Purāṇas have intermixed the pantheistic theory of illusion (Māyā) taken from the system of Vedāntism. They affirm that, the Supreme Spirit exists in everything, and everything exists in Him ; that the universe has emanated from Him, and into Him it will be absorbed at the time of dissolution or Pralaya. In some of the Purāṇas, such as the Kūrma, the Brahma, &c., the mysticism of the Yoga school has found favour, and prominence has been given to the practice of mental abstraction, and such postures and bodily exercises as come under what is called the Haṭha-yoga.

It will thus be seen that, the material, which the Purāṇas

* लामासुननि प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् † तद्धर्मिणमुदासीनं लामिप पुरुषं विदुः ॥
See Canto 2, Kumāra Sambhava.

have borrowed and collected from the Upanishads, the Dharma-śāstras and the Darśanas, is varied and abundant. But what has been engrafted upon the old material is out of all proportion to the old material itself. The Purāṇas, as has already been stated, have been composed more or less to serve sectarian purposes. To enforce their particular dogmas they have multiplied the *Vratas* which are religious observances attended with fasting, feasting the Brāhmaṇas, and the worship of particular deities.

These *Vratas* are repeated from year to year till they are concluded with a grand ceremony. Sometimes, as in the case of the Sāvitrī and Ananta *vratas*, these religious observances are carried on for 14 years. There are *vratas* even, that are enjoined to be observed through life; such as the Janmāshṭamī or Kṛishṇa's birth-day festival, the Mahāshṭamī or the second day of the Durgā-pūjā festival, the Śiva-chaturdaśī or the 14th day of the dark fortnight sacred to Śiva, the Rāmanavamī or Rāma's birth-day festival, &c. *Vratas* occupy a considerable portion of the majority of the Purāṇas, but by far the greater space is allotted to what are called the Māhātmyas, which are the eulogistic descriptions of sacred places or Tīrthas, religious observances, religious books, &c. These Māhātmyas sometimes assume vast proportions and constitute altogether separate works. The Kāśīkhaṇḍa, the Utkalakhāṇḍa of the Liṅgapurāṇa, and the Adhyātma Rāmāyaṇa of the Brahmāṇḍas are remarkable instances under this head.

Like *Vratas* and Māhātmyas, there also abound in the Purāṇas, legends bearing witness to the efficacy of particular

* It is said that, the Adhyātma Rāmāyaṇa was composed by Saṅkarāchārya and included in the Brahmāṇḍa Purāṇa to impart to it additional sanctity.

forms of faith inculcated by them. These legends are peculiar to the Purāṇas ; they are never found in earlier works, the Upanishads and Aranyakas. They are either inventions or embodiments of loose traditions floating in the atmosphere of Hindu mythology.

The really interesting and historical element in the Purāṇas consists in the description and enumeration of kings of the solar and lunar races who flourished after Rūma and Parikshit, respectively. To preserve the sanctity and ancient character of the Purāṇas, these descriptions are given as predictions, but they are necessarily meagre and loose, and do not warrant any convincing conclusions touching ancient history and chronology.

Be that as it may, the Purāṇas form an important portion of the religious literature of the Hindus, and, together with the Dharma-sāstras and Tantras, govern their conduct and regulate their religious observances at the present day. The Vedas are studied by the antiquarian, the Upanishads by the philosopher ; but every orthodox Hindu must have some knowledge of the Purāṇas, directly or vicariously, to shape his conduct and to perform the duties essential to his worldly and spiritual welfare. The form of faith enjoined by the Vedas, is, element-worship ; and that sanctioned by the Samhitās is, ancestor-worship ; while the Purāṇas advocate hero-worship and image-worship, and the Tantras inculcate devotion to the creative principle called Sakti, and enjoin oblations to her various forms after the example and in imitation of the Purāṇas. These different forms of worship are blended into one harmonious whole, and constitute the cardinal doctrines which regulate the religious observances of the orthodox Hindu at the present day : bigotry and sectarianism are now-a-days at a discount, especially amongst the higher classes.

THE KŪRMA PURĀṆA.

This Purāṇa is named Kūrma, because it was communicated by the divine Kūrma or the tortoise incarnation of Hari to those Rishis who sang his praise at the churning of the Ocean.

The Kūrma Purāṇa, says Sūta, has existed in four distinct forms or Saṃhitās (collections) which are called Brāhmī, Bhāgavatī, Saurī, and Vaishnavī. It is the Brāhmī Saṃhitā that was recited by Sūta to the ascetics of the Naimisha-forest. It consists of six thousand stanzas. But the Bhāgavata Purāṇa says that, the Kūrma has 17000 ślokas, while the Matsya and Brahma-vaivarta concur in holding that it contains 18000. The eight MSS. that I have received from different quarters represent only the Brāhmī-Saṃhitā. It is, therefore, probable that this collection, together with the other three collections which have perhaps become extinct, must have altogether comprised 17 or 18 thousand stanzas, as stated by the above authorities.

There are three channels referred to at the end, through which the descent of this Purāṇa is to be traced.

1. Nīrada, the son of Brahmā, received the Kūrma-purāṇa from Nīráyaṇa, and communicated it to Gautama, who again imparted it to Parāśara. The last in his turn narrated the Purāṇa to a number of Rishis at a place called Guṅgīdvāra. The second channel consists in Brahma imparting it to Sanaka, Sanaka to Devala, and Devala to Pañchaśikha. Brahma also communicated the Purāṇa to Sanatkumāra, another of his mind-begotten sons, Sanatkumāra to Vyāsa, and he to Lomaharshana. This is the third medium of descent.

The Kūrma Purāṇa, as it is now edited, forms a consistent whole and does not seem incomplete in any of the essential parts of a Mahā purāṇa. Not only does it conform to the simple

definition of Amara-Siṃha, but it also tallies with the ten characteristics laid down by the Bhāgavata and the Brahmaivaivarta. It is, therefore, reasonable to conclude that, this Purāṇa must have been composed after the time of Amara in the 10th. century and before the age of the Bhāgavata, which, according to one theory, was, written by Vopadeva, the grammarian, who flourished towards the end of the 12th. century of the Christian era.

The comparatively modern origin of the Kūrma-purāṇa might be inferred from its having mentioned one of the Tantras by name (Yāmala), and alluded to a class of devotees who are called the left-handed (Vāmāchārf).^{*} But one cannot help demurring to the way in which the above conclusion is sought to be corroborated on the ground of its having referred to the practices of the Yoga system of philosophy. There is no reason to question the antiquity of that school, whose founder is reckoned one of the Rishis, and must have flourished before the Christian era. Similarly, exception might be taken to another argument advanced in favour of the belief in the recent origin of the Kūrma-purāṇa which is based on the circumstance that this Purāṇa adverts to that sect of heretics who are known as Jains. Now the Jains, though heretics from the orthodox religion of the Hindus, are, as a sect, older than the Christian era. I have seen lists of Jaina Tīrthaṅkara, called Jainapattāvalī, in which the birth of the first Tīrthaṅkara is dated Samvat 4, i. e., 52 B. C.

The Kūrma is a Śaiva Purāṇa; it is not, as might be inferred to its title, one of that class of Purāṇas which are consecrated to the advocacy of a faith in Hari. Though Śaiva in its character, it is not intolerant in its spirit. It glorifies Śiva above all others, but manifests no prejudice against the votaries of Viṣṇu.

^{*} See Chap. 12, p. 137.

The Kúrma-puráṇa consists of two sections, Púrva-vibhága, and Uttara-vibhága. The former comprises 53, and the latter^p 45 chapters.

SECTION I.

At the outset there is a point of some interest which requires explanation. The list of Puráṇas given at page 3 names 19, instead of 18 Puráṇas, though immediately after, it is mentioned that the Brahmáṇḍa, the last named, is the 18th, and that the sages having 'heard the 18 Puráṇas, succinctly recounted the Upa-puráṇas.' This difficulty might be obviated by reading अथाज्ञेयं in the place of अथाज्ञेयं. But the adoption of the former reading would lead to absurdities. In the first place, it is incorrect and occurs only in three out of the eight MSS. I have in my possession, viz., C, E and F. Dr. Hall in his edition of Wilson's Vishṇu-puráṇa says that, it occurs in Wilson's MS.,* but is wanting in the four MSS. that he consulted. In the second place, even if अथाज्ञेयं were corrected into अथाज्ञेयं or अथाज्ञेयं, there would still occur another difficulty not easy to get over. At p. 4, the Kúrma-puráṇa is styled as the 15th; and it is so ranked in every other list that I have seen. But, if the reading अथाज्ञेयं be adopted and the Agni-puráṇa left out, the Kúrma will take the fourteenth and not the fifteenth place in the above list.

The above considerations have induced the present editor to prefer the other reading अथाज्ञेयं. But the question, though extricated from one horn of the dilemma, is yet entangled in the other. For the list, as it stands in the present edition, apparently contains nineteen instead of eighteen Puráṇas, viz.,

* On the strength of this single MS. Wilson says that, there is no mention of the Ágneya in the list given by the Kúrma. But it should be noted, that, that Puráṇa is mentioned in every other list which I have seen, and is nowhere omitted.

• 1 Bráhma, 2 Pádma, 3 Vaishṇava, 4 Śaiva, 5 Bhágavata,
 • 6 Bhaviṣya, 7 Náradyaka, 8 Márkaṇḍeya, 9 Ágneya,
 10 Brahma-vaivarta, 11 Laiṅga, 12 Váráha, 13 Skánda,
 14 Vámana, 15 Kaurma, 16 Mátṣya, 17 Gáruḍa, 18 Váyaviya,
 19 Brahmáṇḍa. Wilson attempts to identify the Śaiva with
 the Váyaviya on the ground that, as on the one hand the list
 given by the Bhágavata, the Viṣṇu and the Márkaṇḍeya,
 mentions the Śaiva but leaves out the Váyaviya, so on the
 other in the list supplied by the Ágneya and the Mátṣya, the
 Váyaviya occurs while the Śaiva does not; and that to both of
 the Puráṇas, Śaiva and Váyaviya, are assigned 24,000 stanzas.
 This seems to be a mere beating about the bush. The Váyaviya
 has been edited by Rájá Rájendralála Mitra C. I. E. under the
 auspices of the Asiatic Society of Bengal, and the Śaiva by
 Gaṇapat Kṛishṇa of Bombay. I have compared the one with
 the other, and found them to be two entirely different works,
 as has all along been held to be the case.

Wilson, however, supplies the data * to solve the difficulty

* See his preface to the Viṣṇu-puráṇa, p. 86.

The copy of the Brahmáṇḍa I have procured turns out on com-
 parison to be an entirely different work from the Váyaviya. I have a strong
 suspicion, that the book I have in my possession is not a Mahá-puráṇa, but
 an Upa-puráṇa. Both the Kúrma-puráṇa and the Revá-khaṇḍa make
 mention of an Upa-puráṇa of that name. The MS. of Part II. of the
 Brahmáṇḍa-puráṇa which I have seen in the shelves of Calcutta Sanskrit
 College Library corroborates the remarks of Wilson on the Brahmáṇḍa as a
 Mahá-puráṇa. The omission of the Váyaviya in the Bhágavata, the Viṣṇu
 and the Márkaṇḍeya-puráṇas stands to reason, as it is included in the
 Brahmáṇḍa. But the Ágneya and the Mátṣya are doubly inconsistent,
 firstly in rejecting the Śaiva, and secondly in including both the Váyaviya
 and the Brahmáṇḍa as two separate works. In the first place, it will not
 do to say that, the Śaiva is an Upa-puráṇa and, therefore, should not be
 included in a list of Mahá-puráṇas. For *under that name there are two

above adverted to. He says that, god Váyu is the teacher or narrator of the first section of Brahmáṇḍa-puráṇa, which is identical with what is known by the name of the Váyaviya-puráṇa. It is, therefore, clear that the word Váyaviya in the text does not stand for a new work, but qualifies the expression Brahmáṇḍa and means "narrated by Váyu"; so it seems that, in avoiding Scylla, the editor runs no risk of falling into Charybdis, and that in rejecting the reading वयि वेद, he is not in danger of overstating the number of the Mahá-puráṇas.

The Kúrma Puráṇa opens with the great sages singing the praises of the divine Tortoise, the incarnation of Vishṇu who bore the weight of Mount Mandara at the churning of the ocean. When the goddess Śrī or Lakshmī issued forth from the ocean, Vishṇu took her as his consort and imparted to the Rishis a knowledge of her who was the all-creating, all-sustaining, and all-destroying energy of the Supreme spirit. It was that lotus-dwelling goddess, continued the divine narrator, who appeared to the Bráhmaṇa Indradyumna as he was engaged in propitiating Mahádeva, the lord of all beings, by penances, fastings and oblations into the fire. Indradyumna had been a king* in his previous birth. Having built a city and governed the earth, he was born a Bráhmaṇa in his next birth through his devotion to Hari. When the goddess appeared to him, he sang praises to her and sought from her the way to a knowledge of that omnipotent lord of the universe,—Mahádeva. Having revealed to the supplicant Bráhmaṇa the secret that such a

work, one a Mahá-puráṇa, and the other an Upa-puráṇa. In the second place, there is no authority in support of the contention that what goes by the name of the Brahmáṇḍa-puráṇa is a conglomeration of two works, the first constituting the Váyaviya, and the second the Brahmáṇḍa proper.

* Indradyumna was a king of Avantī in Málava and built the temple of Jagannátha at Nílághala, as Puri was then called.

knowledge must be communicated by none other than Vishnu, she disappeared. He then propitiated Vishnu, who exhorted him to worship Mahádeva with his whole heart, so as to secure the blessings of salvation. The Bráhmaṇa then renounced the world, and took to contemplative devotion. Having at last attained the powers which are sought by those who strive after final liberation, he, once upon a time, at the advice of the Sun, journeyed through the air to the mountain to the north of Lake Mánasarovara in order to see god-Brahman. He now beheld the god and attained that imperishable state, which is called Moksha or beatitude.

In order to impart, to the sages assembled in the nether world, that true knowledge based on righteousness which he had revealed to the ascetic Indradyumna, the divine Kúrma commenced to narrate the Kúrma-puráṇa.

This episode of Indradyumna is apparently introduced to exalt a faith in Mahádeva and to enhance the value of contemplative devotion which is the essence of the Yoga-school of philosophy. The Kúrma-puráṇa does not breathe a spirit of intolerance ;* it sings praises to Vishnu and Brahman alike, and advocates only a preferential, and not an exclusive, devotion to Mahádeva.

The second chapter contains a succinct description of the four castes, Bráhmaṇas, Kshatriyas, Vaiśyas and Śúdras, and their several occupations, as also of the four stages, or Ásramas, with the duties incumbent on each. These things as stated are in complete accord with the spirit and language of the Mánava Dharma-śástra. The fourfold objects of life,—virtue, riches, enjoyments, and beatitude,—are also briefly adverted to. Then in Chap. III, the efficacy of knowledge when combined

* See Chap. 2, p. 32.

with acts, (penances, oblations &c.) and the desirability of making over the fruits of such acts to the Supreme spirit are touched upon, much in the style of the Bhagavadgītā.

In Chapter IV the creation of the Universe is described, generally in conformity with the evolution-theory of the Sāñkhyas. Here and there are mixed up with it scraps of the doctrine of the primordial mundane egg from the Mauṣaṃhitā, and of the Vedantic theory of air evolving from ether, light from air, water from light, and earth from water.

Chapter V gives the subdivisions of time from the minutest to the grandest cycles of Manvantaras and Kalpas.*

Chapter VI adverts to the Earth being raised from the Ocean by the Boar incarnation of Viṣṇu, who is here described as indentical with Brahman, and also to the levelling of the earth and planting it with mountains.

Chapter VII continues the first characteristic of a Purāṇa, Sarga or cosmogony. From the Supreme spirit, wrapped in a state of unconsciousness, first emanates darkness, then come mountains, then animals and the rest, then gods, and lastly man.

The above order is not however maintained when Brahman,

* 15 Twinklings are equal to a Kāshthā, 30 Kāshthās = a Kalā, 30 Kalās = a Muhūrta, 30 Muhūrtas = a day, 30 days = a Māsa or month, 6 months = an Ayana, 2 Ayanas = a Year or a day of the gods, 12000 celestial years = 4 Yugas (Satya, Tretā, Dvāpara and Kali), 71 cycles of 4 Yugas = a Manvantara, 14 Manvantaras or 1000 Cycles of 4 Yugas = a Kalpa or a day of Brahman, 360 Kalpas = 1 year of Brahman, 100 years of Brahman = 1 Parārdha.

A minor dissolution, or Khaṇḍa-pralaya, of the world takes place during each night of Brahman's life, as a creation during the day. But at the end of Brahman's life, which endures 100 years, the grand dissolution, or Mahā-pralaya, takes place, when the whole universe, with the gods, Brahman, Viṣṇu and Mahādeva, is dissolved into nature (Prakṛiti).

being in a state of consciousness, creates,—first matter, secondly the elements, thirdly the organs of sense, fourthly immovables (mountains, trees &c.), fifthly animals and birds, sixthly the gods, seventhly man, eighthly spirits, and lastly his will-be-gotten sons.

Creation is then considered in another aspect, inasmuch as the birth of the Asuras is assigned to the first day, of the gods to the second day, of the manes to the third, of man to the fourth, and lastly of the lower animals, plants &c. to the fifth day.

Chap. VIII deals with creation in further details much in the strains of *Mauu*, describing how Brahman, dividing his body into twain, made a male from one and a female from the other half; and how from this couple the race of man multiplied.

In Chap. IX, it is described how Brahman was born in the lotus of *Vishnu's* navel, and how he insisted on the duality of godhead and denied its trinity, when the three-eyed *Mahádeva*, the lord of beings, appeared on the scene in his full glory; whereupon Brahman, disabused of his illusion, sought *Mahádeva's* protection; and *Mahádeva*, granting him a boon, declared that there existed a perfect identity between *Vishnu* and himself, and that no ascetic should find grace with him unless he had previously sought the protection* of the former.

The greater portion of Chapter X is taken up in Brahman chanting hymns in praise of *Mahádeva*, and in his receiving encouragement and promises of help from the latter in furtherance of his work of creation.

Chap. XI touches upon *Mahádeva's* dividing his body into two parts, male and female; from the former of which eleven

* See p. 85.

Rudras were born, whilst from the latter numerous Śaktis or Vibhūtis sprang. It is then mentioned that there is no difference between Śakti and Śaktimat; as one is the goddess that is enjoyed and the other is the god (Mahādeva) who is the enjoyer. This is followed in Chapter XII, by the description, how Himavat and his wife Mená obtained, through penances, the privilege of begetting goddess Śakti as their daughter, how a long protracted dialogue followed between the father and the daughter, how the former sang her praises and the latter imparted to him a knowledge of her identity with Mahādeva, and, lastly, how Himavat, at the request of Brahman, married her to Mahādeva.

The above is apparently a digression, and might have a fitting place in a book intended for inculcating a faith in Śākta worship.

Chap. XIII touches upon the progeny of Bhṛigu and several other patriarchs.

Chap. XIV gives a genealogy of Manu, the son of Svayambhū. From this royal line was born Suśíla, who was initiated into the mysteries of Śiva's worship by the sage Śvetáśvatara. Dakṣa, one of the will-born sons of Brahman, was for his arrogance cursed by Rudra and became in his second birth a great-grandson of Suśíla.

In Chapter XV is mentioned, how Dakṣa commenced a sacrifice under the protection of Viṣṇu, inviting all the gods except his daughter Satī and her husband Mahādeva. Whereupon Mahādeva in a rage created Vīrabhadra, who struck the gods with paralysis, put out the eyes of their king Indra, pulled out the teeth of the Sun, hurled down the Moon with his toes, cut off the hands and tongue of Fire, kicked the sages on the head, pierced Viṣṇu with sharp arrows, stopped his weapon Sudarśana, and drove Garuḍa away. At last Mahādeva with his consort appears on the scene, when the

gods with Dakṣha chant praises to him and are pardoned. Several incidents, as mentioned here in connection with the sacrifice of Dakṣha, appear to be new, and fit in with the sectarian character of the Purāna.

Chap. XVI makes mention of the sixty daughters of Dakṣha and their progeny; of the two sons of Diti, the demons Hiranyākṣha and Hiranyakāṣipu; of Viṣṇu's assuming the incarnation of Nṛsiṃha, half man and half lion, to slay the latter; of the installation of Prahlāda, the son of Hiranyakāṣipu, through his devotion to Hari; and lastly of Prahlāda's subsequent renunciation of the world. Then Andhakāśura ascends the throne and attempts to carry off Pārvatī, the consort of Mahādeva, and is slain by him.

In this chapter it is stated that Rudra and Viṣṇu conjointly invented certain sciences for deception, such as Kapāla, Nakula, Vāma, oriental and occidental, Pañcharātras, Pāśupata and many thousands of a like nature. Mention is made of certain Brāhmaṇas who had lost the privilege of studying the Vedas through the curse of the sage Gautama, and who were directed by the above gods to write on and teach other sciences of a perverted character, showing their utility for the confounding of the wicked,* and thereby find a way to the expiation of their sins. It is not easy to describe what those sciences were, but one thing is clear, that all this means a covert attack aimed at the schisms consequent on that nascent spirit of innovation exhibited in the various forms of Śākta, Vaiṣṇava and Śaiva worship, which sprung up in medieval India, after Buddhism had been stamped out.

Chap. XVII and Chap. XVIII continue the genealogy of Prahlāda and advert to the Dwarf incarnation of Viṣṇu, by

See Chap. 16, p. 184—85.

whom his grandson Bali was punished, and Indra was reinstated in his celestial realm.

Chap. XIX begins with the marriage of Pulastya, one of the patriarchs, from whom the Rákshasas, Rávana, Kumbhakarna &c., were descended; and concludes with a description of Vasishtha, who married Arundhati. Vasishtha begot Śakti, Śakti begot Parásara the omniscient ascetic, and Parásara begot the incomparable Kṛishṇadvaiṇya, whose son was no less a personage than Śuka, an incarnation of god Śaṅkara himself.

Chapters XX and XXI give a list of the kings of the solar race down to the fourteenth descent from Ráma, Śrutáyu being the last king of that line.

The lunar race with its several branches is described at a greater length in Chapters XXII—XXVII, the last three Chapters being devoted to Śríkṛishṇa, the incarnation of Vishṇu, who belonged to the Yádava branch of that line.

A point of considerable interest to devotees is dwelt upon in pp. 239—42.

Amongst the five sons of Kártavírya, a famous king of the Haihaya branch of the lunar dynasty, a quarrel broke out as to the preferential claim for worship of a particular deity. The dispute was referred to the Seven Rishis (Pleiades), who then laid down the following canons of worship for the guidance of the princes.

1. That every one is to follow the bent of his inclination in worshipping a deity.
2. That particular deities are to be worshipped for the attainment of particular objects.
3. That princes shall worship specially gods Vishṇu, Mahádeva and Purandara.
4. That Bráhmaṇas shall worship specially gods Fire, Sun, Mahádeva and Brahman.

5. That to the gods are assigned for worship Vishṇu and Mahádeva.

6. That to the Gandharvas and Yakshas is allotted the god Moon ; to the Vidyádharas, Sarasvatí, the goddess of speech ; to the Siddhas, the all-powerful Vishṇu ; to the Ráshhasas, Rudra ; to the Kinnaras, Párvatí ; to the Rishis, Brahman and Mahádeva ; to women, the goddess Umá, Vishṇu, Mahádeva and the Sun ; to house-holders, all gods without distinction ; to Brahmacháris (students of the vedas), Brahma (vedas)* ; to ascetics, the Sun ; to anchorites, Mahádeva ; and, lastly, to Bhútas (spirits), Brahman.

But the tolerant and liberal exposition of devotional worship adverted to above is somewhat neutralised † by the statement that Kṛishṇa, the incarnation of Vishṇu, had himself to practise austerities to propitiate Mahádeva, in order to have a son for his favourite wife Jám'avatí. Mahádeva was propitiated, and himself took birth in the womb of Kṛishṇa's wife. He was known by the name of Śám'ba.‡ While Kṛishṇa was practising penances, the sage Márkaṇḍeya came to him and asked the reason for his doing so. In reply to him, Kṛishṇa expatiated on the efficacy of worshiping Mahádeva in his symbolic representation, the great Liṅga, and incidentally touched upon the origin of phallic worship.

With Kṛishṇa ended the line of the Yádava branch of the lunar race. No mention is made of the Kauravas and Páṇḍavas, the most famous branch of the above line, except that Arjuna, while wending his way back after performing the last rites to

* वेदवर्त्तं तपोव्रतं इत्यनरः ।

† See p. 262—84.

‡ There is an Upa-puráṇa of that name in which Śám'ba figures as the chief interlocutor.

Kṛishṇa, his relative and friend, met the renowned Kṛishṇa-dvaipáyana. This is the purport of the short chapter that follows.

In Chapters XXIX and XXX, the sage relates to Arjuna the characteristics of the Kali-yuga or iron age which, as he foretells, is coming on apace. The Puráṇas, as a rule, take a pessimist view of the fourth Yuga and expatiate on its evil propensities and evil doings. Every thing is said in the tone of prophecy; as it is supposed that, the Puráṇas, or rather the chief interlocutors who figure in them, flourished before the advent of Kali. After shortly depicting the characteristics of the Satya, or the golden age, the Tretá or the silver age, and the Dvápára or the copper age, Kṛishṇa-dvaipáyana draws a picture of the Kali-yuga in glowing colours. He says,—
 “In the Satya yuga righteousness exists in its perfect state; in the Tretá it progresses; but being mixed up with evil in the Dvápára, it dies in the Kali yuga.”*

“In the iron age, there shall occur epidemics, famines, droughts, and revolutions.” “Men shall be devoid of virtue, possessed of slender powers, irascible, covetous, and untruthful.” “The Bráhmaṇas shall not study the Vedas, perform ablutions, offer oblations, repeat hymns, give alms, and worship the gods.” “They shall associate with the Súdras, and join with them in the performance of religious rites.” “Princes, surrounded with the Sútras, shall persecute the Bráhmaṇas.” “People shall speak disparagingly of Mahádeva, the Bráhmaṇas, the Vedas, the Śástras, and the Puráṇas.”

“The Bráhmaṇas shall not cling to their religion; the Súdras shall occupy higher seats than the Bráhmaṇas, and princes shall insult them.”

* See p. 302—11.

"There shall be a large number of beggars amongst the people ; short life, lassitude, disease, and misery shall prevail as consequences of sin and ignorance."

"Both the Bráhmaṇas and the Kshatriyas shall take to the practices of the Vámas, the Páśupatas, and the Pañcharátrikas."

"In the iron age, even Mahádeva, the lord of all beings, the god of gods, shall be no divinity to man." "But that bestower of blessings shall have his many incarnations * for the good of his devotees, and the re-establishment of rites, sanctioned by revelation and tradition, Śruti and Smṛiti."

"Though the Kali-yuga is tainted with many vices, there is one merit in it, for one can attain to a state of blessedness with no great trouble."

"In this age, the worship of Mahádeva makes amends for all demerits ; hence, leaving other deities, who are powerless, one should devote oneself to the great lord Mahádeva, if one should aspire to the highest place." "Alms-giving, penances, and sacrifices shall be of no avail to those who do not in this Yuga worship Rudra, who is worshipped by the gods."

After having thus dwelt on the characteristics of the different Yugas and of the Kali-yuga in particular, the sage launches fourth into a description of the sacred place, Várāṇasī,† to which the next five chapters are devoted. Várāṇasī is peculiarly sacred to Mahádeva and stands pre-eminent among the holy places of India. This city bestows beatitude on those that die in its precincts, for Mahádeva himself whispers to their dying ears that immortality-giving name, called Táraka-

* See Chap. 53.

† Benares. असीञ्चा मधुरा माया काशी आसी अवनिका । पुरी हारावती वैव
श्रवैवा नीचदायिकाः ॥

Brahma. The god never leaves the place, whence it goes by the name of Avimukta or undeserted.

Several secret emblematic representations or *Liṅgas* of *Vārāṇasī* are described with the traditional accounts associated with them, but they cannot now be identified. Pilgrims cannot now trace where *Oākīreśvara* on the bank of the *Matsyōdarī* was; or ascertain if such places as *Kṛittivāseśvara*, *Kaparthīśvara*, and *Madhyameśvara* are still in existence.

In the four subsequent Chapters, the *māhātmya* of *Prayāga* or modern *Allahabad* is related. In connection with *Prayāga* a few places of peculiar sanctity are mentioned, such as *Kambalāśvatara* on the southern bank of the *Yamunā*, *Abaṭa*, *Sarva-samudra*, *Pratiśṭhāna* on the east side of the *Ganges*, *Hamṣa-prapatana* to the north of *Pratiśṭhāna*, *Urvasī-pulina*, *Sandhyāvaṭa*, and, lastly, *Tripathā* that abounds in many ghats and hermitages. But no trace of all these places, which were considered peculiarly holy by the writer of the *Kūrma-Purāṇa*, can be found now. It is also worthy of note that, in describing places of interest both in *Vārāṇasī* and in *Prayāga*, no mention is made of those spots which are now-a-days considered holy and resorted to by pilgrims.*

The next eleven chapters (from Chapter *XL* to Chapter *L*) are devoted to, what may be called, transcendental geography and transcendental astronomy. Here and there, however, the chaff may be separated from the corn, and the truth disentangled from imaginary descriptions and false assumptions.

Some peculiar sanctity is attached to number seven.† For

* See p. 320.

† It would be interesting to quote here an extract from Mr. Gladstone's address at Oxford delivered to the Union Debating Society on Wednesday morning, the 5th of February, 1890. "Then as to the use of number seven, the only prominent one in Homer was the description

the earth is divided into seven continents surrounded by seven oceans. The heaven is divided into seven spheres, and the nether world into seven regions.

Fanciful diameters and distances are given to the different planets. The distance of the sun from the earth is given as eight hundred thousand miles; that of the moon from the sun is also asserted to be the same. The distance of Mercury from the sphere of the asterisks, that of Venus from Mercury, of Mars from Venus, of Jupiter from Mars, and of Saturn from Jupiter are all given as 1,60,000 miles. At the distance of 8,00,000 miles from Saturn is the great Bear, and at a similar distance from the latter is the polar star, where the almighty Vishṇu, the embodiment of righteousness has his abode.

The diameter of the sun is only 72,000 miles, and its circumference is three times its diameter; the diameter of the moon is twice that of the sun; Venus's circumference is one-sixteenth of that of the moon, Jupiter's three-fourths of Venus's, those of Mars and Saturn are both three-fourths of that of Jupiter, and Mercury's three-fourths of that of either of them.

The above is, I presume, a fair specimen of what I mean by transcendental geography and transcendental astronomy.

Chapter LI adverts to the seven Manvantaras, of which six are past and the seventh, called Vaivasvata, is the current one; and concludes with a eulogium on Vishṇu.

The next chapter speaks of Vyása and his 25 incarnations in the different Dvīpara-yugas of the Vaivasvata Manvantara.

of Thebes, and its seven gates; then there were the seven winds. Again as to the flood legend, its duration was of seven days, as is the description or cosmogony in Genesis. Then the war in heaven was carried on by seven spirits; also the under-world was shut in by seven gates."

Then are mentioned his five disciples, of whom Paila was appointed as teacher of the Rigveda, Vaiśampáyana, of the Yajurveda, Jaimini, of the Sāma-veda, Sumantu, of the Atharvaveda, and Sūta of Itihāsas and Purāṇas.

In imitation of the foregoing description but in perfect keeping with the sectarian character of the Purāṇa, the concluding chapter of Section I mentions by name twenty-six incarnations of Mahādeva and of his one hundred and six disciples. In every incarnation the god had four disciples who were all initiated into the practice of Yoga or mental abstraction, had a contented mind, and were distinguished by self-restraint and reverential attachment to their respective lords. They were remarkable for purity, devotion, knowledge and meditation. To do good to the Brāhmaṇas and to re-establish the authority of the Vedas, these disciples can have incarnations of their own, at the command of their respective masters, the different incarnations of Mahādeva. It is enjoined that those Brāhmaṇas who always meditate upon, bow to, gratify and worship these disciples of Mahādeva, shall obtain the knowledge of the Supreme spirit.

SECTION II.

The second Section is also called the Vyāsa-gītā, as at this stage of Sūta's narration Vyāsa appears on the scene, and relates, at the request of his disciple, in *propria persona*, the occult knowledge of contemplative devotion and other transcendental themes to the assembled sages of Naimishāraṇya. This very secret knowledge was originally revealed by Mahādeva, at the desire of Viṣṇu, to a number of Rishis who were practising austerities at the celebrated shrine of Vadarikāśrama. The first eleven Chapters of Section II are taken up

with Vyása's propounding these themes of high import in the words and style of Mahádeva himself; and, hence, they constitute what is called *Íśvara-gítá*.

The next eight chapters (from XII to XIX) deal with various directions as to the way in which a Bráhmaṇa should conduct himself. The directions descend to the minutest details of his daily life, such as, his ablutions, meals, sleeping, reading, repeating prayers &c. &c.

Chapters XX—XXIII describe the several ways of offering oblations to the manes under different circumstances. In chapter XXIII, the directions for the observance of mourning are specified.

Chapter XXIV deals with the worship and cherishing of the fire, Chapter XXV with the means of livelihood allowable to a Bráhmaṇa, and Chapter XXVI with various kinds of gifts and merits attached to them.

The foregoing fifteen Chapters all refer to the duties of a house-holder or *Gṛihastha*.

Chapter XXVII touches upon the mode of embracing and practising asceticism and the duties connected with it. This is the third stage, called *Vánaprastha Áśrama*.

The following two Chapters are taken up in describing what is called *Yatidharma* or the duties of an anchorite at the last stage of life.

The next five chapters, XXX—XXXIV, treat of various kinds of expiations for the cleansing of sins. This subject is concluded with a dissertation on chastity, enlivened with the story of *Sítá*, who was saved from the hands of the evil-minded *Rávaṇa* by the god of fire.

The above twenty-three chapters supply a code of morals with penalties attached to violations thereof, and extend to the minutest and most trivial details. As, for instance, when

bitten by a dog one is subjected to an expiation; even, the touching of liquor or the body of a Chaṇḍála is attended with penalties. The materials of these chapters are drawn from the Saṃhitás, chiefly from the Manusamhitá, though there are additions here and there.

Chapters XXXV—XLIII are devoted to the description of holy places throughout India. This subject, it will be remembered, has already occupied a considerable space; for the description of the two greatest Tírthas, Váráṇasí and Prayága, extends over nine chapters in the first section of the work.

Chapter XLIV adverts to the dissolution of the Universe. The next chapter begins with a dissertation on the greatness of Mahádeva and the mode of worshipping him, either directly or indirectly, through Brahman, or Váyu, or Agni, or Indra. Having thus brought his theme to a conclusion, the divine Kúrma stopped, and the sages chanted praises to him. After this Síta makes a brief recapitulation of the whole Purána, describing the merit attached to its recital, and concludes with an invocation to Vyása, his preceptor, and to the divine Kúrma "from whom everything emanates and into whom everything merges."

अनुक्रमणिका ।

विषयः	४४	विषयः	४४
अथर्वश्रुतिः	१	यदुवंशे कृष्णोत्पत्तिः	२६२
देव्यवतारः	१००	यदुवंशकृष्णतपश्चरणे	
गौरीनामसहस्रकम्	१०८	रुद्रदर्शनम्	२७०
हिमवतो देव्युपदेशः	१२६	कृष्णमार्कण्डेयसंवादे	
भृग्व्यादीनां सर्गकथनम्	१४६	लिङ्गमाहात्म्यम्	२८४
राजवंशानुकीर्तनम्	१४८	वंशानुकीर्तनं समाप्तम्	२८४
दक्षयज्ञविघातः	१६५	व्यासार्जुनसंवादे कृत-	
दक्षपुत्रीणां सन्ततिः	१७१	चेताहापरयुगानु-	
देवानां सन्भवः	१७२	कीर्तनम्	२८६
हिरण्यकशिपुवधः	१७८	व्यासार्जुनसंवादे कृत्वि-	
अन्धकपराजयः	१८३	युगस्वरूपम्	३०३
बामनप्रादुर्भावः	२०८	हरगौरीसंवादे कृतचेता-	
वाणस्य पुरदाहः	२१२	हापरे ईश्वरमाहा-	
कश्यपसुतानां कथनम्	२१४	त्म्यम्	३१३
वक्रांसितयोः पुलस्त्यस्य		वाराणसीसंवादे मध्यमि-	
च प्रजाकथनम्	२१६	श्वरमाहात्म्यम्	३२४
सोमवंशानुकीर्तने जय-		उमाव्याससंवादः	३४२
ध्वजोपाख्यानम्	२३८	प्रयागमाहात्म्यम्	३४४
सोमवंशे दुर्जयचरितम्	२४७	युधिष्ठिरसंवादः	३४६

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
गङ्गामाहात्म्यम्	३५४	ब्रह्माण्डस्वरूपम्	४२६
प्रयागमरणमाहात्म्यम्	३५६	महादेवावताराः	४३८
यमुनामाहात्म्यम्	३५८	काली तच्छिष्यकथनम्	४४०
भुवनविन्यासे सप्तद्वीपानां कथनम्	३६२	ईश्वरगीतासु ऋषिप्रश्नः	४४६
भुवनविन्यासे सूर्यादि- ग्रहाणां रथस्वरूपम्	३८२	साङ्ख्ययोगप्रश्नसा	४५३
भुवनविन्यासे सप्तलोक- सप्तपातालानां व्यवस्था	३८६	ईश्वरध्यानप्रश्नसा	४५४
जम्बूद्वीपपर्वतानां कथनम्	३८८	ईश्वरनर्तने मुनिप्रणीता स्तुतिः	४७२
ब्रह्मणो लोकपालानाञ्च कथनम्	३८५	ईशमाहात्म्यम्	४७७
भारतवर्षस्य नवद्वीपस्य कथनम्	४०३	सर्वभूतेष्वीशस्य प्राधान्य- कथनम्	४८४
जम्बूद्वीपे वर्षपर्वताना- मुपरि देवतावास- कथनम्	४०६	गुह्यतमज्ञानकथनम्	४८८
पञ्चद्वीपादिसहितं श्वेत- द्वीपवर्णनम्	४१५	ईश्वरज्ञानम्	४८२
		प्रधानज्ञानम्	४८६
		अष्टाङ्गयोगशुक्तिः	४८८
		ब्रह्मचारिधर्मः	५१८
		व्यासगीतासु आचमनादि- शीघ्रविधिः	५२८
		ब्रह्मचर्याचारकथनम्	५३५
		गृहस्थधर्माध्यायः	५४८
		आचाराध्यायः	५५३

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
भस्त्राभस्त्रनिर्णयः	५६७	पतिव्रतोपाख्यानम्	६८६
नित्यकर्म्मविधिः	५७४	कालस्मरतीर्थे कालवधः	७११
भोजनविधिः	५८८	पुण्यायतनवर्षणम्	७१५
दानधर्माः	६३४	बद्धदेवदारुवनप्रवेशः	७२३
वानप्रस्थधर्माः	६४३	मार्कण्डेययुधिष्ठिर-	
त्रिदण्डियतिधर्माः	६४८	संवादः	७४४
यतिभिन्नाविधिः	६५२	नर्मदासाहाय्यम्	७४७
ईश्वराराधनम्	६५७	अमरकण्ठकसाहाय्यम्	७४८
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	६६०	शुक्रतीर्थादिसर्वतीर्थानां	
कपालमोचनसाहाय्यम्	६६२	साहाय्यम्	७५६
सुरापानादिमहापातक-		नैमिषारण्यसाहाय्यम्	७६६
प्रायश्चित्तानि	६७५	ज्येष्ठरसाहाय्यम्	७६८
अग्न्यागमनम्	६७८	योगस्वरूपकथनम्	७८४
अग्निधादिसर्वसत्त्वानां		समाप्तम्	८००
वधप्रायश्चित्तम्	६८१		

कूर्मपुराणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं नमो गणेशाय ।

नमस्कृत्वाप्रमेयाय विष्णवे कूर्मरूपिणे ।
पुराणं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं विष्णुयोनिना ॥
सचान्तेः स्रुतमनघं† नैमिषेया महर्षयः ।
पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छूरोमहर्षणम् ॥
त्वया स्रुत महाबुधे भगवान् ब्रह्मविष्णुमः‡ ।
इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥
तस्य ते सर्व्वरोमाणि वचसा ह्वितानि यत् ।
हैपायनस्य तु भवांस्रुतो वै रोमहर्षणः ॥

• सचान्ते इति B.

† स्रुतमनघा इति D.

‡ महासंभुतः इति A and E.

भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ।
 सुनीनां संहितां* वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा ॥
 त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे† वितते सति‡ ।
 संभूतः संहितां वक्तुं स्वाग्निं पुरुषोत्तमः ॥
 तस्मान्नवन्तं पृच्छामः पुराणं कौर्मसुत्तमम् ।
 वक्तुमर्हसि चास्माकं पुराणार्थविशारद ॥
 सुनीनां वचनं श्रुत्वा सतः पौराणिकोत्तमः ।
 प्रणम्य मनसा प्राह गुरुं सत्यवतीसुतम् ॥

रोमहर्षेण उवाच ।

नमस्कृत्य जगद्योनिं कूर्मरूपधरं हरिम् ।
 वक्ष्ये पौराणिकीं दिव्यां कथां पापप्रणाशिनीम् ॥
 यां श्रुत्वा पापकर्मापि गच्छेत्‡ परमाङ्गतिम् ।
 न नास्तिके कथां पुण्यामिमां ब्रूयात्कदाचन ॥
 अहंघानाय शान्ताय धार्मिकाय हिजातये ।
 इमां कथामनुब्रूयात्साक्षात्पारायणेरिताम् ॥

* संहिता वक्तुं व्यासः पौराणिकीः पुरा इति E.

† सत्याही इति B. सवाहे इति C. सुत्याहे सुत्या वज्रापे ज्ञानं तसाः वचः
 सविम् ।

‡ हरिः इति E.

§ गच्छेत् इति पार्श्वनाम्नेपदम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चसप्ततमम् ॥
 ब्राह्मणं पुराणं प्रथमं पाशं वैष्णवमेव च* ।
 शैवं भागवतश्चैव भविष्यं नारदीयकम् ॥
 मार्कण्डेयमद्याम्बेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
 शैब्यं तथा च वाराहं† स्क्रान्दं वामनमेव च ।
 कौर्ष्यं मात्स्यं गार्हपत्यं‡ वायवीयमनन्तरम्§ ।
 अष्टादशं ससुहृष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ॥
 अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
 अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः ॥
 आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतःपरम् ।
 तृतीयं स्क्रान्दमुहृष्टं क्लृमारिण तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
 दुर्वाससीक्तमाख्यं नारदीयमतःपरम् ॥
 कापिलं वामनश्चैव तथैवीश्वरचरितम् ।
 ब्रह्माण्डं वारुणश्चैव कालिकाङ्गयमेव च ॥

* वैष्णवसुक्तं इति D.

† वाराहश्च इति C.

‡ मात्स्यश्च गार्हपत्यम् इति C.

§ सनत्कुमारम् इति D.

माहेश्वरं तथा शम्भुं सीरं सर्वार्थसङ्घयम् ।
 पराशरोक्तं मारीचं तद्यैव* भार्गवाङ्गयम् ॥
 इदं पञ्चदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् ।
 चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥
 ब्राह्मी भागवती सीरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः ।
 चतस्रः संहिताः पुण्या धर्मकामार्थमोक्षदाः† ॥
 इत्यन्तु संहिता ब्राह्मी चतुर्वेदैस्तु सन्निता ।
 भवन्ति षट् सहस्राणि श्लोकानामत्र संख्या ॥
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च सुनीश्वराः ।
 माहात्म्यमखिलं ब्रह्म ज्ञायते परमेश्वरः‡ ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं पुण्या दिव्या प्रासङ्गिकी कथा ॥
 ब्राह्मणाद्यैरियं धार्या धार्मिकैर्वेदपारगैः§ ।
 तामहं वर्षयिष्यामि व्यासेन कथितां पुरा ॥
 पुराणतार्थं दैतेयदानवैः सह देवताः ।
 मन्यान् मन्दरं कृत्वा ममन्युः क्षीरसागरम् ॥

* पराशरोक्तपरं मारीचम् इति A, C and D.

† सर्वपापप्रणाशनाः इति A and E.

‡ ब्रह्म ज्ञायते पारमेश्वरम् इति E, F and H.

§ ब्राह्मणानसैरिति A, D, E and H.

प्रथमोऽध्यायः ।

मध्यमाने तदा तस्मिन् कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 वभारः मन्दरं देवी देवानांः हितकार्यया ॥
 देवाश्च तुष्टुवर्देवं नारदाद्या महर्षयः ।
 कूर्मरूपधरं दृष्ट्वा साक्षिणं विष्णुमव्ययम् ॥
 तदन्तरिऽभवद्देवी श्रीनारायणवक्त्रभा ।
 जथाह भगवान् विष्णुस्वामेव पुरुषोत्तमः ॥
 तेजसा विष्णुमव्यक्तं नारदाद्या महर्षयः ।
 मोहिताः सह शक्रेण श्रेयोवचनमभुवन् ॥
 भगवन् देवदेवेश नारायण जगन्मय ।
 कौषा देवी विशालाक्षी यथावद्ब्रूहि पृच्छताम्ः ॥
 श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं विष्णुर्दानवमर्दनः ।
 प्रोवाच देवीं संप्रेष्य नारदादीनकल्पावान् ॥
 इयं सा परमा शक्तिर्मन्त्रयी ब्रह्मरूपिणी ।
 माया मम प्रियानन्ता यथेदं धार्यतेऽगत् ॥

* दधार मन्दरं देवी लोकाणाम् इति D.

† It is supposed to be the mountain so named in Bhāgalpur, which is held sacred.

‡ लोकाणामिति F and H.

§ तदन्तरि तत्र परकाशे तदा रत्नयः ।

¶ तेजसा अव्यक्तं दुर्भेगं व्योमिवा अव्यष्टदृष्टमित्यर्थः ।

॥ श्रेयोवचनं श्रेयःप्रदानं वचनं प्रशस्ततमं वचनमित्यर्थः ।

** यथावद्ब्रूमर्षसि इति D. पृच्छतां गः, सन्त्यन्वितवचावां पठो ।

†† मोहितमिति A, C, D, F and H:

अथयैव जगत्सर्वं सदेवासुरमासुषम् ।
 मोहयामि द्विजश्रेष्ठा असामि विद्वजामि च ॥
 उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिक्रान्तिम् ।
 विद्यया बीज्य चात्मानं तरन्ति विपुलामिमाम्* ॥
 अस्यास्त्वयानधिष्ठाय शक्तिमन्तोऽभवन् सुराः† ।
 ब्रह्मेशानादयः सर्वे सर्वशक्तिरियं मम ॥
 सैषा सर्वजगत्पूतिः प्रकृतिस्त्रिगुणामिका ।
 प्रागेव मत्तः संजाता त्रीः कल्पे पद्मवासिनी‡ ॥
 चतुर्भुजा शङ्खचक्रपद्महस्ता स्तनान्विता§ ।
 कोटिसूर्यप्रतीकाशा मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥
 नासं देवा न पितरो मानवा वासवोऽपि च ।
 मायामेतां समुत्सर्त्तुं ये चान्ये भुवि देहिनः ॥
 इत्युक्त्वा वासुदेवेन मुनयो विश्वामसुवन् ।
 ब्रूहि त्वं पुण्डरीकाक्ष यदि कालक्षयेऽपि च॥ ॥

* विद्यायाश्चोक्त्य चात्मानं मयन्ति इति B. विद्यायाश्चोक्त्य इति C. विद्यायाश्चोक्त्य इति D.

† द्विजाः इति B, D, F and H.

‡ पद्मे कल्पवासिनी इति A, F and H.

§ सभाम्बिता इति B and D. सुभाम्बिका इति C.

¶ यदि कालक्षयेऽपि चः इति B. येन सा तारिता पुरा इति C. यथा कालक्षयेऽपि च इति D.

अथोवाच हृषीकेशो मुनीशुनिगणार्चितः* ।
 अस्ति द्विजातिप्रवर इन्द्रयुञ्ज इति श्रुतः ॥[†]
 पूर्वजन्मनि राजासावष्टयः शङ्करादिभिः ।
 दृष्ट्वा मां कूर्मसंस्थानं श्रुत्वा पौराणिकीं[‡] स्वयम् ॥
 संहितां मन्मुखाद्दिव्यां पुरस्कृत्य मुनीश्वरान् ।
 ब्रह्माणश्च महादेवं देवांशान्धान् स्वयन्निभिः ॥
 मच्छक्तौ संस्थितान् बुद्ध्वा मामेव शरणङ्गतः ।
 सन्नाषितो मया चाथः‡ विप्रयोनिङ्गमिषसि ॥
 इन्द्रयुञ्ज इति ख्यातो जातिं स्मरसि पौर्व्विषीम् ।
 सर्व्वेषामेव भूतानां देवानामप्यगोचरम् ।
 वक्तव्यं यद्बुद्धतमं दास्ये ज्ञानं तवानघ ।
 लब्ध्वा तन्नामकं ज्ञानं मामेवान्ते प्रवेक्षसि ॥
 अंशान्तरैषः‡ भूम्यात्स्वं तत्र तिष्ठ मुनिर्वृतः ।
 वैवस्वतेऽन्तरऽतीते कार्यार्धं मां प्रवेक्षसि ॥
 मां प्रणम्य पुरीं कृत्वाण पालयामास मेदिनीम् ।
 कालधर्मङ्गतः कालाच्छेतद्दीपे मया सह ॥

-
- मुनीनां प्रवरः प्रसुः इति C.
 - † पौराणिकान्वयमिति G and H.
 - ‡ स चोदितो मया चैव इति D.
 - § अंशान्तरै इति F, G and H.
 - ¶ गत्वा इति F and H.

भुक्त्वा तान् वैष्णवान्* भोगान् योगिनामप्यगोचरान् ।

मदान्नया मुनिश्रेष्ठा जप्ते विप्रकुले पुनः ॥

आत्वा मां वासुदेवाख्यं यत्र हे निहितेश्वर ।

विद्याविद्ये गूढरूपं† यन्नन्न परमं विदुः ॥

सोऽर्चयामास भूतानामाश्रयं परमेस्वरम् ।

व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

तदाशीस्तन्नमस्कारस्तनिष्ठस्तत्परायणः ।

आराधयन्महादेवं योगिनां हृदि संस्थितम् ॥

तस्यैवं वर्त्तमानस्य कदाचित्परमा कला ।

स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ‡

दृष्ट्वा प्रणम्य शिरसा विष्णोर्भगवतः प्रियाम् § ।

संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिरभाषत ॥

इन्द्रयुक्त्वा उवाच ।

का त्वं देवि विशालाक्षि विष्णुचिह्नाङ्किते शुभे ।

याथातथ्येन वै भावं तवेदानीं ब्रवीहि मा मे ॥

* विपुलान् इति F and H.

† गूढरूपे इति C and D.

‡ सोऽर्चयामास B पुस्तके नास्ति ।

§ प्रणामिति F, G and H.

¶ चार्थः प्रवीणः, ब्रूहि ।

तस्य तदात्ममाकर्ष्यं सुप्रसन्ना सुमङ्गला ।
हसन्ती संस्मरन्* विष्णुं प्रियं ब्राह्मणमब्रवीत् ॥
श्रीरवाच ।

न मां पश्यन्ति सुनयो देवाः शक्तपुरोगमाः ।
नारायणात्मिकामेकां मायाहं तन्मयी परा ॥
न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः ।
तन्मय्यहं परं ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वरः ॥
येऽर्चयन्तीह भूतानामात्रयं† पुरुषोत्तमम् ।
ज्ञानेन कर्मयोगेन न तेषां प्रभवाम्यहम् ॥
तस्माद्नादिनिधनं कर्मयोगपरायणः ।
ज्ञानेनाराधयानन्तं‡ ततोमोक्षमवाप्ससि ॥
इत्युक्तः स मुनिश्चेष्ट इन्द्रद्युम्नो महामतिः ।
प्रथम्य शिरसा देवीं प्राञ्जलिः पुनरब्रवीत् ॥
कथं स भगवानीशः शाश्वतो निष्कलोऽप्युतः ।
ज्ञातुं हि शक्यते देवि ब्रूहि मे परमेश्वरि ॥
एवमुक्त्वाथ विप्रेण§ देवी कमलवासिनी ।
साक्षान्नारायणी ज्ञानं दास्यतीत्याह तं मुनिम् ॥

* चार्धः प्रयोगः । संस्मरन्ती ।

† भूतानामात्मवम् इति C and D.

‡ ज्ञानेनाराधयैवानम् इति A, F and H.

§ एवमुक्त्वा तु इत्येव इति B.

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां संसृज्य प्रणतं सुनिम् ।#
 स्मृत्वा परात्परं विष्णुं तत्रैवान्तरधीयत ॥
 सोऽपि नारायणं द्रष्टुं परमेष्ठ समाधिना ।
 आराधयद्दृषीकेशं प्रणतार्त्तिप्रभञ्जनम्†
 ततो बहुतिथे काले गते नारायणः स्वयम् ।
 प्रादुरासीत्‡ म्हायोगी पीतवासा जगन्नाथः ॥
 दृष्ट्वा देवं समायान्तं विष्णुमालानमव्ययम् ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥
 इन्द्रद्युम्न उवाच ।

यज्ञेशाश्रुत गोविन्द माधवानन्त केशव ।
 ज्ञाण विष्णो हृषीकेश तुभ्यं विश्वात्मने नमः ॥
 नमोऽस्तु ते पुराणाय हरये विश्वमूर्त्तये§ ।
 सर्गस्थितिविनाशानां हेतवेऽनन्तशक्तये ॥
 निर्गुणाय नमस्तुभ्यं निष्कलाय नमोनमः¶ ।
 पुरुषाय नमस्तेऽस्तु विश्वरूपाय ते नमः ॥
 नमस्ते वासुदेवाय विष्णवे विश्वयोगये ।

* एष द्वीकार्दः D पुस्तके नास्ति ।

† आद्यं परं हृषीकेशम् इति C. प्रणतार्त्तिप्रभञ्जनम् इति B, E, F and H.

‡ आभिरासीत् इति E, F and H.

§ विष्णवे विश्वयोगये इति B.

¶ निष्कलायामालानमे इति C, D, E, F and H.

आदिमध्यान्तहीनाय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥
 नमस्ते निर्विकाराय निष्प्रपञ्चाय ते नमः ।
 भेदामेदविहीनाय नमोऽस्त्वानन्दरूपिणेः ॥
 नमस्ताराय शान्ताय नमोऽप्रतिवृतात्मने ।
 अनन्तमूर्त्तये तुभ्यममूर्त्ताय नमोनमः ॥
 नमस्ते परमार्थाय मायातीताय ते नमः ।†
 नमस्ते परमेशाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥
 नमोऽस्तु ते सुसूक्ष्माय महादेवाय ते नमः‡ ।
 नमः शिवाय शुद्धाय§ नमस्ते परमेष्ठिने ॥
 त्वयैतत्सृष्टमखिलं त्वमेव परमा गतिः ।
 त्वं पिता सर्वभूतानां त्वं माता पुत्रघोस्तम ॥
 त्वमक्षरं परं धाम चिन्मात्रं धीम निष्कलम् ॥
 सर्वस्थाधारमव्यक्तमनन्तं तमसः परम् ॥

* नमस्तानन्दमूर्त्तये इति C and D.

† 'नमस्ते निर्विकाराय' इत्यारभ्य 'मायातीताय ते नमः' इत्यन्तं E, F, G and H पुलाकेषु न दृश्यते ।

‡ मायातीताय ते नमः इति D and G.

§ नमस्ते शिवरूपाय इति D.

¶ त्वमेव सृष्टमखिलम् इति B, D, E, F and H.

॥ धीमसंस्मितम् इति C.

प्रपश्यन्ति परात्मानं० ज्ञानदीपेन क्षेत्रज्ञम् ।
 प्रपद्ये भवतीं रूपं० तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 एवं सुवक्तं भगवान् भूतात्मा भूतभावनः ।
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पश्यथं प्रहृसन्निव ॥
 स्पृष्टमाचो भगवता विष्णुना मुनिपुङ्गवः ।
 यथावत्परमं तत्त्वं ज्ञातवांस्त्वयसादृतः ॥
 ततः प्रहृष्टमनसा प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 प्रोवाचोन्निरूपयान्० पीतवाससमभ्युतम् ॥
 त्वयसादादसन्दिग्धसुत्पन्नं पुरुषोत्तम ।
 ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं परमानन्दसिद्धिदम् ॥
 नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय वेधसेऽ ।
 किं करिष्यामि योगिग्र० तन्मे वद जगन्नाथ ॥
 श्रुत्वा नारायणो वाक्यमिन्द्रद्युम्नस्य माधवः॥ ।
 उवाच सखितं वाक्यमशेषं जगतो हितम्०० ॥

० प्रपश्यन्ति महात्मान इति A, प्रपश्यन्ति महात्मान इति E, F and H.

† प्रपद्यन्ते तवो रूपम् इति C and D.

‡ प्रोवाच तं च पञ्चाक्षम् इति C and D.

§ हेतवे इति A, D, E, F and H.

¶ योगिन इति E, F and H.

॥ धीमतः इति H, धीमतेः इति E and F.

०० नमो भगवतो द्वितमिति E, F and H.

श्रीभगवानुवाच ।

वर्णाश्रमाचारवतां पुंसां देवी महेश्वरः ।
 ज्ञानेन भक्तियोगिन पूजनीयो न चान्यथा ॥
 विघ्नाय तत्परं तत्त्वं विभूतिं कार्यकारणम् ।
 प्रवृत्तिश्चापि मे ज्ञात्वा मोक्षार्थीश्वरमर्चयेत् ॥
 सर्वसङ्गान्परित्यज्य ज्ञात्वा मायामयं जगत् ।
 अद्वैतं भावयाम्बानं द्रष्टव्यं परमेश्वरम् ॥
 त्रिविधां भावनां ब्रह्मन् प्रोच्यमानां निबोध मे ॥
 एका महिषया तत्र द्वितीया व्यक्तसंश्रयाः ॥
 अन्या च भावना ब्राह्मी विघ्नेया सा गुणातिगा ।
 आसामन्यतमाश्चाथ भावनां भावयेद्बुधः ॥
 अशक्तः संश्रयेद्दाद्यामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 समाराधय विश्वेशं ततो मोक्षमवाप्स्यसि ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

किन्तत्परतरं तत्त्वं का विभूतिर्जनार्दन ।
 किङ्कार्थं कारणं कस्त्वं प्रवृत्तिश्चापि का तव ॥

• वाक्येपदमात्रम् ।

† निबामय इति A, E, F and H. नया भूष इति D.

‡ चाक्षसंश्रया इति E, F, G and H. •

श्रीभगवानुवाच ।

परात्परतरं तत्त्वं परं ब्रह्मैकमव्ययम् ।
 नित्यानन्दमयं* ज्योतिरक्षरं तमसः परम् ॥
 ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ।
 कार्यं जगदथाव्यक्तं कारणं शुद्धमक्षरम् ॥
 अहं हि सर्वभूतानामन्तर्यामीश्वरः परः ।†
 सर्गस्थित्यन्तकर्तृत्वं प्रवृत्तिर्मम गीयते ॥
 एतद्विज्ञाय भावेन यथावदखिलां हिज ।
 ततस्त्वं कर्मयोगेन शाश्वतं सम्यगर्चय ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

के ते वर्णाश्रमाचारा येः समाराध्यते परः ।
 ज्ञानञ्च कीदृशं दिव्यं‡ भावनात्रयसंस्थितम्§ ॥
 कथं सृष्टमिदं पूर्वं कथं संक्रियते पुनः ।
 कियत्यः सृष्टयो लोके वंशा मन्वन्तराणि च ॥
 कानि तेषां प्रमाणानि पावनानि व्रतानि च ।
 तीर्थान्यर्कादिसंस्थानं पृथिव्यायामविस्तरम्¶ ॥

* नित्यानन्दं परम् इति A, D, E, F and H.

† अहं हि सर्वभूतानामोचरः प्रसुरव्ययः इति D. अनन्तरीयगीति G.

‡ पुरुषम् इति C.

§ निमित्तम् इति D.

¶ पृथिव्या चावामी देवैः विश्वरी विश्वारश्च तयोः समाहारः तत् । The whole length and breadth of the earth. विश्वारि इति A.

कति द्वीपाः समुद्राच्च पर्जन्याच्च नदीनदाः ।

ब्रूहि मे पुष्करीकाच्च यथावद्भुना पुनः* ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

एवमुक्त्वोऽथ तेनाहं भक्तानुग्रहकाम्यया ।

यथावदखिलं सम्यगवोचं† मुनिपुंगवाः ॥

व्याख्यायाशेषमेवेदं यत्पृष्टोऽहं द्विजेन तु ।

अनुष्टुप् च तं विप्रं तत्रैवान्तर्हितोऽभवम् ॥

सोऽपि तेन विधानेन मदुक्तेन द्विजोक्तमाः ।

आराधयामास परं भावपूतः‡ समाहितः ॥

त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेहं निर्दम्बो निष्परिग्रहः ।

स न्यस्य§ सर्वकर्मणि परं वैराग्यमाश्रितः ॥

आत्मन्यात्मानमन्वीक्ष्य स्वात्मन्येवाखिलं जगत् ।

संप्राप्य भावनामन्वयां ब्राह्मीमक्षरपूर्विकाम् ॥

अवाप परमं योगं येनैकां परिपश्यति ।

यं विनिद्राजितश्चासाः॥ कांचन्ते मोक्षकांक्षिणः ॥

* यथावदखिलं मन इति B.

† सर्वमवोचम् इति A, C, D, E, F and H.

‡ भावेः सदभिप्रायैः पूत इत्यर्थः । भावपूतः इति B and D.

§ संन्यस्य इति B and D.

¶ येनैव इति A and E.

॥ विनिद्रया चनालक्षणेन जितो षड्भोजतः चासी वैशधीताः ।

ततः कदाचिद्योगीन्द्रो ब्रह्माणं द्रष्टुमव्ययम्* ।
 जगामादित्यनिर्द्देशात्मानसोत्तरपर्वतम्† ॥
 आकाशेनैव विप्रेन्द्रो योगैश्वर्यप्रभावतः ।
 विमानं सूर्यसङ्काशं प्रादुर्भूतमनुत्तमम् ॥
 भन्वगच्छन्देवगणा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 दृष्ट्वाभ्ये‡ पथि योगीन्द्रं सिद्धा ब्रह्मर्षी ययुः ॥
 ततः स गत्वानुगिरिं विवेश सुरवन्दितम् ।
 स्थानं तद्योगिभिर्जुष्टं यन्नास्ती परमः पुमान् ॥
 संप्राप्य परमं स्थानं सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 विवेश चान्तर्भवनं देवानाञ्च दुरासदम् ॥
 विचिन्तयामास परं शरणं सर्वदेहिनाम् ।
 अनादिनिधनं चैव§ देवदेवं पितामहम् ॥
 ततः प्रादुरभूत्तस्मिन् प्रकाशः॥ परमाद्भुतः॥ ।
 तन्मध्ये पुरुषं पूर्वं*॥ मपश्यत्परमं पदम् ॥

* द्रष्टुमुपगतः इति D.

† मानसोत्तरपर्वतम् मानससरसः उत्तरसां दिशि स्थितं पर्वतं मेरुमित्यर्थः ।

‡ दृष्टीयैः पथि योगीन्द्र इति E, F and H.

§ देवमिति B, C, D, E, F and H.

¶ प्रकाशः शीतिरित्यर्थः ।

॥ परमात्मनः इति B and C.

••• सर्वं इति A, E, F and H.

महान्तं तेजसो राशिभगव्यं ब्रह्मविद्विषाम् ।
 चतुर्मुखः सुदाराङ्गमर्षिर्भिरुपशोभितम् ॥
 सोऽपि योगिनमन्वीक्ष्य प्रणमन्तमुपस्थितम् ।
 प्रुत्युन्नम्य स्वयं देवो विष्णुना परिष्वजे ।
 परिष्वक्तस्य देवेन सिजेन्द्रस्याथ देहतः ।
 निर्गत्य महती ज्योत्स्ना विवेशादित्यमण्डलम् ॥
 ऋग्यजुःसामसंज्ञं तत्पविषममलं पदम् ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् यथास्ते ह्यव्यक्तव्यभुक् ॥
 द्वारं तद्योगिनामार्षं वेदान्तोषु प्रतिष्ठितम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं श्रीमद्दृष्टा[†] चैव मनीषिणाम् ॥
 दृष्टमात्रो भगवता ब्रह्मचारिर्क्षयो मुनिः ।
 अपश्यदैश्वरं तेजः शान्तं सर्वत्रगं शिवम् ॥
 स्वात्मानमक्षरं व्योम यत्र विण्णोः परं पदम् ।
 आनन्दमचलं[‡] ब्रह्मस्थानं तत्पारमेश्वरम् ॥
 सर्वभूतात्मभूतस्य[§] परमैश्वर्यमास्थितः ।
 प्राप्तवानात्मनो धाम यत्तन्वीक्षाख्यमव्ययम् ॥

* चतुर्मुख इति D.

† श्रीमन्निष्ठा इति B and C. यन्ता देवमनोविधानिति D.

‡ आनन्दमपरमिति C and D.

§ शूलः सः इति B.

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वर्यान्मविधी स्मितः ।
समाश्रित्यान्तिमं भावं मायां लक्ष्मीं तरेदुधः ॥

सूत उवाच ।

व्याहृता हरिणा त्वेवं नारदाया महर्षयः ।
शक्नेष सहिताः सर्वे पप्रच्छुर्गुरुष्वजम् ॥

ऋषय जसुः ।

देवदेव हृषीकेश नाथ नारायणाव्ययः ।
तद्ददाशेषसस्माकं यदुक्तं भवता पुरा ॥
इन्द्रशुक्लाय विप्राय ज्ञानं धर्मादिगोचरम्[†] ।
शुश्रूषुष्याप्ययं शक्रः सखा तव जगन्नाथ ॥
ततः स भगवान् विष्णुः कूर्मरूपी जनार्दनः ।
रसातलगतो देवो नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥
पृष्टः प्रोवाच सकलैः पुराणं कौर्मसुत्तमम् ।
सन्निधौ देवराजस्य तद्वक्ष्ये भवतामहम् ॥
धन्वं यशस्यमायुष्यं पुण्यं मोक्षप्रदं वृषाम् ।
पुराणश्रवणं विप्राः कथनञ्च विशेषतः ॥

● नारायणनाम एति B and C.

† धर्मादिगोचरम् एति C and D.

‡ भवताम् एति E, F and H.

श्रुत्वा चाध्यायमेवैकं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
उपाख्यानमथैकं वा ब्रह्मसोके महीयते ॥
इदं पुराणं परमं कीर्त्तं कूर्त्तस्वरूपिणा ।
सुक्तं वै देवदेवेन† अद्वातस्यं हिजातिभिः ॥

इति श्रीशुक्लपुराणे ब्रह्मसुब्रह्मणे प्रथमोऽध्यायः ।

* मयाम् इति A, E, F and H.

† देवाधिदेवेन इति B.

द्वितीयोऽध्यायः ।

कूर्मउवाच ।

शृणुध्वस्तपयः* सर्व्वे यत्पृष्टोऽहं जगच्चितम् ।
वक्ष्यमाणं मया सर्व्वमिन्द्रद्युम्नाय भाषितम् ॥
भूतैर्भव्यैर्भवन्निष्ठा† चरितैरुपबृंहितम् ।
पुराणं पुण्ड्रदं नृणां मोक्षधर्माशुकीर्त्तनम् ‡ ॥
अहं नारायणो देवः पूर्व्वमासन्न मे परम्§ ।
उपास्य विपुलां निद्रां भोगिशय्यां समाश्रितः ।
चिन्तयामि पुनः स्रष्टिं निशान्ते प्रतिबुध्य तु ॥
ततो मे सहस्रोत्पन्नः प्रसादो मुनिपुंगवाः ।
चतुर्मुखस्ततो जातो ब्रह्मा लोकापितामहः ॥
तदन्तरेऽभवत्क्रोधः कस्माच्चित्कारणात्तदा ।
आत्मनोऽग मुनिशार्दूलास्तत्र देवो महेश्वरः ॥

* शृणुध्वं तुमयः इति B.

† भूतैर्भव्यैर्भवन्निष्ठाः इति A, E, F and H. भवन्ति इति भवाः भवा एव
भवाः वर्त्तमानाः । यद्यपि भव्यशब्दः भविष्यदर्थे कद्रसधायक तद्विषय-प्रत्ययसिद्धतया
न तदर्थेऽपीयक्तः ।

‡ मोक्षधर्माशुकीर्त्तनाम् इति D.

§ अहं पूर्व्वमासन्नं, मे परं सत्तः अन्वत् किञ्चित् न आसीदिति शेषः ।

¶ आत्मना इति B and C.

बद्धः श्रोधात्मको जज्ञे मूलपाषिस्त्रिलोचनः ।
 तेजसा सूर्यसङ्गायस्त्रैलोक्यं संदहन्निव* ॥
 तदा श्रीरभवद्देवी कमलायतलोचना ।
 सुररूपा सौम्यवदना मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥
 शचिस्त्रिता सुप्रसन्ना† मङ्गला महिमास्पदा ।
 दिव्यकान्तिसमायुक्ता दिव्यमाश्रीपशोभिता ॥
 नारायणी महामाया मूलप्रकृतिरथ्यया ।
 स्वधान्ना पूरयन्तीदं मत्पार्श्वं समुपाविशत् ॥
 तां दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा मामुवाच जगत्पतिम् ।
 मोहायाशेषभूतानां नियोजयः‡ सुररूपिणीम् ॥
 येनेयं विपुला सृष्टिर्वर्धते§ मम माधव ।
 तद्योक्तोऽहं त्रियं देवीमब्रवीत् प्रहसन्निव ॥
 देवीदमस्त्रिलं विश्वं सदेवासुरमाशुषम् ।
 मोहयित्वा ममादेयात्संसारि विनिपातय ॥

* निर्दहन्निव इति B, संदहन्निव इति C.

† सुसम्पन्ना इति E, F, G and H.

‡ शचिद्योगाश्रीपशोभय इति A, E, F and H.

§ वर्धते इति A and H.

¶ तयोक्तः स त्रियं देवीमब्रवीत् इति C, F and H.

ज्ञानयोगरतान्दानान् ब्रह्मिष्ठान् ब्रह्मवादिनः* ।
 अक्षीधनान् सत्यपरान्दूरतः परिवर्ज्य ॥
 ध्यायिनी निर्धमान् शान्तान्शार्ङ्गिकान्देवपारगान् ।
 याजिनस्त्रापसान्विप्रान्दूरतः परिवर्ज्य ॥†
 वेदवेदान्तविज्ञानसंछिन्नाग्नेयसंश्रयान् ।
 महायज्ञपरान्विप्रान्दूरतः परिवर्ज्य ॥
 ये यजन्ति जपेर्होमैर्होवदेवं महेश्वरम् ।
 स्वाध्यायेनेष्यथा दूरात्तान् प्रयत्नेन वर्ज्यः‡ ॥
 भक्तियोगसमायुक्तानीश्वरार्पितमानसान् ।
 प्राथायामादिषु रतान्दूरान्परिहरामसान् ॥
 प्रथवासक्तमनसोबद्धजप्यपरायणान् ।
 अथर्वशिरसो§ वेत्तुन् ॥ धर्मज्ञान् परिवर्ज्य ॥
 बहुनाथ किमुक्तेन स्वधर्मपरिपालकान् ।
 ईश्वराराधनरताश्चक्रियोगान्न मोक्ष्य ॥

* शान्तान्शार्ङ्गिकान् देवपारगान् इति A, E, F and H.

† अक्षीधनान्विप्रारभ्य शार्ङ्गिकीकः A, E, F and H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ दूरात्प्रयत्नेन विवर्ज्य इति C and D.

§ An epithet of महापुरुष when masculine. Williams. अथर्वचः शिरस

ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया वेदज्ञान् ज्ञानाद्यध्याये अथर्वोपनिषदे । नाथस्त्वम् ।

॥ अथर्वशिरसोऽप्येत्तुन् इति B, शार्ङ्गिकपरितापीरान् इति C, ब्राह्मणपरितापीरान् इति D.

एवं मया मञ्जामाया प्रेरिता हरिवज्रभा ।
 यथादेवं चकारासौ तस्मात्तच्छीं समर्चयेत् ॥
 त्रियं ददाति विपुलां पुष्टिं मेधां ययो बलम् ।
 अर्चिता भगवत्पत्नी तस्मात्तच्छीं समर्चयेत् ॥
 ततोऽसृजत्स भगवान् ब्रह्मा सोकपितामहः ।
 चराचराणि भूतानि यथापूर्वं ममान्नया ॥
 मरीचिभ्रम्वक्त्रिरसं पुलक्यं पुलकं क्रतुम् ।
 दक्षमर्चिं वसिष्ठश्च सोऽसृजज्योर्गविद्यया ॥
 नवैते ब्रह्मणः पुत्रा ब्राह्मणाः* ब्राह्मणोत्तमाः ।
 ब्रह्मवादिन एवैते मरीच्याद्यास्तु साधकाः ॥
 ससर्ज ब्राह्मणांश्चक्रात् अर्चियांश्च भुजाहिभुः ।
 वैश्वानूरुहयाद्देवः पद्भ्यां शूद्रान् पितामहः ॥
 यन्ननिष्पत्तये ब्रह्मा शूद्रवर्जं ससर्ज ह ।
 गुप्तये सर्वदेवानां तेभ्यो यन्नो हि निर्वभी ॥
 ऋषो यजूषि सामानि तथैवाथर्वणानि च ।
 ब्रह्मणः सहजं रूपं नित्यैषा यस्तिरव्यया ॥
 अनादिनिधना दिव्या वागुष्मृष्टा स्वयम्भुवा ।
 आदौ वेदमयी भूता यतः सर्वाः प्रवृत्तयः† ॥

* ब्रह्मणा इति E, F and H. ब्रह्मणा तपसा ब्राह्मणीत्तमा इत्यर्थः । “वेदसर्ज
 तपीब्रह्म” इत्यनन्तरः ।

† नासा एताः पूर्वाः प्रवृत्तयः इति D.

अतोऽन्यानि हि* शास्त्राणि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।
 न तेषु रमते धीरः पाषण्डी रमते बुधः† ॥
 वेदार्थविस्तारैः कार्यं यत्कृतं मुनिभिः पुरा ।
 स ज्ञेयः परमो धर्मो नान्यशास्त्रेषु संस्थितः ॥
 या वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च क्लृष्टयः ।
 सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥
 पूर्वकल्पे प्रजा जाताः सर्ववाधाविवर्जिताः ।
 षड्वन्तःकरणाः सर्वाः स्वधर्मपरिपालकाः‡ ॥
 ततः कालवशात्तासां रागद्वेषादिकोऽभवत् ।
 अधर्मोऽमुनिशार्दूलाः स्वधर्मप्रतिबन्धकः ॥
 ततः सा सहजा सिद्धिस्तासां मातीव जायते ।
 रजोमात्राभिकास्तासां सिद्धयोऽन्यास्तदाभवन् ॥
 तामु क्षीणास्त्रशेषास्तु कालयोगेन ताः पुनः ।
 वासोपायं पुनश्चक्रुर्हस्तासिद्धिञ्च कर्मजाम् ॥
 ततस्तासां विभुः§ ब्रह्मा कर्मजाजीवमकल्पयत् ।
 स्थायश्रुवो मनुः पूर्वं धर्माग्रोवाच सर्वदृक् ॥

* अथान्यानि तु शास्त्राणि इति D. अथान्यानि हि शास्त्रानि इति G.
 अथान्यानि हि शास्त्राणि इति E, F and H.

† पाषण्डी तेन जायते इति B, C and H, पाषण्डी जायते पुनः इति
 D, E and F, पाषण्डी रमते पुनः इति G.

‡ स्वधर्मनिरताः सदा इति B.

§ पिता इति D.

साक्षात्प्रजापतेर्भूर्निर्निच्छष्टा ब्रह्मणो द्विजाः* ।
 भ्रुवाद्दयस्तद्वदनाच्छ्रुत्वा धर्मानयोचिरे ॥
 यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
 भ्रुध्यापनं चाध्ययनं घट् कर्माणि द्विजोत्तमाः ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः चरियवैश्वयोः ।
 दण्डोयुद्धं चरियस्य क्षत्रिवैश्वस्य शस्यते ॥
 शूद्रवैव† द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
 कारुक्र्म तथाजीवः पाकयज्ञादि धर्मतः‡ ॥
 ततः स्थितेषु वर्षेषु स्थापयामास चाश्रमान् ।
 गृहस्यश्च वनस्यश्च भिक्षुकं ब्रह्मचारिणम् ॥
 अन्वयोऽतिभिक्षुश्चा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
 गृहस्यस्य समावेन धर्मोऽयं सुनिपुंगवाः ॥
 ह्योमीमूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्वप एव च ।
 संविभावो यथान्वायं धर्मोऽयं वनवासिनाम् ॥
 मैथ्याग्रनश्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
 सन्त्यग्भानश्च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥

* ब्रह्मणा द्विजाः इति A, E and F. ब्रह्मणः पुरा इति C.

† शूद्रा वै इति A, E and F.

‡ चरियवादि कर्मभिक्षुवचं तथा इति A, E and F.

भिन्नाचर्य्याः च शुभ्रुवा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
 सन्ध्याकर्म्मभिन्नाचर्य्यश्च धर्म्मोऽयं ब्रह्मचारिणाम् ॥
 ब्रह्मचारिवनस्थानां भिक्षुकाणां द्विजोत्तमाः ।
 साधारणं ब्रह्मचर्य्यं प्रोवाच कमलोद्भवः ॥
 ऋतुकालाभिगमित्वं सद्दारेषु न चान्यतः ।
 पर्व्ववर्ज्यं गृहस्थस्य ब्रह्मचर्य्यमुदाहृतम् ॥
 आगर्भधारणादाना कार्या तेनाप्रमादतः । *
 अकुर्वाणसु विभ्रेन्द्रा भ्रूषहा तूपजायते† ॥
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या श्राद्धश्चातिथिपूजनम् ।
 गृहस्थस्य परो धर्म्मो देवताभ्यर्चनं तन्ना ॥
 वैवाह्यमग्निमिन्धीत‡ सायं प्रातर्यथाविधि ।
 देशान्तरगतो वाच ऋतपत्नीक एव च ॥
 यथाथामाश्रमाथान्तु गृहस्थो योनिंरक्षते ।
 अन्ये तस्युपजीवन्ति तस्माच्छ्रेयान् गृह्याश्रमी ॥
 ऐकाश्रम्यं गृहस्थस्य षतुर्षां श्रुतिदर्शनात् ।
 तस्मान्नाहंस्वर्गमेवैकं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥

* भिन्नाचरणम् इति D.

† भ्रूषहा तु प्रजायते इति B. भ्रूषहा पीपजायते इति D.

‡ मन्वीत इति C, मासीत इति D.

परित्वजेदर्शकामो यी स्वातां धर्मवर्जितौ ।
 सर्वलोकविरुद्धं धर्ममप्याचरेत् तु ॥
 धर्माक्षंजायते ज्ञानी धर्मात्कामोऽभिजायते ।
 धूर्ध्वं एवापवर्गाय तस्मात्तन्मं समानयेत् ॥
 धर्मधार्यं च कामं च निवर्गस्त्रिगुणो मतः ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति तस्मात्तन्मं समानयेत् ॥
 जह्वं गच्छन्ति सत्त्वस्त्वा मधो तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्त्वा अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ *
 यस्मिन्धर्मसमायुक्तौ धर्मकामौ व्यवस्थितौ ।
 इहलौके सुखी भूत्वा प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥
 धर्माक्षंजायते मोक्षो धर्मात्कामोऽभिजायते ।
 एवं साधनसाध्यत्वं चातुर्विध्यं प्रदर्शितम् ॥
 य एवं वेद् धर्माद्यैकाममोक्षस्य ‡ मानवः ।
 माहात्म्यं चातुर्द्वैतं † सचानन्त्याय कल्पते ॥

* 'जह्वं गच्छन्ति सत्त्वस्त्वा अधो गच्छन्ति तामसाः' इति श्लोकात् F पुस्तके न दृश्यते । 'मधो तिष्ठन्ति राजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्त्वा' इति चमच A, E, F and H पुस्तकेषु नास्ति ।

† चातुर्विधे इति A, B, E, F and H. चतस्रः विधाः—प्राणीषिकी-चकी-
 मार्शा-दृश्यनीयः एव चातुर्विधं तस्मिन् इत्यर्थः ।

‡ धर्मं च धर्मं च कामं च तैः सहितौ मोक्षस्य इति विवदः ।

§ काममेव दर्शयन् ।

तस्मादर्थेषु कामस्य त्वज्ज्ञा धर्मं समाश्रयेत् ।
 धर्मात्कंजार्थते सर्वमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
 धर्मेषु धार्यते सर्वं जगत्स्वावरजस्रमम् ।
 अनादिनिधना शक्तिः सैवा ब्राह्मी हिलोत्तमाः ॥
 कर्मणा प्राप्यते धर्मो ज्ञानेन च न संशयः ।
 तस्मात्ज्ञानेन सहितं कर्मयोगं समाश्रयेत्* ॥
 प्रवृत्तस्य निवृत्तस्य द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
 ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्वात्प्रवृत्तं यदतोऽन्यथा ॥
 निवृत्तं सेवमानसु याति तत्परमं पदम् ।
 तस्मान्निवृत्तं संशेष्यमन्यथा संसरेत्पुनः† ॥
 अमा दमो दया दानमसौभक्ष्याग एव च ।
 आर्जवं चानस्रया च तीर्थातुसरथं तथा ॥
 सत्त्वं सन्तोषः‡मास्तिक्यं श्रद्धा चेन्द्रियनिग्रहः ।
 देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
 अहिंसा प्रियवादित्वमपैशून्यमकस्वता§ ।
 सामासिकमिमं धर्मं चातुर्वर्ष्येऽब्रवीन्मनुः ॥

* समाश्रयेत् इति B and D.

† संसरेत्पुन इति F.

‡ सुकोपमिति श्रीवल्लभार्थम् ।

§ मत्स्यदा इति B, मत्स्यदा इति C, मत्स्यना इति D.

प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्नानं क्रियावताम् ।
 स्नानमैन्द्रं चतुर्याणां संप्रामिष्यपलायिनाम् ॥
 वैश्वानां भारतं स्नानं स्वधर्ममनुवर्त्तताम्* ।
 गार्भवं शूद्रजातीनां परिचारेण वर्त्तताम् ॥
 अष्टाश्रितिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
 स्मृतं तेषाम् यत्स्नानं तदेष गुरुवासिनाम्† ॥
 सप्तर्षीणाम् यत्स्नानं स्मृतं तद्वै वनीकसाम् ।
 प्राजापत्यं ऋहस्नानां स्नानमुक्तं स्वयंभुवा ॥
 यतीनां जितचित्तानां व्यासिनाः‡मूर्ध्वरेतसाम् ।
 द्वैरक्षगर्भं तत्स्नानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥
 योगिनामस्मृतं स्नानं व्योमाख्यं परमचरम्§ ।
 आनन्दमैश्वरं धाम सा काष्ठा वा परा गतिः ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवन्देवतारिण हिरण्याचनिष्पन्न ।

चत्वारो ह्यात्मनाः प्रोक्ता योगिनामेक उच्यते ॥

*, चतुर्ष्वामेपदिमेऽपि शहरार्यः ।

† गुरुदायिनाम् इति A. गुरवे दास्यन्ते वाक्यान्मर्षयन्ति वै तेषाम् । अत्र
 लोकस्य विषाहं परस्त्रीकस्य च प्रथमाहं E, F and H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ व्यासिनां सन्नास्यतामित्यर्थः ।

§ परमाचरमिति B, E, F and H. वत् स्नानं परमचरमिति C. वत् स्नानं
 रमेचरमिति D.

कूर्म उवाच ।

सर्वकर्माणि संन्यस्य समाधिमचलं त्रितः ।
 य आस्ते निश्चलो योगी स सन्नासी च* पञ्चमः ॥
 सर्वेषामात्रमाषान्तु द्वैविध्यं श्रुतिदर्शितम्† ।
 ब्रह्मचार्युपकुर्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
 योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्वाश्रममाव्रजेत् ।
 उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
 उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
 कुटुम्बभरचायतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
 ऋणानि त्रींशुपाकृत्य‡ त्वक्ता भार्याधनादिकम् ।
 एकाकी यस्तु विश्वरेडुदासीनः स मौनिकः ॥
 तपसाप्यति योऽरक्षे यजेद्देवान् शुद्धीति च ।
 स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसोमतः ॥
 तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
 साध्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थान्श्रमे स्थितः ॥
 योगाभ्यासरतो§ नित्यमारुहच्छुर्जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमैष्ठिकः ॥

* न इति B, D, E and H.

† द्वैविध्यं श्रुतिदर्शनमिति B and G.

‡ त्रींशुपाकृत्य इति B, त्रींशुपाकृत्य इति C.

§ योगन्यसते इति D.

यस्याकारतिरेव स्यान्नित्यद्वसो महासुनिः †
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुवचने ॥
 ज्ञानसञ्चासिनः केषिद्वेदसञ्चासिनोऽपरे ।
 ज्ञानसञ्चासिनः केषिन्निविधाः पारमेष्ठिकाः ॥
 योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः* सांख्य एव च ।
 द्वितीयो ज्ञान्मयी प्रोक्तो योगसुप्तममाश्रितः ॥
 प्रथमा भावना पूर्वे सांख्ये त्वक्षरभावना ।
 द्वितीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ॥
 तस्मादेतद्विजानीध्वम्† आश्रमाणां चतुष्टयम् ।
 सर्वेषु वेदशास्त्रेषु पञ्चमी गोपपद्यते ॥
 एवं वर्षाश्रमान् सृष्ट्वा देवदेवो निरञ्जनः ।
 दद्यादीग्रसृष्ट विष्णोः सृजन्ध्वं‡ विविधाः प्रजाः ॥
 ब्रह्मणो वचनात्पुत्रा दद्याद्या सुनिसप्तमाः ।
 अष्टजन्त प्रजाः सर्वे देवमानुषपूर्वकाः ॥
 इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्रष्टुल्ले§ संव्यवस्थितः ।
 अहं वै पाशयामीदं संहरिष्यति शूलशक्त ॥

* वैदिक इति D.

† विजानीयादिति C.

‡ चान्तिपदानां च ।

§ स्रष्टेदिति C and D.

तिस्रस्तु कूर्मैः प्रोक्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 रजःसुखतमोयोगात्परस्य परमात्मनः ॥
 अन्यान्यमनुरक्तास्ते ह्यन्यान्यसुपजीविनः ।
 अन्यान्यप्रपत्ताश्चैव लीलया परमेश्वराः ॥
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव तथैवाक्षरभावना ।
 तिस्रस्तु भावना रुद्रे वर्तन्ते सततं द्विजाः ॥
 प्रवर्तते मय्यजस्रमाद्या त्वक्षरभावना* ।
 द्वितीया ब्रह्मणः प्रोक्ता देवस्याक्षरभावना ॥
 अहं चैव महादेवो न भिन्नः परमार्थतः ।
 विभक्त्य स्त्रेच्छ्यात्मनं सोऽन्तर्यामीश्वरः स्थितः ॥
 त्रैलोक्यमखिलं स्रष्टुं सदेवासुरमातृषुषम् ।
 पुरुषः परतोऽव्यक्तो ब्रह्मत्वं समुपागमत् ॥
 तस्माद्ब्रह्मा महादेवी विष्णुर्विश्वेश्वरः परः ।
 एकस्यैव स्मृतास्त्रिस्रस्तद्वत्कार्यवशात्प्रभोः ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वन्द्याः पूज्याः विशेषतः ।
 यद्दीप्तिदक्षिरात्स्नानं यत्तस्मिन्नास्थमव्ययम् ॥
 वर्षीयन्मप्रयुक्तेन धर्मेण प्रीतिसंयुतः ।
 पूजयेन्नावयुक्तेन यावज्जीवं प्रतिभ्रया ॥

* वाक्षरभावना इति A, E, F and H. प्रवर्तते मय्यजस्रमाद्याक्षरभावनाः इति E.

चतुर्थांशमात्रमाशान्तु प्रोक्तोऽयं विधिवद्विजुर्मा
 शान्तमी वैष्णवो ब्राह्मो हरान्धम इति त्रयः ॥
 तन्निष्कारि नियतं* तद्गतजनवत्सलः ।
 भूयैद्धार्यैदेतान् ब्रह्मविद्यापरायणः ॥
 स्वधामैव भक्तानां शश्वोर्लिङ्गमनुत्तमम् ।
 सितेन भक्त्या कार्यं सखाटे तु त्रिपुङ्गवम् ॥
 यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम् ।
 धारयेत्सर्वदा शूलं सखाटे गन्धवारिभिः ॥
 प्रपन्ना ये जगद्बीजं ब्रह्माद्यं परमेष्ठिनम् ।
 तीर्षां सखाटे तिलकं धारणीयन्तु सर्वदा ॥
 योऽसावनादिर्भूतादिः† काशात्मासी हृती भवेत् ।
 उपर्यधोभावयोगान्निपुङ्गवस्तु धारणात् ॥
 यस्तत्प्रधानं पिशुणं ब्रह्मविष्णुशिवाम्बकम् ।
 हृतन्तु शूलं‡ धरणाद्भवत्येव न संशयः ॥
 ब्रह्मतेजोमयं शूलं यदेतत्सख्यकं रवेः ।
 भवत्येव हृतं खानमैश्वरं तिलके कृते ॥

* सततमिति B.

† भवणम् इति D.

‡ धर्मं पिशुण इति C.

तस्मात्कार्ये विशूलाङ्गं* तथा च तिलकं शुभम् ।
 आयुष्यन्नापि भक्तानां प्रयाणां विधिपूर्वकम् ॥
 यजेत सुहुयादम्नौ जपेद्दद्याज्जितेन्द्रियः ।
 शान्तो दान्तो जितक्रोधी वर्षाश्रमविधानवित् ॥
 एवं परिचरेद्देवान् यावज्जीवं समाहितः ।
 तेषां स्रक्ष्यानमचलं† सोऽचिरादधिगच्छति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वर्षाश्रमवर्षर्चनं नाम धितोषोऽध्यायः ।

* जीवलमाङ्गम् ।

† ततस्तत्स्थानमचलमिति D.

तृतीयोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

पुण्यां भगवतोद्दिष्टासत्वारोऽप्याश्रमास्तथा ।
इदानीं क्रममस्माकमाश्रमाणां वद प्रभो ॥

कूर्म उवाच ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
क्रमेणैवाश्रमाः प्रोक्ताः कारणादन्यथा भवेत्* ॥
उत्पन्नज्ञानविज्ञानो वैराग्यं परमं गतः ।
प्रब्रजिद्ब्रह्मचर्यास्तु† यदीच्छेत्परमं गतिम् ॥
द्वारानाहृत्य विधिवदन्यथा विधिर्मुखैः ‡
यजेदुत्पादयेत्पुत्रान् विरक्तो यदि संन्यसेत् ॥
अनिष्टा विधिवद्यज्ञैरनुत्पाद्य तथात्मजान् ।
न गार्हस्थ्यं गृही त्यज्जाः§ संन्यसेद्बुद्धिमान् द्विजः ॥
अथ वैराग्यवेगेन स्वातुं नोत्सहते गृहे ।
तत्रैव संन्यसेद्विद्वाननिष्टापि द्विजोत्तमः ॥

* कारणादन्यथाभवन् इति D, E and F.

† ब्रह्मचर्याया इति D.

‡ गृहीता तु इति B. यतीत्येव इति E, F, G and H.

तद्यापि* विधैर्यत्रैरिद्वा वनमद्यान्वयन्† ।
 तपस्तप्ता तपोयोगाद्विरक्तः संन्यसेद्विजः‡ ॥
 वानप्रस्थान्त्रयं गत्वा न गृहं प्रविशेत्पुनः ।
 न संन्यासी वनस्थाय ब्रह्मचर्यं च साधकः§ ॥
 प्राजापत्यान्निरूप्येष्टिमान्नेयीमथवा द्विजः ।
 प्रव्रजेत्पुनः गृही विद्वान् वनाद्वा श्रुतिचोदनात् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थोऽपि जुहोति यजति॥ क्रियाः ।
 अन्धः पङ्कुर्दरिद्रो वा विरक्तः संन्यसेद्विजः ॥
 सर्वेषामेव वैराग्यं संन्यासे तु** विधीयते ।
 पतन्तीवाविरक्तो यः†† संन्यासं कर्तुमिच्छति ॥

* अथवा इति B. अद्यापि इति E, F and H.

† वनमद्यान्वयेत् इति B. वनमद्यान्वयेत् इति D.

‡ संन्यसेद्वि इति B, C, E, F, G and H. संन्यसेयतिः इति D.

§ असन्नासी वनस्थाय ब्रह्मचर्यं साधकः इति B. न संन्यासी वनं याव ब्रह्म-
 चर्यं साधकः इति C. न संन्यासी वने वासं ब्रह्मचर्यं न साधकः इति D. ब्रह्मचर्यं न
 साधकमिति E, F and H.

॥ प्रव्रजेत् इति E, F and H.

॥ जपति इति E, F and H.

** संन्यासव इति B. संन्यासे तु विभाव्यते इति D.

†† पतन्ती वा विरक्तो वा इति E, F, G and H.

एकस्मिन्नववा सम्यग्वर्सेतामरणाग्निकम्*
 अथावानाशने युक्तः सोऽद्यतत्वाय कल्पते ॥
 न्यायागतधनः† शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ।
 ज्ञानधर्मपासको नित्यं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 ब्रह्मण्याधाय कर्मणि निःसङ्गः कामवर्जितः ।
 प्रसन्नैव मनसा क्लृप्तो याति तत्पदम् ॥
 ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।
 ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
 नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
 एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तव्यमिदंस्वर्गदार्भिः ॥
 प्रीत्यातु भगवानीयः कर्मणानेन शाश्वतः ।
 करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
 यथा फलानां‡ संन्यासं प्रकुर्यात्परमेष्ठिने ।
 कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ।
 कार्यमित्थेव यत्कर्मा नियतं सङ्गवर्जितम् ।
 ज्ञियते विदुषा कर्म तद्भवेदपि मोक्षदम् ॥

* मरणाग्निः इति B.

† न्यायागतधनः इति G. न्यायेन धनं धनाभावं गतः प्राप्तः, न्यायेन धन-

समैक इत्यर्थः ।

‡ कर्माणि इति B.

अथवा# यदि कर्मणि कुर्यान्नित्यान्धपि विजः ।
 अज्ञात्वा फलसंन्यासं बध्यते तत्फलेन तु ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यक्त्वा कर्मान्धितं फलम् ।
 अविद्वानपि कुर्वीत कर्माग्नीति चिराल्पदम् ॥
 कर्मणा क्षीयते पापमैहिकं पौर्विकं तथा ।
 मनःप्रसादमन्वेति ब्रह्मविज्जायते नरः ॥†
 कर्मणा सहिताज्ञानात् सम्यग्योगोऽभिजायते ।
 ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यत्र तत्राश्रमे रतः ।‡
 कर्मणाशीघ्ररतुष्यर्थं कुर्यान्नैश्कर्ममाप्नुयात् ॥
 संग्राह्य परमं ज्ञानं नैश्कर्म्यं तत्प्रसादतः ।
 एकाकी निर्धमः शान्तो जीवन्नेव§ विसुच्यते ॥
 वीक्षते परमात्मानं परं ब्रह्म महेश्वरम् ।
 नित्यानन्दी निराभासः¶ तस्मिन्नेव क्षयं व्रजेत् ॥

• अथवा इति B, C and D.

† मनः प्रसादमन्वेति ब्रह्म विज्जायते ततः इति B, C and D.

‡ कर्मणा सहितादित्यादि सर्वेष्वसौषः C पुस्तके न दृश्यते ।

§ जीवन्नपि इति C and D.

¶ नित्यानन्दं निराभासं इति C and D.

तस्मात्सेवित सततं कार्त्तवीर्यं प्रसन्नधीः* ।
द्वसये परमेष्ठस्य तत्पदं याति श्राव्यतम् ॥
एतद्दः कथितं सर्वं चातुराश्रम्यमुत्तमम्† ।
न ह्येतन्नमतिस्त्रय्य सिद्धिं विन्दति मानवः‡ ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे चातुराश्रम्यवचनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

-
- * प्रसन्नधीः इति C and D.
† श्राव्यतम् चातुराश्रम्यमुत्तमम् इति B.
‡ विन्दति मानवः इति B and C.

चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

श्रुत्वान्नमविधिं क्षात्रस्यपयो वृष्टचेतसः* ।

नमस्कृत्य ह्यधीक्षेद्यं पुनर्वचनमनुवन् ॥

सुनय ऊचुः ।

भाषितं भवता सर्वं चातुराश्वयमुत्तमम् ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामो यथा सश्ववतेऽं जगत् ॥

सूतः सर्वमिदं ज्ञातं कश्चिंश्च सयमेत्यति ।

नियन्ता कश्च सर्वेषां वदस्व‡ पुत्रपोत्तम ॥

श्रुत्वा नारायणो वाक्स्यधीषां कूर्मरूपपृष्ठम् ।

प्राह गन्धीरया वाचा भूतानां प्रभवोऽव्ययः ॥

कूर्म उवाच ।

महेश्वरः परोऽव्यक्तः‡ चतुर्व्यूहः¶ सनातनः ।

धनन्तश्चाप्रभियश्च नियन्ता सर्व्वतीमुखः ॥

* वृष्टमानसाः इति B, C and D.

† चार्धमात्मनेपदम् । प्राशयैकत्वे तु वैकल्पिकमात्मनेपदं भवति ।

‡ वदस्व इति चात्मनेपदमार्षम् ।

§ परोऽव्यक्तात् इति A, E, F and H.

¶ चकारः श्रुत्वा चवक्ष्याननेसा यज्ञ ततोक्तः । चातुरिभ्यश्च दक्षमीयमन्त्राः
संज्ञतमीहात् । तथाच—“तिर्य्यग्युगिच दक्षः क्षात्, भीमीऽन्यादतिरेव च । मन्त्रं
सर्व्वतीवृषिः, इवन्मृत्तिरसंज्ञतः” । यद्यपि सूत्रपदं ईश्वरचमार्वा कर्तं तथाप्यत्र महेश्वरस्य
सर्व्वव्यापित्वात् सर्वावस्थानमवलेन च चतुर्व्यूह इत्युच्यते ।

अथत्वं कारणं यत्तन्निवृत्तं सदसदात्मकम् ।
 प्रधानं प्रकृतियेति यमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥
 गन्धवर्षः*रसैर्हीनं प्रवृत्त्यर्थविवर्जितम् ।
 भ्रुजर्णं ध्रुवमन्वयं नित्यं स्वात्मव्यवस्थितम् ॥
 जगद्योनिर्महाभूतं परब्रह्मः१ सनातनम् ।
 विग्रहः सर्वभूतागामात्मनाधिष्ठितं महत् ॥
 अनाद्यन्तमजं सृष्टं त्रिगुणं प्रभवान्वयम् ।
 असाम्यतः२मविज्ञेयं ब्रह्माद्ये समवर्षत ॥
 गुणसाभ्ये तदा तस्मिन् पुरुषे चात्मनि३ स्थितिः ।
 प्राकृतः प्रलयो ज्ञेयो यावद्विष्णुसमुद्भवः ॥
 ब्राह्मी रात्रिरियं प्रोक्ता ह्यहःसृष्टिः४वदाहता ।
 अहर्णं विद्यते तस्य न रात्रिर्भुवचारतः५ ॥
 निशान्ते प्रतिबुद्धोऽसौ जगदादिरनादिमान्६ ॥
 सर्वभूतमयोऽव्यक्तादन्तर्यामी७ः परः ॥

* वर्षः उपनिषदर्थः ।

† भ्रुवम् इति B. चक्रम् इति D.

‡ परमिति E, F and H.

§ असाम्यतं सम्प्रति न भवन्, पित्राद्यव्यापि प्राचतमित्यर्थः ।

¶ चात्मनि इति B, E, F and H.

॥ अहःसृष्टिरिति E, F and H.

•• रात्रिर्भुवचारतः इति C and D.

†† जगदादिरनामयः इति B.

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याद्य महेश्वरः ।
 श्रीभयामास योगिन परेष परमेश्वरः ॥
 यथा मदी नरस्त्रीणां यथा वा माधवीऽनिलः ।
 अनुप्रविष्टः श्रीभाय तथासी योगमूर्त्तिमान्* ॥
 स एव श्रीभक्तो विप्राः श्रीभ्यश्च परमेश्वरः ।
 स संकोचविद्याभ्यां प्रधानत्वे व्यवस्थितः ॥
 प्रधानात्श्रीभ्यमानाश्च तथा पुंसः पुरातनात् ।
 प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ॥
 महानात्मा गतिर्ब्रह्मा† प्रबुद्धिः श्यातिरीश्वरः ।
 प्रज्ञा हृतिः श्रुतिः संविदेतस्मादिति‡ तत्कृतम् ॥
 वैकारिकस्त्रीजसश्च भूतादिशैव तामसः ।
 त्रिविधोऽयमहंकारो महतः संबभूव ह ॥
 अहंकारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता§ च स श्रुतः॥ ।
 आत्मा च मत्परो॥ जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

-
- * पुरुषीयतमः इति C.
 † गतिर्ब्रह्मा इति B and C.
 ‡ संविदेश्वरश्चेति C and D.
 § कर्त्ता इति C and D.
 • च संकृत इति G, संकृत इति H.
 ॥ पुरुष इति B, प्रपञ्च इति C, पुरुष इति F and H, पुरुषः परमात्मनः ।
 पुरुष इति G.

पञ्चभूतान्यहंकारात्मन्मात्राणि च जन्त्रिरे ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि* सर्वं तस्मात्कर्ज† जगत् ॥
 मनस्वव्यक्तजं प्रीक्षं विकारः प्रथमः स्मृतः ।
 भ्रूनासीः‡ जायते कर्त्ता भूतादींश्चातुपश्यति ॥
 वैकारिकादहंकारात्मर्गो वैकारिकोऽभवत्§ ।
 तेजसानीन्द्रियाणि स्युर्हेवा वैकारिका दम ॥
 एकादशं मनस्तत्र स्वगुणोभयात्मकम् ।
 भूततन्मात्रसर्गोऽयं भूतादेरभवद्विजाः ।
 भूतादित्तु विक्रुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्जं ह ।
 आकाशीण जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥
 आकाशस्तु विक्रुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जं ह ॥
 वायुरल्पयते तस्मात्तस्य स्पर्शं गुणं विदुः ॥
 वायुस्यापि विक्रुर्वाणो रूपमात्रं ससर्जं ह ।
 पृथीतिरल्पयते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥

* इन्द्रियाणि तथा देवाः इति B and C.

† तस्मात्कर्जम् इति B, D, E, F, G and H.

‡ परमादिति A, E, F and H.

§ सर्वो वैकारिकोऽभवदित्यारम्भ भूततन्मात्रेणान्न C पुस्तके न दृश्यते ।

¶ आकाशं जन्त्रिं तस्मादुत्पन्नं शब्दस्यैवम् इति B.

॥ आकाश इत्यारम्भ ससर्जं हेत्यन्तः श्लोकः C पुस्तके न दृश्यते ।

ज्योतिषापि विक्रुर्वाणं रसमात्रं ससर्जं ह ।
 सन्भवन्ति ततोऽर्थासि रसाधाराणि तानि च ॥
 आपश्चापि विक्रुर्वाणाः गन्धमात्रं ससर्जिरे ।†
 सङ्घातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः‡ ॥
 आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृषोत् ।
 द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥
 रूपं तथैवाविश्रतः शब्दस्पर्शौ गुणावुभौ ।
 त्रिगुणः स्यात्ततो वह्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसमात्रं समाविश्रत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा आपो§ विज्ञेयास्तु रसात्मकाः ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धं समाविश्रत् ।
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु शब्दरतेषु ॥
 शान्ता घोराश्च सूडाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
 परस्परानुप्रवेशाच्चारयन्ति परस्परम् ।
 एते सप्त महात्मनो ह्यन्धोन्धस्य समाश्रयात् ।
 नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य ज्ञात्स्वयः ॥

• विक्रुर्वाण्य इति A, C, E, F and H.

† आत्मनेपदमार्थम् ।

‡ गन्धो गुणो मत इत्यादिश्च रूपं तथैवाविश्रत इत्यनें C पुस्तके न दृश्यते ।

§ गुणास्त्वाप इति C. गुणास्त्वाप इति D.

¶ भवन्ते इति C, E and F. पचन्ते इति D.

पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेच्च च ।
 महद्दाहयो विशेषान्ता ह्यण्यमुत्पादयन्ति ते ॥
 एककालसमुत्पन्नं जलानुद्बुद्धञ्च तत् ।
 विशेषेभ्योऽण्यमभवद्बृहत्तदुदकेभ्यम् ॥
 तस्मिन् कार्यस्य कारणं* संसिद्धं परमेष्ठिनः ।
 प्राकृतेऽण्ये विवृष्टे तु क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंश्रितः ॥
 स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
 आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्ने समवर्त्तत ॥
 यमाहुः पुरुषं हंसं प्रधानात्परतः स्थितम् ।
 हिरण्यगर्भं कपिलं छन्दोमूर्त्तिं सनातनम् ॥
 मेरुवत्स्य†मभूत्तस्य जरायुश्चापि पर्वताः‡ ।
 गर्भोदकं समुद्राच्च तस्यासन्परमात्मनः ॥
 तस्मिन्नण्येऽभवद्विष्णुं सदेवासुरभानुषम् ।
 चन्द्रादित्यौ सनत्सप्तौ सप्तह्यौ सह वायुना ।
 अग्निर्ह्यगुण्याभिश्च वाङ्मतोऽण्यं समावृतम् ।
 आपो द्यग्गुणेनैव तेजसा वाङ्मतो वृताः ॥

* कार्यस्य कारणं तस्मिन् इति A, E, F and H.

† तस्यं गर्भवेष्टनचर्त्तं ।

‡ जरायुश्च महीधराः इति D.

तेजोद्गमगुणेनैव वाह्यती वायुना हृतम् ।
 आकाशेनाहती वायुः खं तु भूतादिना हृतम्* ॥
 भूतादिर्महता तद्दव्यक्तेनाहती महान् ।
 एते लोका महालानः सर्वे† तत्त्वाभिमानिनः ॥
 वसन्ति तत्र पुरुषास्तदात्मानो व्यवस्थिताः‡ ।
 ईश्वरायीगधर्मापी ये चान्ये तत्त्वचिन्तकाः§ ॥
 सर्वज्ञाः शान्तरजसो नित्यं सुदितमानसाः ।
 एतेरावरणैरण्डं प्राकृतैः समभिवृत्तम् ॥
 एतावच्छक्यते वक्तुं मायैषा गहना हिजाः ।
 एतव्याधानिकं कार्यं यन्मया वीजभीरितम्¶ ॥
 प्रजापतेः परा॥ मूर्त्तिरितीयं वैदिकी श्रुतिः ।
 ब्रह्माण्डमेतत्कालं समलोकबलान्वितम्** ॥

* आकाशेनाहती वायुरित्यादि श्लोकाहं D पुराणे न दृश्यते, परन्तु “वायुर्दम-
 गुणेनैव आकाशेनाहती वधिः । भूतादिना दमगुणेनाकाशो वहिराहतः ॥” इति श्लोको
 दृश्यते ।

† सर्वतत्त्वाभिमानिनः इति A, E, F and H.

‡ वसःस्थिताः इति A, E, F and H.

§ वीजचिन्तकाः इति B.

¶ पूर्वभीरितम् इति B.

॥ पुरा इति D.

** समलोकबलान्वितम् इति B and C. समलोकबलान्वितम् इति D.

द्वितीयं तस्य देवस्य शरीरं परमेष्ठिनः ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् ब्रह्मा वै कनकाच्छजः ॥
 तृतीयं भगवद्रूपं प्राहुर्वेदार्थवेदिनः ।
 दृजोगुणमयं चान्यद्रूपं तस्यैव धीमतः ॥
 चतुर्मुखस्तु* भगवान् जगत्पृष्टौ प्रवर्त्तते ।
 स्रष्टं च† पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
 सत्त्वं गुणसुपात्रित्य विश्णुर्विश्वेश्वरः स्वयम् ।
 अन्तकाले स्वयं देवः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥
 तमोगुणं समान्नित्य रुद्रः संहरति जगत् ।
 एकोऽपि सत्कहादेवस्त्रिधासौ समवस्थितः ॥
 सर्गरक्षालयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ।
 एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा गुणैः‡ ॥
 योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
 नानाकृतिक्रियारूपनामवन्ति स्वलीलया ॥
 द्विधाय चैव भक्तानां स एव प्रसते पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये संप्रवर्त्तते ॥
 स्रजते प्रसते चैव वीक्षते च विशेषतः ।
 यस्मात्पुद्गलानुष्टम्भाति प्रसते च पुनः प्रजाः ॥

* चतुर्मुखः स इति B and C. चतुर्मुखश्च इति D.

† संख्य इति C.

‡ तु च इति E, F and H.

गुणान्कलात्रैकास्त्रैः तस्मादेकः स उच्यते ।
 अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
 आदित्वादादिदेवोऽसावजातत्वादजः† स्मृतः ।
 पाति यस्मान्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरिति स्मृतः ॥
 देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः‡ ।
 ब्रह्मत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात्परमेस्वरः ॥
 वसिष्ठादध्यवस्यत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
 ऋषिः सर्व्वेभ्यस्त्वेन हरिः सर्व्वहरो यतः§ ॥
 अगुत्पादाच्च ¶ पूर्वत्वात्सर्व्वभूरिति स स्मृतः ।
 नारायणमयनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥
 हरः संसारहरश्चादिभुत्वाद्दिशुवस्यते ।
 भगवान्सर्व्वविज्ञानादवनादोमिति स्मृतः॥ ॥
 सर्व्वज्ञः सर्व्वविज्ञानात्सर्व्वः सर्व्वमयो यतः ।
 शिवः स्वाश्रितैस्तो यस्मादिभुः सर्व्वगतो यतः ॥

• गुणान्कलात्रैकास्त्रैः इति B and D.

† आसत्त्वादज इति E, F and H.

‡ देवेषु चेति श्रीकाचं D पुस्तके नास्ति ।

§ सर्व्वेभ्यस्त्वेन इति A, E, F and H.

¶ अगुत्पादाच्च पूर्वत्वादिभ्यारभ्य सर्व्वः सर्व्वमयो यतः इत्यनं E, F, G and H पुस्तकेषु नास्ति ।

॥ शिवनाश्रितैस्तो इति D.

तारणात्सर्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
 बहुनाऽत्र किमुक्तो न सर्वं ब्रह्ममयं* जगत् ॥
 अनेकभेदभिन्नसु क्रीडते† परमेश्वरः ।
 इत्येव ब्राह्मणतः सर्गः संक्षेपात्कथितो मया ।
 अनुधिपूर्वकां‡ विप्रा ब्राह्मीं हृष्टिं निबोधत ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ब्राह्मणसर्गे नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

* विष्णुमयं इति B.

† आत्मपदमात्रं ।

‡ अनुधिपूर्वकां भाति इतिः महान्तं पूर्वा प्रथमा यत्र तथीकाम् । ब्राह्मणसर्गे प्रथमं ब्राह्मणमज्ञानं, ततो महतीऽहंकारः, इत्येवमकारेण क्रमेण सर्गे भवति । ब्राह्मीसर्गे न तथा इति विवेचः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

स्वयम्भुवो निवृत्तस्य* कालसंख्या द्विजोत्तमाः । †
न शक्यते समाख्यातुं‡ बहुवर्षैरपि स्वयम् ॥
कालसंख्या समासेन परार्धहयकल्पिता ।
स एव स्यात्परः कालस्तदन्ते सृज्यते पुनः§ ॥
निजिन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत्परार्धं तदर्धं वा॥ परार्धमभिधीयते ॥

* स्वयम्भुवोऽपि इतस्त इति B.

† इतः परम्

अनुत्पादाच्च पूर्वैकान् स्वयम्भुरिति च स्मृतः ।

नराचामयो यस्मान् नारायणः स्मृतः ॥

इतः संसारहरणादिभूत्वादिस्तदप्यते ।

भगवान् सर्व्वेभित् शानादवभादीनिति स्मृतः ॥

सर्व्वेभः सर्व्वेविशानासर्व्वेः सर्व्वेभयो यतः । इति E, F and H पुस्तकेषु

दृश्यते ।

‡ मयाख्यातुं इति C.

§ तदन्ते प्रतियज्यते इति B. तदन्ते परियज्यते इति C. तदन्ते प्रतिसृज्यते इति D.

॥ न तत्परार्धं तदर्धं इति B. तत्परार्धं तदर्धं इति C and D. तदर्धं इति E and F. तदर्धं वा इति H.

काष्ठा पञ्चदश ख्याताः निमेषा द्विजसप्तमाः ।
 काष्ठात्रिंशत् कला त्रिंशत्कला मीरुर्त्तिकी गतिः ॥
 तावत्सहस्रैरहोरात्रं सुहृत्तैर्मातुषं स्मृतम् ।
 प्लुहीरात्राणि तावन्ति मासः पञ्चदशान्नकः ॥
 तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
 अयनं दक्षिणं राविर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु ज्ञातत्रेतादिसंज्ञितम् ।
 चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोधत ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च ज्ञातस्य तु ॥
 त्रिंशती द्विंशती सन्ध्या तथा चैकशती क्रमात् ।
 अंशकं षट्शतं तस्मात्कृतसन्ध्यांशकैर्विना ॥
 त्रिंशेकधा च साहस्रं विना सन्ध्यांशकेन तु ।
 ज्ञेता हापरतिथ्याणां कालज्ञाने प्रकीर्तितम् ॥
 एतद्द्वादशसाहस्रं साधिकं परिकल्पितम् ॥
 तदेकसप्ततिगुणं मनोरन्तरमुच्यते ॥

• पञ्चदशास्यान् इति D.

† त्रिंशत्कलात्रिंशती इति B and C. त्रिंशत्कलात्रिंशती इति D.

‡ निष्ठापानिति G. निष्ठापानिति E and F.

§ श्रीकृष्ण इति H.

¶ परिकीर्तितमिति A, E, F and H.

तदेकसप्ततिगुणमिति D.

ब्रह्मणो दिवसे विप्रा मनवसः* चतुर्दश ।
 स्नायन्भुवादयः सर्वे ततः सावर्णिकादयः ॥
 तैरियं द्रुधिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता ।
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या-नरेश्वरैः ॥
 मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि न सन्देहः कल्पे कल्पे न चैव हि ।
 ब्राह्मणेकमहः कल्पस्त्वावती रात्रिरिष्यते ।
 चतुर्युगसहस्रं तु कल्पमाहुर्मनीषिणः ॥
 भीषि कल्पगतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः ।
 ब्रह्मणो वत्सरस्तत्रैः कथितो वै द्विजोत्तमाः ॥
 स च कालः शतगुणः परार्धं चैव तद्दिदुः । †
 तस्यान्ते सर्वसत्त्वानां स्रष्टेती प्रकृती लयः ॥
 तेनार्यं प्रीच्यते सद्भिः प्राकृतः प्रतिसंचरः ।
 ब्रह्मनारायणेशानां जयापां प्रकृती लयः ॥
 प्रीच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः ।
 एवं ब्रह्मा च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ॥
 कालेनैव तु सृज्यन्ते स एव प्रसते पुनः ।
 अनादिरेव भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ॥

* मनवः सुरिति B. मनवसु इति C.

† शङ्करः कथितं वर्षं परार्धं तच्च तत्परस इति B. ब्रह्मणः कथितं वर्षं परार्धं तत्परं विदुः इति C and D.

सर्वगत्वात्स्रतन्मत्वात्सर्वान्मत्वात्तद्देखरः ।
 ब्रह्माणो बहवो रद्रा ह्यन्येऽ नारायणादयः ॥
 एको हि भगवानीशः कालः कविरिति श्रुतिः ।
 एकमत्र व्यतीतं तुः परार्धं ब्रह्मणो द्विजाः ॥
 साम्प्रतं वर्त्तते त्वर्धं तस्य कल्पीऽयमवजः‡ ।
 योऽतीतः सोऽन्तिमः कल्पः पाद्म§ इत्युच्यते बुधैः ।
 वाराहो वर्त्तते कल्पस्तस्य वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे कालसंख्याकथनं नाम पञ्चमीऽध्यायः ।

- * तत्र इति B. येनै इति C.
- † एकमत्र व्यतीतं तत् इति B.
- ‡ कल्पीऽयमवजः इति C and D.
- § पद्म इति E, F and H.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

आसीदिकार्णवं घोरमविभागं तमीमयम् ।
शान्तवातादिकं सर्वं न प्राप्नायत किञ्चन ॥
एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्यावरजङ्गमे ।
तदा समभवद्ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णो ह्यतीन्द्रियः ।
ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ।
इमं चोदाहरन्त्यथ श्लोकं नारायणं प्रति ।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाम्ययम् ॥
आपो नारा इति प्रीता आपो वै नरसुनवः* ।
अयनं तस्य ता यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥
तुल्यं युगसहस्रस्य नैशं कालमुपास्य† सः ।
शर्वर्यन्ते प्रकुरुते‡ ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥
ततस्तु सलिले तस्मिन् विभ्रायान्तर्गतां महीम् ।
अनुमानान्तदुद्धारं कर्तुंकामः प्रजापतिः ॥

* नाचा पूर्व्वे इति युतः इति E. नाचा पूर्व्वमिति युतिः इति D, E, F,
G and H.

† अपास्य इति H.

‡ शर्व्वर्यन्तेन उच्यते इति D.

जलक्रीडासु रश्मिरं वाराहं रूपमास्थितः ।
 षष्ट्यं मनसाप्यन्यैर्वास्त्रयंः ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 पृथिव्युदरधार्याय प्रविश्य च रसातलम् ।
 दृष्ट्याभ्युज्जहारैनामात्माधारी धराधरः ॥
 दृष्ट्वा दंष्ट्राप्रविश्यस्तां पृथ्वीं प्रथितपीरुषम् ।
 असुवन्नसोकस्याः† सिद्धा ब्रह्मर्षयो हरिम् ।

ऋषय ऊचुः ।

नमस्ते देवदेवाय ब्रह्मणे परमेष्ठिनेः‡ ।
 पुरुषाय पुराणाय शाश्वताय जयाय च ॥
 नमः स्वयम्भुवे तुभ्यं स्वप्ने सर्वार्थवेदिने ।
 नमो हिरण्यगर्भाय वेधसे परमात्मने ॥
 नमस्ते वासुदेवाय विश्ववे विश्वयोनये§ ।
 नारायणाय देवाय देवानां हितकारिणे ॥
 नमोऽस्तु ते चतुर्वक्त्रायार्जुचक्रासिधारिणे ।
 सर्वभूतात्मभूताय कूटस्थाय॥ नमो नमः ॥
 नमो वेदरहस्याय नमस्ते वेद्योनये ।
 नमो बुधाय शुद्धाय नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥

• ब्रह्माद्यैः इति D.

† जगतीकस्याः जगन्नामकमुपमवर्तिनः इत्यर्थः ।

‡ ब्रह्मणे परमेष्ठिने इत्यारम्भे नमस्ते वासुदेवाय इत्यन्तं B पुस्तके न दृश्यते ।

§ विश्ववे विश्वयोनये नारायणाय देवाय—एषु भागः C पुस्तके न दृश्यते ।

॥ कूटस्थाय—“एकवचनतया तु यः काकव्यापी षे कूटस्थः” तस्ये इत्यर्थः ।

नमोऽस्त्वानन्दरूपाय साक्षिणे जगतां नमः* ॥
 अनन्तायाप्रमेयाय कार्याय कारणाय च ॥
 नमस्ते पञ्चभूताय पञ्चभूतात्मने नमः ।
 नमो मूलप्रकृतये मायारूपाय ते नमः ॥
 नमोऽस्तु ते वराहाय नमस्ते मत्स्यरूपिणे ।
 नमो योगाधिगम्याय नमः संकर्षणाय ते ॥
 नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं त्रिधात्रे दिव्यतेजसे ।
 नमः सिंहाय पूज्याय गुणत्रयविभागिने ॥
 नमोऽस्त्वादित्यरूपाय† नमस्ते पद्मयीनये‡ ॥
 नमोऽमूर्त्ताय मूर्त्ताय§ माधवाय नमो नमः ॥
 त्वयैव सृष्टमखिलं त्वयैव सकलं स्थितम्¶ ॥
 पाशयैतज्जगत्सर्वं चाता त्वं शरणं गतिः॥ ॥
 इत्यं स भगवान् विष्णुः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
 प्रसादमकरोत्तेषां वराहवपुरीश्वरः ॥

* नमोऽस्त्वानन्दरूपाय साक्षिणे जगतां नमः इति B.

† चादित्यवर्षाय इति E, F and H.

‡ पद्मयीनये इति G.

§ शान्ताय इति E, F and H.

¶ शैवमेवमिति इति B and C.

॥ शरणं गतिः इति B. शरणं गतान् इति D.

ततः संस्नान*मानीय दृषिर्वीं दृषिर्वीधरः ।
 सुमीष रूपं मनसा धारयित्वा धराधरः† ॥
 तस्योपरि जलीषस्य महतो नीरिव स्थिता ।
 वृत्ततत्वाच्च‡ देहस्य न मही याति संभवम् ।
 दृषिर्वीं स§ समीकृत्य दृषिर्व्यां सोऽषिनोत्रिरीन् ।
 प्राक् सर्गदग्धानखिलान्ततः सर्गेऽद्धमनः ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे दृषिर्वीधारे बहीऽध्यायः ।

-
- * संस्नानमिति E, F and H.
 - † मनापतिः इति B.
 - ‡ पीनत्वाच्चैव इति B and C.
 - § तु इति B and C.

सप्तमोऽध्यायः ।

कूर्च उवाच ।

दृष्टिं चिन्तयतस्तस्य काष्ठादिषु यथा पुरा ।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥
तमो मोहो महामीहस्तामिस्रश्चाभ्यसंश्रितः* ।
अविद्या पञ्चमी तेषां† प्रादुर्भूता महात्मनः ॥
पञ्चधावस्थितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
संहतस्तमसा चैव बीजकुम्भवदाहतः ॥
वहिरन्तश्चाप्रकायस्तम्बो निःसङ्ग एव च ।
सुस्थानगा इति प्रोक्ता सुख्यसर्गसु स स्मृतः ॥
तं दृष्ट्वाऽसाधकं‡ सर्गममन्यदपरं§ प्रभुः ।
तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्यक्स्त्रीतोऽभ्यवर्त्तत ॥
यस्मात्तिर्यक् प्रवृत्तः स तिर्यक्स्त्रीतः ततः स्मृतः ।
पश्चादयस्ते विख्याता उत्पद्यथाहिणो¶ द्विजाः ॥
तमप्यसाधकं ज्ञात्वा सर्गमन्यं ससर्ज ह ।
जर्षस्त्रीत इति प्रोक्तो देवसर्गसु सात्विकः ॥

* तामिची अभ्यसंश्रितः इति B and C.

† पञ्चपर्वेषां इति A, C, E, F and H. पञ्च सर्वेषां इति B.

‡ असाधकं न सन्वीर्यप्रतिपादकम् असम्पूर्णमित्यर्थः ।

§ ममन्यं परं इति B. अमन्यदित्यर्थम् ।

¶ तत्पञ्चधाहिणः इति B.

ते सुखप्रीतिबहुला वहिरन्तस्वनाडिताः ।
 प्रकाशा वहिरन्तश्च स्वभावाद्देवसंज्ञिताः ।
 ततोऽभिधायतस्सख सत्याभिधायिनस्तदा* ।
 म्प्रदुरासीत्तदा व्यक्तादर्वाक्स्त्रोतस्तु साधकः† ॥
 तत्र प्रकाशबहुलास्तमोद्विक्ता‡ रजोऽधिकाः ।
 दुःखोक्ताः सत्वयुता§ मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥
 तं दृष्ट्वा चापरं सर्गममन्वद्भगवानजः ।
 तस्याभिधायतः सर्गं सर्गो भूतादिकोऽभवत् ॥
 ते परिग्रहिणः सर्वे संविभागरताः पुनः ।
 खादिनद्याप्यशालाक्षणा भूताद्याः परिकीर्त्तिताः ॥
 इत्येते पञ्च कथिताः सर्गा वै दिजपुंगवाः ।
 प्रथमो महत्तः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ॥
 तस्मान्नाणां द्वितीयस्तु भूतसर्गो हि संसृतः॥ ।
 वैकारिकस्तु तृतीयस्तु सर्गं ऐन्द्रियकः स्युतः ॥

* सत्याभिधायिनस्तदा इति D.

† स्रोतः स साधक इति E, F and H. स सर्गः साधकः सत्याभिधायिनादक-
 इत्यर्थः ।

‡ तमःशुक्ला इति B.

§ दुःखोक्तयः सत्वयुता इति E and F.

¶ शोलाश्च इति E, F and H.

॥ स स्युतः इति B, C, E, F and H. तस्य स्युतः इति D.

इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः ।
 मुख्यसर्गचतुर्थसु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥
 तिर्यक्स्त्रीतसु यः प्रोक्तस्तिर्यग्योन्यः स पञ्चमः ।
 तथोर्वास्त्रीतसां षष्ठो देवसर्गसु स स्मृतः ॥
 ततोऽर्वास्त्रीतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ।
 अष्टमो भौतिकः सर्गो भूतादीनां प्रकीर्तितः ॥
 नवमश्चैव कौमारः प्राकृता वैज्ञानास्त्विने ।
 प्राकृतासु षडः पूर्व्ये सर्गास्ते बुद्धिपूर्वकाः ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ती मुख्याद्या मुनिपुंगवाः ।
 अथे ससर्ज्यं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥
 सनकं सनातनं चैव* तथैव च सनन्दनम् ।
 ब्राह्मणं सनत्कुमारं च पूर्वमेव प्रजापतिः ॥
 पश्यते योगिनी विप्राः परं वैराग्यमाश्रिताः‡ ।
 ईश्वरासक्तमनसो न सृष्टौ दधिरे मतिम् ॥
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ प्रजापतिः ।
 सुमोह मायया सद्यो मायिनः परमेष्ठिनः ॥
 संबोधयामास च तं§ जगन्मायो महामुनिः ।

* 'सनकं सनातनश्चैव' इति षडभिरक्षरैरपि क्वचिदनुष्टुप् भवति ।

† विभुं इति B. ऋभुं इति C and D.

‡ आश्रिता इति B.

§ सं संबोधयामास सुतं इति C and D.

नारायणो महायोगी योगिचित्तानुरञ्जनः ॥
 बोधितस्तेन विश्वात्मा तताप परमं तपः ।
 स तप्यमानो* भगवान् किञ्चिन्न्यपद्यत ॥
 द्रुतो दीर्घेण कालेन दुःखार्त्कोधोऽभ्यजायत ।
 क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः ॥
 श्कुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्परमेष्ठिनः ।
 समुत्पन्नो महादेवः शरण्यो नीललोहितः ॥
 स एव भगवानीशस्तेजोराशिः सनातनः ।
 यं प्रपश्यन्ति विद्वांसः स्वात्मस्थं परमेश्वरम्† ॥
 श्रींकारं समनुस्मृत्य प्रणम्य च कृताञ्जलिः ।
 तमाह भगवान् ब्रह्मा सृजेमा विविधाः प्रजाः ॥
 निशम्य भगवद्वाक्यं‡ शंकरो धर्मवाहनः ।
 आत्मना§ सदृशान् ब्रह्मन् च ससर्ज मनसा शिवः ।
 कपर्दिनेो निरातङ्गांस्त्रिनेत्राञ्जीललोहितान् ॥

-
- * संतप्यमान इति A.
 † परमेष्ठिनम् इति B.
 ‡ भगवान् वाक्यम् इति E, F and H.
 § आत्मना इति E, F and H.
 ¶ उभान् इति B and C.

तं प्राह भगवान् ब्रह्मा जन्मसृष्ट्ययुताः प्रजाः ।
 सृजति सोऽब्रवीदीशो नाहं सृष्टुजराश्विताः ।
 प्रजाः स्रक्षे जगन्नाथ सृज त्वमशुभाः प्रजाः ॥
 निवार्य स तदा रुद्रं ससर्ज कमलोद्भवः ।
 स्थानाभिमानिनः* सर्वान्† गदतस्तान्निबोधतः‡ ॥
 आपोऽग्निरन्तरिक्षं च धीर्वायुः पृथिवी तथा ।
 नद्यः समुद्राः शैलाश्च वृक्षा वीरुश्च एव च ।
 स्रवाः काष्ठाः कलाशैव सुहृत्ता दिवसाः क्षपाः ।
 अर्धमासाश्च मासाश्च त्रयनाञ्च्युगादयः§ ।
 स्थानाभिमानिनः सृष्ट्वा साधकानसृजत्युनः॥
 मरीचिश्चम्बुज्जिरसः पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 दृक्षमचिं वसिष्ठं च धर्म्यं संकल्पमेव च ॥
 प्राणाद्ब्रह्मासृजहृद्यं चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ।
 शिरसाऽङ्गिरसं देवो॥ हृदयाद्गुणमेव च ।
 नेत्राभ्यामचिनामानं धर्म्यं च व्यवसायतः ।

* स्थानाभिमानिनः इति B.

† तेषामिति E, F and H.

‡ निबोध मे इति C.

§ त्रयनश्च युगादयः इति B.

¶ ब्रह्मः इति B.

॥ शैव इति D.

संकल्पं चैव संकल्पाक्षर्वसोऽपितामहः ।
 पुत्रस्थं च तथोदानाद्यानाञ्च* पुत्रहं मुनिम् ।†
 अपानात्‡ ऋतुमव्ययं समानाञ्च वसिष्ठकम् ।
 ब्रूत्येते ब्रह्मणा सृष्टाः साधका गृहमेधिनः ॥
 आस्थाय मानवं रूपं धर्मस्तैः संप्रवर्त्तितः ।
 ततो देवासुरपितृन्§ मनुष्याञ्च चतुष्टयम् ।
 सिद्धसुर्भगवानीयः स्वमात्मानमयोजयत् ॥
 युक्तात्मनस्तमोमात्रा ह्यद्रिक्ताभूत्प्रजापतेः ।
 ततोऽस्य जघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे सृताः ॥
 उक्त्वा सर्जासुरान् सृष्ट्वा तां तनुं पुरुषोत्तमः ।
 सा चोत्पृष्टा तनुस्तेन सद्यो रात्रिरजायत ॥
 सा तमोवद्बुद्ध्या यस्मात्प्रजास्तस्यां स्वपत्न्यतः ॥
 सत्त्वमात्रात्मिकां देवस्तनुमन्यां गृह्णीतवान् ॥
 ततोऽस्य सुखतो देवा दीव्यतः संप्रजज्ञिरेः॥ ॥

-
- तयापानाद्यानाञ्च इति D.
 - + मनुं इति C and D.
 - ‡ उदानात् इति D.
 - § देवान् ततोऽसुरपितृन् इति C.
 - ¶ सिद्धसुर्भगवानेवान् स्वमात्मानमयुजयत् इति C and D.
 - ॥ अथैव इति B, C and D.
 - दीविमन्यः प्रजज्ञिरे इति D.

त्वक्ता सापि तनुस्तेन सखप्रायमभूद्दिनम् ।
 तस्माद्दहो धर्मयुक्ताः देवताः समुपासते ॥
 सखमात्राभिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
 पिष्टवन्नन्धमानस्य पितरः संप्रजन्निरिणं ॥
 उक्तसर्जं पितृन् सृष्ट्वा ततस्तामपि विश्वदृक्ः ।
 सापविद्धा तनुस्तेन सद्यः सन्ध्या व्यजायतऽ ॥
 तस्माद्दहैवतानां राशिः स्याद्देवविहिषाम् ।
 तयोर्मध्ये पितृणां तु मूर्तिः सन्ध्या गरीयसीषा ॥
 तस्माद्देवासुराः सर्वे मुनयो मानवास्तादा ॥
 उपासते सदाः॥ युक्ताः॥ रात्र्यङ्गोर्मध्यमां तनुम् ॥
 रजोमात्राभिकां ब्रह्मा तनुमन्यां ततोऽसृजत्ः ॥
 ततोऽस्य जन्निरि पुत्रा मनुष्याः रजसावृताः ॥

• धर्मयुक्ता भाषिका देवताः सूर्यादीन् समुपासते इत्यर्थः ।

† पितरस्तस्य जन्निर इति D.

‡ विश्वदृक् इति B and C.

§ सन्ध्याव्यजायत इति D.

¶ गरीयसी इति D.

॥ मनुषी मानवास्तथा इति B. मनुषी मानवाः सदा इति C.

•• सदा इति C.

†† युक्ता अवृता इत्यर्थः ।

‡‡ अनुमन्वामसृजत इति B and C. रजोमात्राभिकामन्यां ब्रह्मा मनुमसृजत इति D.

तामघातुः स तत्त्वाज तनुं सद्यः प्रजापतिः ।
 ज्वात्स्ना सा चाभवद्विप्राः प्राक्सन्ध्या याभिधीयते ॥
 ततः स भगवान्ब्रह्मा संप्राप्य द्विजपुंगवाः ।
 ह्युत्तिं तमोरजःप्रायां पुनरेवाभ्यपूजयत् ॥
 अश्वकारे ह्युधाविष्टा राक्षसास्तस्य जन्निरे ।
 पुत्रास्तमोरजःप्राया बलिनस्ते निशाचराः ॥
 सर्पा यक्षास्तथाऽभूताण्य गन्धर्वाः संप्रजन्निरे ।
 रजस्तमोभ्यामाविष्टास्ततोऽन्यानसृजन्नसुः ॥
 वयांसि वयसः सृष्ट्वा अवीन्मै वक्षसोऽसृजत् ।
 सुखतोऽजान् ससर्जान्यान् ॥ उदराशाच निर्गमे ॥
 पद्भ्यां चाश्रांसमातङ्गाद्रासभान् ॥ गवयान्भृगान् ।
 उद्दानश्चतराश्वैव अरन्नेच प्रजापतिः ॥ ॥ ॥

-
- तामघातु इति C and D.
 - † इतः परं चरचत्तुष्टयं D पुनके न दृश्यते ।
 - ‡ अपूजयत् इति B. पुनरेव ह्यपूजयत् इति II.
 - § तत इति C.
 - ¶ सर्पां भूतासुधा यथाः इति B.
 - ॥ पुनः इति A, E, F and H.
 - ससर्जान इति A, E, F and H.
 - †† रचसः इति C. पद्भ्याशैवात्समातङ्गान् रचसः इति D.
 - ‡‡ अद्दानश्च जातव इति E, F and H.

श्रीवधः फलमूलानि* रोमंभ्यस्तस्य जघ्निरि ।
 गायत्रं च ऋचश्चैव† त्रिद्वत्स्त्रीमं रथन्तरम्‡ ॥
 अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ।
 यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दस्त्रीमं पञ्चदशं तथा ॥
 बृहत्साम तथोक्त्यञ्च दक्षिणादस्रजन्मुखात् ।
 सामानि जागतं छन्दस्त्रीमं§ सप्तदशं तथा ।
 वैरूपमतिरात्रं च पश्चिमादस्रजन्मुखात् ॥
 एकविंशमथर्षाणमासीर्षामाणमेव च॥ ।
 अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादस्रजन्मुखात् ॥
 उद्धावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जघ्निरि ।
 ब्रह्मणो हि प्रजासर्गं स्रजतसु प्रजापतेः॥ ।
 यच्चान् पिशाचान् गन्धर्वींस्तथैवाप्सरसः शुभाः ॥

* मूलिन्य इति E, F and H.

† ऋचश्चैव इति D.

‡ श्रीद्वापच ऋचश्चैव त्रिद्वत्साम रथन्तरम् इति C.

§ अग्नीष्टोमं इति B.

॥ मासीर्षामाणमेव च इति B, D, E, F and H.

॥ अनुष्टुभमिन्दारथ प्रजापते इत्यर्थं C पुस्तके नास्ति ।

सृष्ट्वा चतुष्टयं सर्वं देवर्षिपिष्टमानुषम्* ।
 ततोऽसृजच्च† भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुसृगोरगान् ।
 भ्रुव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्यावरजङ्गमम् ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपदिरे ।
 तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
 द्विंस्त्राह्निंस्त्रे सदुक्त्रे धर्माधर्मावृतावृते ।
 तद्भाविताः‡ प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्स्य रोचते ॥
 महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्त्तिषु ।
 विनियोगं च भूतानां धातैव§ व्यदधात्स्त्रयम् ।
 नामरूपं च भूतानां प्राक्तानां प्रपञ्चनम्॥ ।
 वेदशब्देभ्य एवाद्दौ॥ निर्गमे स महेश्वरः ॥

* देवर्षिपिष्टमानुषम् इति B. सदेवासुरमानुषम् इति C. देवर्षिपिष्टमानुषम् इति D.

† ततोऽसृजत् इति A. ततोऽसृजत् इति D.

‡ तद्भाविता इति C.

§ तथैव इति C and D.

॥ सृष्ट्वा च प्रपञ्चनम् इति B. सृष्ट्वा च प्रपञ्चनम् इति C. सृष्ट्वा च प्रपञ्च-
 भूतानां प्राक्तानां प्रपञ्चनम् इति D.

॥ वेदशब्दापमब्दौ च इति A, E, F and H.

आर्षाणि चैव नामानि यासु वेदेषु सृष्टयः* ।
 शर्वर्यन्ते प्रसूतानां† तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥
 यावन्ति प्रतिलिङ्गानि‡ नानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

इति श्रीशुद्धपुराणे सप्तमोऽध्यायः ।

* इष्टय इति A, C, E, F and H.

† शर्वर्यन्ते च प्रसूतानाम् इति B.

‡ यथात्प्रतिलिङ्गानि इति E, F and H. यथा सती नानारूपाणि सप्त-
 लिङ्गानि सन्ति तानि तानि पर्यये पुनर्वत्सरान्तरे दृश्यन्ते च इत्यर्थः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

एवं भूतानि सृष्टानि स्यावराणि चराणि च ॥
यदास्य ताः# प्रजाः सृष्टा न व्यवर्त्तन्त धीमतः ।
तमोमात्राहतो† ब्रह्मा तदाशेषत दुःखितः ॥
ततः स विदधे‡ बुद्धिमर्धनिश्चयगामिनीम् ॥
अथाऋनि§ समद्राचीत्तमोमात्रां नियामिकाम् ।
रजः सत्त्वं च संवृत्तं वर्त्तमानं स्वधर्मतः ।
तमस्तु व्यनुदत्पसाद्रजः सत्त्वेन संयुतः¶ ।
तत्तमः प्रतिबुद्धं॥ वै मिथुनं समजायत ॥
अधर्माचरणो## विप्रा हिंसा चाशुभलक्षणा ।

• यदा तस्य इति B. यदा चास्य इति C.

† तमोमयोहतः इति B.

‡ संविदधे इति B.

§ तथाऋनि इति A, E, F and H.

¶ संवृतः इति B.

॥ प्रतिबुद्धं इति B प्रतिभासुबुद्धिमिति D.

•• अधर्माचरणमेव इति अधर्माचरणः । स्वार्थे षष् । “कृत्वात् स्वार्थिकाः
प्रकृतितो विदधन्वनाकृतिवर्त्तन्ते” राघववत् इति षष्ठ्यम् ।

स्वां तनुं स ततोऽब्रह्मा तामपोहत भास्वराम् ॥
 द्विधाकारोत्पुनर्हृत्तर्ज्ज्वेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्ज्वेन नारी पुरुषोऽपि विराजमसृजत्प्रभुः ॥
 नारीं चऽग्रतरूपास्यां योगिनीं ससृजे श्रुभाम् ।
 सा दिवं पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य संस्त्रिताया ।
 योगैश्वर्यबलोपिता ज्ञानविज्ञानसंयुता ॥
 योऽभवत्पुरुषात्पुत्री विराडव्यक्तजन्मनः ।
 स्वायंभुवो मनुर्हवः सोऽभवत्पुरुषो मुनिः ॥
 सा देवी अतरूपास्या तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥
 भर्त्सारं दीप्तयशसं ॥ मनुमिवान्वपद्यत ॥
 तस्माच्च अतरूपा सा पुत्रद्वयमसृजत ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ कान्याद्वयमनुत्तमम् ॥
 तयोः प्रसूतिं दद्यात् मनुः कान्यां ददेत् ॥ पुनः ॥

-
- * सततं इति B.
 † भास्वरामिति C and D.
 ‡ पुरुषात् इति B.
 § तां नारीमिति C and D.
 ¶ विद्यति इति B.
 ॥ सुदुश्चरम् इति B.
 ** श्रेष्ठः पुत्रं इति B.
 †† ददौ इति B.

प्रजापतिरवाकृतिं मानसीः* जष्टहे रश्मिः ।
 आकृत्या मियुनं जज्ञे मानसस्य रश्मिः शुभम्† ।
 यज्ञस्य दक्षिणा चैव याभ्यां संवर्द्धितं जगत्‡ ॥
 यज्ञस्य दक्षिणायां च पुत्रा द्वादश जग्निरे ।
 यामा इति समाख्याता देवाः स्वार्थभुवेऽन्तरे ॥
 प्रसूत्यां च तथा दक्षस्यतस्त्रो विंशतिं तथा ।
 ससर्ज्जं कान्धा नामानि तासां सम्यक् निबोधत ।
 अथा लक्ष्मीर्धृतिसुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा§ ॥
 बुद्धिर्ज्ञाना वयुः शान्तिः॥ सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ।
 पद्मार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः शुभाः॥ ॥
 ताभ्यः श्रिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।
 ख्यातिः सत्यश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ।
 सन्ततिश्चानसूयाः** च जर्ज्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥

-
- * मनसा इति C and D.
 † सुगः इति C and D.
 ‡ इदं श्लोकात् D पुस्तके नास्ति ।
 § तथा क्रिया इति B, C and D.
 ¶ क्षान्तिः इति B.
 ॥ प्रसूतिरिति D.
 ** सन्ततिश्चानसूया इति B.

ऋगुर्भवोः मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।
 पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुः परमधर्मवित् ।
 अर्चिर्वसिष्ठो वक्रिश्च पितरश्च† यथाक्रमम् ।
 ख्यात्याद्या जगद्गुः कान्धा मुनयो ज्ञानसत्तमाः ॥
 अद्याया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यासु नियमः पुत्रसुष्टयाः सन्तोष उच्यते ॥
 पुष्टया लाभः‡ सुतश्चापि मिधापुत्रः श्रमस्तथा ।
 क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डश्च नय एव च§ ॥
 बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्दप्रमादोऽप्यजायत॥ ॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ।
 वेमः शान्तिस्तथापि सिद्धः॥ सिद्धेरजायत ।
 यशः कीर्त्तिसुतस्तद्ददित्येते धर्मसूत्रवः ॥
 कामस्य हर्षः पुत्रोऽभूद्देवानन्दोऽप्यजायत** ।
 इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्त्तितः ॥

* भग इति B.

† पतयश्च इति G.

‡ लोभ इति C and D.

§ क्रियायामभवत् पुत्रो दण्डः समय उच्यते इति C and D.

॥ अप्यजायत इति B.

॥ सुखमिति C and D.

** पुत्रो वै देवानन्दो व्यजायत इति B.

जज्ञे हिंसा त्वधर्माद्यै निवृत्तिं चावृतं सुतम् ।
 निवृत्तेःस्तनयो† जज्ञे भयं नरकमेव च ॥
 माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
 भयाज्जज्ञेऽथ‡ वै माया सृष्ट्यं भूतापहारिणम् ॥
 वेदना च सुतं चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
 सृष्टोर्ध्याधिर्जराभोक्त्री दृष्ट्वा क्रोधाच्च§ जज्ञिरे ॥
 दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मासक्षयाः ।
 नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥
 इत्येष तामसः सर्गो जज्ञे धर्मानियामकः ।
 संक्षेपेण मया प्रोक्ता विस्मृष्टिर्मुनिपुङ्गवाः ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे सुव्याधिर्नरकवने अष्टमोऽध्यायः ।

* निवृत्त्यासु सुत इति C and D.

† निवृत्त्यवृत्तयोः इति B.

‡ जज्ञे जनयामास इत्यर्थः, अत्रानर्भतः प्रेरणार्थः, यथा कुमारसम्भवे “अमुवर्षं संस्मरन्महर्षेण, इत्यामि संवर्द्धितुमाश्रया ते” इति ।

§ व्याधिजराभोक्त्राभोधाच्च इति B.

नवमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं नारदाद्या महर्षयः ।
प्रणम्य वरदं विष्णुं प्रपञ्चेः संशयान्विताः ॥

मुनय जसुः ।

कश्चित् भवता सर्गो मुख्यादीनां जनार्दन ।
इदानीं संशयं चेममस्माकं ह्येतुमर्हसि ॥
कथं स भगवानीशः पूर्वजोऽपि पिनाकधृक् ।
पुत्रत्वमगमच्छंभुर्ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥
कथं च भगवान्मत्तं ब्रह्मा लोकपितामहः* ।
अण्डतो† जगतामीशस्तस्यो वक्तुमिहार्हसि ॥

कूर्म उवाच ।

मृणुष्वसृषयः सर्वे शङ्करस्यामितीजसः ।
पुत्रत्वं ब्रह्मणस्तस्य पद्ययोनित्वमेव च ॥
अतीतकल्पावसाने‡ तमोभूतं जगन्नयम् ।
आसीदेकार्षेवं घोरं§ न दिवाद्या न चर्षयः¶ ॥

* कर्मसम्भवः इति B.

† अण्डजः इति E, F and H.

‡ कल्पावसरे इति C and D.

§ कर्म इति B, C and D.

¶ नारदाद्या महर्षयः इति D.

तच्च नारायणो देवो निर्जने निरुपमवै* ।
 आत्रित्व शेषशयनं सुखाप पुरुषोत्तमः ॥
 सहस्रशीर्षा भूत्वा स सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 सहस्रबाहुः सर्वत्रचिन्त्यमानो मनीषिभिः ।
 पीतवासा विशालाक्षो नीलजीमूतसन्निभः ।
 ततो† विभूतियोगात्मा योगिनां तु दयापरः‡ ॥
 कदाचित्तस्य सुप्तस्य खीलार्थं दिव्यमद्भुतम्§ ।
 त्रैलोक्यसारं विमलं नाम्नां पङ्कजसुद्धमौ ।
 शतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यसन्निभम् ।
 दिव्यगन्धमयं पुष्पं कर्षिकाकिसरान्वितम् ॥
 तस्यैवं सुचिरं कालं वर्त्तमानस्य शार्ङ्गिणः ।
 हिरण्यगर्भो भगवांस्तं देशमुपचक्रमे ॥
 स तं करेण विश्वात्मा समुत्थाप्य सनातनम् ।
 प्रोवाच मधुरं वाक्यं मायया तस्य मोहितः ॥
 अस्मिन्नेकार्णवे घोरि निर्जने तमसाहतं ।
 एकाकी को भवांश्चेते ब्रूहि मे पुरुषर्षभ ॥

* निर्जनी निरुपमवः इति B.

† मद्भा इति B, C and D.

‡ योगिनां सहस्राक्षयः इति B, C and D.

§ दिव्यसुप्तमम् इति B and D.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विहस्य गरुडध्वजः ।
 उवाच देवं ब्रह्माणं मेघगन्धीरनिःस्वनः ॥
 भो भो नारायणं देवलोकानां* प्रभवाम्ययम् ।
 महायोगीश्वरं मां वै† जानीहि पुरुषोत्तमम् ॥
 मयि पश्य जगत्कृत्स्नं त्वं च लोकापितामहः‡ ।
 सपर्वतमहाद्वीपं समुद्रेः सप्तभिर्वृतम् ॥
 एवमाभाष्य विश्वात्मा प्रोवाच पुरुषं हरिः ।
 जानन्नपि महायोगी को भवानिति वेधसम् ॥
 ततः प्रहस्य भगवान् ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ।
 प्रत्युवाचात्मजभाषं संक्षिप्तं श्लक्ष्णया गिरा ॥
 अहं धाता विधाता च स्वयम्भूः प्रपितामहः ।
 मय्येव संस्थितं विश्वं ब्रह्माणहं विश्वतोमुखः ॥
 श्रुत्वा वाचं स भगवान्विष्णुः§ सत्यपराक्रमः ।
 अनुब्राम्याथवा योगिन प्रविष्टो ब्रह्मचस्तनुम् ॥

* देवं लोकानां इति B, E, F and H.

† लं इति B.

‡ मां च लोकापितामहम् इति B and D.

§ श्रुत्वेत्यं भगवान् विष्णुः सत्यः सत्यपराक्रमः इति D.

¶ अनुब्राम्याथ इति E, F and H.

त्रैलोक्यमेतत्सकलं सदेवासुरमानुषम् ।
 उदरे तस्य देवस्य दृष्ट्वा विश्वयमागतः* ॥
 तदास्य वक्त्राबिष्णुस्य पद्मगेन्द्रनिकेतनः ।
 अत्रापि भगवान्विष्णुः† पितामहमथाब्रवीत् ॥
 भवानप्येवमेवाद्य ग्राह्यतं हि ममोदरम् ।
 प्रविश्य लोकान्पश्यैतान्विचिन्वान्पुरुषर्षभ ॥
 ततः प्रज्ञादिनीं वार्थीं श्रुत्वा तस्याभिनन्द्य च ।
 श्रीपतेरुदरभूयः प्रविवेश कुग्रन्धजः ॥
 तानेव लोकान्गर्भस्थानपश्यन्सत्यविक्रमः ।
 पर्यटित्वाथ‡ देवस्य दृष्ट्वाऽन्तं न वै हरेः§ ॥
 ततो हाराणि सर्वाणि पिहितानि महात्मना ।
 जनार्द्दनेन ब्रह्मासौ नाभ्यां द्वारमविन्दत ॥
 तत्र योगबलेनासौ प्रविश्य कनकाण्डजः ।
 उज्ज्वलहारात्मनो रूपं पुष्कराक्षतुराननः ॥
 विरराजारविन्दस्य॥ पद्मगर्भसमद्युतिः ।
 ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्मृगद्योनिः पितामहः ॥

* विश्वयमागतम् इति B.

† अजातशत्रुर्भगवान् इति B.

‡ पर्यटित्वा पर्यट्य इति साधु । वार्थः उपप्रत्ययाभावः ।

§ दृष्ट्वा तत्र वै हरेः इति B.

॥ विरराजारविन्देऽस्मिन् इति D.

स मन्यमानो विश्वेशमात्मानं परमं पदम् ।
 प्रोवाच विश्णुं पुरुषं मेघगभीरया गिरा ॥
 कृतं किं भवतेदानीमात्मनो जयकाञ्चया* ।
 एकोऽहं प्रबलो नान्यो मा वै कोऽभिभविष्यति† ॥
 श्रुत्वा नारायणो वाक्यं ब्रह्मणोक्तमतन्द्रितः‡ ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यं बभाषे मधुरं हरिः ॥
 भवान्धाता विधाता च स्वयंभूः प्रपितामहः ।
 न मात्सर्याभियोगेन§ हाराणि पिहितानि मे ॥
 किन्तु लीलार्थमेवैतन्न त्वां बाधितुमिच्छया ।
 को हि बाधितुमन्विच्छेद्देवदेवं पितामहम् ॥
 न हि त्वं बाध्यसे ब्रह्मन् ॥ मान्यो हि सर्वथा भवान् ।
 मम क्षमस्व कल्याण## यन्मयापकृतं तव ॥

* भवतेवाच्यं मन्मभोजयकाञ्चया इति D.

† मां हि कोऽभिभविष्यति इति B. समानोऽपि च विद्यते इति D.

‡ ब्रह्मणो लीकमन्त्रिणः इति D. ब्रह्मणः परमेष्ठिनः इति G. मन्त्रिणः परमेष्ठिन-
इति E, F and H.

§ लन्मत्सर्याभियोगेन इति D.

¶ लीकोऽयं D पुस्तके नास्ति ।

॥ न तेऽन्यथावसन्त्वभिमिति B, C and D.

मम सर्वय कल्याणं यन्मयापकृतं तव इति B and G. सर्वमन्वयकल्याण-
मिति C. सर्वपथैककल्याण इति D.

नवमोऽध्यायः ।

अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मण्युचो भवतु मे भवान् ।
 पद्मयोनिरिति ख्यातो मग्नियाद्यं जगन्मय ॥
 ततः स भगवान्देवो वरं दत्त्वा किरीटिने ।
 प्रहर्षमतुलं गत्वा पुनर्विष्णुमभाषत ॥
 भवान्सर्व्वात्मकोऽनन्तः सर्वेषां परमेश्वरः ।
 सर्वभूतान्तरात्मा वै परं ब्रह्म सनातनम् ॥
 अहं वै सर्वलोकानामात्मा लोको महेश्वरः* ।
 मन्मथं सर्वमेवेदं ब्रह्मणः पुरुषः परः† ॥
 नावाभ्यां विद्यते ह्यन्यो लोकानां परमेश्वरः ।
 एका मूर्तिर्द्विधा भिन्ना नारायणपितामहौ‡ ॥
 तेनैवसुक्तो ब्रह्माणं वासुदेवोऽब्रवीद्दिदम् ।
 इयं प्रतिष्ठा भवती विनाशाय भविष्यति ॥
 किं न पश्यसि योगिनः§ ब्रह्माधिपतिमव्ययम् ।
 प्रधानपुरुषेशानं वेदाहं परमेश्वरम् ॥
 यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।
 अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥

* आत्मा लोकपितामहः इति B.

† ब्रह्माहं पुरुषः परः इति B. ब्रह्माहं पुरुषर्षभ इति C and D.

‡ एकोऽसौति द्विधा भिन्नो इति E, F, G and H.

§ योगेश्वर इति B. द्वेश्वर इति D.

ततः क्रुषोऽम्बुजाभाच्चं ब्रह्मा प्रोवाच केशवम् ।
 भगवन्मन्मात्मानं* वेद्मि तत्परमाक्षरम् ॥
 ब्रह्माणं जगतामेकमात्मानं परमं पदम् ।
 नावाभ्यां विद्यते त्वन्यो लोकानां परमेश्वरः ॥
 संत्यज्य निद्रां विपुलां स्वमात्मानं विलोक्य ।
 तस्य तत्क्रीधजं वाक्यं श्रुत्वापि† स तदा प्रभुः ॥
 मा मैवं वद कक्ष्याण परिवादं महात्मनः ।
 न मे ह्यविदितं ब्रह्मन् नान्यथाहं वदामि ते ॥
 किन्तु मोहयति ब्रह्मजनस्ताः‡ पारमेश्वरी ।
 मायाशेषविशेषाणां हेतुरात्मसमुद्भवा ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान्विष्णुस्तूर्णीं बभूव ह ।
 ज्ञात्वा तत्परमं तत्त्वं स्वमात्मानं सुरेश्वरः§ ॥
 कुतो ह्यपरिमयात्मा भूतानां परमेश्वरः ।
 प्रसादं ब्रह्मणे कर्तुं प्रादुरासीत्ततो हरः ॥
 सलाटनयनी देवीषां जटामण्डलमण्डितः ।
 त्रिशूलपाणिर्भगवास्तीजसां परमो निधिः ॥

* अयात्र नूतमात्मानं विन्देत परमेश्वर इति B and D.

† मुक्त्वा विचुरभाषत इति B, C and D.

‡ भवन्मिति B, C and D.

§ महेश्वरमिति B, C and D.

¶ इत्यत्र इति B, C and D.

विद्याविज्ञानप्रथितां प्रहैः सार्केन्दुतारकैः ।
 मालामत्यद्भुताकारां धारयन्पादसम्बिनीम् ॥
 तं दृष्ट्वा देवमीशानं ब्रह्मा लोकापितामहः ।
 बोद्धितो माययात्थं पीतवाससमब्रवीत् ॥
 क एष पुत्रो नीलः† शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
 तेजोराशिरनेयात्मा समायाति‡ जनार्दन ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्दानवमर्हणः ।
 अपश्यदीश्वरं देवं ज्वलन्तं विमलेऽश्वसि‡ ॥
 ज्ञात्वा तं परमं भावमैश्वरं ब्रह्मभावनः¶ ।
 प्रोवाचोत्थाय भगवान्देवदेवं पितामहम् ॥
 अयं देवो मह्यदेवः स्वयं ज्योतिः सनातनः ।
 अनादिनिधनोऽचिन्त्यो लोकानामीश्वरो महान् ॥
 शङ्करः शम्भुरीशानः सर्वात्मा परमेश्वरः ।
 भूतानामधिपो योगी महेशो विमलः शिवः ॥

-
- दिव्यां विज्ञानां प्रथितानिति C and D.
 - † पुत्रोऽन्य इति B and D.
 - ‡ समायातः इति D.
 - § अटितं तमयात्प्रथि इति D.
 - ¶ ब्रह्मभाविनः इति B.

एष धाता विधाता च प्रधानप्रभुरव्ययः* ।
 यं प्रपश्यन्ति यतयो ब्रह्मभावेन भाविताः† ॥
 सृजत्येष जगत्कृत्स्नं पाति संहरते तथा ।
 कालो भूत्वा महादेवः केवलो निष्कलः शिवः ॥
 ब्रह्माणं विद्धे पूर्वं भवन्तं यः सनातनः ।
 वेदांश्च प्रददौ तुभ्यं सोऽयमायाति शङ्करः ॥
 अस्यैव चापरां मूर्तिं विश्वयोनिं सनातनीम् ।
 वासुदेवाभिधानं मामवेहि प्रपितामह ॥
 किं न पश्यसि योगेशं ब्रह्माधिपतिमव्ययम् ।
 दिव्यं भवतु ते चक्षुर्येन द्रक्ष्यसि तत्परमं‡ ॥
 स्रग्ध्वा चैवं तदा चक्षुर्विष्णोलीकपितामहः ।
 ननुधे परमं§ ज्ञानं पुरतः समवस्थितम् ॥
 स स्रग्ध्वा परमं ज्ञानमैश्वरं प्रपितामहः ।
 प्रपदे शरणं देवं तमेव पितरं शिवम् ॥
 श्रीङ्कारं समनुसृत्य संस्तभ्यात्मनमात्मना ।
 अथर्वशिरसा देवं तुष्टाव च हातास्त्रलिः ॥

* पुरुषेश्वरः इति B, C and D.

† कवितुमिति C and D.

‡ तत्परमं इति B.

§ परमोक्तमिति B, परमेष्ठानमिति C and D.

संसृतस्तेन भगवान्* ब्रह्मणा परमेष्ठिनः ।
 अवाप परमां प्रीतिं व्याजहार क्षयत्रिविधं † ॥
 भक्तमख्यं न सन्देहो वक्तुं भक्तस्य मे भवान्‡ ॥
 मयैवोत्पादितः पूर्वं लोकदृष्टार्थमख्यः ॥
 त्वमात्मा ह्यादिपुरुषो मम देहसमुद्भवः ।
 वरं वरय विश्वात्मन्वरदोऽहं तवानघ ॥
 स देवदेववचनं निग्रम्य कमलोद्भवः ।
 निरीक्ष्य विष्णुं पुरुषं प्रथम्योवाच शङ्करम्§ ॥
 भगवन्भूतभव्यैश्च महादेवाम्बिकापते ।
 त्वामेव पुत्रमिच्छामि त्वया वा सृष्ट्यं सुतम् ॥
 मोहितोऽस्मि महादेव मायया सूक्ष्मया त्वया ।
 न जाने परमं भावं याथातथ्येन ते शिवण ॥
 त्वमेव देव भक्तानां माता भ्राता पिता सुहृत् ।
 प्रसीद तव पादार्जं नमामि शरणागतः ॥
 स तस्य वचनं श्रुत्वा जगन्नाथो हृषध्वजः ।
 व्याजहार तदा पुत्रं समालोक्य जनार्दनम् ॥

* देवेन इति B.

† क्षयत्रिविधं कुर्मत्रिविधं इत्यर्थः । क्षयत्रिविधं क्षयनाशः ।

‡ भक्तस्य यतो भवान् इति B.

§ प्रथम्याह हृषध्वजमिति B.

¶ तैऽनघ इति B.

यद्वर्धितं भगवता तत्कारिष्यामि पुत्रक ।
 विभ्रानमैश्वरं दिव्यसुत्पद्यति तवानघम्* ॥
 त्वमेव सर्वभूतानामादिकर्ता नियोजितः ।
 कुर्वन् तेषु देवेश† मायां लोकापितामह ॥
 एष नारायणो मत्तो‡ ममेव परमा तनुः ।
 भविष्यति तवेयान योगवेमवहो§ हरिः ।
 एवं व्याहृत्य हस्ताभ्यां प्रीतः सण परमेश्वरः ।
 संसृज्य देवं ब्रह्माणं॥ हरिं वचनमब्रवीत् ॥
 तुष्टोऽस्मि सर्वथाहं ते भक्तस्त्वं च** जगन्नाथ ।
 वरं वृणीष्व नावाभ्यामन्योऽस्ति परमार्थतः†† ॥

* अत्यस्त्रवीर्यवान् आत्मनेपदभावंम् । तवानघ इति B.

† तया कुर्वन् देवेश इति B, C and D.

‡ नारायणोऽनन्त इति B.

§ योगवेमवहः—असम्बन्ध आत्मी योगः, सम्बन्ध परिरचयं चेत् तयोर्मिर्वाहक इत्यर्थः ।

॥ श्रीताला इति B.

॥ तन्नी नारायणः शाखादिति D. अतः पूर्वै स्त्रीकार्थत्वं D पुस्तके नास्ति ।

** भक्त्या तव इति B.

†† न ज्ञायां विभिन्नौ परमार्थतः इति B.

श्रुत्वाथ देववचनं विष्णुर्विष्णुमयं जगत्* ।
 ग्राह प्रसन्नया वाचा समालोक्य च तन्मुखम्† ॥
 एष एव वरः ज्ञाध्वी यदृहं परमेश्वरम् ।
 पश्यामि परमात्मानं भक्तिर्भवतु मे त्वयि ॥
 तथेत्युक्त्वा महादेवः पुनर्विष्णुमभाषत ।
 भवान् सर्वस्य कार्यस्य कर्त्ताहमधिदैवतम्‡ ॥
 त्वन्मयं मन्मयं चैव सर्वमेतच्च संग्रयः ।
 भवान् सोमस्वहं सूर्यो भवान्वाञ्छिरहं दिनम् ॥
 भवान् प्रकृतिरथ्यक्तमहं पुरुषएव च ।
 भवान् ज्ञानमहं ज्ञाता भवान्मायाहमीश्वरः ॥
 भवान्विद्यात्मिका§ शक्तिः शक्तिमानहमीश्वरः ।
 योऽहं स निष्कलो देवः सोऽसि नारायणः प्रभुः ॥
 एकीभावेन पश्यन्ति योगिनो ब्रह्मवादिनः ।
 त्वामनाश्रित्य¶ विश्वात्मस्य योगी मासुपैष्यति ॥
 पालयैतज्जगत्कृत्स्नं सदेवासुरमानुषम् ॥

-
- * विश्वजगन्मयः इति B, C and D.
 † समालोक्य चतुर्मुखमिति C and D.
 ‡ कर्त्ता हर्त्ताधिदैवतमिति C and D.
 § शिवात्मिका इति D.
 ¶ त्वामनाश्रित्य इति D.

इतीदमुक्त्वा भगवाननादिः
 स्वमायया मोहितभूतमेदः ।
 जगाम जम्बुद्विनाशहीनं*
 धामैकमव्यक्तमनन्तशक्तिः ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे पद्मोद्भवमातृर्भावे नवमीऽध्यायः ।

* जम्बुद्विनाशहीनमिति C and D.

दशमोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

गन्धो महेश्वरे देवे भूयएवः पितामहः ।
तदेव सुमहत्पद्मं भेजे नाभिससुत्वितम् ॥
अथ दीर्घेण कालेन तत्राप्रतिमपीरुषी ।
महासुरी समायाती भ्रातरौ मधुकौटभी ॥
क्रोधेन महताविष्टी महापर्वतविग्रहौ ।
कार्ष्णान्तरसमुद्भूतौ देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
तावागतौ समीच्याह नारायणमजी विभुः† ।
त्रैलोक्यकण्ठकावेतावसुरी हन्तुमर्हसि ॥
तदस्य वचनं श्रुत्वा हरिर्नारायणः प्रभुः ।
आन्नापयामास तयोर्विधाद्यं पुरुषादुभौ ॥
तदाश्रया महद्युहं तयोस्ताभ्यामभूह्रिजाः‡ ।
व्यजयत्कौटभं जिष्णुः विष्णुस व्यजयन्मधुम् ॥
ततः पद्मासनासीनं जगन्नाथः पितामहम् ।
बभावे मधुरं वाक्यं क्लृप्ताविष्टमना हरिः ॥

* शीःविवाद्यमिति B and C. स विवाद्यमिति D.

† नारायणमथो विभुः इति G.

‡ वशीराशीन् उभाः श्रुतम् इति D.

अस्मान्मयीह्यमानस्त्वं पद्मादवतर प्रभो ।
 नाहं भवन्तं शक्नोमि वीढुं* तेजोमयं शुभम् ॥
 ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिषः ।
 अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूतोऽद्य† विश्वाना ॥
 सह तेन तथाविश्यः‡ शङ्खचक्रगदाधरः ।
 ब्रह्मा नारायणास्थोऽसौ सुष्वाप सलिले तदा ॥
 सोऽनुभूय चिरं कालमानन्दं परमात्मनः ।
 अनाद्यनन्तमदैतं स्वात्मानं ब्रह्मसंश्रितम् ॥
 ततः प्रभाते योगात्मा भूत्वा देवञ्चतुर्मुखः ।
 ससर्ज्जं सृष्टिं तद्रूपां वैष्णवं भावमाश्रितः ॥
 पुरस्तादसृजद्देवः सनन्दं सनकं तथा ।
 ऋभुं सनत्कुमारं च पूर्वजं तं§ सनातनम् ॥
 ते इन्द्रमोहनिर्मुक्ताः परं वैराग्यमास्थिताः ।
 विदित्वा परमं भावं ज्ञाने विद्धिरे मतिम्॥ ॥

* वीढुमिति D.

† मेकीभूयाव इति B.

‡ सङ्खचक्रोर्ध्वगण इति B and C. सङ्खचक्रोर्ध्वगण इति D.

§ पूर्वजन्तु इति B.

॥ ग सद्यो दधिरे मतिमिति B, C and D.

तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकाच्छ्रेयैः पितामहः ।
 बभूव नष्टचेता वै मायया परमेष्ठिनः* ॥
 ततः पुराणपुरुषो जगन्मूर्तिः सनातनः ।
 व्याजहाराम्बनः पुत्रं मोहनांशाय पद्मजम् ।

विष्णुरुवाच ।

कश्चिन्नुगं विस्मृतो देवः शूलपाणिः सनातनः ।
 यदुक्तो वै पुरा शम्भुः पुत्रत्वे भव शङ्करः ॥
 अवाप संभ्रांऽ गोविन्दात्मप्रयोनिः पितामहः ।
 प्रजाः खट्वं मनश्चक्रे तपः परमदुस्तरम् ॥
 तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चिन्नमवर्त्तत ।
 ततो दीर्घेण कालेन दुःखाः क्रोधीऽभ्यजायत ॥
 क्रोधाविष्टंस्व नेत्राभ्यां प्रापतन्ननुविन्दवः ।
 ततस्त्रेभ्यः समुद्रताः ॥ भूताः प्रेतास्तदाभवन् ॥
 सर्वांस्तानग्रतो दृष्ट्वा ब्रह्मात्मनमविन्दत** ।
 जहौ प्राणांश्च भगवान् क्रोधाविष्टः प्रजापतिः ॥

* परिवेष्टित इति B.

† कश्चिन्न इति B, C and D.

‡ यदुक्तवानाम्बनोऽसौ पुत्रत्वे तव शङ्करः इति B.

§ प्रयुक्तवान् मनो योऽसौ पुत्रत्वेन तु शङ्करः । अवापसंभ्रः इति D.

॥ प्रजाः खट्वंमनाक्षेपे तपः परमदुस्तरम् इति B.

॥ ततस्त्रेभ्योऽनुविन्दुम् इति B.

** नविन्दत इति D.

तदा प्राणमयी रुद्रः प्रादुरासीत्प्रभोर्मुखात् ।
 सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तदहनोपमः ॥
 वरोद् सुस्वरङ्गोरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
 रोदमानः* ततो ब्रह्मा मां रोदीरित्यभाषत ॥
 रोदनाद्बुद्ध इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ।
 अन्यानि सप्त नामानि पत्नीः पुत्राञ्च शायतान् ॥
 स्थानानि तेषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ।
 भवः शर्वस्वयेशानः पशूनां पतिरेव च ।
 भीमस्योभो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
 सूर्यो जलं मही वक्रिर्वायुराकाशमेव च ।
 दीक्षितो ब्राह्मणसन्द् इत्येता अष्टमूर्तयः ॥
 स्थानेष्वेतेषु ये रुद्रान्ध्यायन्ति प्रथमन्ति च ।
 तेषामष्टतनुर्देवो† ददाति परमं पदम् ॥
 सुवर्चसा तथैवोमा‡ विवेशी च शिवा तथा ।
 स्वाहा दिशश्च दीक्षा च रोहिणी चेति पत्नयः§ ॥
 शनैश्चरस्ताथा षड्को लोहिताङ्गी मनोजवः ।
 स्रन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः स्मृताः ॥

* चार्वाकात्मनिपदितं भीवादिकालच ।

† नाथा तनुरिति E and F.

‡ शोषा इति E and H.

§ पदवः इत्यार्षम् ।

एभ्यकारो भगवान्देवदेवो महेश्वरः ।
 प्रजा धर्माच्च कामश्च त्वत्ता वैराग्यमाश्रितः ॥
 चात्मन्याधाय चात्मानमैश्वरं भावमास्थितः ।
 फीत्वा तदश्वरं ब्रह्म शाश्वतं परमावृतम् ॥
 प्रजाः सृजेति चादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः ।
 स्वात्मना सदृशानुद्गान्* ससर्ज मनसा शिवः ॥
 कपर्दीनी निरातङ्गासीलकण्ठान् पिनाकिनः ।
 त्रिशूलहस्तानुद्विक्तान् सदानन्दास्त्रिलोचनान् ॥
 जरामरणनिर्मुक्तान् महाहृषभवाहनान् ।
 वीतरागाश्च सर्षपान् कीटिकोटिशताग्रभुः ॥
 तान्दृष्ट्वा विविधानुद्गान्निष्कलासीललोहितान् ।
 जरामरणनिर्मुक्तान् व्याजहार ह्वरं गुरुः ॥
 मा स्नाञ्जीरीदृशीर्दिव प्रजा सृष्टुविवर्जिताः ।
 अन्याः सृजस्व† भूतेश जन्मसृष्ट्युसमन्विताः ॥
 ततस्तमाह भगवान् कपर्दी कामशासनः ।
 नास्ति मे तादृशः सर्गः‡ सृज त्वं विविधाः§ प्रजाः ॥

* सदृशान् पुत्रानिति B.

† चात्मनेपदमार्थम् । सृजस्व देवेश इति B.

‡ तादृशी शक्तिरिति D.

§ सृज त्वमथमाः इति B.

ततः प्रवृत्ति देवोऽसौ न प्रवृत्ते शुभाः प्रजाः ।
 स्नात्मजैरेव †तैरुद्वैर्निवृत्तात्मा अतिष्ठतः ॥
 स्याच्छूलं तेन तस्यासीद्देवदेवस्य शूलिनः ॥
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 द्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वंनेव च ।
 अथयानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥
 एवं स शङ्करः साक्षात्पिनाकी परमेश्वरः ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वीक्ष्य देवं त्रिलोचनम् ।
 सहैव मानसै रुद्रेः प्रीतिविस्मारलोचनः ।
 ज्ञात्वा परतरं भावमेश्वरं ज्ञानचक्षुषा ।
 तुष्टाव जगतामीशं ज्ञत्वा शिरसि चाक्षलिम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

नमस्तेऽस्तु महादेव नमस्ते परमेश्वर ।
 नमः शिवाय देवाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 नमोऽस्तु ते महेश्याय नमः शान्ताय हेतवे ।
 प्रधानपुरुषेश्याय योगाधिपतये ‡ नमः ॥
 नमः कालाय रुद्राय महायात्राय शूलिने ।
 नमः पिनाकहस्ताय त्रिनेत्राय नमोनमः ॥

* स्नात्मजैरेव इति B.

† अतिष्ठत इति B.

‡ योगाधिपतये इति D.

नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं ब्रह्मणे* जनकाय ते ।
 ब्रह्मविद्याधिपतये ब्रह्मविद्याप्रदायिने ॥
 नमो वेदरहस्याय कालकालाय ते नमः ।
 वेदान्तसारसाराय नमो वेदान्तमूर्त्तये ॥
 नमो बुधाय बुधायः‡ योगिनां गुरवे नमः ।
 प्रहीणशोकैर्विविधैर्भूतैः परिहृताय ते ॥
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय ब्रह्माधिपतये नमः ।
 ऋग्ब्रह्मकायादिदेवाय नमस्ते परमेष्ठिने ॥
 नमो दिग्वाससे तुभ्यं नमो सुख्याय दण्डिने ।
 अनादिमलहीनाय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥
 नमस्ताराय§ तीर्थाय नमो योगर्षितवे ।
 नमो धर्मादिगम्याय योगगम्याय ते नमः ॥
 नमस्ते निष्प्रपञ्चाय निराभासाय ते नमः ।
 ब्रह्मणे विश्वरूपाय नमस्ते परमात्मने ॥
 त्वयैव सृष्टमखिलं त्वय्यैव सकलं स्थितम् ।
 त्वया संक्रियते विश्वं प्रधानाद्यं जगन्मय ॥

* ब्रह्मणो जनकाय इति C and D.

† वेदान्तमूर्त्तये इति B, C and D.

‡ बुधाय इति B, C and D.

§ ताराय—तारयतीति तारः, पचाद्यच्, तस्ये । नमस्ताराय इत्यारम्भ योगगम्याय

नमः इत्येवदन्तं G and H पुनश्च योगिनांति ।

त्वमीश्वरी महादेवः परं ब्रह्म महेश्वरः ।
 परमेष्ठी शिवः शान्तः पुण्डरी निष्कलो हरः ॥
 त्वमक्षरं परं ज्योतिस्त्वं कालः परमेश्वरः ।
 त्वमेव पुण्डरीऽनन्तः प्रधानं प्रकृतिस्तथा ॥
 भूमिरापोऽनलो वायुर्वीमाहङ्कार एव च ।
 यस्य रूपं नमस्यामि भवन्तं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
 यस्य चौरभवम्पूर्वा पादौ पृथ्वी दिशो भुजाः ।
 आकाशसुदरं तस्मै विराजो प्रथमान्यहम् ॥
 सन्तापयति यो नित्यं स्वभाभिर्भासयन् दिशः* ।
 ब्रह्मतेजोमयं विश्वं तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥
 हृद्यं वहति यो नित्यं रौद्री तेजोमयी तनुः ।
 कथं पिढगणानां च तस्मै वज्रगामने नमः ॥
 आप्याययति यो नित्यं स्वधान्ना सकलं जगत् ।
 पीयते देवतासहस्रैस्तस्मै चन्द्रात्मने† नमः ॥
 विभर्त्स्यशेषभूतानि यान्तश्चरति सर्वदा ।
 शक्तिर्भाहेश्वरी तुभ्यं तस्मै वायुात्मने नमः ॥
 सृजत्यशेषमेवेदं यः स्वकर्णामुरूपतः ।
 आत्मन्यवस्थितस्तस्मै चतुर्वक्त्रात्मने नमः‡ ॥

* सभाषयति यो नित्यं स्वधात्वा सकलं जगदिति D.

† सोमात्मने इति B.

‡ चतुर्वक्त्रं ते नम इति C.

यः श्रेते श्रेष्ठशयने विश्वमाहृत्य मायया ।
 स्वात्मानुभूतियोगेन तस्मै विश्वात्मने* नमः ॥
 विभर्त्ति शिरसा नित्यं द्विसप्तभुवनात्मकम् ।
 ब्रह्माख्यं योऽखिलाधारस्तस्मै शेषात्मने नमः ॥
 यः परात्मे† परानन्दं पीत्वा देव्यैकसाक्षिकम्‡ ।
 नृत्यत्यनन्तमहिमा तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥
 योऽन्तरा सर्वभूतानां नियन्ता तिष्ठतीश्वरः ।
 तं सर्वसाक्षिणं देवं नमस्ये§ विश्वतस्तनुमण ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः समदर्शिनः॥ ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै** योगात्मने नमः ॥
 यया सन्तरते मायां योगी सञ्चीकृतमघः ।
 अपारतरपर्यन्तां†† तस्मै विद्यात्मने नमः ॥

* विश्वात्मने नम इति E, F and H.

† परात्मे जगतां चरते प्रलये इत्यर्थः ।

‡ देव्यैकसाक्षिक इति E and F.

§ नृत्यन्ती नमः कुरीति । चारुमात्मनेपदम् ।

॥ विश्वतस्तनुमो यस्य सत्सूक्तिमित्यर्थः । यस्य केमेवु जीमूता नयः सत्याङ्गसन्निभुः ।

उच्ये सत्सुद्राचकारण्ये तोयात्मने नमः ॥ इत्यतिरिक्तं D पुस्तके दृश्यते ।

॥ समदर्शिन इति C.

** युञ्जाना धीमं कुर्यादा इत्यर्थः ।

†† अतिशयेन अपारः, अपारतरः पर्यन्तः यस्यान्तान् ।

यस्य भासा विभात्यकी मही यत्तमसः* परम् ।
 प्रपद्ये तत्परं तत्त्वं तद्गुणं पारमेस्वरम् ॥
 नित्यानन्दं निराधारं निष्कलं परमं शिवम् ।
 प्रपद्ये परमात्मानं भवन्तं परमेस्वरम् ॥
 एवं सुत्वा महादेवं ब्रह्मा तन्नावभावितः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतस्तस्यै गृह्यन् ब्रह्म सनातनम् ॥
 ततस्तस्य महादेवो दिव्यं योगमनुत्तमम् ।
 ऐश्वरं ब्रह्मसङ्गावं वैराग्यं च ददौ† हरः ॥
 काराभ्यां सुशुभाभ्यां च संसृष्ट्य प्रणतार्त्तिहा ।
 व्याजहार स्वयन्नेव‡ सोऽनुगृह्य पितामहम् ॥
 यत्त्वयाभ्यर्षितं ब्रह्मन् पुत्रत्वे भवता मम ।
 कृतं मया तत्कालं सृजस्व विविधं जगत् ॥
 त्रिधा भिक्षोऽन्महं ब्रह्मन् ब्रह्मविष्णुहराख्यया ।
 सर्गरक्षालयगुणैर्निष्कलः परमेस्वरः ॥
 स त्वं ममापजः पुत्रः सृष्टिहेतोर्विनिर्भितः ।
 ममैव दक्षिणादङ्गाहामाङ्गात्पुरुषोत्तमः ॥
 तस्य देवाधिदेवस्य शश्वोर्हृदयदेशतः ।
 सम्भूवाय रुद्री वा सोऽहं तस्य परा तनुः ॥

* विभातोदमहं तमसः परमिति B, C and D.

† वैराग्यं प्रददौ इति B.

‡ स्वयं देव इति B.

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्* सर्गस्थित्यन्तहेतवः ।
 विभक्त्यात्मानमेकोऽपि स्लेच्छया शङ्करः स्थितः ॥
 तथान्यानि च रूपाणि मम मायाकृतानि च ।
 अरूपः† कीवलः स्वस्यो महादेवः स्वभावतः ॥
 य एभ्यः परतो‡ देवस्त्रिमूर्तिः परमा तनुः§ ।
 माहेश्वरी चिनयना योगिनां शान्तिदा सदा ॥
 तस्या एव परां मूर्तिं मामवेष्टि॥ पितामह ।
 श्रास्त्रैश्चर्यविज्ञानं तेजोयोगसमन्वितम्॥ ॥
 सोऽहं ग्रसामि सकलमधिष्ठाय तमोगुणम् ।
 कालोभूत्वा न मनसा मामग्नोऽभिभविष्यति** ॥
 यदा यदा हि मां नित्यं विचिन्तयसि पद्मज ।
 तदा तदा मे सान्निध्यं भविष्यति तवानघ ॥
 एतावदुक्त्वा ब्रह्माणं सोऽभिवन्द्य गुहं हरः ।
 सहैव मानसैः पुत्रैः†† क्षणादन्तरधीयत ॥

* क्षीते इति D. ब्रह्मविष्णुशिवास्तत्रिन् इति E, F and H.

† नीरूप इति C and D.

‡ एभ्यः परतरः इति B, C and D.

§ परमात्मनः इति B.

¶ एवापरा मूर्तिर्ममैव हि इति C.

॥ तपोयोगेति D.

** भूत्वा न तमसा सामान्यो हि भविष्यतीति C, E, F and H.

†† बहैरिति B.

सोऽपि योगं समाख्याय ससर्ज विविधं जगत् ।
 नारायणाख्यो भगवान्यथापूर्वं प्रजापतिः ॥
 मरीचिभ्रुवङ्गिरसः पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 दक्षमग्निं वसिष्ठञ्च सोऽष्टजयोगविद्यया* ॥
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयो मतः† ।
 सर्वे ते ब्रह्मणा तुल्याः साधका ब्रह्मवादिनः ॥
 सङ्कल्पश्चैव धर्मश्च युगधर्मश्च शास्त्रतान् ।
 स्थानाभिमानिनः सर्वान्यथा ते कथितं पुरा ॥

रति श्रीकूर्मपुराणे ब्रह्मसृष्टिर्मान दशमोऽध्यायः ।

—•—

एकादशोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

एवं सृष्ट्वा मरीच्यादीन्देवदेवः पितामहः ।
 सहैव मानसैः पुत्रैस्तताप परमं तपः ॥
 तस्यैवं तपतो वक्त्राद्ब्रह्मः कालाग्निसम्भवः* ।
 त्रिशूलपाणिरीयानः प्रादुरासीन्निलोचनः ॥

* मायया रति D.

† निचयज्ञताः रति B, C and D.

* बाबाधिसन्निभः रति B, C and D.

षड्विंशतीरनरवपुः* दुग्धेच्छीऽतिभयकरः ।
 विभजात्मानमित्युक्त्वा ब्रह्मा चान्तर्हृदि भयात् ।
 तद्योक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तच्चाकरोत् ।
 विभेद् पुरुषत्वञ्च दशधा चैकधा पुनः ॥
 एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
 कपालीशादयो† विप्रा देवकार्ये नियोजिताः ॥
 सौम्यासौम्यैस्तथा शान्ताशान्तैः स्त्रीत्वञ्च स प्रभुः ।
 विभेद् बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥
 ता वै विभूतयो‡ विप्रा विद्युताः शक्तयो भुवि ।
 लक्ष्म्यादयो यहपुषा§ विश्वं व्याप्नोति श्राद्धरी ॥
 विभज्य पुनरीशानी स्वात्मांश्चमकरोद्विजाः॥
 महादेवनियोगेन पितामहमुपस्थिता ॥
 तामाह भगवान् ब्रह्मा दक्षस्य दुहित्वा भव ।
 सापि तस्य नियोगेन प्रादुरासीत्प्रजापतेः ॥
 नियोगाद्ब्रह्मणो देवीं ददौ रुद्राय तां सतीम् ।
 दाक्षीं॥ रुद्रोऽपि जग्राह स्वकीयामेव शूलश्रुत् ॥

* षड्विंशतीरनरवपुरिति B.

† कपालीशादय इति D.

‡ ते वै चित्तवतः इति D.

§ यामिरीया इति B.

॥ स्वात्मानं ब्रह्मरविभिः इति B. स्वात्मांश्चमकरोद्विभिः इति E, F and H.

॥ दशान् इति C and D.

प्रजापतिविनिर्हेशात्कालेन* परमेश्वरी† ।
 मेनयामभवत्पुत्री तदा हिमवतः सती ॥
 स चापि पर्वतवरो ददौ रुद्राय‡ पार्वतीम् ।
 हिताय सर्वदेवानां§ वैशोक्यस्यात्मनो द्विजाः॥
 सैषा माहेश्वरी देवी शङ्करार्द्धशरीरिणी ।
 शिवा सती हैमवती सुरासुरनमस्कृता ॥
 तस्याः प्रभावमतुलं सर्वे देवाः सवासवाः ।
 वदन्ति॥ सुनयो वेत्ति शङ्करो वा स्वयं हरिः** ॥
 एतद् कथितं विप्राः पुत्रत्वं परमेष्ठिनः ।
 ब्रह्मणः पद्मयोनित्वं शङ्करस्यामितीजसः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे देव्यवतारे एकादशोऽध्यायः ।

- * कोपेन इति D.
 † विभक्त्य पुनरीशानी आत्मानं शङ्करादिनीरिति श्रीकाण्डे B पुस्तके हः
 ‡ शर्वाय इति B.
 § सर्वेषोक्तानामिति B and D.
 ¶ वैशोक्यस्यात्मनोऽपि च इति B and D.
 ॥ विदन्ति सुनयोवेतीति E, विन्दन्ति सुनयोवेतीति F and H.
 ** हरिः स्वयमिति B.

द्वादशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

कृत्याकण्ठीयं मुनयः कूर्मरूपेण भाषितम् ।

विष्णुना पुनरेवेमं* पप्रच्छुः प्रणता हरिम् ॥

ऋषय जसुः ।

कौषा भगवती देवी शङ्करार्द्धशरीरिणी ।

शिवा सती हैमवती यथावद्ब्रूहि पृच्छताम् ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां पुरुषोत्तमः ।

प्रत्युवाच महायोगी ध्यात्वा† खं परमं पदम्‡ ॥

कूर्म उवाच ।

पुरा पितामहेनीक्षं मेरुपृष्ठे सुशीमने ।

रहस्यमेतद्विज्ञानं गोपनीयं विशेषतः ॥

साङ्ख्यानं परमं साङ्ख्यं ब्रह्मविज्ञानमुत्तमम् ।

संसारार्णवमग्नानां जन्तूनामेकमोचनम् ॥

या सा माहेश्वरी शक्तिर्ज्ञानरूपातिलालसा ।

व्योमसंज्ञा§ परा काष्ठा सेयं हैमवती मता ॥

शिवा सर्वगतानन्ता गुप्तातीतातिनिष्कला¶ ।

* पुनरेवेमं इति B. पुनरेवेत्यमिति D.

† ध्यात्वेदमिति D.

‡ स परमात्मइमिति B.

§ व्योमरूपा इति A.

¶ गुप्तातीता तु निष्कला इति C, D, E, F and H.

एकानेकविभागस्थाः* ज्ञानरूपातिशालसा ॥
 अनन्या निष्कले तत्त्वे संस्थिता तस्य तेजसा ।
 स्वाभाविकी च तन्मूला प्रभा भानोरिवामला ॥
 एका माहेश्वरी शक्तिरनेकोपाधियोगतः ।
 परावरेण† रूपेण क्रीडते तस्य सन्निधौ ॥
 श्रेयं करोति सकलं‡ तस्याः कार्यमिदं जगत् ।
 न कार्यं नापि करणमीश्वरस्येति सूरयः ॥
 चतस्रः शक्तयो देव्याः स्वरूपत्वेन संस्थिताः ।
 अधिष्ठानवशात्तस्याः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥
 शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्चेति§ ताः स्मृताः ।
 चतुर्थ्यहस्ततो देवः¶ प्रोच्यते परमेश्वरः ॥
 अनया परया देवः स्वात्मानन्दं समश्रुते ।
 चतुर्थ्यपि च वेदेषु॥ चतुर्मूर्त्तिर्महेश्वरः ॥
 अस्वास्वनादिसंसिद्धमैश्वर्यमतुलं** महत् ।
 तत्सम्बन्धादनन्तैषां†† रुद्रेण परमात्मना ॥

* एवं नामाविभागस्था इति A.

† परावरेण इति B, C and D.

‡ सकलं इति C and D.

§ निवृत्तिरित्येति B.

¶ चतुर्थ्यहः एषो देवः इति B.

॥ वेदेषु इति C and D. भेदेषु इति E, F and H.

** समश्रुतिरिति D.

†† तत्सम्बन्धादनन्तैषां इति B, E, F and H.

सैषा सर्वेश्वरी देवी सर्वभूतप्रवर्तिका ।
 प्रीच्यते भगवान् कालो हरिः* प्राणो महेश्वरः ॥
 तत्र सर्वमिदं प्रीतमोतचैवाखिलं जगत् ।
 स कालाग्निर्हरी देवो† गीयते वेदवादिभिः ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरति‡ प्रजाः ।
 सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशः§ ॥
 प्रधानं पुरुषस्त्वङ्ग महानात्मा त्वहङ्कृतिः ।
 कालेनान्यानि तत्त्वानि॥ समाविष्टानि** योगिना ॥
 तस्य सर्वजगन्मूर्तिः†† शक्तिर्मायेति विद्युता ।
 तदेयं स्नामयेदीशो मायावी पुरुषोत्तमः ॥
 सैषा मायात्मिका शक्तिः सर्वाकारा सनातनी ।
 विश्वरूपं महेशस्य सर्वदा सम्प्रकाशयेत् ॥
 अन्याश्च शक्तयो मुख्यास्तस्य देवस्य निर्भिताः ।
 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः प्राणशक्तिरिति त्रयम् ॥

-
- * हरः इति C and D.
 † श्वरो इति B, C and D.
 ‡ संहरते इति B, C and D.
 § वशे इति C and D.
 ¶ प्रधानपुरुषत्वञ्च इति B.
 ॥ भूतानि समधिष्ठानि इति D.
 ** समावेशानि इति B.
 †† जगन्मूर्तिरिति B, C, E, F, G and H.

सर्वांसामेव शक्तीनां शक्तिमन्तोः* विनिर्दिताः ।
 माययैवाथ विप्रेन्द्राः सा चानादिरनञ्जरा† ॥
 सर्वशक्त्यात्मिका माया दुर्निवारा दुरत्यया ।
 मायावी सर्वशक्तीशः कालः कालकरः प्रभुः ॥
 करोति कालः सकलं संहरेत्काल एव हि ।
 कालः स्थापयते विश्वं कालाधीनमिदं जगत् ॥
 लब्ध्वा देवाधिदेवस्य सन्निधिं परमेष्ठिनः ।
 अनन्तस्याखिलेशस्य शम्भोः कालात्मनः प्रभोः ॥
 प्रधानं पुरुषो माया माया सैव प्रपद्यते‡ ॥
 एका सर्वगतानन्ता केवला निष्कला शिवा ॥
 एका शक्तिः शिवैकोऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः ।
 शक्तयः शक्तिमन्तोऽन्ये सर्वे§शक्तिसमुद्भवाः ॥
 शक्तिशक्तिमतीर्भेदं वदन्ति परमार्थतः ।
 अभेदश्चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥
 शक्तयो गिरिजा देवी शक्तिमानथ शङ्करः¶ ॥

* शक्तिमानीशरीरत इति D.

† माययैवाथ विप्रेन्द्राः स्थानादिकमननया इति D.

‡ माययैवं प्रभिद्यते इति B and D. माया सैवं इति C.

§ सर्वे इति D.

¶ शक्तिमानथशङ्कर इत्यारभ्य भोग्या विप्रेयरी देवी इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

विशेषः कथ्यते वायुपुराणे ब्रह्मवादिभिः ।

भोग्या विप्रेयरी देवी शक्तिमन्तोऽथ शङ्करः ॥

इदं श्रीभारवर्ष्यं प्रथमं प्रतिष्ठापि, केवलं A पुस्तके एव दृश्यते । .

विशेषः कथ्यते चार्यं पुराणे ब्रह्मवादिभिः ॥
 भोग्या विश्वेश्वरी देवी महेश्वरपतिव्रता ।
 प्रीच्यते भगवान्भोक्ता कपर्दी नीललोहितः ॥
 मन्ना विश्वेश्वरी देवः शङ्करो मन्मथान्तकः ।
 प्रीच्यते मतिरीशानी मन्तव्या च विचारतः ॥
 इत्येतदखिलं विप्राः शक्तिशक्तिमदुद्भवम्* ।
 प्रीच्यते सर्व्ववेदेषु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 एतत्प्रदर्शितं दिव्यं देव्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
 सर्व्ववेदान्तवादेषु निश्चितं ब्रह्मवादिभिः ॥
 एकं सर्व्वगतं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 योगिनस्तत्रपश्यन्ति महादेव्याः परं पदम् ॥
 आनन्दमक्षरं ब्रह्म केवलं निष्कलं परम् ।
 योगिनस्तत्रपश्यन्ति महादेव्याः परं पदम् ॥
 परात्परतरं तत्त्वं शाश्वतं शिवमच्युतम् ।
 अनन्तप्रकृतौ† लीनं देव्यास्तत्परमं पदम् ॥
 शुभं निरञ्जनं शुद्धं निर्गुणं दैतवर्जितम् ।
 आत्मोपलब्धिविषयं देव्यास्तत्परमं पदम् ॥
 सैषा धात्री विधात्री च परमानन्दमिच्छताम् ।
 संसारतापानखिलात्रिहृन्तीश्वरसंश्रयात् ॥
 तस्माद्दिमुक्तिमन्विच्छन् पार्व्वतीं परमेश्वरीम् ।

* शक्तिशुद्धवर्णिते E, F and H.

† चमत्प्रकृतौ इति B.

आश्रयेत्सर्वभूतानामात्मभूतां शिवात्मिकाम् ॥
 लब्ध्वा च पुत्रीं सर्वाधीं तपस्तप्त्वा सुदुस्तरम् ।
 सभार्यः शरणं यातः पार्वतीं परमेश्वरीम् ॥
 तां दृष्ट्वा जायमानाञ्च स्नेच्छयैव वराननाम् ।
 मेना ह्निमवतः पत्नी प्राहेदं पर्वतेश्वरम्* ॥

मेना उवाच ।

पश्य बालामिमां राजद्राजीवसदृशाननाम् ।
 हिताय सर्वभूतानां जाता च तपसावयोः ॥
 सोऽपि दृष्ट्वा ततो देवीं तरुणादित्यसन्निभाम् ।
 कपर्दिनीं चतुर्वक्त्रां त्रिनेत्रामतिलासाम् ।†
 भृष्टहस्तां विशालाक्षीं चन्द्रावयवभूषणाम् ।
 निर्गुणां सगुणां साक्षात्सद्गतिवर्जिताम् ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ तेजसा चातिविह्वलः ।
 भीतः कृताञ्जलिस्तप्याः प्रोवाच परमेश्वरीम् ॥

ह्निमवानुवाच ।

आ त्वं देवि विशालाक्षि शशाङ्कावयवाङ्गितेः‡ ।
 न जाने त्वामहं वक्षे यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥
 गिरीन्द्रवचनं श्रुत्वा ततः सा परमेश्वरी ।
 व्याजहार महाशैलं योगिनामभयप्रदा ॥

* परमेश्वरमिति G. परमेश्वरं पतिमिषर्षः ।

† कौशार्द्धमिदं A पुस्तके नास्ति ।

‡ शशाङ्कावयवात्मिका इति B.

श्रीदेव्युवाच ।

मां विधि परमां शक्तिं महेश्वरसमाश्रयाम् ।
 अनन्यामव्ययामेकां यां पश्यन्ति सुसुखवः ॥
 अङ्गं हि सर्वभावानामात्मा सर्वात्मनाः श्रिया ।
 शाश्वतैश्वर्यविज्ञानमूर्तिः† सर्वप्रवर्तिका ॥
 अनन्तानन्तमहिमा संसारार्थवतारिणी ।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे रूपमेश्वरम् ॥
 एतावदुक्त्वा विज्ञानं दत्त्वा हिमवते स्वयम् ।
 स्वं रूपं दर्शयामास दिव्यं तत्पारमेश्वरम् ॥‡
 कोटिसूर्यप्रतीकाशं तेजोविम्बं निराकुलम् ।
 ज्वालाभालासहस्राब्धं कालानलशतीपमम् ॥
 दंष्ट्राकराणं दुर्बभं जटामण्डलमण्डितम् ।§
 त्रिशूलवरहस्तश्च घोररूपं भयानकम् ॥
 प्रशान्तं सौम्यवदनमनन्ताश्रयसंयुतम्¶ ।
 चन्द्रावयवसङ्काशं चन्द्रकोटिसमप्रभम् ॥
 किरीटिनं गदाहस्तं नूपुरैरुपशोभितम् ।
 दिव्यमाख्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥

• सर्वात्मना इति C, F and H.

† शाश्वती सर्वविज्ञानमूर्तिरिति D.

‡ इदं श्लोकाङ्गं C, D पुस्तकयोर्गोचरे ।

§ इतः परं B पुस्तके किरीटिनं गदाहस्तं अङ्गुलीधरं तथा इत्यधिकं दृश्यते ।

¶ अनन्यैश्वर्यसंयुतम् इति C.

शङ्खचक्रधरं काम्यं* विनेचं कृत्तिवाससम् ।
 अण्डस्थं चाण्डवाण्डस्थं वाङ्गमाभ्यन्तरं परम्† ॥
 सर्वशक्तिमयं शुभ्रं सर्वाकारं सनातनम्‡ ॥
 ब्रह्मिन्द्रीपेन्द्रयोगीन्द्रैर्वन्द्यमानपदाब्जम् ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिग्रिरोमुखम् ।
 सर्वमाहृत्य तिष्ठन्ती§ ददर्श परमेश्वरीम् ॥
 दृष्ट्वा तदीदृशं रूपं देव्या माहेश्वरं परम् ।
 भयेन च समाविष्टः स राजा हृष्टमानसः ॥
 आत्मन्याधाय चात्मानमोङ्कारं समनुस्मरन् ।
 नाम्नामष्टसहस्रेण तुष्टाव परमेश्वरीम् ॥

हिमवानुवाच ।

शिवीमा परमा शक्तिरनन्ता निष्कलामला ।
 शान्ता माहेश्वरी नित्या शाश्वती परमाक्षरा ॥
 अचिन्त्या केवलानन्त्या शिवात्मा परमात्मिका ।
 अनादिरव्यया शुद्धा देवात्मा सर्वगाचला ॥
 एकानेकविभागस्था भायातीता सुनिर्भला ।
 महामाहेश्वरी सत्त्वा महादेवी निरञ्जना ॥
 काष्ठा सर्वान्तरस्था च चिच्छक्तिरतिलालसा ।

* सौम्यमिति D.

† पुरमिति A. पुरं शरीरमित्यर्थः ।

‡ सर्वाधारनानामयमिति D.

§ तिष्ठन् सर्वतः मुक्तिमन्तरमिति D.

नन्दाः सर्वात्मिका विद्या ज्योतीरूपाश्चताक्षरा ॥
 शान्तिः प्रतिष्ठा सर्वेषां निवृत्तिरश्चतप्रदा ।
 व्योममूर्त्तिर्व्योमलया व्योमाधाराश्चुतामरा ॥
 भृनादिनिधनामोघा कारणात्माकुलाकुला ।
 स्वतः† प्रथमजा नाभिरश्चतस्यात्मसंश्रया ॥
 प्राणेश्वरप्रिया माता महामहिषवासिनी‡ ॥
 प्राणेश्वरी प्राणरूपा प्रधानपुरुषेश्वरी ॥ ¶
 सर्वशक्तिकलाकारा ज्योत्स्ना द्यौर्महिमास्पदा ।
 सर्वकायनियन्त्री च सर्वभूतेश्वरेश्वरी ॥ ॥
 संसारयोनिः सकला सर्वशक्तिसमुद्भवा ।
 संसारपीता‡‡ दुर्वारा दुर्निरीक्षा दुरासदा ॥
 प्राणशक्तिः प्राणविद्या योगिनी परमा कला ।
 महाविभूतिर्दुर्बर्षा मूलप्रकृतिसम्भवा ॥
 अनाद्यनन्तविभवा परमाद्यापकर्षिणी ।
 सर्गस्थित्यन्तकरणी सुदुर्व्याघ्रा††† दुरत्यया ॥‡‡‡

-
- * तारा इति B and C.
 † ऋतुरिति E, F and H.
 ‡ महामहिषघातिनी इति B. वाङ्मौलि C and D.
 ¶ इतः परं B पुलके महामाया सुदुष्पूरा मूलप्रकृतिरीश्वरी इत्यधिकं दृश्यते ।
 ॥ अतः परम् अनादिरव्यक्तपुरुषेति श्लोकार्हातयं E, F, H पुलकेषु दृश्यते ।
 ** संसारपारा इति B.
 †† दुराराध्या इति B.
 ††† इतः पूर्वं श्लोकार्हातयं C, D पुलकयोः सूर्यप्रकृतिरीश्वरीत्यन्तपरं दृश्यते ।

शब्दयोनिः शब्दमयी नादाख्या नादविग्रहा ।
 अनादिरव्यक्तगुणाः महानन्दा सनातनी ॥
 आकाशयोनिर्योगस्या महायोगेश्वरेश्वरी ।
 महाभाया सुदुधारा भूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
 प्रधानपुरुषातीता प्रधानपुरुषात्मिका ।
 पुराणाः विश्वयी पुंसामादिपूरुषरूपिणी ॥
 भूतान्तरस्थाः कूटस्था महापुरुषसंज्ञिता ।
 जन्ममृत्युजरातीता सर्वमक्तिसमन्विताः ॥
 व्यापिनी चानवच्छिन्ना प्रधानानुप्रवेशिनी ।
 वैश्वान्नमक्तिरव्यक्तलक्षणा मलवर्जिता ॥
 अनादिभायासञ्चिन्ना चित्तत्वा प्रकृतिग्रहा ।
 महाभायासमुत्पन्ना तामसी पीरुषी ध्रुवा ॥
 व्यक्ताव्यक्तात्मिका कृष्णा रक्ता शुक्ला प्रसूतिका ।
 अकार्या कार्याजननी नित्यं प्रसवधर्म्षिणी ॥
 सर्गप्रलयनिर्धुक्ता सृष्टिस्थित्यन्तधर्म्षिणी ।
 ब्रह्मगर्भा चतुर्विधा ॥ पद्मनाभायुतात्मिका ॥

* अनादिरव्यक्तगुणेति श्लोकार्थं B, E, F, G, H पुराणेषु सर्वभूतेश्वरे-
श्वरीत्यन्तपरं दृश्यते ।

† पुराणी इति B, C, D, E, F and H.

‡ भूतान्तराका इति B.

§ समुद्रवा इति A, C, D, E, F and H.

¶ सत्त्ववर्जिता इति E, F, G and H.

॥ चतुर्वेदा इति B. चतुर्विधा चतुर्विधविततलक्षणा इति भावः । चतुर्वेदा इति C.

वैद्युती श्रावती* योनिर्जगन्मातेश्वरप्रिया ।
 सर्वाधारा महारूपा सर्वैश्वर्यसमन्विता ॥
 विश्वरूपा महागर्भा विश्वेशेच्छानुवर्तिनी ।
 महतीयसी ब्रह्मयोनिः† महालक्ष्मीसमुद्भवा ॥
 महाविमानमध्यस्था महानिद्राकहेतुका‡ ।
 सर्वसाधारणी सूक्ष्मा ह्यविद्या पारमार्थिकी ॥
 अनन्तरूपानन्तस्था देवी पुरुषमोहिनी ।§
 अनेकाकारसंस्थाना कालत्रयविवर्जिता ॥
 ब्रह्मजन्मा हरेर्मूर्त्तिर्ब्रह्मविष्णुशिवाम्बिकाः ।
 ब्रह्मेशविष्णुजननी ब्रह्मास्था ब्रह्मसंश्रया ॥
 व्यक्ता प्रथमजा ब्राह्मी महती ब्रह्मरूपिणी ॥
 वैराग्यैश्वर्यधर्मात्मा ब्रह्ममूर्त्तिर्हृदि स्थिता ॥
 अपां योनिः स्वयम्भूतिर्मानसी तत्त्वसम्भवा॥ ।
 ईश्वराणी च शर्व्याणी शङ्करार्द्धशरीरिणी ॥
 भवानी चैव रुद्राणी महालक्ष्मीरथाम्बिका ।
 महेश्वरसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥

- * भास्वती इति C and D.
 † महाभावा महायोगिः इति B.
 ‡ महानिद्राकहेतुका इति B.
 § इदं श्लोकं B पुस्तके नास्ति ।
 ¶ ब्रह्मरूपिणीति B, C and D.
 ॥ तत्त्वसंश्रया इति B.

सर्वेश्वरी सर्ववन्द्या नित्यं सुदितमानसा ।
 ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रनमिता शङ्करेच्छानुवर्तिनी ॥
 ईश्वरार्हासनगता महेश्वरपतिव्रता ।
 सकृद्दिभाता सर्वार्त्तिसमुद्रपरिशोषिणी* ॥
 पार्वती हिमवत्पुत्री परमानन्ददायिनी ।
 गुणाब्धा योगजा† योस्या ज्ञानमूर्त्तिर्विकाशिनी ॥
 सावित्री कमला लक्ष्मीः श्रीरत्नसौरसि स्थिता ।
 सरोजनिलया गङ्गा‡ योगनिद्रा सुरार्द्दिनी§ ॥
 सरस्वती सर्वविद्या जगज्जीव्हा सुमङ्गला ।
 वाग्देवी वरदावाच्या¶ कीर्त्तिः सर्वार्थसाधिका ॥ ॥
 योगीश्वरी** ब्रह्मविद्या महाविद्या सुशोभना ।
 गुह्यविद्यात्मविद्या च धर्मविद्यात्मभाविता ॥
 स्वाहा विश्वेश्वरा सिद्धिः स्वधा मेधा धृतिः श्रुतिः ।
 नीतिः सुनीतिः सुकृतिर्माधवी नरवाहिनी ॥
 पूज्या विभावती†† सौम्या भोगिनी भोगशायिनी ।

● चण्डा दुस्तरसंसारसमुद्रपरिशोषिणी इति D.

† योगदा इति B.

‡ सुद्रा इति B.

§ सुमन्विनी इति C. शक्तिव्रता इति D.

¶ वरदा चवाच्या जनवद्या इत्यर्थः । वरदा वाची इति B.

॥ सर्वार्त्तिसाधिका इति C and D.

** वागीश्वरीति B, C and D.

†† विभावरीति B. विभावनीति C and D. .

ज्ञानज्ञेया जरातीता* वेदान्तविषया गतिः ॥
 दक्षिणा दहती हीर्षा† सर्वभूतनमस्कृता ।
 योगमाया विभागज्ञा महाभोज्ञा नरीयसी‡ ॥
 स्रज्या सर्वसमुद्भूतिर्ब्रह्मविद्यात्रयाद्भिः§ ।
 बीजाङ्कुरसमुद्भूतिर्महाशक्तिर्महामतिः ॥
 ज्ञानिः¶ प्रज्ञा चितिः सच्चिदान्दभोगीन्द्रमायिनी ।
 विज्ञतिः शास्त्री शास्तिर्गण्यन्वर्थवेदिता ॥
 वैश्वानरी महायासा महासेना** शुद्धप्रिया ।
 महाराशिः शिवानन्दा†† शशी दुःखप्रनाशिनी ॥
 इन्द्र्या पूज्या जगद्वाणी दुर्धनेया‡‡ सुकृपिणी§§ ।
 शुद्धास्त्रिका¶¶ शुशीत्यन्तिर्महापीठा मन्त्रकुता||| ॥

* जनातीता इति D.

† दहना दवा इति B. दहना दार्या इति E, F, G and H. दहना नावा इति C. दहनारुदा इति D.

‡ नरीयसी इति B.

§ ब्रह्महत्यात्रया नतिरिति B. ब्रह्महत्यात्रयादितिरिति D, E, F, G and H.

¶ ज्ञानिरिति B, E, F and H. ज्योतिः प्रज्ञा चितिः सर्वो इति D.

|| ज्ञानिर्मन्वन्वन्वन्वेदिता इति D.

●● देवसेना इति C and D.

†† शिवानन्दा इति B.

‡‡ दुर्धनेया इति E, F and H. दुर्धनेया सुकृपिणी इति C and D.

§§ तपस्विनी समाधिज्ञा चिनेया इति संज्ञिता इत्यपि च D पुनश्च इत्यने ।

¶¶ शुष्कास्त्रिका इति B.

||| महापीठा मन्त्रकुता इति C and D.

हृद्यवाहान्तरागादिः* हृद्यवाहससुद्धवा ।
 जगद्योनिर्जगन्माता जन्मस्यत्युजरातिगा ॥
 बुद्धिर्महाबुद्धिमती† पुद्गलान्तरवासिनी ।
 तरस्त्रिणी समाधिस्था विनेषा द्विवि संस्थिता ॥
 सर्वेन्द्रियमनोमाता‡ सर्वभूतहृदि स्थिता ।
 संसारतारणी विद्या§ ब्रह्मवादिमनोसया ॥
 ब्रह्माणी ब्रह्मती ब्राह्मी ब्रह्मभूता भवारणी ।
 हिरण्ययी महाराशिः संसारपरिवर्तिनी ॥
 सुमासिनी सुरूपा च भाविनी हारिणी¶ प्रभा ।
 उन्मीलनी सर्वसहा सर्वप्रत्ययसाक्षिणी ॥
 सुसौम्या चन्द्रवदना ताण्डवासस्तमानसा ।
 सत्त्वशुद्धिकरी॥ शुद्धिर्मलत्रयविनाशिनी ॥
 जगन्प्रिया जगन्मूर्तिस्त्रिमूर्तिरस्यताश्रया ।
 निराश्रया निराहारा निरङ्कुशपदीश्रवा** ॥
 चन्द्रहस्ता†† विषिवाङ्गी स्वस्विणी पद्मधारिणी ।

* हृद्यवाहापुरा नाम्नीति B.

† बुद्धिमती बुद्धिमतीति A. बुद्धिमाता बुद्धिमतीति E, F and H.

‡ भाषा इति D.

§ गिन्वा इति B.

¶ सारिणीति B.

॥ सत्त्वशुद्धिकरीति A.

** निरङ्कुशपदीश्रवा इति B. निःश्रवा पद्मजीश्रवा इति D.

†† चन्द्रहस्ता इति C and D.

परावरविधानम्ना महापुरुषपूर्वजा ॥
 विश्वेश्वरप्रिया विद्युद्दिव्युल्लिङ्गाः जितश्रमा ।
 विद्यामयी सहस्राधी सहस्रवदनात्मजा ॥
 छहस्ररश्मिः सत्त्वस्था† महेश्वरपदान्त्रया ।
 ज्वालिनी सृष्टमयी‡ व्याप्ता तैजसी पद्मबोधिका ॥
 महामायाश्रया मान्या महादेवमनोरमा ।
 व्योमलक्ष्मीः सिंह्रवा§ चेकितानामितप्रभा ॥
 वीरेश्वरी¶ विमानस्था विशोका शोकनाशिनी ।
 अनाहता क्लृप्तलिनी नलिनी पद्मभासिनी ॥ ॥
 सदानन्दा सदाकीर्तिः सर्वभूताश्रयस्त्रिताः ॥ ॥
 वाग्देवता ब्रह्मकला कलातीता कलारथी ॥ ॥
 व्योमशक्तिः‡‡ क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिः परा गतिः ।
 श्रीभिका बन्धिका मेधा भेदाभेदविवर्जिता ॥

● विद्या विद्युल्लिङ्गा इति B.

† तत्त्वस्था इति D.

‡ ज्वालिनी सत्यामा इति B. सत्यवी इति E, F and H.

§ सिंह्रवाहा इति D.

¶ विश्वेश्वरीति B.

॥ पद्मजा पद्मभासिनी इति D.

●● सदानन्दा सतां कीर्तिः सर्वभूताश्रयस्त्रिता इति B.

†† इतः परं "ब्रह्मश्रीर्ब्रह्मवदया ब्रह्मविद्युद्विप्रप्रिया" इति श्रीचार्त्त B, C, D
 पुरुषेषु दृश्यते ।

‡‡ कामशक्तिरिति D.

अभिजा भिस्रंखाना वशिनी* वंशहारिणी ।
 शुभ्रशक्तिर्गुणातीता सर्वदा सर्वतोमुखी ॥
 भगिनी भगवत्यङ्गी सकला कालहारिणी† ।
 प्रक्रिया योगमाता च गङ्गा विश्वेश्वरेश्वरी ।
 कलिजा कपिला‡ कान्ता कमलाभा§ कलाम्बरा ।
 पुण्या पुष्करिणी भोज्ञी पुरन्दरपुरन्दरा ॥
 पोषणी परमैश्वर्यभूतिदा भूतिभूषणा ।
 पद्मत्रयपासस्तपतिः परमार्थार्थविघ्नहा ॥
 धर्मोदया भासुमती** योगिज्ञेया मनोजवा ।
 मनोरमा†† मनोरक्षा‡‡ तापघ्नी वेदरूपिणी ।
 वेदशक्तिर्वेदमाता वेदविद्याप्रकाशिनी ।
 योगेश्वरेश्वरी§§ माता महाशक्तिर्मनोमयी ॥

* वंशिनीति B, C and D.

† कालहारिणीति B. इतः परं "सर्व्वेभित् सर्व्वतोभद्रा गुणातीता गुहापतिः" इति श्रीकारं B, G पुस्तकबोधंकरे । D, E, F, H पुस्तकेषु च गुणा वृद्धा गुधारणीति दृश्यते ।

‡ कपिला कपिला इति B.

§ कमलाभा इति B, C and D.

¶ गणेशभास्वरमिवविष्णुमहाय इति पद्मविधेः ब्रह्म ।

॥ परमाकारविघ्नहा इति B.

** धर्मोदयो इति D.

†† मनोहरा इति B, C and D.

‡‡ मनोरक्षा इति D.

§§ मानोहरेश्वरीति E, F and H.

पञ्चसूत्रादिंशोऽध्यायः ।

सुसुचूषामिदं॑ शास्त्रमधेतव्यं विशिषतः ।
 श्रोतव्यं चात्र मन्त्रव्यं वेदार्थपरिवृष्टयम् ॥
 ज्ञात्वा यथावद्विमेन्द्रान् श्रावयेत्प्रक्षिप्तं सुतान् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसामुज्ज्वमाप्नुयात् ॥
 योऽन्वह्मनि पुत्रेषु दद्यात्साधार्षिके तथा ।
 समेत्य गत्वा निरयान् यानां योनिं ब्रह्मत्वधः ॥
 नमस्कृत्य हरिं विष्णुं जगद्योनिं सनातनम् ।
 अध्येतव्यमिदं शास्त्रं ह्यथैषायनं तथा ॥
 इत्याह्ना देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 पारामर्त्यस्य विप्रर्षेर्ष्यासस्य च महात्मनः॑ ॥
 श्रुत्वा नारायणाहेवात्मारदो भगवानृषिः ।
 गीतमाय ददौ पूर्वं तस्माच्चैः पराशरः ॥
 पराशरोऽपि भगवान् गङ्गाहारे सुनीश्वराः § ।
 मुनिभ्यः कथयामास धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
 ब्रह्मचा कथितं पूर्वं सनकाय च धीमते ।
 सनत्कुमाराय तथा सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 सनकाद्भगवान् साक्षाद्देवसो योगवित्तमः ।
 अवाप्तवाग्पञ्चशिखो देऽसादिदमुत्तमम् ॥
 सनत्कुमाराद्भगवान्मुनिः सत्यवतीसुतः ।

• हृष्टैश्चमिरिदमिति B. † अथवैपायनीऽत्रवीदिति B. ‡ परमात्मनः इति A, C, E and H. § गङ्गाहारे सुनीश्वरा इत्यात्म्यं वाच्यं पाठः B पुस्तके न लुप्तिः ।

एतत्पुराणं परमं* व्यासः सर्वार्थसञ्चयम् ॥
 तस्माद्गसादहं शुक्ला भवतां प्राप्त्वाशनम्† ।
 जपिवाग्भै भवद्विष दातव्यं धार्मिके जनेः‡ ॥
 तस्मै व्यासाय सुनये§ सर्वज्ञाय महर्षये ।
 पाराशर्य्याय शान्ताय नमो नारायणात्मने ॥
 यस्मात्सञ्जायते क्षरत्वं यत्र चैव प्रसीयते ।
 नमस्तस्मै परेशाय॥ विष्णवे कूर्मरूपिणे ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे षट्षादस्रां संज्ञितास्राष्टुविंशति

व्यासगीतासु पञ्चचत्वारिंशीऽध्यायः ।

समाप्तश्चेदं ॥ कूर्मपुराणम् ।

* सिद्धे पुराणमनलमिति B and C. † भवत्प्राप्तमन्त्रमिति B. ‡ एतन्सादृश्यं
 B पुस्तके मिति । § यत्रवे इति B and C. ¶ सुरेशाय इति, B, C, E, G and H.
 ॥ संज्ञितास्राष्टुविंशति B.

विद्यावत्या विद्यभूर्निर्विद्युत्पला विद्यावती ।
 किञ्चरी सुरभी विद्याः[†] नन्दिनी नन्दिवत्तभा^{††} ॥
 भारती परमानन्दा परापरविभिक्षा ।
 सर्वप्रहरणोपेता काम्याः[‡] कामिन्दरेष्मरी ॥
 चचित्त्वानन्दविभवा[§] भूलेखा कनकप्रभा ।
 कृष्णाङ्गी धनरत्नाद्या सुगन्धा गन्धहायिनी[¶] ॥
 चिद्विज्ञानपदीभूता धनुष्याधिः शिवोद्भवा ।
 सुदुर्लभा धनाध्यक्षा धन्या पिङ्गलसौचन्या ।
 ग्रान्तिः[॥] प्रभावती कीर्तिः पङ्कजाद्यतसौचन्या ।
 आद्या भूः कामसौभूता^{**} गवां माता रथप्रिया ॥
 सत्किन्वा गिरिया सुधिर्नित्यपुष्टा^{†††} निरन्तरा^{§§} ॥
 दुर्गा कात्यायनी चण्डी चर्चितान्ना सुविद्यया^{§§§} ॥

* सुरभिर्गन्धा इति B.

† नन्दवत्तभा इति C, D, E, F and H.

‡ कामा कामेश्वरेश्वरी इति E, F and H.

§ चचित्त्वानन्दविभवा इति B. चचित्त्वानन्दविभवा उल्लेखा इति C, D, E,

F and H.

¶ गन्धहायिनीति D.

॥ ग्रान्तिरिति B.

** सत्कामसौभूता इति B. उल्लेखा इति G.

†† सुखा नित्यसुखा इति B.

††† गिरिया सुधा नित्यसुधा निरन्तरा इति D.

§§ चर्चितान्ना नामविद्यया इति B.

हिरण्यवर्षा जगती* जगद्यन्त्रप्रवर्तिका ।
 मन्दराद्रि†निवासा च गरहा‡ स्वर्णमासिनी ॥
 रत्नमाला रत्नगर्भा पुष्टिर्विश्वप्रमाथिनी§ ।
 पद्मनाभा¶ पद्मनिभा नित्यवृष्टासुतोद्भवा॥ ॥
 ध्रुवती दुष्प्रकाम्या च सूर्यमाता दृषदती ।
 महेन्द्रभगिनी सौम्या# वरेखा वरदायिका ।
 कात्याणी कमलावासा पञ्चचूडा वरप्रदा ।
 वाच्यामरेखरी विद्या†† दुर्जया दुरतिक्रमा ॥
 काखरात्रिर्महावेगा वीरभद्रप्रिया हिता ।
 भद्रकाली जगन्माता भक्तानां भद्रदायिनी‡‡ ॥
 कारला पिङ्गलाकारा कामभेदा महासना§§ ।
 यशस्विनी¶¶ यशोदा च षड्भ्यपरिवर्तिका‡‡‡ ॥

• रजनीति B.

† मन्दारातीति D.

‡ शारदा इति B.

§ दृष्टी विश्वप्रमाथिनीति B. प्रसाधनीति D.

¶ पद्मानना इति B.

॥ नित्यवृष्टा इति B and G.

** नात्या इति B. .

†† वाच्या वरेखरी चम्पा इति B and G. वाच्या वरेखरीति E, F and H.

‡‡ भक्तिदायिनीति B.

§§ महाभेदा इति B.

¶¶ तपस्विनीति B.

‡‡‡ षड्भ्यपरिवर्तिनीति B. षड्भ्यपरिवर्तिनीति D.

शङ्खिनी पद्मिनी साङ्गा साङ्गयोगप्रवर्त्तिका* ।
 चैत्रा संवत्सराङ्गा जगत्संपूरणी ध्वजा† ॥
 शुभारिः खेचरी‡ः स्वस्वा कम्बुधीवा ऋत्विमिया ।
 खगध्वजा खगारुद्रा वाराही पूगमालिनी§ ॥
 ऐश्वर्यपद्मनिलया विरक्ता गरुडासना ।
 जयन्ती हनुहागम्या गङ्गरेखा गवापथीः ॥
 सङ्कल्पसिद्धा साम्यस्था सर्वविज्ञानदायिनी¶ ॥
 कलिः कल्पविहन्वी च॥ शुभोपनिषदुत्तमा ॥
 निष्ठा#ः दृष्टिः स्मृतिर्व्याप्तिः पुष्टिसुष्टिः†† क्रियावती ।
 विष्णामरेखरेयाना भुक्तिर्भुक्तिः शिवाश्रिता ॥
 सोहिता सर्पमाला‡‡ः च भीमथी वनमालिनी ।
 अनन्तप्रयनानन्ता§§ नरनारायणोद्भवा ॥

* सङ्गासङ्गयोगप्रवर्त्तिका इति E, F and H.

† चैत्रा संवत्सरी इत्या जगत्संपूरणी इति B.

‡ यथा विचचरोति D.

§ परार्थां परमालिनीति B. वाराही इति G. वाराही भगमालिनीति C, D, E, F and H.

¶ दायिका इति B.

॥ कल्पविहन्वी इति B.

•• निष्ठा इति B.

†† सुष्टिरिति E, F and H.

‡‡ सर्पमाला इति B and D.

§§ अनन्तप्रयाना इति E, F and H.

वृसिंही दैत्यमघनी ब्रह्मचक्रगदाधरा ।
 सङ्घर्षी* ससुत्पत्तिरम्बिका पादसंश्रया ॥
 महाज्वाला महाभूतिः† सुमूर्तिः सर्वकामघ्नक् ।
 शुभा च‡ सुस्तना लीरी धर्मकामार्थमोचदा ॥
 भ्रूमध्यनिलया पूर्व्या पुराणपुरधारिणिः§ ।
 महाविभूतिदा मध्या सरोजनयना समा ।
 अष्टादशभुजानाद्या मीलित्पलदलप्रभा ।
 सर्वशक्त्यासनारूढा¶ धर्माधर्मविवर्जिता ॥ ॥
 वैराग्यज्ञाननिरता निरासोक्ता निरिन्द्रिया ।
 विशिष्यगङ्गाधारा# ग्राह्यतस्मान्वासिनी ॥
 स्थानेश्वरी निरानन्दा त्रिशूलवरधारिणी ।
 अग्नेयदेवतासूर्तिर्देवता वरदेवता ॥
 गणाम्बिका गिरेः पुत्री निशुम्भविनिपातिनी ।
 अवर्षा†† वर्षरहिता त्रिवर्षा जीवसम्भवा ॥

• सङ्घर्ष रति B.

† महासूर्तिरिति B and D. महासुरतिरिति B, E, F and H.

‡ सुप्रभा रति B. सुवीचिरिति D.

§ रतिरिति D.

¶ सर्वशक्त्या समारूढा रति B, C and D.

॥ सर्वधर्माधेवर्जिता रति B.

•• शौरा रति B.

†† क्षयर्षा रति D.

अमन्तवर्त्मान्यस्या ग्रहरी ग्रान्तमानसा* ।
 अगोचा† गोमती गोप्त्री‡ गुह्यरूपा गुप्तोत्तरा ॥
 गौर्गीर्गव्यप्रिया गौष्ठी§ गणेश्वरनमस्कृता ।
 सख्यभामा¶ सत्वसन्धा चिसन्धा सन्धिवर्जिता ॥
 सख्यवादान्नया॥ सङ्गया साङ्गयोगसमुद्भवा ।
 असंख्येयाप्रनेयास्या शून्या स्रज्जुलोद्भवा ॥
 विन्दुनादसमुत्पत्तिः शम्भुवामा शशिप्रभा ।
 पियङ्गा** मेदरहिता मनोज्ञा मधुसूदनी ॥
 महात्रीः श्रीसमुत्पत्तिस्तमःपारे प्रतिष्ठिता ।
 चित्तस्वमाता†† त्रिविधा सुसूक्ष्मपदसंश्रया ॥
 ग्रान्ताभीता मलातीता‡‡ निर्विकारा शिवाश्रया§§ ।
 शिवास्या चित्तनिलया शिवज्ञानस्वरूपिणी ॥

* नाशमानसा इति A, E, F and H. अदरोत्वारभ्य सत्यभामित्थत्वं B पुस्तके

विन्दुनादसमुत्पत्तिरित्यतः परं दृश्यते ।

† अनाथा इति D.

‡ योत्तीति B.

§ दुर्गा शिवप्रिया गौरीति D.

¶ सत्यमाता इति C, D, E, F and H.

॥ अशेषाश्रया इति D.

** विसर्गा इति B.

†† धामा इति D.

‡‡ मालतीता मनोऽतीता इति B.

§§ शराश्रया इति B.

दैत्यदानवनिर्वाधी* काश्यपी कालकर्षिका ।
 शास्त्रयोगिः क्रियाभूर्त्तिसुतुर्वर्गप्रदर्शिका ॥
 नारायणी नरोत्पत्तिः† कौमुदी लिङ्गधारिणी ।
 कामुकी कलिताभावा‡ परावरविभूतिदा§ ॥
 पराङ्गजातमहिमा¶ बहवा वामलोचना ।
 सुभद्रा देवकी सीता वेदवेदाङ्गपारगा ॥
 मनस्विनी मन्युमाता महामन्युसमुद्भवा ।
 अमन्युरन्वतास्त्रादा पुरस्कृता पुरष्टुता॥ ॥
 अशोषा** भिन्नविषया†† हिरण्यरजतप्रिया ।
 हिरण्यरजनी हेमा‡‡ हेमाभरणभूषिता ॥
 विश्वाजमाना दुर्भेया ज्योतिष्टोमफलप्रदा ।
 महानिद्रासमुद्भूतिरनिद्रा सत्यदेवता ॥
 दीर्घा ककुभिनी ह्यथा शान्तिदा शान्तिवर्धनी ।

* निर्वाचीति B, E, F, G and H.

† नरोत्पत्तिरिति B.

‡ कलिताभावा इति C, D, E, F and H.

§ परापरिति B.

¶ पराङ्गजातमहिमा इति D.

॥ पुरस्कृता इति B.

** अशोषा इति C.

†† भिन्नवृद्धया इति D.

‡‡ हिरण्यरजनी हेमा इति B. हिरण्यरजो हेमवती इति D.

लक्ष्मणादिशक्तिजननी शक्तिचक्रप्रवर्तिनी ॥*
 शिशुशक्तिजननी जन्मा षडूर्ध्वपरिवर्तिनी† ।
 सुधीता‡: कर्मकरणी युगान्तदहनात्मिका ॥
 सङ्घर्षी जगद्वात्री कामयोनिः किरीटिनी ।
 ऐन्द्री चैलोक्यनमिता वैष्णवी परमेश्वरी ॥
 प्रसुम्भदयिता दात्री§ युग्मदृष्टिस्त्रिलोचना ।
 मदीकटा हंसगतिः प्रचण्डा चण्डविक्रमा ॥
 वृषावेशाण विद्यन्माता विन्ध्यपर्वतवासिनी ।
 हिमवन्शेखरिण्यया कौलासगिरिवासिनी ॥
 चाणूरुहन्तृतनया नीतिज्ञा कामरूपिणी ।
 वेदविद्या व्रतज्ञाता ब्रह्मशैलनिवासिनी॥ ॥
 वीरभद्रप्रजा** वीरा महाकामसमुद्भवा ।
 विद्याधरप्रिया सिद्धा विद्याधरनिराकृतिः ॥
 आप्यायनी हरन्ती च पावनी घोषणी कला ।

* इतः परं श्लोकार्धपर्यं B पुस्तके नास्ति ।

† षडूर्ध्वपरिवर्तिनी इति D. षडूर्ध्वः—कामादिगणः । षडूर्ध्वपदमपि तदर्थेक-

मिति लभ्यावयवः ।

‡ सुधामा इति B सुधातेति D.

§ दामा इति B, C and D.

¶ इने धर्मे चावेशो यथाः इत्यर्थः । वृषवेशा इति C and D.

|| धर्मशैलानिलाशनेति C and D. ब्रह्मशैलानिलाशनेति E, F and H.

** वीरभद्रा प्रजा इति E, F and H. वीरभद्रप्रिया इति C and D.

मातृका मन्मथोद्भूता वारिजा वाहनप्रिया ॥
 करीमिषी सुधावाणी* वीषावादनतत्परा ।
 वेविता वेविका वेव्या† सिनीवाली गरुडती ॥
 अरुन्धती हिरण्याची ऋगाङ्गा मानदायिनी ।
 वसुप्रदा वसुमती वसोर्धारा वसुन्धरा ॥
 धाराधरा‡ वरारोहा परावाससहस्रदा§ ।
 श्रीफला श्रीमती श्रीया श्रीनिवासा शिवप्रिया ॥
 श्रीधरा श्रीकरीण कल्या श्रीधरार्धशरीरिणी ।
 अनन्तदृष्टिरसुद्रा धानीया धनदप्रिया ॥
 निहन्त्री दैत्यसङ्घानां सिंहिका सिंहवाहना ।
 सुवर्षला च सुश्रीणी॥ सुकीर्तिश्चिन्मसंशयया ॥
 रसज्ञा रसदा रामा लेलिहानासृतस्रवाः* ॥
 नित्योदिता स्वयं ज्योतिरुत्सुका मृतजीवनी†† ॥
 वज्रदण्डा‡‡ वज्रजिह्वा वैदेही वज्रविग्रहा ।

* सुधाधारा इति B. स्रवाणाची इति C. स्रवाशोषा इति D.

† वेवा इति B, C and D.

‡ वरानना इति B and C.

§ परावरसहस्रदा इति C, E, F and H.

¶ श्रीकरा इति B.

॥ सुवेवा चन्द्रनिशया इति B.

•• स्रवा इति C.

†† मृतजीवनीति E, F and H.

‡‡ वज्रदण्डा इति C.

मङ्गला मङ्गला माला निर्मलाः मलहारिणी ॥
 गान्धर्वी कण्ठाः चान्द्री कामलाक्षतरप्रिया ।
 सौदामिनी जनानन्दाः भङ्गुटीकुटिलानना ॥
 कर्णिकारकरा कक्षाः कंसप्राणापहारिणी ।
 युगन्धरा युगावर्त्ता चिसन्ध्याया चूर्णवर्जनी ॥
 प्रत्यक्षदेवता दिव्या दिव्यगन्धा दिवः परा ॥ ।
 शक्रासनगता शक्ती साध्या चारुयरासनाः ॥
 दृष्टा विमिष्टा मिष्टेष्टा मिष्टामिष्टप्रपूजिता ।
 यतरूपा यतावर्त्ता विनता सुरभिः सुराः ॥
 सुरेन्द्रमाता सुयुक्ता सुयुक्ता सूर्यसंस्थिता ।
 समीच्या सप्रतिष्ठा च निवृत्तिर्नानपारगाः ॥
 धर्मप्राप्तार्थकुमला धर्मप्रा धर्मवाहना ।
 धर्माधर्मविनिर्वाची धार्मिकाणां शिवप्रदा ॥

* मलिना इति B. माधिनोति C and D.

† नादङ्गीति B.

‡ निजानन्दा इति D.

§ चक्षा इति D. चक्षी इत्यर्थः ।

॥ चिवर्त्ता इति C. चिविधा इति D.

॥ दिवा परा इति B. दिवाकरा इति C and D. दिवाकरी इत्यर्थः ।

** शान्धा वीराश्रयासना इति D.

†† सुना इति D.

‡‡ वेदपारना इति B.

धर्मशक्तिर्धर्ममयी विधर्मा विश्वधर्मिणी ।
 धर्मान्तरा धर्ममयी* धर्मपूर्वा धनावहा ॥
 धर्मोपदेष्ट्री धर्मात्मा† धर्मगम्या धराधरा ।
 कापाली शकला‡ मूर्तिः कलाकलितविग्रहा ॥
 सर्वशक्तिविनिर्मुक्ता सर्वशक्त्यात्रयात्रया§ ।
 सर्वा सर्वेश्वरी सूक्ता सूक्तज्ञानस्वरूपिणी ॥
 प्रधानपुरुषेशाणा महादेवैकसाक्षिणी ॥
 सदाश्रिवा वियन्मूर्तिर्वेदमूर्तिरमूर्तिर्का## ॥
 एवं नाम्नां सहस्रेण सुत्वासी हिमवाग्गिरिः ।
 भूयः प्रणम्य भीतात्मा प्रोवाचेदं कृताञ्जलिः ॥
 यदेतद्वैश्वरं रूपं घोरन्ते†† परमेश्वरि ।
 भीतोऽस्मि साम्प्रतं दृष्ट्वा रूपमन्यत्प्रदर्शय ॥
 एवमुक्त्वाथ सा देवी तेन शैलेन पार्व्वती ।
 संहृत्य दर्शयामास स्वरूपमपरम्पुनः ॥

* धर्मोत्तरा धर्मवेद्या इति D.

† धर्मज्ञा इति D.

‡ कापालीशकरा इति B.

§ सर्वशक्तिसमात्रया इति B.

¶ प्रधानपुरुषेशी च इति D.

॥ महादेवतसाक्षिणीति B.

मूर्तिर्गा इति D.

†† घोरं तदिति D.

नीलोत्पलदलप्रखं नीलोत्पलसुगन्धि च॥ ।
 द्विनेत्रं द्विभुजं† सौम्यं नीलासकविभूषितम् ॥
 रत्नपादाभ्युजतलं सुररत्नकरपद्मवम् ।
 श्रीमहिलाससदृशं‡ ललाटतिलकोज्ज्वलम् ॥
 भूषितं चारुसर्व्याङ्गं भूषणैरतिकोमलम् ।
 दधानसुरसा मालां विद्यालां हेमनिर्मिताम् ॥§
 श्रेयस्किन्तं सुविम्बोष्ठं नूपुरारावसंयुतम् ।
 प्रसन्नवदनं दिव्यमनन्तमहिमास्यदम् ॥
 तदीदृशं समालोक्य स्वरूपं शैलसत्तमः ।
 भीतिं सम्यग्य हृष्टात्मा वभाषे परमेश्वरीम् ॥
 हिमवानुवाच ।

अथ मे सफलं जय अथ मे सफलं तपः ।
 यन्मे साक्षात्त्वमव्यक्ता प्रपन्ना दृष्टिगोचरम्॥
 त्वया हृष्टं जगत्सर्वं प्रधानाय त्वयि स्थितम् ।
 त्वय्येव लीयते देवि त्वमेव परमा गतिः॥ ॥
 वदन्ति केचित्त्वामेव प्रकृतिं प्रकृतेः पराम् ।

-
- नीलोत्पलसुगन्धिमिति B.
 - † द्विनेत्रं सुभुजं इति D.
 - ‡ श्रीमहिमाससदृशमिति B. श्रीमहिमाससदृशमिति H.
 - § श्रीचार्सुमिदं E, F, H पुत्रसदृशं न इत्यन्ते ।
 - ॥ प्रपन्ना दृष्टिगोचरा इति B.
 - ॥ त्वमेव च परा नतिरिति B.

अपरे परमार्थज्ञाः शिवेति शिवसंश्रयात् ॥
 त्वयि प्रधानं* पुरुषो महाग्नज्ञा तथेश्वरः ।
 अविद्या नियतिर्माया कलाद्याः शतशोऽभवन्† ॥
 त्वं हि सा परमा शक्तिरनन्ता परमेष्ठिनी‡ ॥
 सर्वभेदविनिर्मुक्ता सर्वभेदाश्रयाश्रया ॥
 त्वामधिष्ठाय योगेशि महादेवो महेश्वरः ।
 प्रधानाद्यं जगत्सर्वं§ करोति विकरोति च ॥
 त्वयैव सज्जतो देवः स्वात्मानन्दं समश्रुते ।
 त्वमेव परमानन्दस्त्वमेवानन्ददायिनी ॥
 त्वमक्षरं परं व्योम महज्ज्योतिर्निरञ्जनम् ।
 शिवं सर्वगतं सूक्ष्मं परं ब्रह्म सनातनम् ॥
 त्वं शक्रः॥ सर्वदेवानां ब्रह्मा ब्रह्मविदामसि ।
 वायुर्बलवतां देवि योगिनां त्वं कुमारकः ॥
 ऋषीणाञ्च वसिष्ठस्त्वं व्यासो वेदविदामसि ।##
 साङ्गानां कपिलो देवो रुद्राणाञ्चापि†† शङ्करः ॥

* प्रधानपुरुषो इति C and D.

† शतशोऽभवन्निति B.

‡ परमेष्ठरीति B.

§ जगत्सर्वमिति B.

¶ स्वात्मन्दमिति B, C and D.

॥ शक्तिरिति D.

•• श्रीकार्त्तिके D, E, F पुरुषकेतु न इत्येते ।

†† रुद्राणाञ्चापि इति B.

• आदित्यानामुपि ब्रह्मं वक्ष्णाच्चैव पावकः ।
 वेदानां सामवेदस्त्वं गायत्री* ऋन्दसामसि ॥
 अध्यात्मविद्या विद्यानां गतीनां परमा गतिः ।
 माया त्वं सर्वशक्तीनां कालः कलयतामसि ॥
 भोद्धारः सर्वगुह्यानां वर्णनाच्च द्विजोत्तमः ।
 आश्रमाणां गृहस्वस्वमीश्वराणां महेश्वरः ॥
 पुंसां त्वमेकः पुरुषः† सर्वभूतहृदि स्थितः ।
 सर्वोपनिषदां देवि गुह्योपनिषदुच्यते‡ ॥
 ईशानश्चापि§ कल्पानां युगानां क्षतमेव च ।
 आदित्यः सर्वमार्गाणां वाचां देवी सरस्वती ॥
 त्वं लक्ष्मीश्वाररूपाणां विष्णुर्मायाविनामसि ।
 अरुन्धती सतीनां त्वं सुपर्णः पततामसि ॥
 सूक्तानां पौरुषं सूक्तं सामज्येष्ठं॥ च सामसु ।
 सावित्री चापि जाप्यानां** यजुषां शतवृद्धियम् ॥
 पर्वतानां महामेश्वरनन्तो भोगिनामपि†† ।

* सावित्रीति C and D.

† त्वमेवपुरुष इति B.

‡ मध्ये ब्रह्मोपनिषदुच्यते इति D.

§ ईश्वरश्चापि इति B.

¶ चर्मेति B.

॥ एकाणां पौरुषं सूक्तं ज्येष्ठवाम इति B.

** चासि जप्यानामिति B.

†† भोगिनामसि इति B and D.

सर्वेषां त्वं परं ब्रह्म त्वन्नायं सर्वमिव हि ॥

रूपं तवाशेषविकारहीनम्-

मगोचरं निर्गुणमेकरूपम्* ।

अनादिमध्यान्तमनन्तमाद्यं

नमामि सत्यं तमसः परस्तात् ॥

यदेव पश्यन्ति जगद्यसृतिं

वेदान्तविज्ञानविनिश्चितार्थाः ।

आनन्दमात्रं प्रणवाभिधानं

तदेव रूपं शरणं प्रपद्ये ॥

अशेषभूतान्तरसन्निविष्टं†

प्रधानपुंयोगवियोगहेतुम् ।

तेजोमयं अक्षविनाशहीनं

प्राणाभिधानं प्रणतोऽस्मि रूपम् ॥

आद्यन्तहीनं अगदात्मरूपं‡

विभिन्नसंख्यं प्रकृतेः परस्तात् ।

कूटस्थमव्यक्तवपुस्तथैव¶

नमामि रूपं पुरुषाभिधानम् ॥

* तवाशेषविकारहीन इति B, E, F, G and H.

† निर्गुणरूपमेवानिति B.

‡ सन्निविष्टमिति D.

§ अगदात्मभूतमिति B and D.

¶ अक्षमव्यक्तवपुस्तथैव इति B.

सर्वान्त्रयं सर्वजगद्विधानं
 सर्वत्रयं जगद्विनाशहीनम् ।
 सूक्ष्मं विचित्रं त्रिगुणं प्रधानं
 नतोऽस्मि ते रूपमरूपमेदम् ॥
 भायं महान्तं पुरुषाभिधानं*
 प्रकृत्यवस्थं त्रिगुणात्मवीजम् ।
 ऐश्वर्यविज्ञानविरोधधर्मैः†
 समन्वितं देवि नतोऽस्मि रूपम्‡ ॥
 द्विसप्तलोकामकामम्बुसंस्थं
 विचित्रमेदं पुरुषैकनाथम् ।
 अनेक§भेदैरधिवासितं ते
 नतोऽस्मि रूपं जगदण्डसंज्ञम् ॥
 अशेषवेदात्मकमेकमाद्यं
 त्वत्तेजसाऽऽपूरितलोकमेदम् ।
 त्रिकालहेतुं परमेष्ठिसंज्ञं
 नमामि रूपं रविमण्डलस्थम् ॥
 सहस्रमूर्धानमनन्तशक्तिं

* पुरुषात्मरूपमिति B, E, F, G and H.

† विनाशधर्मैरिति B.

‡ लोकावस्थानिषं D पुरुषो न इत्यने ।

§ अनेकेति B. अनेकमूर्धैरिति C. अनेकमूर्धैरिति D.

¶ अनेकधा रवि B, C and D.

सहस्रबाहुं पुरुषं पुराणम् ।
 शयानमन्तःसलिले तवैव*
 नारायणाख्यं प्रणतोऽस्मि रूपम् ॥
 दंष्ट्राकारालं त्रिदशाभिवन्धं
 युगान्तकालानलकर्तृरूपम्† ।
 अशेषभूताण्डविनाशहेतुं
 नमामि रूपं तव कालसंघ्नम् ॥
 फणासहस्रेण विराजमानं
 भोगीन्द्रसुखैरपि पूज्यमानम्‡ ।
 जनाईनारुद्धतनुं प्रसुतं
 नतोऽस्मि रूपं तव शेषसंघ्नम् ॥
 अव्याहृतैश्वर्यमयुग्मनेत्रं
 ब्रह्मासृतानन्दरसघ्नमेकम्§ ।
 युगान्तशेषं दिवि नृत्यमानं
 नतोऽस्मि रूपं तव रुद्रसंघ्नम् ॥
 प्रह्वीनशोकं प्रविहीनरूपं॥
 सुरासुरैरर्चितपादपद्मम् ।

* तवैव इति B and C. तदेव इति D.

† कल्पकपमिति B and D.

‡ इतिपूज्यमानमिति B. इतिपूज्यमानमिति C. इति पूज्यमानमिति D.

§ विसंघ्नमेकमिति C. नसंघ्नमेकमिति D.

॥ विमलं पवित्रमिति B, C and D.

सुकीमलं देवि विभासि शुभ्रं

नमामि ते रूपमिदं भवानि ॥

धौ नमस्तेऽस्तु महादेवि नमस्ते परमेश्वरि ।
 नमो भगवतीशानि शिवायै ते नमो नमः ॥
 त्वत्प्रयोऽहं त्वदाधारस्त्वमेव च गतिर्मम ।
 त्वामेव शरणं यास्ये प्रसीद परमेश्वरि ॥
 मया नास्ति समो लोके देवो वा दानवोऽपि वा ।
 जगन्मातैव* मत्पुत्री सन्भूता तपसा यतः† ॥
 एषा तवाम्बिके देवि क्लिप्ताभूत्पितृकान्यका ।
 मेनाशेषजगन्मातुरहो मे पुण्यगौरवम्‡ ॥
 पाहि मामभरेशानि मेनया सह सर्व्वदा ।
 नमामि तव पादाब्जं ब्रजामि शरणं शिवम्§ ॥
 अहो मे सुमहद्भाग्यं महादेवोसमागमात् ।
 आश्रापय महादेवि किं करिष्यामि शङ्करि ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं तदा ह्विमगिरीश्वरः ।
 संप्रेक्षमाणो गिरिजां प्राञ्जलिः पार्श्वोऽभवत्॥ ॥

* भूताया चेव इति E, F, G and H.

† सा स्वयं यतः इति D.

‡ च ही पुण्यस्य गौरवमिति B, C and D.

§ शिवमिति B.

¶ संप्रेक्षमाणः इति H.

॥ पार्श्वोऽभवदिति B.

अथ सा तस्य वचनं निशम्य जगतीऽरुचिः ।
सस्मितं प्राह पितरं स्मृत्वा पशुपतिं पतिम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

शृणुष्व चैतन्नयमं* शुक्लमीश्वरगोचरम् ।
उपदेशं गिरिश्रेष्ठ सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥
यन्मे साक्षात्परं रूपमैश्वरं दृष्टमद्भुतम् ।
सर्वशक्तिसमायुक्तमनन्तं प्रेरकं परम् ॥
शान्तः समाहितमना मानाहङ्कारवर्जितः† ।
तन्निष्ठस्तत्परो भूत्वा तदेव शरणं ब्रज ॥
भक्त्या त्वनन्यथा तात मद्भावं परमाश्रितः ।
सर्वयज्ञतपोदानैस्तदेवार्चय सर्वदा ॥
तदेव मनसा पश्य तद्गणायस्व यजस्व तत् ।
ममोपदेशात्मसारं नाशयामि तवानघ ॥
अहं त्वां परया भक्त्या ऐश्वरं योगमास्थितम्‡ ।
संसारसागरादस्मादुद्धराम्यचिरेण तु ॥
ध्यानेन कर्मयोगेन भक्त्या ज्ञानेन चैव हि ।
प्राप्याहन्ते गिरिश्रेष्ठ नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥
श्रुतिकृत्युद्धितं सम्यक्कर्म वर्णाश्रमात्मकम् ।
अध्यात्मज्ञानसहितं सुक्तये सततं कुरु ॥

* चैतन्नयमिति B, C and D.

† सान्नाहङ्कारवर्जितः इति B, C and D.

‡ अहं वै मत्परान् भक्तामैश्वरं योगमास्थितवानिति B.

- धर्माक्षंजायते भक्तिर्भक्त्या संप्राप्यते परम् ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो धर्मो यन्नादिको मतः ॥
 नान्यतो जायते धर्मो वेदादधर्मो हिः^० निर्बन्धी ।
 तस्मान्मुमुक्षुर्धर्मार्थी मद्रूपं वेदमाश्रयेत्^१ ॥
 ममैवैषा परा शक्तिः^२ वेदसंज्ञा पुरातनी ।
 ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्त्तते ॥
 तेषामेव च गुण्यर्थं वेदानां भगवानजः ।
 ब्राह्मणादीन्ससर्जाथ स्त्रे स्त्रे कर्मण्ययोजयत् ॥
 येन कुर्वन्ति महर्म्मन्तदर्थं^३ ब्रह्मनिर्म्मिताः ।
 तेषामधस्तात्परकांस्तामिस्त्रादीनकल्पयत् ॥
 न च वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं धर्माभिधायकम् ।
 योऽन्यत्र रमते सोऽसौ न सन्धाथो द्विजातिभिः ॥
 यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन्विधानि^४ तु ।
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥
 कापालं भैरवश्चैव^५ यामक्षं वाममार्हतम् ।
 एवंविधानि चान्यानि मोहनाथानि तानि तु ॥

० वेदादधर्मोऽपि इति B. वेदासांस्तद्वि निर्बन्धी इति D.

१ धर्मांवे यदया वेदमाश्रयेदिति D.

२ कर्मिणिति B.

३ महर्म्मन्मिति C, E, F, and H. तं धर्म्ममिति D.

४ लोकेऽस्मिन्विधानि इति B.

५ पञ्चरात्र इति B.

ये कुशास्त्राभियोगिन मोहयन्तीह मानवान् ।
 मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरेः ॥
 वेदार्थविस्तारैः कार्यैः यस्मृतं कर्म वैदिकम् ।
 तत्रयत्नेन कुर्वन्ति मन्त्रियास्ते हि ये नराः ॥
 वर्सानामनुकम्पार्थमन्नियोगाद्विराट् स्वयम् ।
 स्वायम्भुवो मनुर्धर्मात्पुनीनां पूर्वमुक्तवान् ॥
 श्रुत्वा चान्येऽपि मुनयस्तस्मत्खादधर्ममुत्तमम् ।
 चक्रुर्धर्मप्रतिष्ठार्थं धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥
 तेषु चान्तर्हितेष्वेव युगान्तेषु महर्षयः ।
 ब्रह्मणो वचनात्तानि करिष्यन्ति युगे युगे ॥
 अष्टादश पुराणानि व्यासाद्यैः कथितानि तु ।
 नियोगाद्ब्रह्मणो राजंस्तेषु धर्मैः प्रतिष्ठितः ॥
 अन्यान्यपुराणानि तच्छिष्यैः कथितानि तुऽ ।
 युगे युगेऽत्र सर्वेषां कर्ता वै धर्मशास्त्रवित् ॥
 शिष्या कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।
 ज्योतिःशास्त्रं न्यायविद्याश्च सर्वेषामुपवृंहणम् ॥

• धर्माद्यै इति B.

† वेदान्तेति B.

‡ व्यासेन इति B and D.

§ नियोगाद्विराट् लिखत् G, H पुनश्चयोर्नास्ति । वै कृतानि तु इति D.

¶ ज्योतिःशास्त्राद्यान्वविद्या इति H.

॥ श्रीमंसा चोपबृंहणमिति B.

• एवं चतुर्हैतानि तत्रा हि द्विजसप्तमाः* ।
 चतुर्वेदैः सहोक्तानि धर्मो नाम्बन् विद्यते ॥
 एवं पैतामहं धर्मं अनुव्यासादयः परम् ।
 स्यात्प्रयन्ति ममादेशाद्यावदाभूतसंग्रवम्† ॥
 ब्रह्मणा‡ सृष्टे ते सर्वं संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
 परस्यान्ते कृतात्मानः§ प्रविशन्ति परम्पदम्¶ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धर्माधिं वेदमाश्रयेत् ।
 धर्मेण सहितं ज्ञानं परं ब्रह्म प्रकाशयेत् ॥
 ये तु सङ्गान्॥ परित्यज्य मामिव शरणं गताः ।
 उपासते सदा भक्त्या योगमैश्वरमास्थिताः ॥
 सर्वभूतदयावन्तः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
 अमानिनो बुद्धिमन्तस्त्वापसाः शंशितव्रताः ॥
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा मत्प्रज्ञानकथने** रताः ।
 सन्न्यासिनो गृहस्थाश्च वनस्था ब्रह्मचारिणः ॥
 तेषां नित्याभियुक्तानां मायातत्त्वं समुत्थितम्†† ।

* विद्यास्थानानि सप्तम इति B, C and D.

† अत्र यावत्पर्यन्तं निरर्थकम्, चा इति उपरुर्गेण नतापेक्षाम् ।

‡ नाश्रयैरिति B.

§ परस्यान्तःकृतात्मान इति E, F and H.

¶ परस्यगमिति B. प्रवेक्ष्यन्ति परं पदमिति D.

॥ स्वर्गमिति B. येऽन्वसङ्गानिति D.

•• महावक्त्रपने इति A.

†† मायातत्त्वंसमुत्थितमिति B.

नाशयामि तमः क्त्वां ज्ञानदीपेन नो चिरात्* ॥
 ते सुनिर्भूततमसो† ज्ञानेनैकेन मन्मयाः ।
 सदानन्दासु संसारे न जायन्ते पुनः पुनः ॥
 तस्मात्सर्वप्रकारेण मद्भक्तो मत्परायणः ।
 मामेवाह्वय सर्वत्र मनसा शरणं गतः ॥
 अशक्तो यदि मे ध्यातुमैश्वरं रूपमव्ययम् ।
 ततो मे परमं‡ रूपं कालार्थं§ शरणं ब्रज ॥
 तद्यत्स्वरूपं॥ मे तात मनसो गोचरं तव ।
 तन्निष्ठस्तत्परो भूत्वा तदर्शनपरो भव ॥
 यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तममृतं परम् ॥
 ज्ञानेनैकेन तत्तत्त्वं क्षीयेन परमं पदम् ।
 ज्ञानमेव प्रपश्यन्तो मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्भूतकल्पायाः ॥
 मामनाश्रित्य परमं निर्व्याथममलं॥ पदम् ।

* मा चिरादिति B, D, E, F and H.

† ते तु निर्भूतमनस इति B, E, F and H. तेषु निर्भूतमनस इति G.

‡ सकलमिति B. ततः सर्वकलमिति C and D.

§ कालार्थमिति E, F and H. कालार्थं पूर्णम् ।

॥ अशयदिति E, F and H.

॥ मङ्गलप्रदमिति E, F and H.

प्राप्यते न हि राजेन्द्र ततो मां शरणं ब्रज ॥
 एकत्वेन पृथक्त्वेन तथा चोभयथापि वा ।
 मासुपास्य महीपालः* ततो यास्यसि तत्पदम्† ॥
 मङ्गलान्त्रित्य तत्तत्त्वं स्वभावविमलं शिवम् ।
 प्रायते नहि राजेन्द्र ततो मां शरणं ब्रज ॥
 तस्मात्स्वमक्षरं रूपं नित्यं वा रूपमैश्वरम् ।
 आराधय प्रयत्नेन ततोऽन्धत्वं‡ प्रहास्यसि ॥
 कर्मणा मनसा वाचा शिवं सर्वत्र सर्वदा ।
 समाराधय भावेन ततो यास्यसि तत्पदम्§ ॥
 न वै यास्यन्ति तं देवैर्ग मोहिता मम मायया ।
 अनाद्यनन्तं परमं महेश्वरमजं शिवम् ॥
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वाधारं निरञ्जनम् ।
 नित्यानन्दं निराभासं निर्गुणं तमसः परम् ॥
 अद्वैतमचलं ब्रह्म निष्कलं निःप्रपञ्चकम् ।
 स्वसंवेद्यमवेद्यं तत्परे॥ व्याप्तिं व्यवस्थितम् ॥
 सूक्ष्मेण तमसा नित्यं वेष्टिता मम मायया ।

* महाराज इति B, C and D.

† मत्पदमिति B.

‡ बन्धमिति C and D.

§ मत्पदमिति B.

॥ न वै पश्यन्ति तत्पदमिति B and G. न वै पश्यन्ति तं देवमिति E, F and H.

॥ स्वसर्गाद्यनन्तेश्वरस्यपरमिति B.

संसारसागरे घोरि जायन्ते च पुनः पुनः ॥
 भक्त्या त्वनन्यया राजन् सम्यग्ज्ञानेन चैव हि ।
 अन्वेष्टव्यं हि तद्ब्रह्म जन्मबन्धनिवृत्तये ॥
 अहङ्कारश्च मात्सर्य्यं कामं क्रोधपरिग्रहम् ।
 अधर्माभिनवेशश्च त्यक्त्वा वैराग्यमास्थितः ॥
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।
 अवेक्ष्य* चात्मनात्मानं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा सर्वभूताभयप्रदः ।
 ऐश्वर्य्यं† परमां भक्तिं विन्देतानन्यभाविनीम्‡ ॥
 वीक्ष्यते तत्परं तत्त्वमैश्वरं ब्रह्म निष्कलम् ।
 सर्वसंसारनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ब्रह्मणोऽयं प्रतिष्ठानां§ परस्य परमः शिवः ।
 अनन्यसाध्यश्चैकसात्माधारो महेश्वरः ॥
 ज्ञानेन कर्मायोगेन भक्त्या योगेन वा नृपण ।
 सर्वसंसारमुत्तयर्थमीश्वरं शरणं ब्रज ॥
 एष शुद्धोपदेशस्ते मया दत्तो गिरीश्वर ।
 अन्वीक्ष्य चैतदखिलं यथेष्टं कर्तुमर्हसि ॥

* अन्वीक्ष्य इति B.

† ऐश्वरीमिति B.

‡ विन्देतानन्यभाविनीमिति B and D.

§ ब्राह्मणो हि प्रतिष्ठेयमिति B. प्रतिष्ठायामिति C, E, F and H.

¶ उपमिति B.

अहं वै शक्तिता देवैः सञ्जाता परमेश्वरात् ।
 विनिन्द्य दक्षं पितरं महेश्वरविनिन्दकम् ॥
 धर्मसंस्थापनार्थाय तवाराधनकारणात् ।
 मेनादेहसमुत्पन्ना त्वामिव पितरं त्रिता ॥
 स त्वं नियोगाद्देवस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
 प्रदास्यसे मां रुद्राय स्वयंवरसमागमे ॥
 तत्सम्बन्धान्तरेः राजन् सर्वे देवाः सवासवाः ।
 त्वां नमस्यन्ति वै तात प्रसीदति च शङ्करः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मां विद्भीश्वरगोचराम् ।
 संपूज्य† देवमीशानं शरण्यं शरणं ब्रज ॥
 स एवमुक्त्वा हिमवान्‡ देवदेव्या गिरीश्वरः ।
 प्रणम्य शिरसा देवीं प्राञ्जलिः पुनरब्रवीत् ॥
 विस्तरेण महेशानि योगं माहेश्वरं परम् ।
 ज्ञानं वै चात्मनो योगं साधनानि प्रचक्ष मे ॥
 तस्यैतत्परमं ज्ञानमात्मनो बोगमुत्तमम्§ ।
 यथावद्गजहारेयाण साधनानि च विस्तरात् ॥
 निग्रम्य वदनाम्भोजान्निरीन्द्रो लोकपूजितः ।

* तत्सम्बन्धाच्च ते इति B.

† इकोच इति B.

‡ भगवानिति B, C and D.

§ मात्मयोगमनुत्तममिति D.

¶ व्याजहारैवा इति B.

लोकमातुः परं ज्ञानं योगासक्तोऽभवत्पुनः ॥
 प्रददौ च महेशाय पार्वतीं भाग्यगौरवात् ।
 नियोगाङ्गप्रणः साध्वीं देवानाञ्चैव सन्निधौ ॥
 यद्गमं पठतेऽध्यायं देव्या माहात्म्यकीर्त्तनम् ।
 शिवस्य सन्निधौ भक्त्या शुचिस्तद्भावभावितः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दिव्ययोगसमन्वितः ।
 उल्लङ्घ्य ब्रह्मणो लोकां देव्या स्थानमवाप्नुयात् ॥
 यश्चैतत्पठति स्तोत्रं ब्राह्मणानां समीपतः ।
 समाहितमनाः सोऽपि† सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 नास्त्रामष्टसहस्रान्तु देव्या यत्समुदीरितम् ।
 ज्ञात्वार्कमण्डलगतामावाह्य‡ परमेश्वरीम् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्भक्तियोगसमन्वितः ।
 संस्कारन्परमं भावं देव्या माहेश्वरं परम् ॥
 अनन्यमानसो नित्यं जपेदामरणाद्विजः ।
 सोऽन्तकाले स्मृतिं लब्ध्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अथवा जायते विप्रो ब्राह्मणस्य शुचौ कुले§ ।
 पूर्वसंस्कारमाहात्म्यात्¶ ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥

* देव्या इति B, C and D.

† देव्याः समाहितमना इति B, C and D.

‡ सन्ध्या इति B, C and D.

§ कुले यथौ इति B.

¶ सर्वसंस्कारमाहात्म्यादिति E, F, G and H.

- सम्प्राप्य योगं परमं दिव्यं तत्पारमेस्वरम् ।
शान्तः सुसंयतोऽभूत्वा शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
प्रत्येकञ्चाथ नामानि सुषुयात्स्वनत्रयम्* ।
महाभारिः†‡कृतैर्होषैर्षहदोषैश्च मुच्यते ॥
जपेद्वाहरहर्नित्यं संवत्सरमतन्द्रितः ।
श्रीकामः पार्ष्णीं देवीं पूजयित्वा विधानतः ॥
सम्पूज्य पार्ष्णीतः§ शम्भुस्त्रिनेत्रं भक्तिसंयुतः ।
सभते महतीं सखीं महादेवप्रसादतः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जप्तव्यं हि दिजातिभिः ।
सर्वपापापनोदार्थं देव्या नामसहस्रकम् ॥

सूत उवाच ।

प्रसङ्गात्कथितं विप्रा देव्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
अतःपरं प्रजासर्गं शृण्वादीनां निबोधत ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे देव्या माहात्म्ये हादयोऽध्यायः ।

—:—

- * सर्वगत इति B, C and D.
- † सुसमचयमिति E, F, G and H.
- ‡ पूतनादीति B, C and D.
- § सार्वत इति E, F, G and H. सर्वयुक्तं गौरीकथितं हरिकथितं वा इत्यर्थः ।
- ¶ महादेवप्रभाषण इति G and H.

चयोद्देशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

शृगोः स्थात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्नारायणप्रिया ।
देवी धाताविधातारी मेरीर्जामातरौ शुभौ ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
तयोर्धातृविधातृभ्यां यौ च जाती सुताशुभौ* ॥
प्राणश्चैव शृकण्डुश्च मार्कण्डेयो शृकण्डुतः† ॥
तथा वेदशिरा नाम प्राणस्य द्युतिमांसुतः ॥
मरीचिरपि सञ्भूतिः पूर्णमासः‡ मसूयत ।
कन्याचतुष्टयश्चैव सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
तुष्टिर्ध्वेष्ठा§ तथा वृष्टिः क्षष्टिश्चापचितिस्तथा ।
विरजाः पर्वतश्चैव पूर्णमासस्य॥ तौ सुतौ ॥
अमा तु सुपुत्रे पुत्रान्पुलहस्य प्रजापतेः ।
कर्मस्य वरीयांसं सहिष्णुं मुनिसत्तमम् ॥
तथैव च कनीयांसं तपोनिर्घृतकल्मषम् ।

* धाताविधातोसे भाव्ये तयोर्जातौ सुताशुभौ इति D.

† शृकण्डुश्च इति C and D.

‡ पौर्णमासमिति C and D.

§ क्षष्टिरिति E, F and H.

¶ वृष्टिरिति B. पुष्टिचितिरिति C and D.

॥ पौर्णमासस्य इति C and D.

• अनसूया तथैवाचेर्जन्त्रे* पुत्रानकल्पधान् ॥
 सोमं दुर्वाससश्चैव दत्तात्रेयश्च योगिनम् ।
 अमृतिसाङ्गिरसः पुत्री जन्ने लक्षणसंयुता ॥
 सिद्धीबालीं कुङ्कुमैव राकामनुमतीमपि ।
 प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान्दम्भोजि†मसृजत्प्रभुः ॥
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 देवबाहुस्तथा कन्या द्वितीया‡ नानमं नामतः ॥
 पुत्राणां षष्टिसाहस्रं सन्ततिः सुषुवे क्रतोः ।
 ते चोर्ध्वरेतसः सर्व्वे बालखिल्या इति स्मृताः ॥
 षसिष्ठश्च तथोर्जायां सप्त पुत्रानजीजनत् ।
 कन्याश्च पुण्डरीकाद्यां सर्व्वशीभासमन्विताम् ॥
 रजोमात्रीर्द्वाहुश्च§ सवनद्यानघस्तथा ॥
 सुतपाः शुक इत्येते सप्त पुत्रा महौजसः ॥
 योऽसौ रुद्रात्मको वङ्गिर्ब्रह्मणस्तनयो द्विजाः ।
 स्वाहा तस्मात्सुतान् लेभे श्रीनुदारामहौजसः॥ ॥

* जनयामास इत्यर्थः, क्वचिदन्तर्गत्यर्थः सश्रवति ।

† दत्तात्रेय इति B. दत्तोत्रिणिति E, F and H. दम्भोजीमिति C. दम्भोजि-
 निति D.

‡ सप्ततीति B.

§ रामोऽसौर्द्वाहुश्चेति C. रजोऽसौर्द्वाहुश्चेति D.

¶ सवनोऽगस्त्यस्य इति D.

॥ श्रीमतीमिति जन्त्र इति D.

पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च रूपतः* ।
 निरुध्यः पवमानः स्वाद्यैद्युतः पावकः स्मृतः† ॥
 यथासी तपते सूर्ये शुचिरग्निस्वसी स्मृतः ।
 तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 पवमानः पावकश्च शुचिस्तेषां पिता च यः‡ ।
 एते चैकोनपञ्चाशदङ्गयः परिकीर्त्तिताः ॥
 सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे यज्ञेषु भागिनः§ ।
 शद्रात्मकाः स्मृताः सर्वे त्रिपुंजाङ्कितमस्तकाः ॥
 अयज्वानश्च यज्वानः पितरो॥ ब्रह्मणः सुताः ।
 अग्निष्वान्ता वर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ॥
 तेभ्यः स्वधा सुतां जज्ञे** मेनां वै धारिणीं†† तथा ।
 ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ मुनिसत्तमाः ॥
 असूत मेना मैनाकं क्रौञ्चन्तस्यानुजन्तथा ।
 गङ्गा हिमवतो यज्ञे सर्वलोकैकपावनी ॥

* ते चय इति C, D, E, F, G and H.

† इतः परं सपादश्लोकार्थं B पुस्तके न दृश्यते ।

‡ मन्वावश्च इति C. पितामश्च इति D.

§ भोगिन इति E, F, G and H.

¶ अयज्वानोऽपीति B.

॥ इतरै इति F and H.

** जगन्नास इत्यर्थः ।

†† वैतरणीति B, C and D.

स्त्रयोगान्निबलाद्देवीं पुत्रीं लेभे महेश्वरीम्* ।
 यथावत्कथितं पूर्वं देव्या माहात्म्यमुत्तमम् ॥
 धारिणी मेरुराजस्य पत्नी पद्मसमानना ।
 देवी धाताविधातारी मेरोर्जामातरावुभी† ॥
 एषा दक्षस्य कान्यानां मयापत्वानुसन्ततिः ।
 व्याख्याता भवतां सद्यो‡ मनीः सृष्टिं निबोधत ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

प्रियव्रतीत्तानपादौ मनीः स्वायम्भुवस्य तु ।
 धर्मज्ञौ तौ महावीर्यौ शतरूपा व्यजीजनत् ॥
 ततस्तूत्तानपादस्य* ध्रुवो नाम सुतोऽभवत् ।
 भक्त्या नारायणे देवे प्राप्तवान्† स्थानमुत्तमम् ॥

- * स्त्रयोगान्निबलाद्देवीं पतिं लेभे महेश्वरमिति A, E, F and H.
 † एषा स्त्रीक. B, C, D पुस्तकेषु नास्ति ।
 ‡ भवतामय इति B, C and D.

- * ततोत्तानपादस्येति B, C and D.
 † मनीं नारायणाद्देवादिति C and D.

ध्रुवाच्छिष्टिश्च भाव्यश्च भाव्याच्छुभ्यंजायत* ।
 शिष्टेराधस्त सुष्काया पञ्च पुत्रानकल्पवान् ॥
 वसिष्ठवचनाद्देवी तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
 भाराध्य पुरुषं विष्णुं शालग्रामे जनार्दनम् ॥
 रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं कपिलं† इषतेजसम्‡ ।
 नारायणपराम्शुद्वान्ब्रह्मपरिपालकान् ॥
 रिपोराधस्त महिषी चाक्षुषं सर्वतेजसम् ।
 सोऽजीजनत्युष्करिण्यां सुरूपं§ चाक्षुषं मनुम् ॥
 प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य॥ महात्मनः ।
 मनोरजायन्त दश सुतास्ते सुमहौजसः॥ ॥
 कान्यायां सुमहावीर्यीं वैराजस्य प्रजापतेः ।
 जहः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक्** शुचिः ॥
 अग्निष्टुदतिरात्रश्च सद्युम्नश्चाभिमन्युकः ।
 जरीरजनयत्युत्राग्घङ्गान्नेयी महाबलान् ॥
 अङ्गं सुमनसं ख्यातिं†† क्रतुमाङ्गिरसं शिवम् ।

* ध्रुवाच्छिष्टिश्च भाव्यश्च भाव्यां शुभ्यंजायत इति A, E, F and H.

† विकल्पमिति B, E, F and H. इषतेजसमिति C इक्षुषमिति D.

‡ इषतेजसमिति B, C and D.

§ वैरस्यमिति B. वीरस्यमिति D.

॥ मरुणस्य इति B, E, F, G and H. वीरणस्य इति D.

॥ मनुष्यायां महीजस इति B. त इत्यायामिति D.

** सत्यमिति B.

†† ख्यातिमिति E, F and H.

अङ्गादेषोऽभवत्पञ्चादेषो वेषादजायत ॥
 योऽसौ पृथुरिति स्यातः प्रजापालो महाबलः ।
 येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकाम्यया* ।
 नियोगान्नन्नपणः सार्धं देवेन्द्रेण महीजसा ॥
 वेषपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ।
 सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ॥
 प्रवक्ता सर्वशास्त्राणां धर्मज्ञो गुरुवत्सलः† ।
 तं मां विस्र मुनिश्रेष्ठाः पूर्वोद्भूतं सनातनम् ॥
 अस्मिन्मन्वन्तरे व्यासः क्षणहैपायनः स्वयम् ।
 श्रावयामास मां प्रीत्या पुराणः‡ पुरुषो हरिः ॥
 मदन्वये तु ये सूताः सम्भूता वेदवर्जिताः ।
 तेषां पुराणवक्तृत्वं वृत्तिरासीद्जाज्ञया ॥
 स च वैश्वः पृथुर्धीमान्सत्वसन्धो जितेन्द्रियः ।
 सार्वभौमो महातेजाः स्वधर्मपरिपालकः ॥
 तस्य बाष्पाप्रभृत्येव भक्तिर्नारायणेऽभवत् ।
 गोवर्धनगिरिं§ प्राप्तस्तपस्तेपे जितेन्द्रियः ॥
 तपसा भगवाग्प्रीतः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आगत्य देवो राजानं प्राह दामोदरः स्वयम् ॥

* हितकारणादिति B.

† गुरुवत्सलः इति B, C and D.

‡ पुराणमिति B.

§ सम्भवनगिरिमिति E, F, G and H.

धार्मिकी रूपसम्पत्तौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
 मन्त्रसादादसन्दिग्धौ पुत्रौ तव भविष्यतः ॥
 एवमुक्त्वा ऋषीकेयः स्वकीयां प्रकृतिं गतः ॥
 वैश्याऽपि वेदविधिना निश्चलां भक्तिमुदहृन् ॥
 सोऽपालयत्स्वकं राज्यं चिन्तयन्मधुसूदनम् ॥
 अचिरादेव तन्वह्नी भार्या तस्य शुचिस्मिता ।
 शिखण्डिनं हृदिर्दानमन्तर्दानाद्गजायत ॥
 शिखण्डिनोऽभवत्पुत्रः सुशील इति चिन्तितः ।
 धार्मिकी रूपसम्पत्तौ वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 सोऽधीत्य विधिवद्देदात्मर्षेण तपसि स्थितः ।
 मतिश्चक्रे भाग्ययोगात्मन्नासम्पत्ति धर्मवित् ॥
 स ज्ञत्वा तीर्थसंसेवां स्वाध्याये तपसि स्थितः ।
 जगाम द्विमवत्पृष्ठं* कदाचिन्निवसेवितम् ॥
 तत्र धर्मवनं† नाम धर्मसिद्धिमदं वनम् ।
 अपश्यद्योगिनां गम्यमगम्यं ब्रह्मविद्विषाम् ॥
 तत्र मन्दाकिनी नाम सुपुण्या विमला नदी ।
 पद्मोत्पलवनोपेता सिद्धान्त्रमविभूषिता ॥
 स तस्या दक्षिणे तीरे मुनीन्द्रैर्योगिभिर्युतम्‡ ।
 सुपुण्यमाश्रमं दम्यमपश्यतीतिसंयुतः ॥

* अश्रमिति B.

† धर्मपरमिति B.

‡ योगिभिर्युते इति B.

मन्दाकिनीजले स्नात्वा सन्तर्प्य पिष्टदेवताः ।
 अर्चयित्वा महादेवं पुष्पैः पद्मोत्पलादिभिः ॥
 ध्यात्वा कसंख्यमीशानं शिरस्थाधाय चाञ्जलिम् ।
 सन्निवृत्तमाणा भास्वन्तं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥
 रुद्राध्यायेन गिरिशं रुद्रस्य चरितेन च ।
 अन्यैश्च विविधैः स्तोत्रैः शाश्वतैर्वेदसम्भवैः ॥
 अथास्मिन्नन्तरेऽपश्यत्समायान्तं महासुनिम् ।
 श्वेताश्वतरनामानं महापाशुपतोत्तमम् ॥
 भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्गं कौपीनाच्छादनान्वितम् ।
 तपसा कर्षितात्मानं* शुक्लयज्ञोपवीतितम् ॥
 समाप्य संस्तवं† शश्वीरानन्दास्त्राविलेक्षणः ।
 ववन्दे शिरसा पादौ प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
 धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि यन्मे साक्षात्पुनीश्वर ।
 योगीश्वरोऽथ भगवान्दृष्टो योगविदां वरः ॥
 अहो मे सुमहद्भाग्यं तपांसि सफलानि मे ।
 किं करिष्यामि शिष्योऽहन्तव मां पालयानच ॥
 सोऽनुगृह्याथ राजानं सुशीलं शीलसंयुतम् ।
 शिष्यत्वे प्रतिजग्राह तपसा क्षीणकल्मषम् ॥
 साध्यासिकं विधिद्वयं कारयित्वा विचक्षणः ।
 ददौ तदैश्वरं ज्ञानं स्वशाखाविहितव्रतम् ॥

* कर्षितात्मानमिति E, F and H.

† संस्तवपदं परिचयायै कृटमपि अत्र सम्यक् लभ्यते इति न्ययम् ।

अशेषं* वेदसारस्तत्पुत्रपाशविमोचनम् ।
 अन्यान्त्रममिति ख्यातं ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ॥
 उवाच शिष्यान्संप्रेष्य ये तदान्त्रमवासिनः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
 मया प्रवर्त्तितां ग्राह्यामधीत्वैव्ह योगिनः ।
 समासते महादेवं ध्यायन्तो विश्वमैश्वरम्† ॥
 इह देवो महादेवो रममाणः सहोमया ।
 अध्यास्ते भगवानीशो भक्तानामनुकम्पया ॥
 ब्रह्मशेषजगद्धाता पुरा नारायणः स्वयम् ।
 आराध्यन्महादेवं लोकानां हितकाम्यया ॥
 इहैनं देवमीशानं देवानामपि दैवतम् ।
 आराध्य महतीं सिद्धिं लेभिरे देवदानवाः ॥
 इहैव सुनयः सर्वैः‡ मरीच्याद्या महेश्वरम् ।
 इहा तपोबलालम्बानं लेभिरे सार्वकालिकम्§ ॥
 तस्मात्स्वमपि राजेन्द्र तपोयोगसमन्वितः ।
 तिष्ठणं नित्यं मया सार्धं ततः सिद्धिमवाप्ससि ॥
 एवमाभाष्य विप्रेन्द्रो देवं ध्यात्वा पिनाकिनम् ।

* अशेषवेदसागमिति B.

† नित्यसं विवमिति B.

‡ पूर्वमिति B.

§ सार्वकालिकमिति B.

¶ आस्ते इति C and D.

- आचक्षे महामन्त्रं यथावत्सर्वसिद्धये* ॥
 सर्वपापोपशमनं वेदसारं विसृजितम् ।
 अग्निरित्वादिनां† पुण्यं ऋषिभिः सम्प्रवर्त्तितम् ॥
 सरेऽपि तद्वचनाद्वाजा सुग्रीवः श्रद्धयान्वितः ।
 साक्षात्पाशुपतो भूत्वा वेदाभ्यासरतोऽभवत्‡ ॥
 भस्मीकृतसर्वाङ्गः कन्दमूलफलशयनः ।
 शान्तो दान्तो जितक्रोधः सभ्यासविधिमाश्रितः ॥
 हविर्धानस्तथान्नेष्यं§ जनयामास वै सुतम्¶ ॥
 प्राचीनवर्हिषं नाम्ना धनुर्वेदस्य पारगम् ॥
 प्राचीनवर्हिर्भगवात्सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 समुद्रतनयायां वै दम्य पुमानजीजनत् ॥
 प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः ।
 अधीतवन्तः स्वं वेदं॥ नारायणपरायणाः ॥
 दम्यभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ।
 दक्षो जज्ञे महाभागो यः पूर्व्वं ब्रह्मणः सुतः ॥
 स तु दक्षो महेशेन वद्रेषु सह धीमता ।

- * सावेसिद्धये इति B and C. तथा तत्कार्यसिद्धये इति D.
 † अग्निरिति E, F and H.
 ‡ वेदात्सा सततोऽभवदिति D.
 § हविर्धानस्तथान्नेष्यमिति B, E, F and H.
 ¶ समुद्रतनयि B, E, F and H. सुवतमिति C and D.
 ॥ के वेदमिति C and D.

कृत्वा विवाहं रुद्रेण शप्तः प्राचितसोऽभवत् ॥
 समायान्तं महादेवो दत्तं देव्या गृहं हरः ।
 दृष्ट्वा यथोचितां पूजां दत्त्वाय प्रददौ स्वयम् ॥
 तदा वै तमसाविष्टः सोऽधिकां ब्रह्मणः सुतः ।
 पूजामनर्हामन्विच्छन्नगाम कुपितो गृहम् ॥
 कदाचित्स्वगृहं प्राप्तां सतीं दत्तः सुदुर्मनाः ।
 भर्ता सह विनिन्द्यैनां भर्षयामास वै रुषा ॥
 अन्ये जामातरः श्रेष्ठा भर्तुस्तव पिनाकिनः ।
 त्वमप्यसक्तुतास्माकं गृहाहच्छः यथागतम् ॥
 तस्य तद्वाक्यमाकर्ण्य सा देवी शङ्करप्रिया ।
 विनिन्द्य पितरं दत्तं ददाह्वात्मानमात्मना ॥
 प्रणम्य पशुभर्तारं* भर्तारं कृत्तिवाससम् ।
 हिमवदुद्धिता साभूत्पसा तस्य तोषिता ॥
 ज्ञात्वा तां‡ भगवानुद्रः प्रपन्नार्त्तिहरो हरः ।
 शशाप दत्तं कुपितः समागत्याथ तद्गृहम् ॥
 त्यक्त्वा देहमिमं ब्राह्मं क्षत्रियाणां कुले भव ।
 स्वस्यां सुतायां मूढात्मा पुत्रमुत्पादयिष्यसि ॥
 एवमुक्त्वा§ महादेवो यथौ कैलासपर्वतम् ।

* त्वमप्यसक्तुतास्माकं सुतात्कामिति B.

† पशुभर्तारं—पशूनां जीवानां भर्तारं पशुपतिमित्यर्थः ।

‡ तु इति B.

§ एवं शशा इति D.

- स्वायम्भुवोऽपि कालेन दक्षः प्राचेतसोऽभवत् ॥
एतद्दः कथितं सर्वं मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
निसर्गं * दक्षपर्यन्तं शृण्वतां पापनाशनम् ॥

* इति श्रीकूर्मपुराणे राजवंशशतकोशने चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

नैमिषेया जनुः ।

देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वीरगरक्षसाम् ।
उत्पत्तिं विस्तराद्ब्रूहि सूत* वैवस्वतेऽन्तरे ॥
स शप्तः शम्भुना पूर्व्वं दक्षः प्राचेतसो नृपः ।
किमकार्षीन्महाबुधेः श्रोतुमिच्छाम साम्प्रतम् ॥

सूत उवाच ।

वक्ष्ये नारायणेनोक्तं पूर्व्वकल्पानुषङ्गिकम् ।
त्रिकासवर्षं[†] पापघ्नं प्रजासर्गस्य विस्तरम् ॥

* विसर्गमिति B.

* विस्तरात्सूत ब्रूहीति B.

† त्रिकासवर्षमिति E, F and H.

स शतः शशुना पूर्वं दक्षः प्राचेतसो नृपः ।
 त्रिनिन्द्यः* पूर्ववैरेण गङ्गाद्वारेण† नायकज्ञबन्धुः ॥
 देवाश्च सर्वे भागार्थमाह्वता‡ विष्णुना सह ।
 सहैव मुनिभिः सर्वैरागता मुनिपुङ्गवाः ॥
 दृष्ट्वा देवकुलं क्षरुणं शङ्करेण विनागतम् ।
 दधीचो॥ नाम विप्रर्षिः प्राचेतसमद्यान्नवीत् ॥
 दधीच॥ उवाच ।
 ब्रह्माद्यास्तु पिशाचान्ता यस्यान्नानुविधायिनः ।
 स देवः साम्प्रतं बद्धो विधिना किञ्च पूज्यते ॥
 दक्ष उवाच ।
 सर्वेष्वेव हि यज्ञेषु न भागः परिकल्पितः ।
 न मन्वा भार्यया सार्धं शङ्करस्येति नेष्यतेः॥ ॥
 विद्वस्य दक्षं कुपितो वचः प्राह महासुनिः ।
 शृण्वतां सर्वदेवानां सर्वज्ञानमयः स्वयम्॥११॥ ॥

* विचिन्वति B.

† Gangādvara here means Haridwara about two miles below Hurdwar.

There is Kankhan (Kanakhala) where tradition places the abode of Daksha.

‡ नायकज्ञबन्धु इति C, D पुस्तकयोरेव दृश्यते, तच्च सनीचीनतया प्रतिभाति ।

§ भागार्थमाह्वता इति E and F.

॥ दधीचर्षिर्नामिति C and D.

॥ दधीचिरिति C and D.

॥ नेष्यते इति E, F and H.

†† सर्वज्ञानमयो हि स इति B.

दधीच* उवाच ।

यतः प्रवृत्तिर्विश्वात्मा यथासौ† परमेस्वरः ।
सम्पूज्यते सर्वयज्ञैर्विदित्वा किञ्च शङ्करः ॥

दक्ष उवाच ।

न ह्ययं शङ्करो रुद्रः संहर्ता तामसो हरः ।
नग्नः कपाली विदितो विश्वात्मा नोपपद्यते ॥
ईश्वरो हि जगत्पृष्ठा प्रभुर्नारायणो हरिः‡ ।
सत्वात्मकोऽसौ भगवानिज्यते सर्वकर्मासु ॥

दधीच§ उवाच ।

किं त्वया भगवानेष सहस्रांशुर्न दृश्यते ।
सर्वलोकैकसंहर्ता कालात्मा परमेस्वरः ॥
यं गृणन्तीह विद्वांसो धार्मिका ब्रह्मवादिनः ।
सोऽयं साक्षी¶ तीव्ररुचिः कालात्मा शाङ्करी तनुः ॥
एष रुद्रो महादेवः कपाली॥ च घृणी हरः ।
आदित्यो भगवान्सूर्य्यो नीलघीवो विलोहितः ॥
संस्तूयते सहस्रांशुः सामगाध्वर्युहोत्तमिः ।
पश्येनं विश्वकर्माणं रुद्रमूर्त्तिं त्रयीमयम् ॥

* दधीचरिति C and D.

† यथास इति B.

‡ सगङ्गिति B, C and D.

§ दधीचरिति C and D.

¶ सोऽयंसाक्षीति E, F, G and H.

॥ अपहोति B, C and D.

दक्ष उवाच ।

य एते द्वादशादित्या आगता यज्ञभागिनः ।
 सर्वे सूर्या इति ज्ञेया न ह्यन्यो विद्यते रविः ॥
 एवमुक्त्वा तु सुनयः समायाता दिदृक्षुवः ।
 वाङ्मिथ्यब्रुवन्दक्षं तस्य साहाय्यकारिणः ॥
 तमसाविष्टमनसो न पश्यन्तोऽब्रुवध्वजम् ।
 सहस्रशोऽथ शतशो बहुशो भूय एव हि ॥
 निन्दन्तो वैदिकाश्चान्त्वान् सर्वभूतपतिं हरम् ।
 अपूजयन्दक्षवाक्यैः मोहिता विश्वाभायया ॥
 देवाश्च सर्वे भागार्थमागता वासवादयः ।
 नापश्यन्देवमीशानसृते नारायणं हरिम् ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
 पश्यतामिव सर्वेषां क्षणादन्तरधीयत ॥
 अन्तर्हिते भगवति दक्षो नारायणं हरिम् ।
 रक्षकं जगतां देवं जगाम शरणं स्वयम् ॥
 प्रवर्त्तयामास च तं यज्ञं दक्षोऽथ निर्भयः ।
 रक्षको भगवान्विशुः शरणागतरक्षकः ॥
 पुनः प्राह च तं दक्षं दधीचो भगवानृषिः ।
 संप्रेष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान् वै रुद्रविदिषः ॥

* सर्वान् इति E, F and H.

† भूय एव विनिश्चयते इति B.

‡ विश्वान् इति E, F and H.

अयूज्यपूजने चैव पूज्यानाश्चाप्यपूजने ।
 नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ॥
 असतां प्रथञ्चे यत्र सताश्चैव विमानना ।
 दृच्छी देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥
 एवमुक्त्वाथ* विप्रर्षिः शशापेश्वरविद्भिषः ।
 समागतान्ब्राह्मणांस्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥
 यस्माद्दहिःकृतो वेदाद्भवद्भिः† परमेश्वरः ।
 विनिन्दितो महादेवः शङ्करो लोकावन्दितः‡ ॥
 भविष्यन्ति§ त्रयीवाह्याः सर्वेऽपीश्वरविद्भिषः ।
 निन्दन्तीहैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तचेतसः¶ ॥
 मिथ्याधीतसमाचारा मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ।
 प्राप्य घोरं कलियुगं कलिजेः परिपीडिताः॥ ॥
 त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः ।
 भविष्यति हृषीकेशः स्वान्त्रितोऽपि पराशुखः ॥
 एवमुक्त्वाथ विप्रर्षिर्विरराम तपोनिधिः ।
 जगाम मनसा रुद्रमशेषाघविनाशनम् ॥

* एवमुक्त्वा स इति B, E, F and H.

† देवो भवद्भिरिति B.

‡ लोकपूजित इति B.

§ भविष्यन्मिति B, C and D.

¶ निन्दन्ती शैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसा इति B.

॥ परिवर्तिता इति B.

एतस्मिन्नन्तरे देवी महादेवं महेश्वरम् ।
पतिं पशुपतिं देवं ज्ञात्वैतन्प्राह सर्व्वदृक् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

दक्षो यज्ञेन यजते पिता मे पूर्व्वजन्मनि ।
विनिन्द्य भवतो भावमात्मानं चापि शङ्कर ॥
देवा महर्षयस्त्रासन्तत्र* साहाय्यकारिणः ।
विनाशयाशु तं यज्ञं वरमेतं वृणोम्यहम् ॥
एवं विघ्नापितो देव्या देवदेवः परः† प्रभुः ।
ससर्ज सङ्घसा रुद्रं दक्षयज्ञजिघांसया ॥
सङ्घस्रगिरसं क्रुद्धं‡ सङ्घस्त्राचं महाभुजम् ।
सङ्घस्रपाणिं दुर्द्धर्षं युगान्तानलसन्निभम् ॥
दंष्ट्राकरालं दुष्प्रेक्ष्यं शङ्खचक्रधरं प्रभुम्§ ।
दण्डहस्तं महानादं शार्ङ्गिणं भूतिभूषणम् ॥
वीरभद्र इति ख्यातं देवदेवसमन्वितम्¶ ॥
स जातमात्रो देवेशमुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥
तमाह दक्षस्य मुखं विनाशय शिवोऽस्तु ते ॥ ।

० देवाः सुतर्षभिसन्त येन इति B.

† देवी देववर इति B.

‡ सङ्घस्रश्रीर्षपाहवेति B.

§ शङ्खचक्रगदाधरमिति B.

¶ देवदेवसमन्वितमिति B. देवं देवसमन्वितमिति H.

॥ तमाह दक्षस्य मुखं विनाशय शिवोऽस्तु ते इति B.

* विनिन्द्य* मां स यजते गङ्गाद्वारे गणेश्वर ॥
 ततो बन्धप्रमुक्तो न सिंहेनैकेन† लीलया ।
 वीरभद्रेण दक्षस्य विनाशमगमत्क्रतुः ॥
 मन्बुना चोमया सृष्टा भद्रकाली महेश्वरी ।
 तथा च सार्धं‡ वृषभं समारुह्य ययौ गणः ॥
 षण्चे सहस्रशो रुद्रा निरुष्टास्तेन धीमता ।
 रोमजा इति विख्यातास्तस्य साहाय्यकारिणः ॥
 शूलशक्तिगदाहस्ता दण्डीपलकरास्तथा ।
 कालाग्निरुद्रसङ्काशा नादयन्तो दिशो दश ॥
 सर्वे वृषभमारूढाः§ सभार्याश्चातिभीषणाः ।
 समावृत्य गणत्रेष्ठं ययुर्दक्षमखम्बति ॥
 सर्वे सम्राट्य तन्देशङ्गाद्वारमिति श्रुतम् ।
 दृष्टशर्यज्ञदेशं वै¶ दक्षस्यामिततजसः॥ ॥
 देवाङ्गनासहस्राख्यमप्सरोगीतनादितम् ।
 वेणुवीणानिनादाद्यं वेदवादाभिनादितम् ॥
 दृष्ट्वा सहस्रिभिर्देवैः समासीनम्यजापतिम्॥ ।

* विनीय इति E, F and H. विनीय लघुस्य द्रव्यैः ।

† एकेन सिंहेन इव इति ग्रंथः ।

‡ वृषभमारूढा इति B.

§ दृष्टशर्यज्ञदेशं वै इत्यन्वयः दृष्ट्वा सहस्रिभिर्देवैरित्यन्तं G पुनर्कं न दृश्यते ।

॥ समासीनं प्रजापतिमिति E, F and H.

॥ देवादि पङ्क्तिव्यभिक्ति E, F, H पुनर्कं न नास्ति ।

उवाच स प्रियो रुद्रेर्वीरभद्रः क्षयन्निव ॥
 वयं ह्यनुचराः सर्वे शर्वस्यामिततेजसः ।
 भागार्थं न्निष्पया भागान् प्राप्ता यच्छत्वभीषितान्* ॥
 अथ चेत्कस्यचिद्वियं माया† मुनिवरोत्तमाः ।
 भागो भवद्भ्यो देयस्तु नास्मभ्यमिति कथ्यताम् ॥
 तम्ब्रूताज्ञापयति यो वेत्स्यामो हि वयं ततः‡ ॥
 एवमुक्त्वा गणेशेन प्रजापतिपुरःसराः ॥

देवाज्जुः ।

प्रमाणं वो न जानीमो भागे मन्त्रा इति प्रभुम्§ ।
 मन्त्रा ज्जुः सुरा यूयं तमीपहतचेतसः ।
 येनाध्वरस्य राजानं पूजयेयुर्महेश्वरम् ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां सर्वदेवतगुह्यरः¶ ॥
 पूज्यते सर्वयज्ञेषु सर्वाभ्युदयसिद्धिदः ॥
 एवमुक्त्वा महेशानमायया॥ नष्टचेतनाः ।
 न मेनिरे ययुर्मन्त्रा देवास्तुक्त्वा स्वमालयम् ॥

* भागाभिलिखया प्राप्ता भागान् कश्चभीषितानिति B.

† कस्यचिद्वियमाया मुनिवरोत्तमा इति B and H.

‡ विगंस्यामो वयं तत इति B.

§ मेव्यते यज्ञभागेन न च मन्त्रा इति प्रभुरिति B.

¶ सर्वभूततगुह्यरिति B.

॥ महेशानमिति E, F and H.

ततः सभद्रो भगवान्* सभार्यः सगणेश्वरः ।
 स्पृशन् कराभ्यां विप्रर्षिदधीचं† प्राह देवहा ॥
 मन्वाः प्रमाणं न कृता युष्माभिर्बलदर्पितैः ।
 यस्मात्प्रसङ्ग तस्माद्दो नाययास्यद्य गर्वितान् ॥
 इत्युक्त्वा यज्ञशालां तां ददाह गणपुङ्गवः ।
 गणेश्वराश्च संक्रुहा यूपानुत्पाद्य चिच्छिपुः ॥
 प्रस्तीना सह‡ हीना च अश्वश्चैव गणेश्वराः ।
 गृहीत्वा भीषणाः सर्वे गङ्गास्नीतसि चिच्छिपुः ॥
 वीरभद्रोऽपि दीप्तात्मा शक्रस्यैवोद्यतं करम्§ ।
 व्यष्टभयददीनात्मा तथान्येषां दिवोकसाम् ॥
 भगनेत्रे तथोत्पाद्य करापेषैव॥ लीलया ।
 निहत्य मुष्टिना दन्तान् पूष्णश्चैवमपातयत् ॥
 तथा चन्द्रमसं देवं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ।
 धर्षयामास बलवान् अयमानो गणेश्वरः ॥
 वङ्गेहंस्तहयं छित्त्वा जिह्वासुत्पाद्य लीलया ।
 जघान मूर्ध्नि पादेन मुनीनपि मुनीश्वराः ॥

* ततः स भद्रो भगवानिति E, F, G and H.

† नक्षत्रिं दधीचमिति B.

‡ प्रस्तीना सह इत्यस्यात्परं गङ्गास्नीतसि विचिपुर्निबलं E, F, G, H पुनर्भेदु
मास्ति ।

§ शक्रस्यैवोद्यतः करमिति B.

॥ भगवन्नेत्रे चोत्पाद्य करप्रापेण इति B.

तथा विष्णुं सगरुडं समायान्तं महाबलः ।
 विव्याध निशितैर्वाणैः स्तम्भयित्वा सुदर्शनम् ॥
 समालोक्य महाबाहुरागत्य गरुडो गणम् ।
 जघान पक्षैः सहसा ननादाम्बुनिधिर्यथा ॥
 ततः सहस्रशो रुद्रः* ससर्ज गरुडान् स्वयम् ।
 वैनतेयादभ्यधिकान् गरुडं ते† प्रदुद्रुवुः ॥
 तान्दृष्ट्वा गरुडो धीमान् पलायतः‡ महाज्वः ।
 विस्त्रय्य माधवं वेगात्तद्गुतमिवाभवत् ॥
 अन्तर्हिते वैनतेये भगवान् पद्मसम्भवः ।
 आगत्य वारयामास वीरभद्रश्च केशवम् ॥
 प्रसादयामास च तं गौरवात्परमेष्ठिनः ।
 संस्तूय भगवानीशं शशुस्तत्रागमस्वयम् ॥
 वीक्ष्य देवाधिदेवं तमुमां सर्वगुणैर्वृताम् ।
 तुष्टाव भगवान् ब्रह्मा दक्षः सर्वे दिवीकसः ॥
 विशेषात्पार्वतीं देवीमीश्वरार्क्षशरीरिणीम् ।
 स्तोत्रैर्नानाविधैर्दक्षः प्रणम्य च कृताञ्जलिः ॥
 ततो भगवती देवी प्रहसन्ती महेश्वरम् ।
 प्रसन्नमनसा रुद्रं वचः प्राहृष्ट्यानिधिः§ ॥

* भद्र इति B.

† गरुडानमिति A.

‡ धीमानपयात इति G and H. अपयात पलायत, अप-पथ-त ।

§ वृथानिधिः कर्त्तव्यः । “कारुण्यं कर्त्तव्यं वृथा” इत्यमरः ।

*त्वमेव जगतः स्रष्टा शासिता चैव रक्षिता# ।
 अनुप्राप्नो भगवता दक्षश्चापि दिवोकसः ॥
 ततः प्रहस्य भगवान् कपर्दी नीललोहितः ।
 उवाच प्रणतान्देवान् प्राचेतसमथो हरः ॥
 गच्छध्वं† देवताः सर्वाः प्रसन्नो भवतामहम् ।
 संपूज्यः सर्वयज्ञेषु न निन्द्योऽहं विशेषतः ॥
 त्वश्चापि शृणु मे दक्ष वचनं सर्वरक्षणम्‡ ।
 त्वज्जा लोकैषणामितां§ मङ्गलो भव यत्नतः ॥
 भविष्यसि गणेशानः कल्पान्तेऽनुग्रहात्मनः ।
 तावत्तिष्ठ ममादेशात्स्वाधिकारेषु निर्वृतः ॥
 एवमुक्त्वा तुषा भगवान् सपत्नीकः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामिततेजसः ॥
 अन्तर्हिते महादेवे शङ्करे पद्मसम्भवः ।
 व्याजहार स्वयं दक्षमशेषजगतो हितम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

किञ्चायं भवतो मोहः॥ प्रसन्ने वृषभध्वजि ।

* रक्षक इति B.

† गच्छध्वमित्यादि, गच्छत इति साधु ।

‡ सम्बलवचनमिति B.

§ लोकैषणां लोकानामेषणां त्रैलोक्यां दुष्पुत्रानामित्यर्थः ।

¶ स इति B.

॥ किं तवापगतो मोह इति B.

यदा च स स्वयं देवः पालयेत्त्वामतन्द्रितः ।
 सर्वेषामिव भूतानां हृद्येष परमेश्वरः* ।
 पश्यन्ति यं† ब्रह्मभूता विद्वांसो वेद्वादिनः ॥
 स चात्मा सर्वभूतानां स बीजं परमा गतिः ।
 स्तूयते वैदिकैर्मन्त्रैर्देवदेवो महेश्वरः ॥
 तमर्चयन्ति ये रुद्रं स्वात्मना च‡ सनातनम् ।
 चेतसा भावयुक्तेन ते यान्ति§ परमं पदम् ॥
 तस्मादनादिमध्यान्तं विज्ञाय परमेश्वरम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा समाराधय यत्नतः ॥
 यद्वात्परिहरेण्यस्य निन्दां स्वात्मविनाशनीम्¶ ।
 भवन्ति॥ सर्व्वदोषाय निन्दकस्य क्रिया हि ताः** ॥
 यस्तु चैव महायोगी रक्षको विष्णुरव्ययः ।
 स देवो भगवान्बुद्धेः†† महादेवो न संशयः ॥
 मन्यन्ते ये जगद्यानिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
 मोहाद्वेदनिष्ठत्वात्ते यान्ति नरकं नराः ॥

* वसतीश्वर इति B.

† पश्यन्तेनमिति B.

‡ तमर्चयति यो रुद्रं स्वात्मनेकमिति B.

§ स याति इति B.

¶ निन्दामात्मविनाशिनोमिति B.

॥ वरुणोति B.

** क्रिया यत इति B.

†† स देवदेवो भगवानिति B.

• वेदानुवर्तिनो रुद्रं देवं नारायणं तथा ।
 एकीभावेन पश्यन्ति सुक्लिभाजो भवन्ति ते ॥
 यो विष्णुः स स्वयं रुद्रो यो रुद्रः स जनार्दनः ।
 इति मत्वा भजेद्देवं स याति परमां गतिम् ॥
 ह्यजत्येव जगत्सर्वं विष्णुस्तत्पश्यतीश्वरः* ।
 इत्थं जगत्सर्वमिदं रुद्रनारायणोद्भवम् ॥
 तस्मात्स्यक्ता हरेर्निन्दां हरे चापि समाहितः ।
 समान्त्रय महादेवं शरण्यं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 उपश्रुत्वाथ वचनं विरिञ्चस्य प्रजापतिः ।
 जगाम शरणं देवं गोपतिं कृत्तिवाससम् ॥
 येऽन्ये शापान्निर्निर्गन्धा दधीचस्य महर्षयः ।
 द्विपत्नो मोहिता देवं सम्बभूवुः कलिष्वथ ॥
 त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं विप्राणां कुलसम्भवाः ।
 पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मणो वचनादिह ॥
 सुक्लशापास्ततः सर्वे कल्पान्ते रौरवादिषु ।
 निपात्यमानाः कालेन सम्प्राप्यादित्यवर्चसम् ॥
 ब्रह्माणं जगतामीशमनुज्ञाताः स्वयन्भुवा ।
 समाराध्य तपोयोगादीशानं त्रिदशाधिपम् ।
 भविष्यन्ति यथापूर्वं शङ्करस्य प्रसादतः ॥

* ह्यजत्येव जगत्सर्वं विष्णुस्तस्मादेव रुद्र इति A. 'विष्णुस्तस्मादेव रुद्र इति E, F, G and H.

एतद् कथितं सर्वं दक्षयज्ञनिष्पन्नम् ।
शृणुष्वं दक्षपुत्रीणां सर्वासां चैव सन्ततिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे दक्षयज्ञविश्वंसी नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

—:—

षोडशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

प्रजाः सृजति सन्दिष्टः* पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
ससर्ज देवान् गन्धर्वांश्चैवासुरोरगान् ॥
यदास्य सृजतः पूर्व† न व्यवर्द्धन्त ताः प्रजाः ।
तदा ससर्ज भूतानि मैथुनेनैव सर्वतः‡ ॥
अशिक्षां§ जनयामास वीरणस्य प्रजापतेः ।
सुतायां धर्मयुक्तायां पुत्राणाम् सङ्गस्रकम् ॥
तेषु पुत्रेषु नष्टेषु मायया नारदस्य तु ।
षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या वैरिण्यां¶ वै प्रजापतिः ॥

* व्यादिष्ट इति B.

† स्रज्यमानस्येति B.

‡ धर्मत इति B.

§ अशिक्षामिति E, F, and H.

¶ वैरण्यामिति E, F and H.

• ददौ स* दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 विंशत्यस्य च† सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥
 द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे कश्याश्वाय धीमते ।
 द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां वक्ष्येऽथ विस्तरम् ॥
 मरुत्वती वसुर्यामी लम्बा भानुररुन्धती ।
 सङ्ख्या च सुहर्ता च साध्या विश्वा च भामिनी ॥
 धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तासां पुत्रान्निबोधत ।
 विश्वेदेवास्तु विश्वायां साध्या साध्यानजीजनत् ॥
 मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वस्त्रास्तु‡ वसवस्तथा§ ।
 भानोस्तु भानवाश्चैव सुहर्तास्तु सुहर्तजाः ॥
 लम्बायाश्चाथ घोषोवै नागवीथी तु यामिजा¶ ।
 पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यामजायत ॥
 सङ्ख्यायास्तु सङ्ख्या धर्मपुत्रा दश स्मृताः ।
 ये त्वनेकवसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥
 वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्॥ ।
 आपोऽधुवश्च सोमश्च धरश्चैवानसोऽनिलः** ॥

* इति B.

† सप्तविंशतिरिति B.

‡ वसोस्तु इति E, F and H

§ मरुत्वन्तो मरुत्वत्यां वसवोऽष्टौ वसोः सुता इति B.

¶ नागवीथी तु यामिजा इति G.

॥ ये त्वनेकवसुप्राण्य विस्तरमित्यन्तं B पुलकं नासि ।

** धरश्चैवानिधोऽनिल इति B.

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च* वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः शान्तोऽध्वनिस्तथा ॥
 ध्रुवस्य† पुत्रो भगवान् कालोलोकप्रकालनः ।
 सोमस्य भगवान्वर्चा धरस्य द्रविणः सुतः ॥
 मनोजवो‡ नलस्यासाद्विज्ञातगतिस्तथा ।
 कुमारो ह्यनिलस्यासीक्षेनापतिरिति ऋतः ॥
 देवलो भगवान्योगी प्रत्यूषस्याभवक्षुतः ।
 विश्वकर्मा प्रभासस्य शिल्पकर्त्ता प्रजापतिः ॥
 अदितिर्द्दितिर्द्दुस्तद्वदरिष्ठा§ सुरसास्तथा ।
 सुरभिर्विनता चैव ताम्ना क्रोधवशा त्विराण ॥
 कद्रुर्मनिष धर्मज्ञा तत्पुत्रान्वै निबोधत ।
 अंगो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ॥
 विवस्वान् सविता पूषा ह्यंशुमान्विष्णुरेव च ।
 तुषिता नाम ते पूर्वं चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
 वैवस्वतेऽन्तरे प्रोक्ता आदित्याद्यादितेः सुताः॥ ।
 दितिः पुत्रद्वयं लेभे कश्यपाह्वलगर्वितम्** ।

* प्रभासश्च इति B.

† ध्रुवस्य इति B.

‡ पुरोजव इति B.

§ कश्चिन् नवाचरोऽपि पादो दृश्यते ।

¶ क्रोधवशाद्विरा इति B.

॥ आदित्या आदितेः सुता इति B.

** वसुसंयुतमिति B.

• हिरण्यकशिपुं ज्येष्ठं हिरण्याक्षं तथानुजम्* ॥ ”

हिरण्यकशिपुर्देव्यो महाबलपराक्रमः ।
 आराध्य तपसा देवं ब्रह्माणं परमेश्वरम्† ।
 दृष्ट्वा लेभे वरान्दिव्यांसुत्वासी विविधैस्तवैः ॥
 अथ तस्य बलाद्देवाः सर्वएव महर्षयः‡ ।
 बाधितास्ताडिता जग्मुर्देवदेवं पितामहम् ॥
 शरण्यं शरणं देवं शम्भुं सर्वजगन्नाथम् ।
 ब्रह्माणं लोककर्तारं त्रातारं पुरुषं परम् ।
 कूटस्थं जगतामेकं पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥
 स याचितो देववरैः§ मुनिभिश्च मुनीश्वराः ।
 सर्वदेवहितार्थाय जगाम कमलासनः ॥
 संस्तूयमानः प्रणतैर्मुनीन्द्रैरमरैरपि ।
 क्षीरोदस्योत्तरं कूलं यत्रास्ते हरिरीश्वरः ॥
 दृष्ट्वा देवं जगद्योनिं विष्णुं विश्वगुहं शिवम् ।
 ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना कृताञ्जलिरभाषत ॥

ब्रह्मीवाच ।

त्वं गतिः सर्वभूतानामनन्तोऽस्यस्त्रिलात्मकः ।

व्यापी सर्वामरवपुर्भ्रूहायोगी सनातनः ॥

* तथापरमिति B.

† परमेश्वरमिति B.

‡ सुरर्षय इति B.

§ देवदेवैरिति B.

त्वमात्मो सर्वभूतानां प्रधानप्रकृतिः* परा ।
 वैराग्यैश्वर्यनिरतो वागतीतो निरञ्जनः ॥
 त्वङ्कर्त्ता चैव भर्त्ता च विहृन्ता च सुरद्विषाम् ।
 ज्ञातुमर्हस्यनन्तोश्चातासि परमेश्वरः ॥
 इत्थं स विष्णुर्भगवान् ब्रह्मणा सम्प्रबोधितः ।
 प्रोवाचोन्निद्रपद्माक्षः पीतवासाः सुरान्विजाः† ॥
 किमर्थं सुमहावीर्याः सप्रजापतिकाः सुराः ।
 इमं देशमनुप्राप्ताः किं वा कार्यं करोमि वः ॥

देवा जञ्चुः ।

हिरण्यकशिपुर्नाम ब्रह्मणोवरदर्पितः ।
 बाधते भगवन्देत्यो देवान् सर्वान् सहर्षिभिः ॥
 अत्रध्यः सर्वभूतानां त्वामृते पुरुषोत्तमम् ।
 जन्तुमर्हसि सर्वेषां ज्ञातासि‡ त्वं जगन्मय ॥
 श्रुत्वा तद्देवतैरुक्तं स विष्णुर्लोकभावनः ।
 वधाय दैत्यमुख्यस्य सोऽसृजत्पुरुषं स्वयम् ॥
 मेरुपर्वतवर्षाणं घोररूपं भयानकम् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं तं प्राह गरुडध्वजः ॥
 हत्वा तं दैत्यराजानं§ हिरण्यकशिपुं पुनः ।

* प्रधानं प्रकृतिरिति B.

† सुरार्चित इति B.

‡ त्वं ज्ञातासीति B.

§ दैत्यराजमिति साधु ।

• इमं देशं समागन्तुं चिप्रमर्हसि पौरुषात् ॥
 निशम्य वैष्णवं वाक्यं प्रणम्य पुरुषोत्तमम् ।
 महापुरुषमव्यक्तं ययौ दैत्यमहापुरम् ॥
 विमुञ्चन् भैरवं नादं शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आरुह्य गरुडं देवी महामेकरिवापरः ॥
 आकर्ष्य दैत्यप्रवरा महामिघरवीपमम् ।
 समं च चक्रिरे* नादं तथा दैत्यपतेर्भयात् ॥

असुरा जसुः ।

कश्चिदागच्छति महान् पुरुषो देवनोदितः ।
 विमुञ्चन् भैरवं नादं तं जानीमो जनाईनम् ॥
 ततः सहासुरवरैर्हिरण्यकशिपुः स्वयम् ।
 सन्नहैः सायुधैः पुत्रैः सप्रज्ञादैर्हस्तदा ययौ ॥
 दृष्ट्वा तं गरुडारूढं‡ सूर्यकीटिसमप्रभम् ।
 पुरुषं पर्वताकारं नारायणमिवापरम् ।
 दुद्भुवुः केचिदन्योन्यमूषुः सन्धान्तलोचनाः ॥
 अयं स देवो देवानां गोप्ता नारायणोरिपुः ।
 अस्माकमव्ययो नूनं तस्मृतीवा समागतः ॥
 इत्युक्त्वा शस्त्रवर्षाणि सञ्जुः पुरुषाय ते ।

* समाचक्रिरे इति B.

† प्रज्ञादायैरिति B.

‡ गरुडाधीनमिति B.

स ताने चाक्षतीदेवी* नामयामास लीलाया ॥
 हिरण्यकशिपुः पुत्रा†खल्वारः प्रथितौजसः ।
 पुत्रः‡ नारायणोद्भूतं युयुधुर्भेधनिःस्वनाः ॥
 प्रक्रादद्यानुक्रादद्य संक्रादो क्रोदएव च ॥
 प्रक्रादः प्राहृषोद्वाङ्मनुक्रादोऽद्य वैश्ववम् ।
 संक्रादद्यापि कौमारमान्येयं क्रोदएव च ॥
 तानि तं पुरुषं प्राप्य चत्वार्यस्त्राणि वैश्ववम् ।
 न श्रेकुञ्चालितं§ विष्णुं वासुदेवं यथातथम् ॥
 अथासी चतुरः पुत्राश्चाहावाहुर्भेहाबलः ।
 प्रगृह्य पादेषु करैश्चिपे च ननाद च ॥
 विमुक्तेष्वथ पुत्रेषु हिरण्यकशिपुः स्वयम् ।
 पादेन ताडयामास वेगेनोरसि तं बली ॥
 स तेन पीडितोऽत्यर्थं गरुडेन सहानुगः॥
 अट्टश्लः प्रययौ तूर्णं यत्र नारायणः प्रभुः ॥
 गत्वा विघ्नापयामास प्रहृत्तमखिलं तदा ।
 सच्चिन्म्य मनसा देवः सर्वज्ञानमयोऽमलः ।
 नरस्वार्धतनुं कृत्वा सिंहस्वार्धतनुं तथा ।

* तानि चाक्षती देव इति B. तान् स चाक्षती देव इति E, F, G and H.

† तदा हिरण्यकशिपोरिति B.

‡ पुत्रा इति B; E, F and H.

§ चांशुगुमिति B.

॥ यथायम इति B.

*वृसिंहवपुरव्यक्तो हिरण्यकशिपोः पुरे ।
 आविर्बभूव सहसा मोहयन्दैत्यदानवान्* ।
 दंष्ट्राकरालो योगात्मा युगान्तदङ्घनीपमः ॥
 समारुह्यात्मनः शक्तिं सर्वसंहारकारिकाम् ।
 भाति नारायणोऽनन्तो यथा मध्यन्दिने रविः ॥
 दृष्ट्वा* वृसिंहं पुरुषं प्रह्लादं ज्येष्ठपुत्रकम् ।
 वधाय प्रेरयामास नरसिंहस्य सोऽसुरः ॥
 इमं वृसिंहं पुरुषं पूर्वस्माद्भूयशक्तिकम्† ।
 सहैव तेऽनुजैः सर्वैर्नामयाशु मयेरितः ॥
 स तन्नियोगादसुरः प्रह्लादीविष्णुमव्ययम् ।
 युयुधे सर्वयज्ञेन नरसिंहेन निर्जितः ॥
 ततः समोहितो‡ दैत्यो हिरण्याचक्षुदानुजः ।
 ध्यात्वा पशुपतेरस्त्रं ससर्ज च ननाद च ॥
 तस्य देवाधिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 न हानिमकरोदस्त्रं यथा देवस्य शूलिनः ॥
 दृष्ट्वा पराहतं त्वस्त्रं प्रह्लादो भाग्यगौरवात् ।
 मेने सर्वात्मकं देवं वासुदेवं सनातनम् ॥
 सम्यग्य सर्वशस्त्राणि सत्त्वयुक्तेन चेतसा ।

* दैत्यपुरुषवानिति B.

† दृष्ट्वा दृष्ट्वाभ्य इममित्यन्तं G, H पुलकयोरिति ।

‡ पूर्वस्माद्भूयशक्तिकमिति B.

§ समोहित इति B.

ननामे शिरसा देवं योगिनां हृदयेऽयम् ॥
 सुत्वा नारायणं स्तोत्रैः ऋग्यजुःसामसम्भवैः ।
 निवार्य पितरं भ्रातृन् हिरण्णाक्षं तदाब्रवीत् ॥
 अयं नारायणोऽनन्तः शाश्वतो भगवानजः ।
 पुराणः पुरुषोऽदेवो महायोगी जगन्मयः ॥
 अयं धाता विधाता च स्वयं ज्योतिर्निरञ्जनः ।
 प्रधानं पुरुषं तत्त्वं मूलप्रकृतिरव्यया ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानांऽमन्तर्यामी गुणातिगः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं विष्णुमव्यक्तमव्ययम् ॥
 एवमुक्तेऽ सुदुर्बुद्धिर्हिरण्यकशिपुः स्वयम् ।
 प्रोवाच पुत्रमत्यर्थं मोहितो विष्णुमायया ॥
 अयं सर्वात्मना वध्यो वृत्सिंहोऽल्पपराक्रमः ।
 समागतोऽस्मद्भवनमिदानीं कालचोदितः ॥
 विहस्य पितरं पुत्रो वचः प्राह महामतिः ।
 मा निन्दस्वैनमीशानं भूतानामेकमव्ययम् ॥
 कथं देवो महादेवः शाश्वतः कालवर्जितः ।
 कालेन हन्यते विष्णुः कालात्मा कालरूपधृक् ॥

* प्रधानपुरुष इति B.

† अव्यय इति B.

‡ भाषागामिति B.

§ एवमुक्त इति B.

॥ निन्दस्व इति चार्धमात्मनेपदम् ।

* ततः सुवर्णकशिपुर्दुरात्मा कालचीदितः* ।
 निवारितोऽपि पुत्रेण युयुसे हरिमव्ययम् ॥
 संरक्तनयनोऽनन्तो हिरण्यनयनायजम् ।
 नखैर्विदारयामास प्रफ्लादस्यैव पश्यतः ॥
 हते हिरण्यकशिपी हिरण्याक्षो महाबलः ।
 विसृज्य पुत्रं प्रफ्लादं दुद्रुवे भयवित्तलः ॥†
 अनुफ्लादादयः पुत्रा अन्ये च शतयोऽसुराः ।
 वृसिंहदेहसम्भूतैः सिंहैर्नीता यमक्षयम्‡ ॥
 ततः संहत्य तद्रूपं हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 स्वमेव परमं रूपं ययौ नारायणाङ्गयम् ॥
 गते नारायणे दैत्यः प्रफ्लादोऽसुरसत्तमः ।
 अभिषेकेण युक्तेन हिरण्याक्षमयोजयत् ॥
 स बाधयामास सुराव्रणे जित्वा मुनीनपि ।
 लब्ध्वाभ्यक्तं महापुत्रं तपसाराध्य शङ्करम् ॥
 देवास्त्रित्वा सदेवेन्द्रान् क्षुब्ध्वा§ च धरणीमिमाम् ।
 नीत्वा रसातलं चक्रे वेदान्वै निष्प्रभांस्तथा ॥
 ततः सन्नद्धका देवाः परिक्लानमुखश्रियः ।

* प्रोवाच विधिर्नोदित इति A, E and H.

† श्रीकौऽयं A and D पुलकयोर्नास्ति ।

‡ यमक्षयं यमस्य क्षयमालयम्, विधातोर्वासायंकारश्चिकरये चल् ।

§ बहा इति B and D.

¶ वन्दोमिन्दोवरप्रभामिति, B.

गत्वा विभ्रापयामासुर्विष्णवे हृरिमन्दिरम् ॥
 स चिन्तयित्वा विश्वात्मा तद्वधोपायमव्ययः ।
 सर्वदेवमयं शुभ्रं वाराहस्य पुरा दधे* ॥
 गत्वा हिरण्यनयनं हत्वा तं पुरुषोत्तमः ।
 दंष्ट्रयोधारयामास† कल्यादी धरणीमिमाम् ॥
 त्यक्त्वा वाराहसंस्थानं संस्थाप्यैवं सुरद्विषः‡ ।
 स्वामेव प्रकृतिं दिव्यां ययौ विष्णुः परं पदम् ॥
 तस्मिन् हृतेऽमररिपौ प्रजादो विष्णुतत्परः ।
 अपालयत्स्वकं राज्यं भावं त्यक्त्वा तदासुरम् ॥
 यजते§ विधिवद्देवान्विष्णोराराराधने रतः ।
 निःसपत्नं सदा राज्यं तस्यासीद्विष्णुवैभवात् ॥
 ततः कदाचिदसुरो ब्राह्मणं गृहमागतम् ।
 न च सन्भाषयामास॥ देवानाञ्चैव मायया ॥
 स तेन तापसोऽत्यर्थं मोहितेनावमानितः ।
 शशापासुरराजानं॥ क्रोधसंरक्तलोचनः ॥
 यत्तद्वलं* समाश्रित्य ब्राह्मणानवमन्यसे ।

* वाराहं वपुरादधे इति B and D.

† दंष्ट्रयोधारयामास इति B.

‡ संस्थाप्य च सुरद्विष इति B and D.

§ इयाजेति B.

॥ तापसं नाशयामासेति B.

॥ असुरराजमिति साधुः ।

०० यद्वलं इति B.

- सा शक्तिर्वैष्णवी* दिव्या विनाशन्ते गमिष्यति ॥
 इत्युक्त्वा प्रथयौ तूर्णं प्रफ्लादस्य गृहाह्विजः ।
 सुमोह राज्यसंसक्तः सोऽपि प्रापबलात्ततः ॥
 बाधयामास विप्रेन्द्रान् विवेद जनार्दनम् ।
 पितुर्वधमनुभृत्य क्रोधं चक्रे हरिं प्रति ॥
 तयोः समभवद्युद्धं सुघोरं रीमहर्षणम् ।
 नारायणस्य देवस्य प्रफ्लादस्यामरद्विषः ॥
 कृत्वा स सुमहद्युद्धं विष्णुना तेन निर्जितः ।
 पूर्वसंस्कारमाहात्म्यात्परस्मिन्पुरुषे हरौ ।
 सञ्जातं तस्य विज्ञानं शरण्यं शरणं ययौ ॥
 ततःप्रश्रुति दैत्येन्द्रो ह्यनन्यां भक्तिमुदहन् ।
 नारायणे महायोगमवाप पुरुषोत्तमे ॥
 हिरण्यकशिपोः पुत्रे योगसंमत्तचेतसि ।
 अवाप तन्महद्राज्यमन्धकोऽसुरपुङ्गवः ॥
 हिरण्यनेत्रतनयः शर्भोर्हंसमुद्भवः ।
 मन्दरस्थामुमां देवीं चकमे पर्वतात्मजाम् ॥
 पुरा दारुवने पुण्ये मुनयो गृहमेधिनः ।
 ईश्वराराधनार्थाय तपश्चेतुः सहस्रशः ॥
 ततः कदाचिन्महती कालयोगेन दुस्तरा ।
 अनाद्यष्टिरतीवोया ह्यासीद्भूतविनाशिनी ॥
 समेत्य सर्वे मुनयो गौतमं तपसां निधिम् ।

* भक्तिरिति D, E and H.

अथाचन्त क्षुधाविष्टा आहारं* प्राणधारणम् ॥
 स तेभ्यः प्रददावन्नं सृष्टं बहुतरं बुधः ।
 सर्वे बुभुजिरे विप्रा निर्विशङ्केन चेतसा ॥
 गते च द्वादशे वर्षे कल्पान्त इव शङ्करी ।
 बभूव छष्टिर्महती यथापूर्वमभृज्जगत् ॥
 ततः सर्वे मुनिवराः समामन्त्र्य परस्परम् ।
 महर्षिं गीतमं प्रीतुर्गच्छाम इति वेगतः ॥
 निवारयामास च तान् कञ्चित्कालं यथासुखम् ।
 उषित्वा महृहेऽवश्यं गच्छध्वमिति पण्डिताः ॥
 ततो मायामयीं सृष्ट्वा कृष्णां गांः‡ सर्व एव ते ।
 समीपं प्रापयामासुर्गीतमस्य महात्मनः ॥
 सोऽनुवीक्ष्य कृपाविष्टस्तस्याः संरक्षणोत्सुकः ।
 गीष्टे तां बन्धयामास स्पृष्टमात्रा ममार सा ॥
 स शोकेनाभिसन्तप्तः कार्याकार्यं महासुनिः ।
 न पश्यति स्म सहसा तसृषिं मुनयोऽनुवन् ॥
 गोवध्यैयं‡ द्विजश्रेष्ठ यावत्तव शरीरगा ।
 तावत्तेऽन्नं न भोक्तव्यं गच्छामो वयमेव हि ॥

* आहारमिति B.

† यथापूर्वमभृदिति E, G and H.

‡ कृष्णाङ्गीमिति B. कृष्णां गामिति D.

§ गोवध्यैयं—गोः बध्वा इत्या, क्वपि भावे इती इथादेशे चार्थः ।

* तेनातीऽगुमताः सन्तो देवदारुवनं शुभम्# ।
 जन्मः पापवशनीत्वा† तपश्चतुं यथा पुरा ॥
 स तेषां मायया जातां गोवध्यां गीतमोसुनिः ।
 केनापि हेतुना भ्रात्वा शशापातीवकोपतः‡ ॥
 भविष्यन्ति त्रयीवाद्या महापातकिभिः समाः ।
 बहुशस्त्रे तथा शशापाज्जायमानाः पुनः पुनः ॥
 सर्व्वे संप्राप्य देवेशं शङ्करं विष्णुमव्ययम् ।
 अस्तुवन् लौकिकैः स्तोत्रैरुच्छिष्टा इव सर्व्वगी§ ॥
 देवदेवी महादेवी भक्तानामर्त्तिनाशनौ ।
 कामवृत्त्या महायोगी पापान्नस्नातुमर्हतः ॥
 तदा पार्श्वस्थितं विष्णुं संप्रेक्ष्य वृषभध्वजः ।
 किमेतेषां भवेत्कार्य्यं प्राह पुण्यैषिणामिति ॥
 ततः स भगवान्विष्णुः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
 गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य प्रणतान् हरिः॥ ॥
 न वेदवाङ्मै पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर ।
 सङ्गच्छते महादेव धर्मी वेदादिनिर्व्वर्भी ॥

* एवमुक्त्वा सुनिवरं गीतमं तपसां निधिमिति D.

† नीता इति B and D.

‡ कोपन इति B.

§ उच्छिष्टैरिव सर्व्वगैरिति D.

॥ प्रथमो हरिर्गिति A, E and H.

॥ विनियंथो इति B.

तथापि भक्तः*वाक्स्त्व्याद्रुच्यितव्या महेश्वर ।
 अस्माभिः सर्व एवैते गन्तारो नरकानपि ॥
 तस्माद्भिः† वेदवाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् ।
 विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यामीः‡ वृषध्वज ॥
 एवं सम्बोधितो रुद्री माधवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
 कापालं नाकुलं§ वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ।
 खट्वा तानाहृण निर्वेदाः कुर्वीणाः शास्त्रचोदितम् ।
 पतन्तो नरके घोरि बहून् कल्पान् पुनः पुनः ॥
 जायन्ती॥ मानुषे लोके क्षीणपापचयास्ततः ।
 ईश्वराराधनबलाद्ब्रह्मं सुकृताङ्गतिम् ॥
 वर्त्तध्वं मत्प्रसादेन नान्यथा निष्कृतिर्हि वः ॥
 एवमीश्वरविष्णुभ्यां चोदितास्ते महर्षयः ।
 आदेशं प्रत्यपद्यन्त शिवस्यासुरविद्धिषः ॥
 चक्रुस्तेऽन्यानि शास्त्राणि तत्र तत्र रताः पुनः ।

* भक्ता इति II.

† तस्मादे इति B.

‡ करिष्याम इति B.

§ साकुलमिति A, D, E and II.

¶ तावत्परिति B. तान्याह इति E, G and H.

॥ जायन्ते इति B. जायन्त इत्यत्र शब्दार्थः ।

शिथानध्यापयामासुर्दुर्गयित्वा फलानि च ॥
 मोहापसदनं* लोकमवतीर्थं महीतले ।
 चकार शङ्करो भिक्षां हितार्थैषां द्विजैः सह ।
 कपालमालाभरणः प्रेतभस्त्रावगुण्डितः ।
 विमोहयँक्षीकामिमं जटामण्डलमण्डितः ॥
 निक्षिप्य पार्वतीन्देवीं विष्णावमिततेजसि ।
 नियोज्य भगवान्बुद्धो भैरवं दुष्टनियहे ।
 दत्त्वा नारायणे देव्यानन्दनं† कुलनन्दनम् ॥
 संस्थाप्य तत्र च गणान्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥
 प्रस्थिते च महादेवे विष्णुर्विश्वतनुः स्वयम् ।
 स्त्रीरूपधारी नियतं सेवते स्म महेश्वरीम् ॥
 ब्रह्मा हुताशनः शक्रो यमोऽन्ये सुरपुंगवाः ।
 सिषेविरे महादेवीं स्त्रीरूपं शोभनङ्गताः ॥
 नन्दीश्वरश्च भगवान् शम्भोरत्यन्तवल्गवः ।
 द्वारदेशे गणाध्यक्षी यथापूर्वमतिष्ठत ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दैत्यो ह्यन्धकोनाम दुर्मतिः ।
 आहर्तुकामो गिरिजामाजगामाथ मन्दरम् ॥
 सम्प्राप्तमन्थकं दृष्ट्वा शङ्करः कालभैरवः‡ ।
 न्यषेधयदमेयात्मा कालरूपधरो हरः ॥

* मोहयन् इमं लोकमिति D. मोहाय स इमं लोकमिति E and H.

† देवीं नन्दनमिति E and H.

‡ कालधीहित इति B.

तयोः समभवद्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ।
 शूलनीरसि तन्दैत्यमाजघान वृषध्वजः ॥
 ततः सहस्रशो दैत्याः संहस्ताम्बकसन्निताः* ।
 मन्दीश्वरादयो† दैत्यैरन्धकैरभिनिर्जिताः ॥
 घण्टाकर्णो मेघनादश्छेद्यश्छतापनः ।
 विनायको मेघवाहः सोमनन्दी च वैद्युतः‡ ।
 सर्वेऽम्बकन्दैत्यवरं सम्प्राप्यातिबलान्विताः ।
 युयुधुः शूलशत्रुवृष्टिगिरिकूटपरश्वधैः ॥
 भ्रामयित्वा तु हस्ताभ्यां गृहीत्वा चरणद्वये ।
 दैत्येन्द्रेणातिबलिना क्षिप्तास्ते शतयोजनम् ॥
 ततोऽम्बकनिच्छेष्टा ये§ शतशोऽथ सहस्रशः ।
 कालसूर्यप्रतीकाशा भैरवश्चाभिदुद्रुःण ॥
 हा ह्रिति॥ शब्दः सुमहान् बभूवातिभयङ्करः ।
 युयुधे भैरवो देवः** शूलमादाय भैरवम्†† ॥
 दृष्ट्वान्धकानां सुबलं दुर्जयन्निर्जिता हरः ।

* देव्यः सप्तर्षीम्बकसंनितामिति B.

† मन्दिश्वरादय इति B.

‡ विष्णो पतिरिति B.

§ निच्छेष्टास्ते इति B.

¶ भैरवन्धमिदुद्रुवृष्टिरिति B.

॥ अक्षीति इति E, G and H.

** चद्र इति B. .

†† भीषणमिति B.

*जगाम शरणन्देवं वासुदेवमजं विभुम् ॥
 सोऽसृजद्भगवान्विष्णुर्देवीनां शतमुत्तमम् ।
 देवीपार्श्वस्थितो देवो विनाशाय सुरद्वेषाम् ॥
 तदान्धकासहस्रान्तु देवीभिर्यमसादनम्* ॥
 नीतं केशवमाहात्म्यास्त्रीलयैव रणाजिरे ॥
 दृष्ट्वा पराहतं सैन्यमन्धकोऽपि महासुरः ।
 परासुखी रणात्तस्मात्प्रलायत महाजवः ॥
 ततः क्रीडां महादेवः कृत्वा द्वादशवार्षिकीम् ।
 द्विंशत्य भक्तलोकानामाजगामाथ मन्दरम्† ॥
 सम्प्राप्तमीश्वरं ज्ञात्वा सर्वेषु गणेश्वराः ।
 समागम्योपतिष्ठन्त भानुमन्तमिव द्विजाः ॥
 प्रविश्य भवनं‡ पुण्यमयुक्तानां दुरासदम् ।
 ददर्श नन्दिनन्देवं भैरवं केशवं शिवः ॥
 प्रणामप्रवणं देवं सोऽनुगृह्णाथ नन्दिनम् ।
 प्रीत्येनं पूर्वमीशानः§ केशवं परिषष्वजे ॥
 दृष्ट्वा देवो महादेवीं प्रीतिविस्फारितेक्षणाम्¶ ॥

* सदनमेव सादनं, स्त्रायं षष् ।

† जगाम सच मन्दरमिति B.

‡ सुवनमिति E and H.

§ चात्राय सूर्यमीशान इति B.

¶ दृष्ट्वा देवो महादेवीं प्रीतिविस्फारितेक्षणाम् इति B.

प्रणतः* शिरसा तस्याः† पादयोरीश्वरस्य च ॥
 न्यवेद्यज्जयन्तस्मै शङ्करायाथ शङ्करः ।
 भैरवी विष्णुमाहात्म्यम्प्रतीतः‡ पार्श्वगीऽभवत् ॥
 श्रुत्वा तं विजयं शश्विर्कमङ्केशवस्य च ।
 समास्ते भगवानीयो देव्या सह वरासने ॥
 ततो देवगणाः सर्वे मरीचिप्रमुखा द्विजाः ।
 आजग्मुर्मन्दरन्द्रष्टुं देवदेवं त्रिलोचनम् ॥
 येन तद्विजितं पूर्वन्देवीनां शतमुत्तमम् ।
 समागतन्दैत्यसैन्यमीशदर्शनकाङ्क्षया§ ॥
 दृष्ट्वा वरासनासीनन्देव्या चन्द्रविभूषणम् ।
 प्रणिसुरादराद्देव्या गायन्ति स्नातिलालसाः ॥
 प्रणिसुगिरिजां देवीं वामपार्श्वे पिनाकिनः ।
 देवासनगतान्देवीं नारायणमनीमयीम् ॥
 दृष्ट्वा सिंहासनासीनन्देव्या नारायणं तथा ।
 प्रणम्य देवमीशानं पृष्ठवत्यो वराङ्गनाः ॥

कन्या जन्तुः ।

कस्त्वं विभ्राजसे काम्या केयम्बाला रविप्रभा ।

• नामास इति B and D.

† तस्य इति B, E and H.

‡ प्रणत इति B.

§ वाञ्छया इति B.

- क्वी न्वयन्भाति वपुषा पङ्कजायतलोचनः* ॥
 निशम्य तासां वचनं वृषेन्द्रवरवाहनः ।
 व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः ॥
 अयन्नारायणो गौरी जगन्नाता सनातनः ।
 विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
 न मे विदुः परन्तत्त्वं देव्याश्च† न महर्षयः ।
 एकोऽयं वेदविश्वात्मा‡ भवानी विष्णुरेव च ॥
 अहं हि निस्पृहः शान्तः केवलोनिष्परिग्रहः ।
 मामेव केशवं प्राहुर्लक्ष्मीं देवीमथाम्बिकाम् ॥
 एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
 कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिसुक्तिफलप्रदः ॥
 भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्त्ता कालरूपपृक् ।
 स्रष्टा पाता§ वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
 कूटस्थो ह्यसरो व्यापी योगी नारायणोऽव्ययः॥
 तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
 सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
 शान्ता सत्वा सदानन्दा परम्बदमिति श्रुतिः ॥

* क्वीन्विपन्भाति वपुषा पङ्कजायतलोचना इति G. का त्वयं भाति वपुषा इति II.

† देवाया इति B.

‡ देवदेवात्मा इति B.

§ धाता इति B.

॥ नारायणः स्रष्टमिति. B.

अस्याः सर्वमिदञ्चातमत्रैव लयमेष्यति ।
 एषैव सर्वभूतानाङ्गतीनामुत्तमा गतिः ॥
 तथाहं सङ्गतो देव्या केवली निष्कलः परः ।
 पश्चाम्यशेषमेवाहं* परमात्मानमव्ययम् ॥
 तस्मादनादिमद्वैतं विष्णुमात्मानमीश्वरम् ।
 एकमेव विजानीथ ततो यास्यथ निर्वृतिम् ॥
 मन्यन्ते विष्णुमव्यक्तमात्मानं श्रद्धयान्विताः ।
 ये भिन्नदृष्ट्या चेशानं पूजयन्तो न मे प्रियाः ॥
 द्विषन्ति ये जगत्सूतिं मोहिता रौरवादिषु ।
 पच्यमाना न मुच्यन्ते कल्पकीटिशतैरपि ॥
 तस्मादशेषभूतानां रक्षकोविष्णुरव्ययः ।
 यथावदिह विज्ञाय ध्येयः सर्वापदि प्रभुः ॥
 श्रुत्वा भगवतोवाक्यं देवाः सर्वे गणेश्वराः† ।
 नेमुर्नारायणं देवन्देवीं च हिमशैलजाम् ॥
 प्रार्थयामासुरीशाने भक्तिं भक्तजनप्रिये ।
 भवानीपादयुगले नारायणपदाम्बुजे ॥
 ततो नारायणन्देवङ्गणेशा मातरोऽपि च ।
 न पश्यन्ति जगत्सूतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥
 तदन्तरे महादैव्यो ह्यन्धकोमन्मथान्धकः ।
 मोहितो गिरिजान्देवीमाहर्त्तुङ्गिरिमाययी ॥

* मेवद्विमिति B.

† देव्यः सर्वगणेश्वरा इति B.

• अध्वानन्तवपुः श्रीमान्योगी नारायणोऽमलः ।

तत्रैवाविरभूहैत्यैर्युक्ताय पुरुषोत्तमः ॥

कृत्वाथ पार्श्वे भगवन्तमीशे

युक्ताय विश्वङ्गणदेवमुख्येः ।

शिलादपुत्रेण च मातृकाभिः

सकालरुद्रेऽपि जगाम देवः ॥

त्रिशूलमादाय क्रयानुकल्पं

स देवदेवः प्रययौ पुरस्तात् ।

तमन्वयुस्ते गणराजवर्या-

जगाम देवोऽपि सहस्रबाहुः ॥

रराज मध्ये भगवान् सुराणां

विवाहना वारिजपर्शवर्षः ।

तदा सुमेरोः शिखराधिरूढ-

स्त्रिलोकदृष्टिर्भगवानिवाकः ॥

जयन्ननादिर्भगवानमेयो*

हरः† सहस्राकृतिराविरासीत् ।

त्रिशूलपाणिर्गगने सुघोषः

पपात देवोपरि पुष्पदृष्टिः ॥

समागतं वीक्ष्य गणेशराजं

समाहृतं दैत्यरिपुं गणेशैः ।

* जयन्ननादिर्भगवानमेय इति B and G. जगन्नादिर्भगवानमेय इति E and H.

† हर इति E and H.

युयोध शक्रेण समाटकाभि-
 गणैरश्वैरभरप्रधानैः ॥
 विजित्य सर्वानपि बाहुवीर्यात्
 स संयुगे शश्वरनन्तधामा ।
 समाययौ यत्र सकालरुद्रो-
 विमानमारुह्य विहीनसत्त्वः ॥

दृष्ट्वात्थकं समायान्तं भगवान् गरुडध्वजः ।
 व्याजहार महादेवं भैरवं भूतिभूषणम् ॥
 हन्तुमर्हसि दैत्येशमन्थकं लोककण्ठकम् ।
 त्वास्मृते भगवान् शक्तो हन्ता नान्योऽस्य विश्वते ॥
 त्वं हर्त्ता सर्वलोकानां कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः ।
 स्तूयते विविधैर्मन्त्रैर्वेद्विन्निर्विचक्षणैः* ॥
 स वासुदेवस्य वचो निशम्य भगवान् हरः ।
 निरीक्ष्य विष्णुं हनने दैत्येन्द्रस्य मतिन्दधौ ॥
 जगाम देवतानीकङ्गणानां हर्षवर्षेणम्† ।
 सुवन्ति भैरवन्देवमन्तरीचचरा जनाः ॥
 जयानन्त महादेव कालमूर्त्ते सनातन ।
 त्वमग्निः सर्वभावानामन्मस्तिष्ठसि सर्वगः‡ ॥

* सुता स विविधैरिति D.

† हर्षसुषुप्तप्रति A.

‡ सर्वभूतानामन्तरिक्षं नियम इति B.

त्वमन्तकोः* लोकाकर्त्ता त्वन्धाता हरिरव्ययः ।
 त्वं ब्रह्मा त्वं महादेवस्त्वन्धाम परमं पदम् ॥
 श्रीकारमूर्त्तियोगात्मा† त्रयीनेत्रस्त्रिलोचनः ।
 महाविभूतिर्विश्वेशो‡ जयानन्तजगत्पते§ ॥
 ततः कालाग्निद्वेष्टोऽसौ गृहीत्वान्धकमीश्वरः ।
 त्रिशूलाग्नेषु विन्यस्य प्रननर्त्त सताङ्गतिः ॥
 दृष्ट्वान्धकन्देवगणाः शूलप्रोतं पितामहः ।
 प्रपेसुरीश्वरं देवं भैरवभावभोचनम् ॥
 असुवन्मनयः सिद्धा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ।
 अन्तरीचेऽश्वरःसद्वाणं नृत्यन्ति स्म मनोहराः ॥
 संस्थापितोऽथ शूलाग्ने सोऽन्धको दग्धकिल्बिषः ।
 उत्पन्नाखिलविज्ञानसुष्टाव परमेश्वरम् ॥ ॥

अन्धक उवाच ।

नमामि मूर्ध्ना भगवन्तमेकं
 समाहितोऽयं विदुरीयतत्त्वम् ।
 पुरातनं पुण्यमनन्तरूपं

* त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार इति B.

† श्रीकारमूर्त्तिरोगात्मा इति B.

‡ देवेश इति B.

§ जयाग्नेवजगत्पते इति B.

¶ अन्तरीचेऽश्वरस्यः सन्धा इति B.

॥ पुरुषोत्तममिति B.

कालं कविं योगवियोगहेतुम् ॥
 दंष्ट्राकरालं दिवि नृत्यमानं*
 हुताश्वक्लं ज्वलनार्करूपम् ।
 सहस्रपादाक्षिशिरोभियुक्तं
 भवन्तमेकं प्रणमामि रुद्रम् ॥
 जयादिदेवामरपूजिताङ्गे
 विभागहीनामस्तत्स्वरूप ।
 त्वमग्निरेको बहुधाभिपूज्यो
 वाङ्मादिभेदैरखिलात्मरूपः ॥
 त्वामेकमाहुः पुरुषं पुराण-
 मादित्यवर्णन्तमसः परस्तात् ।
 त्वं पश्यसीदं परिपास्यजस्रं
 त्वमन्तको योगिगणानुजुष्टः† ॥
 एकोऽन्तरात्मा बहुधा निविष्टो
 देहेषु देहादिविशेषहीनः‡ ।
 त्वमात्मतत्त्वं परमात्मशब्दं§
 भवन्तमाहुः शिवमेव केचित् ॥
 त्वमन्तरं ब्रह्म परं पवित्र-

* दंष्ट्राकरालश्च विनर्तमानमिति A. नृत्यमानमित्यत्र चार्धमात्मनेपदम् ।

† अनुसृष्ट इति E and H.

‡ इतः परं B पुनश्चै त्वमित्युप इति श्लोकः पठितः ।

§ परमात्मभूतमिति B.

मानन्दरूपं प्रणवाभिधानम् ।
 त्वमीश्वरो वेदविदां प्रसिद्धः*
 स्वायम्भुवोऽशेषविशेषहीनः ॥
 त्वमिन्द्ररूपो वरुणोऽग्निरूपो
 हंसः प्राणो मृत्युरन्तोऽसि यज्ञः† ।
 प्रजापतिर्भगवानेकरूपो‡
 नीलश्रीवः स्तूयसे वेदविद्भिः ॥
 नारायणस्त्वं जगतामनादिः§
 पितामहस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 वेदान्तगुह्योपनिषत्सु गीतः
 सदाशिवस्त्वं परमेश्वरोऽसि ॥
 नमः परस्मै तमसः परस्ता-
 त्परात्मने॥ पञ्चनवान्तराय॥ ।
 त्रिशक्त्यतीताय निरञ्जनाय
 सहस्रशक्त्यासनसंस्थिताय ॥

* वेदपदेऽप्यसिद्ध इति B.

† ऽधियज्ञ इति E and H. मृत्युमन्तासि यज्ञ इति D.

‡ भगवानेकरूप इति A, D, E and H.

§ जगतामनादिरिति B.

॥ तमसः परस्तात् परात्मने पञ्च इति G पुनश्चै नास्ति ।

॥ पञ्चनवान्तराय—पञ्च नम च षतुर्दश इत्यर्थः; चान्तरायि चवकाशाः यस्य ततो-
 ज्ञाय षतुर्दशशोकाव्यापिने इत्यर्थः । पञ्चपदान्तराय इति B. पञ्चपरान्तराय इति D.
 नमः परस्मै च परान्तराय इति E and H.

त्रिमूर्त्तयेऽनन्तपदाममूर्त्ते
 जगन्निवासाय जगन्मयाय* ।
 नमो जनानां हृदि संस्थिताय
 ऋषीन्द्रहाराय नमोऽस्तु तुभ्यम् ॥
 सुनीन्द्रसिवाश्रितपादपद्म
 ऐश्वर्यधर्मासनसंस्थिताय ।
 नमः परान्ताय भवोद्भवाय
 सहस्रचन्द्रार्कसहस्रमूर्त्तये ॥
 नमोऽस्तु सोमाय सुमध्यमाय
 नमोऽस्तु देवायः‡ हिरण्यवाही ।
 नमोऽग्निचन्द्रार्कविलोचनाय§
 नमोऽम्बिकायाः पतये ऋद्धाय¶ ॥
 नमोऽस्तु गुह्याय गुह्यान्तराय
 वेदान्तविज्ञानविनिश्चिताय ।
 त्रिकालहीनामलधामधाम्ने
 नमो महेश्याय नमः शिवाय ॥

* B, D, E, G, H पुस्तकेषु "नमो उलाटापितलोचनाय" इत्यधिकं दृश्यते ।

† सहस्रचन्द्रार्कविलोचनाय इति B.

‡ ते देव इति B.

§ नमोऽग्निचन्द्रार्कविलोचनाय इति पाठः B पुस्तके नास्ति ।

¶ नमोऽम्बिकायाः इत्यारभ्य गुह्यान्तराय इत्यन्तं B, E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

गुह्या मनीषा चत्वरस एकामः यज्ञ मनीषिणाम् चत्वरस इत्यर्थः ।

एवं स्तुतः सः भगवान् शूलापादवतार्थं तम् ।
 तुष्टः प्रीवाच हस्ताभ्यां स्पृष्ट्वा च परमेश्वरः ॥
 प्रीतोऽहं सर्वथा दैत्य स्तवेनानेन साम्प्रतम् ।
 सम्प्राप्य गाणपत्यं मे सन्निधाने सदा वसन् ॥
 अरोगच्छिन्नसन्देहो देवैरपि सुपूजितः ।
 नन्दीश्वरस्यानुचरः सर्वदुःखविवर्जितः ॥
 एवं व्याहृतमात्रे तु देवदेवेन देवताः ।
 गणेश्वरं महादैत्यमन्धकं देवसन्निधौ ।
 सहस्रसूर्यसङ्काशं त्रिनेत्रं चन्द्रचिह्नितम् ।
 नीलकण्ठं जटामीलिं शूलासक्तं महाकरम् ।
 दृष्ट्वा तन्मुष्टुवुर्दैत्यमाश्चर्यं परमङ्गताः ।
 उवाच भगवान्विष्णुर्देवदेवं अयन्निव ॥
 स्थाने तव महादेव प्रभावः पुरुषो महान् ।
 नेषते प्रातिजान्ः दीषान् गृह्णाति च गुणानपि ॥
 इतीरितोऽथ भैरवो गणेशदेवपुङ्गवः § ।
 सकेशवः सहान्धको जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
 निरीक्ष्य देवमागतं स शङ्करः सहान्धकम् ।
 समाधवं समाह्वयं जगाम निर्वृतिं हरः ॥

* एवं सुवल्गिति B.

† वधामर इति B.

‡ ज्ञानशक्ति B.

§ गणेशो देवः, शङ्करेति D. गणेशः इति E and H.

प्रगृह्य पाणिनेश्वरी हिरण्यलीचनाम् ।
 जगाम यत्र शैलजा विमानमीशवक्त्रभा ॥
 विलोक्य सा समागतं पतिश्ववार्त्तिहारिणम्* ।
 उवाच† सान्धकं सुखं प्रसादमन्धकम्प्रति ॥
 अथान्धको महेश्वरीं ददर्श देवपार्श्वगाम् ।
 पपात दण्डवत् चित्तौ ननाम पादपद्मयोः ॥
 नमामि देववक्त्रभामनादिमद्विजामिमाम् ।
 यतः प्रधानपूरुषौ निवृन्ति याखिलञ्चगत् ॥
 विभाति या शिवासने शिवेन साकमव्यया ।
 हिरण्ययेऽतिनिर्झले नमामि तां द्विमाद्विजाम्‡ ॥
 यदन्तराखिलञ्चगज्जगन्ति यान्ति सङ्घयम् ।
 नमामि यत्र तासुमामशेषदोषवर्जिताम्§ ॥
 न जायते न हीयते न वर्धते च तासुमाम् ।
 नमामि तां गुणातिगाङ्गिरीशपुत्रिकामिमाम् ॥
 चमस्व देवि शैलजे कृतं मया विमोहितम् ।
 सुरासुरैर्नमस्कृतं नमामि ते पदाब्जम् ॥
 इत्थं भगवती देवी भक्तिसन्धेः पार्ष्वती ।

* भवश्ववार्त्तिहारिणमिति B.

† उवाचपति B.

‡ नमामि तामिमाममामिति B.

§ सुरासुरैर्नमस्कृतमिति. B., E and H.

¶ तत्पदमशेषदोषवर्जितमिति E and H.

- संसृता दैत्यपतिना पुत्रत्वे जगृहेऽन्वकम् ॥
 ततः स मातृभिः सार्धं भैरवो रुद्रसम्भवः ।
 जगाम त्वान्नया शश्वोः पातालं परमेश्वरः ॥
 यत्र सा तामसी विष्णोर्मूर्त्तिः संहारकारिका ।
 समास्ते हरिरव्यक्तो नृसिंहाकृतिरीश्वरः ॥
 ततोऽनन्ताकृतिः शश्वुः शेषेणापि सुपूजितः ।
 कालान्निरुद्रो भगवान् युयोजात्मानमात्मनि ॥
 युञ्जतस्तस्य देवस्य सर्वा एवाथ मातरः ।
 बुभुक्षिता महादेवं प्रणम्याहुस्त्रिलोचनम् ॥

मातर ऊचुः ।

बुभुक्षिता महादेव त्वमनुष्णातुमर्हसि* ।
 त्रैलोक्यं भक्षयिष्यामी नान्यथा त्वतिरस्ति नः ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं मातरो विष्णुसम्भवाः ।
 भक्षयाञ्चक्रिरे सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 ततः स भैरवो देवो नृसिंहवपुषं हरिम् ।
 दध्नी नारायणन्देवं† प्रणम्य च कृताञ्जलिः ॥
 उभेयचिन्तितं ज्ञात्वा क्षणात्प्रादुरभूहरिः ।
 विज्ञापयामास च तं भक्षयन्तीह मातरः ।

* त्वनुष्णा दीयतां त्वया इति B.

† इतः परं “प्रणम्य च कृताञ्जलिः उभेयचिन्तितं ज्ञात्वा” इति पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

निवारयाशु* त्रैलोक्यं त्वदीया भगवन्निति ॥
 संसृता विष्णुना देव्यो नृसिंहवपुषा पुनः ।
 उपतस्थुर्गृह्णादेवं नरसिंहाकृतिं ततः† ॥
 सन्ध्याय सन्निधिं विष्णोः सर्वाः संहारकारिकाः ।
 प्रददुः शश्ववे शक्तिं भैरवायातितेजसे ॥
 अपश्यंस्ता जगत्कृतिं नृसिंहमतिभैरवम् ।
 चणादेकत्वमापन्नं शेषाद्विष्णुपि मातरः ॥
 व्याजहार हृषीकेशो धे भक्ताः शूलपाणये ।
 ये च मां‡ संस्मरन्तीह पालनीयाः प्रयत्नतः ॥
 ममैव मूर्त्तिरतुला सर्वसंहारकारिका ।
 महेश्वराङ्गसम्भूता§ भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥
 अनन्तो भगवान् कालो द्विधावस्था ममैव तुषा ।
 तामसी राजसी मूर्त्तिर्देवदेवस्तुमुंखः ॥
 सोऽहं॥ देवो दुराधर्षः कालो लोकप्रकालनः ।
 भवयिष्यामि कल्पान्ते रौद्रेण** निखिलं जगत् ॥

* विनाशयतीति A, E and H.

† नरसिंहाकृतिश्च तमिति B.

‡ धे चर्म्ममिति E, G, H.

§ महेश्वराङ्गसम्भूतेति B.

¶ शिवश्च च इति B.

॥ सोऽयमिति B.

** भवयिष्यति कल्पान्ते षट्काया इति B.

*या सा विमोहिनी मूर्त्तिर्मम# नारायणाङ्गया ।
 सखीद्रिक्ता जगत्सर्वं† संस्थापयति नित्यदा ॥
 स विष्णुः परमं ब्रह्म‡ परमात्मा परा गतिः ।
 मूलप्रकृतिरव्यक्ता सदानन्देति कथ्यते ॥
 इत्थेवं बोधिता देव्यो विष्णुना विष्णुमातरः ।
 प्रपेदिरे महादेवं तमेव शरणं परम्§ ॥
 एतद्दः कथितं सर्वं मयान्यकनिधूदमम्¶ ।
 माहात्म्यं देवदेवस्य भैरवस्याभितौजसः॥ ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे राजवंशानुसौर्तने वीङ्गमीऽध्यायः ।

-
- * या सा विमोहिनी मूर्त्तिर्मम इति E.
 † जगत्कृत्यमिति B.
 ‡ सखि विष्णुः परं विद्याः इति B.
 § परमिति B.
 ¶ निवर्द्धमिति B.
 ॥ भैरवस्याभितौजस इति B.

सप्तदशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्धके निगृहीते वै प्रक्रादस्य महात्मनः ।
विरोचनो नाम बलीः बभूव नृपतिः सुतः† ॥
देवाञ्जित्वा सदेवेन्द्रान् बह्वन्वर्षाश्महासुरः ।
पालयामास धर्मैश्च वैलोक्यं सचराचरम् ॥
तस्यैवं वर्त्तमानस्य कदाचिद्विष्णुचोदितः ।
सनत्कुमारो भगवान् पुरं प्राप महासुनिः ॥
गत्वा‡ सिंहासनगतो ब्रह्मपुत्रं महासुरः ।
ननामोत्थाय शिरसा प्राञ्चलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि सम्प्राप्तो मे पुरोत्तमम्§ ।
योगीश्वरोऽयं भगवान्यतोऽसौण ब्रह्मविक्रयम् ॥
किमर्थमागतो ब्रह्मन् स्वयन्देवः पितामहः ।
ब्रूहि मे ब्रह्मणः पुत्र किङ्कार्यं करवाण्यहम् ॥
सोऽब्रवीद्भगवान्देवो धर्मयुक्तं महासुरम् ।
द्रष्टुमभ्यागतोऽहं वै भवन्तं भाग्यवानसि ॥

* पुत्र इति B.

† पुरा इति B.

‡ इहा इति B.

§ पुरातन इति B. परात्करमिति D. पुरोत्तमं - पुरेषु उत्तमं सर्वोत्कृष्टपुरमित्यर्थः
वृत्तान्ते चद्रासा इति

¶ भवन्

सुदुर्लभा नीतिरेषा* देत्वानान्दैत्यसत्तम ।
 त्रिलोके धार्मिकी नूनं त्वाष्ट्रयोऽन्वो न विद्यते ॥
 इत्युक्तोऽसुरराजोऽसौ† पुनः प्राह महासुनिम् ।
 धर्माणां परमं धर्मं ब्रूहि मे ब्रह्मवित्तम ॥
 सोऽब्रवीद्भगवान्योगी दैत्येन्द्राय महात्मने ।
 सर्वगुह्यतमं धर्ममात्मज्ञानमनुत्तमम् ॥
 स लब्धा परमं ज्ञानं दत्त्वा च गुह्यदक्षिणाम् ।
 निधाय पुत्रे तद्भ्राज्यं योगाभ्यासरतोऽभवत् ॥
 स तस्य पुत्रो मतिमान्‡ बलिर्नाम महासुरः ।
 ब्रह्मण्यो धार्मिकोऽत्यर्धं विजिग्येऽथ पुरन्दरम् ॥
 कृत्वा तेन महद्युद्धं शक्रः सर्वामरेर्वृतः ।
 जगाम निर्जितो विष्णुन्देवं शरणमच्युतम् ॥
 तदन्तरेऽदितिर्देवी देवमाता सुदुःखिता ।
 दैत्येन्द्राणां वधार्थाय पुत्रो मे स्यादिति स्वयम् ।
 तताप सुमहाघोरं‡ तपोराशिं ततः परम् ।
 प्रपन्ना विष्णुमव्यक्तं शरण्यं शरणं हरिम्॥ ॥

* सुदुर्लभात्यतरेषाच इति D.

† राजन्नु इति B.

‡ भगवानिति A, E and H.

§ सुमहदीरमिति B.

॥ विषमिति A, E and H.

कृत्वा हृत्पद्मकिष्कस्त्री* निष्कलं परमम्पदम् ।
 वासुदेवमनाद्यन्तमानन्दं व्योम केषलम् ॥
 प्रसन्नो भगवान्विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आविर्बभूव योगात्मा देवमातुः पुरो हरिः ॥
 दृष्ट्वा समागतं विष्णुमदितिर्भक्तिसंयुता ।
 भिन्ने कृतार्थमात्मानं तीक्ष्णमास केशवम् ॥

अदितिस्त्वाच ।

जयाशेषदुःखौघनाशैकश्रुती
 जयानन्तमाहात्म्य योगाभियुक्त ।
 जयानादिमध्यान्त विज्ञानमूर्त्ते
 जयाकाशकल्पामलानन्दरूप ॥
 नमो विष्णवे कालरूपाय तुभ्यं
 नमो नारसिंहाय शेषाय तुभ्यम् ।
 नमः कालचद्राय संहारकर्त्रे
 नमो वासुदेवाय तुभ्यं नमस्ते ॥
 नमो विश्वमायाविधानाय तुभ्यं
 नमो योगगम्याय सत्याय तुभ्यम् ।
 नमो धर्मविज्ञाननिष्ठाय तुभ्यं
 नमस्ते वराहाय भूयो नमस्ते ॥
 नमस्ते सहस्रार्कचन्द्राभमूर्त्ते

* किञ्चलनपथे तु रति E and H.

नमो वेदविज्ञानधर्माभिगम्य* ।
 नमो भूधरायाप्रमेयाय तुभ्यं†
 प्रभो विश्वयोनेऽथ भूयो नमस्ते ॥
 नमः शश्ववे सत्यनिष्ठाय तुभ्यं
 नमो हेतवे विश्वरूपाय तुभ्यम् ।
 नमो योगपीठान्तरस्थाय तुभ्यं
 शिवायैकरूपाय भूयो नमस्ते ॥

एवं स भगवान् विष्णुर्विवमाचा‡ जगन्मयः ।
 तोषितश्छन्द्यामास वरेण प्रहसन्निव ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ सा वने वरमुत्तमम् ।
 त्वामिव पुत्रं देवानां हिताय वरये वरम् ॥
 तथास्त्वित्याह भगवान् प्रपन्नजनवल्लभः ।
 दत्त्वा वरानप्रमेयस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 ततो बहुतिथे काले भगवन्तं जनार्दनम् ।
 दधार गर्भं देवानां माता नारायणं स्वयम् ॥
 समाविष्टे हृषीकेशे देवमातुरथोदरम् ।
 उत्पाता जह्निरे घोरौ बलेर्वैरोचनेः पुरे ॥
 निरीक्ष्य सर्वानुत्पातान्द्वैत्येन्द्रो भयविह्वलः ।
 प्रह्लादमसुरं वृक्षं प्रणम्याह पितामहम् ॥

* वेदविज्ञानाय धर्माभिगम्य इति B.

† नमो देवदेवादिदेवाय तुभ्यमिति B.

‡ कृष्णे देवमाता इति B.

बलिहवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ जायन्तेऽस्मिन्पुरान्तरेः ।
 किमुत्पातो भवेत्कार्यमस्माकं किंनिमित्तकः ॥१७
 निशम्य तस्य वचनञ्चिरं ध्वात्वा महासुरः ।
 नमस्कृत्य हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥

प्रज्ञाद् उवाच ।

यो यन्नैरिज्यते विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 दधारासुरनाशार्थं माता तं त्रिदिवीकसाम् ॥
 यस्माद्भिन्नं सकलं भिद्यते योऽस्त्रिलादपि ।
 स वासुदेवो देवानां मातुर्हेहं समाविशत् ॥
 न यस्य देवा जानन्ति स्वरूपं परमार्थतः ।
 स विष्णुरदितिर्हेहं स्त्रैच्छयाद्य समाविशत् ॥
 यस्माद्भवन्ति भूतानि यत्र संयान्ति संचयम् ।
 सोऽवतोर्यो महायोगी पुराणपुरुषो हरिः ॥
 न यत्र विद्यते नामजात्वादिपरिकल्पना ।
 सत्तामात्रामरूपोऽसौ विष्णुरंशेन जायतेः ॥
 यस्य सा जगतां माता शक्तिस्तद्वर्धधारिणीऽ ।

• जायन्तेऽस्मिन्पुरे इति B.

† किमुत्पातेर्भवेत्कार्यमस्माकं किंनिमित्तकैरिति D. किमुत्पाता भवेत्कार्य-
 मस्माकं किंनिमित्तका इति E and II.

‡ विष्णुरप्येव जायते इति B, E and II.

§ वर्धयतीति B.

° माया भगवती लक्ष्मीः सोऽवतीर्णा जनार्दनः ॥
 यस्य सा तामसी मूर्त्तिः शङ्करो राजसी तनुः ।
 ब्रह्मा सञ्जायते विष्णुरंशेनैकेन सत्वष्टक्* ॥
 इति सञ्चिन्त्य गोविन्दं भक्तिनम्रेण चेतसा ।
 तमेव गच्छ शरणं ततो यास्यसि निर्वृतिम् ॥
 ततः प्रज्ञादवचनाद्बलिर्वैरोचनिर्हरिम् ।
 जगाम शरणं विश्वं पालयामास धर्मवित् ॥
 काले प्राप्ते महाविष्णुं देवानां हर्षवर्द्धनम् ।
 असूत कश्यपाच्चैनं देवमातादितिः स्वयम् ॥
 चतुर्भुजं विशालाक्षं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ।
 नीलमेघप्रतीकाशं भ्राजमानं त्रिया हतम् ॥
 उपतस्थुः सुराः सर्वे सिंहाः साध्याश्च चारणाः ।
 उपेन्द्र इन्द्रप्रमुखा ब्रह्मा चर्षिगणैर्वृतः ॥
 कृतीपनयनो वेदानध्येष्ट भगवान् हरिः ।
 सदाचारं† भरहाजास्त्रिलोकाय प्रदर्शयन् ॥
 एवञ्च‡ः लौकिकं मार्गं प्रदर्शयति स प्रभुः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 ततः कालेन मतिमान् बलिर्वैरोचनिः स्वयम् ।
 यत्प्रैर्यज्ञेश्वरं विष्णुमर्चयामास सर्व्वगम् ॥

* सत्वष्टदिति B.

† समाचारमिति B, E and H.

‡ एवं हि इति B.

ब्राह्मणान्पूजयामास दत्त्वा बहुतरं धनम् ।
 ब्रह्मर्षयः समाजग्मुर्यज्ञवाटं महात्मनः ॥
 विभ्राय विष्णुर्भगवान् भरद्वाजप्रचोदितः ।
 आस्थाय वामनं रूपं यज्ञदेशमद्यागमत् ॥
 कृष्णाजिनोपवीताङ्गः आषाढेन विराजितः ।
 ब्राह्मणो जटिलो वेदानुश्रितर् सुमहाद्युतिः† ॥
 सम्प्राप्यासुरराजस्य समीपं भिक्षुको हरिः ।
 स्वपादैः क्रमितं देशमयाचत बलिन्क्रिभिः ॥
 प्रस्थास्य चरणौ विष्णोर्बलिर्भावसमन्वितः ।
 आचामयित्वा‡ ऋणारमादाय स्वर्णनिर्मितम् ॥

दास्ये तथेदंश्रवते§ पद्भयं
 प्रीयातु देवो हरिरव्ययाकृतिः ।
 विचिन्त्य देवस्य कारायपद्भवे
 निपातयामास सुशीतलञ्जलम् ॥
 विष्वक्कमे पृथिवीमेव चैता-
 मथान्तरिक्षन्दिवमादिदेवः ।
 व्यपेतरागन्दितिजेश्वरन्तं
 प्रकर्तुंकामः शरणं प्रपन्नम् ॥

• कृष्णाजिनोपवीताङ्ग इति B.

† मन्मथित इति B.

‡ आचमय इति साधु ।

§ ददास्येदंश्रवते इति D.

आत्मन्य लोकाभयमीशपादः
 प्राजापत्याङ्गल्लोकां जगाम ।
 प्रथेसुरादित्यसुष्ठाः सुरेन्द्राः*
 ये तत्र लोके निवसन्ति सिद्धाः ॥
 अथोपतस्थे भगवाननादिः
 पितामहस्तोषयामास विष्णुम् ।
 भित्वा तदण्डस्य कपालमूर्धं
 जगाम दिव्याभरणोऽद्य† भूयः ॥
 अथाण्डमेदान्निपपात शीतंलं
 महाजलं पुण्यकङ्कितं लुष्टम् ।
 प्रवर्त्तिता‡ः चापि सरिद्धरा सा§
 गङ्गेत्युक्ता¶ ब्रह्मणा व्योमसंस्था ॥
 गत्वा महान्तं प्रकृतिं ब्रह्मयोनिं॥
 ब्रह्माण्णमेकं पुरुषं विश्वयोनिम्## ।
 अतिष्ठदीशस्य पदं तदव्ययं
 दृष्ट्वा देवास्तत्र तत्र सुवन्ति ॥

० प्रथेसुरादित्यसुष्ठाः इत्यमिति B.

+ दिव्याभरणातीति B.

‡ प्रवर्त्तते इति B.

§ सरिद्धरा तदेति B.

¶ गङ्गेति नाम्ना ननु इति E and H.

॥ प्रधानमिति B.

विश्वयोनिमिति B.

षालीक्य तं पुरुषं विश्वकार्यं
 महान् बलिर्भक्तियोगेन विष्णुम् ।
 ननाम नारायणमेकमव्ययं
 स्वचेतसा यं प्रणमन्ति वेदाः ॥
 तमब्रवीद्भगवानादिकर्ता
 भूत्वा पुनर्वामनो वासुदेवः ।
 ममैव दैत्याधिपतेऽधुनेदं
 लोकात्रयं भवता भावदत्तम् ॥
 प्रणम्य मूर्ध्ना पुनरेव दैत्यो
 निपातयामास जलं कराग्रे ।
 दास्ये तवात्मानमनन्तधास्त्रे
 त्रिविक्रमायामितविक्रमाय ॥
 प्रष्टुञ्च सूनीरपि सम्प्रदत्तं
 प्रक्रादसूनीरथ शङ्खपाणिः ।
 जगाद् वश्यं* जगदन्तरात्मा
 पातालमूलं प्रविशेति भूयः ॥
 समास्यतां भवता तत्र नित्यं
 भुक्त्वा भोगान्देवतानामलभ्यान् ।
 ध्यायस्व† मां सततं भक्तियोगा-
 त्रवेक्ष्यसे कल्पदाहे पुनर्माम् ॥

* दैत्यमिति B. .

† ध्यायस्वेति चापेनात्मनेपदम् ।

* उक्तैव दैत्वसिंहं तं विष्णुः* सत्वपराक्रमः ।
 पुरन्दराय त्रैलोक्यं हृदी जिष्णुवृत्तक्रमः ॥
 संसुवन्ति महायोगं सिद्धा देवैर्भिकिन्नराः ।
 ब्रह्मा शक्तोऽथ भगवानुद्रादित्वमरुद्वयाः ॥
 क्लृप्तदद्भुतं कर्म विष्णुर्वामनरूपधृक् ।
 पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवान्तरधीयत ॥
 सोऽपि दैत्यवरः श्रीमाग्पातालं प्राप नोदितः ।
 प्रह्लादेनासुरवरैर्विष्णुभक्तसु तत्परः ॥
 षड्च्छिष्टिष्णुमाहात्म्यं भक्तियोगमनुत्तमम् ।
 पूजाविधानं प्रह्लादं तदाहासौ चकार सः ॥
 अथ रथचरणं सशङ्कपाणिं†
 सरसिजलोचनमीशमप्रमेयम् ।
 शरणमुपययौ स भावयोगा-
 त्प्रणयगतिं प्रणिधाय कर्मयोगम् ॥
 एष वः कथितो विप्रा वामनस्य पराक्रमः ।
 स देवकार्याणि सदा करोति पुरुषोत्तमः ॥‡

इति श्रीकृष्णपुराणे चित्रितमचरिते सप्तदशोऽध्यायः ।

* सिंहस्तु विष्णुरिति B. सिंहं तं जिष्णुरिति E and H.

† रथचरणात्मशङ्कपाणिमिति B.

‡ एष श्लोकः E, G, H पुस्तकेषु न दृश्यते ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

बलिः पुत्रशतं त्वासीन्नहाबलपराक्रमम् ।
 तेषां प्रधानो द्युतिमान्वाणो नाम महाबलः* ॥
 सोऽतीव शङ्करे भक्तो राजा राज्यमपालयत् ।
 त्रैलोक्यं वशमानीय बाधयामास वासवम् ॥
 ततः शक्रादयो देवा गत्वोद्युः क्षत्तिवाससम् ।
 त्वदीयो बाधते ह्यस्मान्वाणो नाम महासुरः ॥
 व्याहृती देवतेः सर्वैर्द्वैतदेवो महेश्वरः †
 ददाह वाणस्य पुरं शरैरेकेन लीलया ॥
 दह्यमाने पुरे तस्मिन्वाणो रुद्रं त्रिशूलिनम् ।
 ययौ शरणमीशानङ्गोपतिं नीललोहितम् ॥
 मूर्धन्याधाय तस्मिन् शशाङ्गं शशाङ्गं रागवर्जितः ‡
 निर्गत्य तु पुरात्तस्मात्तुष्टाव परमेश्वरम् ॥
 संसृतो भगवानीशः शङ्करो नीललोहितः ।
 गाणपत्येन वाणं तं योजयामास भावतः ॥
 अथैवञ्च॑ दनोः पुत्रास्ताराद्याद्यातिभीषणाः § ।

* महाबलपराक्रम इति A, E and H. महासुर इति D.

† भीतिवर्जित इति B.

‡ शशाङ्गवदिति B.

§ ताराद्यासु विभीषणा इति B.

* तारस्तथा शम्बरश्च कपिलः शङ्करस्तथा* ।
 स्वर्भानुर्वृषपर्वा च प्राधान्येन प्रकीर्त्तिताः† ॥
 सुरसायाः सहस्रान्तु सर्पाणामभवद्विजाः ।
 अनेकशिरसां तद्वत्खेचराणां महात्मनाम् ॥
 अरिष्टा जनयामास गन्धर्वाणां सहस्रकम् ।
 अनन्ताद्या महानागाः काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 ताम्ना च जनयामास षट् कन्या हिजपुङ्गवाः ।
 शुक्लीं श्येनीञ्च भासीञ्च सुग्रीवां‡ ः ग्रन्थिकां शुचिम् ॥
 गास्तथा जनयामास सुरभिर्महिषीस्तथा ।
 इरा§ वृक्षलतावल्लीदणजातीश्च सर्व्वशः ।
 तथा वै यच्चरणांसि सुनिरम्बरसस्तथा ।
 रक्षीगणं क्रोधवशाज्जनयामास सप्तमाः ॥
 विनतायाश्च पुत्री ही प्रख्याती गरुडारुणी ।
 तयोश्चण गरुडो धीमान्तपस्तन्ना सुदुश्चरम् ।
 प्रसादाच्छूलिनः प्राप्तो वाहनत्वं हरेः स्वयम् ॥
 आराध्य तपसा देवं॥ महादेवं तथारुणः ।

* सचरसथा इति B.

† प्रतिष्ठिता इति B.

‡ सुग्रीवोमिति B.

§ तारा इति B.

¶ तथोक्तु इति B.

॥ चद्रमिति B.

सारथे कल्पितः पूर्वं प्रीतिनाकस्य शम्भुना ॥
 एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् ऋग्वेदतां पापनाशनम् ॥
 सप्तविंशसुताः प्रीताः सोमपत्नयश्च सुव्रताः ।
 अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानां ह्यनेकशः* ॥
 बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः† ॥
 तददङ्गिरसः श्रेष्ठाः‡ ऋषयो वृषसत्कृताः§ ॥
 ह्यशाम्भस्य तु देवर्षेर्द्वैवः प्रह्वरणः सुतः¶ ॥
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ।
 मन्वन्तरेषु नियतन्तुष्यकार्यैः स्वनामभिः ॥

इति श्रीऋग्वेदपुराणे ब्रह्मानुकीर्तनेऽष्टादशोऽध्यायः ।

—:—

जनविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासन्तानकारणात् ।
 कश्यपः पुत्रकामस्तु चचार सुमहत्तपः ॥

* मपत्यानौह षोडश इति B.

† सुता इति B.

‡ पुत्रा इति B.

§ ब्रह्मसत्कृता इति B.

¶ वैवस्वहरणाः सुता इति B.

* तस्मैवन्तपतीऽत्यर्घं प्रादुर्भूती सुताविमी ।
 वक्षरवासितसैव तावुभी ब्रह्मवादिनी ॥
 वक्षरावैध्रुवो* अग्ने रैभ्यश्च† सुमहाययाः ।
 रैभ्यस्य‡ जग्निरे शूद्राः§ पुत्रा सुतिमतां वराः ॥
 च्यवनस्य सुता भार्याण नैध्रुवस्य महात्मनः ।
 सुमेधा जनयामास पुत्रान्मै कुण्डपायिनः॥ ॥
 अस्मितस्यैकपर्षायां** ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ।
 नाम्ना वै देवस्यः पुत्रो योगाचार्यो महातपाः ॥
 ग्राण्डिष्यः परमः†† श्रीमान् सर्व्वतत्पार्थविष्णुचिः‡‡ ।
 प्रसादात्पार्वतीस्यस्य योगसुक्तामवाप्तवान्§§ ॥
 ग्राण्डिष्यो नैध्रुवो रैभ्यः॥॥ त्रयः पुत्रास्तु काश्यपाः ।

● वक्षरावै ध्रुव इति B.

† वैद्यश्च इति B.

‡ वैद्यस्य इति B.

§ वैद्या इति B.

॥ पयोति B.

॥ ग्राजिन इति B.

●● वर्षावामिति B.

†† ग्राण्डिष्यानां पर इति B.

‡‡ विष्णुषी इति B.

§§ योगसुक्तामवाप्तवामिति B.

॥॥ वैद्य इति B.

नरप्रकृतयोः विप्रा पुलस्त्यस्य वदामि वः ॥
 ढणविन्दोः सुता विप्रा नाम्ना ऐलविला स्मृता ।
 पुलस्त्याय तु राजर्षिस्ताङ्गान्यां प्रत्यपादयत् ॥
 ऋषिस्त्वैलविलस्तस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
 तस्य पद्मस्यतस्तसु पौलस्त्यकुलवर्षिकाः ॥
 पुष्पोत्कटा च वाकाः† च कौकसीः‡ देववर्षिणी§ ।
 रूपलावण्यसम्पन्नास्तासाञ्च शृणुत प्रजाः ॥
 ज्येष्ठं वैश्रवणन्तस्य सुपुत्रे देववर्षिणी॥
 कौकस्यजनयत्युत्रं रावणं राक्षसाधिपम् ॥
 कुम्भकर्णं सूर्पणखान्तयैव च विभीषणम् ।
 पुष्पोत्कटायजनयत्युत्रान्विश्रवसः शुभान् ॥
 महीदरं प्रहस्तञ्च महापार्श्वं खरन्तथा ।
 कुम्भीनसीन्तथा कन्यां वाकायाः सृजते॥ प्रजाः ॥
 त्रिशिराद्रूषणश्चैव विद्युज्जिह्वो महाबलः ।
 ब्रह्मते क्रूरकर्मणः पौलस्त्या राक्षसा दश ॥
 सर्वे तपोबलीकुष्टा रुद्रभक्ताः सुभीषणाः ।

* नरप्रकृतय इति B.

† वाक्सा इति B.

‡ निक्षपा इति रामायणेऽभिधीयते ।

§ वेदरूपिणीति B.

¶ वेदरूपिणीति B.

॥ शण्डत इति D, E and H.

पुलहस्य सृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाह दंष्ट्रिणः ॥
 भूताः पिशाचा ऋचाश्च† शूकरा हस्तिनस्तथा ।
 अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन् स्यूतो वैवस्वतेऽन्तरे ।
 मरीचेः कश्यपः पुत्रः स्वयमेव प्रजापतिः ॥
 श्वगोरथाभवच्छुक्रोः‡ दैत्याचार्यो महातपाः ।
 स्वाध्याययोगनिरतो हरभक्तो महाद्युतिः ॥
 क्षत्रेः पुत्रोऽभवद्वह्निः सोदर्यस्तस्य नैध्रुवः§ ।
 क्षत्राश्वस्य तु विप्रर्षेः¶ वृताच्यामिति नः श्रुतम् ॥
 स तस्यास्त्रनयामास॥ स्वस्वाभेयान्महीजसः ।
 वेद्वेदाङ्गनिरतान्तपसा हतकिस्त्रिषान् ॥
 नारदस्तु वसिष्ठाय ददौ देवीमहन्वतीम् ।
 ऊर्ध्वरेतास्तु तत्रैव** श्यापाहस्य नारदः ॥
 हर्यश्लेषु तु नष्टेषु मायया नारदस्य तु†† ।
 श्याप नारदं दत्तः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥

* पुलहस्य इति E and H.

† सर्पाश्च इति D. रचाश्च इति E and H.

‡ श्वगोरथभवच्छुक्र इति B.

§ सोदर्यन्ताः पतिव्रताः इति B.

¶ विप्रेन्द्रा इति B.

॥ सुतासु जनयामास इति B and D.

** ऊर्ध्वरेतास्तु सुनिरिति B.

†† च इति B.

यस्यान्म सुताः सर्वे भवता* मायया द्विज ।
 क्षयनीतास्त्वशेषेण निरपत्नी भविष्यति ॥
 अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिसुत्पादयत्सुतम् ।
 शक्तेः पराशरः श्रीमान् सर्वैर्ब्रह्मपतां वरः ॥
 आराध्य देवदेवेशमीशानन्त्रिपुरान्तकम् ।
 स्त्रीमे त्वप्रतिमं पुत्रहृष्ट्यैर्हैपायनं प्रभुम् ॥
 हैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः ।
 अंशंशेनावतीर्थीर्ष्यां स्वं प्राप परमं पदम् ॥
 शकस्यास्याभवन् पुत्राः पञ्चात्यन्ततपस्विनः ।
 भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥
 कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता धृतव्रताः ।
 एतेऽन्विवंशाः कथिताः ब्रह्मणा ब्रह्मवादिनाम् ॥
 अत जङ्घं निबोधध्वङ्गश्रपाद्राजसन्ततिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ऋषिवंशे एकीनविंशोऽध्यायः ।

—:—

* भवत इति B, E and H.

विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अदितिः सुषुवे पुत्रमादित्यं कश्यपात्मभुम् ।
 तस्यादित्यस्य चैवासीद्गार्याणान्तु चतुष्टयम् ॥
 संज्ञा राक्षी* प्रभा छाया पुत्रांस्तासान्निबोधत ।
 संज्ञा त्वाद्गी† तु सुषुवे सूर्यात्मनुमनुत्तमम् ॥
 यमञ्च यमुनाञ्चैव राक्षी‡ रैवन्तमेव च ।
 प्रभा प्रभातमादित्या छाया सावर्णिमात्मजम्§ ॥
 शनिश्च तपतीञ्चैव विष्टिञ्चैव॥ यथाक्रमम् ।
 मनोसु प्रथमस्वासन्नव पुत्रास्तु तत्समाः ॥
 इक्ष्वाकुञ्चैव नाभागो छष्टः शर्यातिरेव च ।
 नरिथन्तश्च नाभागो ह्यरिष्टः कर्षस्तथा ॥
 घृषभश्च महतीजा॥ नवैते शक्रसन्निभाः ।
 इला ज्येष्ठा वरिष्ठा च सोमवंशं व्यवर्हयत्* ॥

* रात्रिरिति D.

† त्वाद्गी—लट्: विचकर्मणः षपत्वं स्त्री ।

‡ राक्षी इति D.

§ सावर्णिमानाम् अनुमिथये: ।

॥ शनिश्चैव तपतीश्च इति B.

॥ महतीजा इति B.

०० सोमवश्रविष्टश्चैव इति B.

बुधस्य गत्वा भवनं सीमपुत्रेण सङ्गता ।
 असूत सीमजाद्विषी पुरुरवससुत्तमम् ॥
 पितृणां ढमिकर्त्तारं बुधादिति हि नः श्रुतम् ।
 प्राप्य पुत्रं सुविमलं सुद्युक्त इति विश्रुतम् ॥
 इला पुत्रत्रयं लेभे पुनः स्त्रीत्वमविन्दत ।
 उल्लसन्न गयच्चैव विनतश्च तथैव च ॥
 सर्व्वे तेऽप्रतिमप्रस्थाः प्रपन्नाः कमलोद्भवम् ।
 इत्साकोशाभवहीरो विकुचिर्नाम पार्थिवः ॥
 ज्येष्ठपुत्रः स तस्यासीद्दय पञ्च च तक्षुताः ।
 तेषां ज्येष्ठः कङ्कटस्थोऽभूत्काङ्कटस्थस्तु सुयोधनः ॥
 सुयोधनात्पृथुः श्रीमान्विश्वकश्च पृथोः सुतः ।
 विश्वकादार्षकी धीमान्युवनाश्च तक्षुतः ॥
 स गीकर्णमनुप्राप्य युवनाश्वः प्रतापवान् ।
 दृष्ट्वासी गीतमं विप्रं तपस्तमनलप्रभम् ॥
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ पुत्रकामो महीपतिः ।
 अपृच्छत्कर्मणा केन धार्मिकं प्राप्नुयात्सुतम् ॥
 गीतम उवाच ।
 आराध्य पुरुषं पूर्व्वं† नारायणमनामयम् ।
 अनादिनिधनं देवन्धार्मिकं प्राप्नुयात्सुतम् ॥

* A place of pilgrimage, sacred to Siva, on the west coast near Mangloro.

† पूर्व्वपुत्रवन्ति B.

तस्य* पुत्रः स्वयं ब्रह्मा पीचः स्वामीलसोहितः ।
 तमादिक्कण्णमीशानमाराध्याप्नोति सत्तुतम् ॥
 न यस्य भगवान् ब्रह्मा प्रभावं वेत्ति तस्यतः ।
 तमाराध्य ह्वयीकेशं प्राप्नुयाद्दार्मिकं सुतम्† ॥
 स गौतमवचः श्रुत्वा युवनाश्री महीपतिः ।
 आराधयन् ह्वयीकेशं वासुदेवं सनातनम् ॥
 तस्य पुत्रोऽभवद्दीरः सावस्तिरिति‡ विश्रुतः ।
 निर्मिता येन सावस्तिः§ गौडदेशे महापुरी ॥
 तस्माच्च बृहद्देशोऽभूत्साम्बालुवलयारक्षकः ।
 धुम्भुमारः समभवत्पुत्रं धुम्भुं हत्वा महासुरम् ॥

* यस्य इति B.

† प्राप्नुयाद्दार्मिकं सुतमित्याख्य आराधयन् ह्वयीकेशमित्यन्तं E, G, H पुत्रकेतु
 नास्ति ।

‡ सावस्तिरिति B, E and H. आवस्तिरिति G.

§ सावस्तिरिति B. आवस्तीति G.

Properly speaking Srāvasti is the real name. Srāvasti was the capital of Kosalā for a time, and is supposed to have been situated near Fyzabad. To place it in Gouḍa is to confound all geography. It can be affirmed confidently that, the kingdom of Gouḍa never comprised Oude within its jurisdiction. "It is situated north of the Ganges, and founded by king Srāvasti. It is said to have been the place where the merchant Anātha-piṇḍada gave Buddha a house for his residence, and the delivery of his lectures. It is identified with Dharmapattana."

¶ धुम्भुमारत्वमवदिति B and D.

धुम्बुमारस्य तनयास्त्रयः प्रीक्षा द्विजोत्तमाः ।
 दृढाश्वस्यैव दण्डाश्वः कपिलाश्वस्तथैव च ॥
 दृढाश्वस्य प्रमोदस्तु* हृथ्यश्वस्तस्य चात्मजः† ।
 हृथ्यश्वस्य निकुम्भस्तु निकुम्भात्मं हताश्वकः ॥
 कृताश्वोऽथ रणाश्वश्च संहिताश्वस्य वै सुती ।
 युवनाश्वो रणाश्वस्य शक्रतुल्यबन्धो युधि ॥
 कृत्वा तु वारुणीमिष्टि‡ःःश्वीणां वै प्रसादतः ।
 लेभे त्वप्रतिमं पुत्रं विष्णुभक्तमनुत्तमम् ॥
 मान्धातारं महाप्राज्ञं सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 मान्धातुः पुरुकुक्षोऽभूदश्वरीषश्च वीर्यवान् ॥
 सुसुकुन्दश्च पुण्यात्मा सर्व्वे शक्रसमा युधि ।
 अश्वरीपस्य दायोदो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥
 हरिती युवनाश्वस्य हारितस्तत्सुतोऽभवत् ।
 पुरुकुक्षस्य दायोदस्त्रसदस्युर्नर्माहाययाः ॥
 नर्माहायां समुत्पन्नः सभ्रूतिस्तत्सुतः स्मृतः ।
 विष्णुवृद्धः सुतस्तस्य त्वनरण्योऽभवत्ततः§ ॥
 वृद्धदशोऽनरण्यस्य हृथ्यश्वस्तत्सुतोऽभवत् ॥
 सोऽतीव धार्मिको राजा कर्दमस्य प्रजापतेः ।

* प्रमेयस्तु इति H. प्रमोदस्तु इति D, प्रमेयस्तु इति E.

† हृथ्यश्वस्य चात्मज इत्यारम्भ युवनाश्वो रणाश्वस्य इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

‡ वारुणीमिष्टि—वरुणदेवतात् यामिनित्यर्थः ।

§ ऽभवत्परः इति B.

*प्रसादावाश्चिकं पुत्रं लेभे सूर्यपरायणम् ॥
 स तु सूर्यं समभ्यर्च्य राजा वसुमनाः शुभम् ।
 लेभे त्वप्रतिभं पुत्रं त्रिधन्वानमरिन्दमम् ॥
 अयजन्नाश्वमेधेन ग्रन्थूञ्चित्वा द्विजोत्तमाः ।
 स्वाध्यायवान्दानशीलस्त्रितीर्षुर्द्विर्भतत्परः* ॥
 ऋषयस्तु समाजगुर्युर्ब्रवाटं महात्मनः ।
 वसिष्ठकश्यपमुखा देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ॥
 तान् प्रणम्य महाराजः पप्रच्छ विनयान्वितः ।
 समाप्य विधिवद्यज्ञं वसिष्ठादीन्विजोत्तमान् ॥

वसुमना उवाच ।

किं हि श्रेयस्कारतरं लोकेऽस्मिन् ब्राह्मणपर्षभाः ।
 यन्नस्तपो वा सन्न्यासो ब्रूत मे सर्व्ववेदिनः ॥

वसिष्ठ उवाच ।

अधीत्य वेदान्विधिवत्सुतांशोत्पाद्य यन्नतः ।
 ब्रह्मा यज्ञेश्वरं यज्ञैर्गच्छेद्द्वनमथात्मवान् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

आराध्य तपसा देवं योगिनम्परमेश्वरम्† ।
 प्रव्रजेद्विधिवद्यज्ञैरिद्धा पूर्वं सुरोत्तमान् ॥

पुलह उवाच ।

यमाहुरेकं पुरुषं पुराणम्परमेश्वरम् ।

* तितिसुर्षेभ्यस्तत्परः इति B.

† परमेष्ठिनिति B.

तमारोध्य सहस्रांशुन्तपसोः* मोक्षमाप्नुयात् ॥

जमदग्निर्वाच ।

अजो विश्वस्य कर्ता यो जगद्बीजं सनातनः ।

अन्तर्यामी च भूतानां स देवस्तपसेज्यते ॥

विश्वामित्र उवाच ।

योऽग्निः सर्वात्मकोऽनन्तः स्वयम्भूर्विश्वतोमुखः ।

स रुद्रस्तपसोद्येण पूज्यते नेतरैर्ऋषैः ॥

भरद्वाज उवाच ।

यो यन्नैरिज्यते देवो वासुदेवः† सनातनः ।

स सर्वदेवततनुः पूज्यते परमेश्वरः ॥

अत्रिर्वाच ।

यतः सर्वमिदं जातं यस्यापत्यं प्रजापतिः ।

तपः सुमहदास्थाय पूज्यते स महेश्वरः ॥

गौतम उवाच ।

यतः प्रधानपुरुषो यस्य शक्तिरिदं‡ जगत् ।

स देवदेवस्तपसा पूजनीयः सनातनः ॥

कश्यप उवाच ।

सहस्रनयनो देवः सः शी शशुः प्रजापतिः ।

प्रसीदति महायोगी पूजितस्तपसा परः ॥

* तमस इति B.

† जातवेदा इति B.

‡ शक्तिमयमिति B and D.

ऋतुरवाच ।

प्राप्ताध्ययनयज्ञस्य लम्बपुत्रस्य चैव हि ।
 नान्तरेण तपः कश्चिदर्थः शास्त्रेषु दृश्यते ॥
 इत्याकर्ण्य स राजर्षिस्तान् प्रणम्यातिहृष्टधीः ।
 विसर्जयित्वा* संपूज्य चिधन्वानमघाब्रवीत् ॥
 आराधयिष्ये तपसा देवमेकाक्षराह्वयम् ।
 प्राणं बृहन्तं पुरुषमादित्यान्तरसंस्थितम् ॥
 त्वन्तु धर्म्मरतो नित्यं पालयैतदतन्द्रितः ।
 चातुर्वर्ण्यसमायुक्तमशेषं चितिमण्डलम् ॥
 एवमुक्त्वा स तद्राज्यं निधायाम्भवे नृपः ।
 जगामारण्यमनघस्तपस्तप्तुमनुत्तमम् ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये देवदासवनाश्रये ।
 कन्दमूलफलाहारेरुत्पन्नैरयजत्पुरान् ॥
 संवत्सरशतं सायन्तपोनिर्हूतकिस्त्रिषः† ।
 जजाप मनसा देवीं सावित्रीं वेदमातरम्‡ ॥
 तस्मैवन्तपतो§ देवः स्वयम्भूः परमेश्वरः ।
 हिरण्यगर्भो विश्वात्मा¶ तं देवमगमत्स्वयम् ॥

• विसर्जयित्वा इति चार्धम् ।

† कक्षप इति B.

‡ देवमातरमिति B.

§ जपत इति B.

¶ भवषामिति B.

दृष्ट्वा देवं समायातं ब्रह्माणं विश्वतोमुखम् ।
 ननाम शिरसा तस्य पादयोर्नाम कीर्त्तयन् ॥
 नमो देवाधिदेवाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
 हिरण्यमूर्त्तये तुभ्यं सहस्राक्षाय वेधवे ॥
 नमो धात्रे विधात्रे च नमो देवात्ममूर्त्तये ।
 सांख्ययोगाधिगम्याय नमस्ते ज्ञानमूर्त्तये ॥
 नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं स्रष्ट्रे सर्वार्थवेदिने ।
 पुरुषाय पुराणाय योगिनां गुरवे नमः ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान्विरिञ्चो विश्वभावनः ।
 वरं वरय भद्रन्ते वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥

राजोवाच ।

जपेयन्देवदेवेश गायत्रीं वेदमातरम् ।
 भूयो वर्षयतं सायन्तावदायुर्भवेन्नम ॥
 वाङ्मिताह विश्वात्मा समालोक्य नराधिपम् ।
 सृष्ट्वा कराभ्यां सुप्रीतस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 सोऽपि लब्धवरः श्रीमास्त्रजापातिप्रसन्नधीः ।
 शान्तस्त्रिषवणस्त्रायी कन्दमूलफलाशनः ॥
 तस्य पूर्णं वर्षयते भगवानुग्रहीधितिः ।
 प्रादुरासीन्नाहायोगी भानोर्मण्डलमध्यगः* ॥
 तं दृष्ट्वा वेदवपुर्षः† मण्डलस्थं सनातनम् ।

* मध्यत इति B.

† देवदेवमिति B.

स्वयम्भुवमनायन्तं ब्रह्माणं विस्मयङ्गतः ॥
 तुष्टाव वैदिकैर्मन्त्रैः सावित्र्या च विशेषतः ।
 अथादपश्यत्पुरुषं तमेव परमेस्वरम् ॥
 चतुर्भुखं जटामौलिमष्टहस्तं शिलोचनम् ।
 चन्द्रावयवलक्ष्माणं नरनारीतनुं हरम् ॥
 भासयन्तं जगत्कृत्स्नं नीलकण्ठं स्वरश्मिभिः ।
 रक्ताम्बरधरं रक्तं रक्तमाख्यातुलेपनम् ॥
 तद्भावभावितो दृष्ट्वा सद्भावेन परिण हि ।
 ननाम शिरसा रुद्रं सावित्र्या तनः चैव हि ॥
 नमस्ते नीलकण्ठाय भास्वते परमेष्ठिने ।
 अथीमयाय रुद्राय कालरूपाय हेतवे ॥
 तदा प्राङ् महादेवो राजानं प्रीतमानसः ।
 इमानि मे रक्षस्यानि नामानि शृणु चानघ ॥
 सर्व्वेदेषु गीतानि संसारश्रमनानि तु ।
 नमः कुरुष्व नृपतेः एभिर्मां सततं श्रुचिः ॥
 अधीध्व शतरुद्रीयं यजुषां सारसुषुतम् ।
 जपस्नानन्यचेतस्त्रोः मय्यासक्तमना नृप ॥
 ब्रह्मचारी निराहारो भस्मनिष्ठः समाहितः ।
 जपिदामरणाद्गुद्रं स याति परमं पदम् ॥

* सावित्र्यामेवेति B.

† नमस्त्रुष्व सततमिति B.

‡ जपस्य इत्यार्षमात्मनपदम् ।

इत्युक्त्वा भगवानुद्वेगो भक्तानुग्रहकाम्यया ।
 पुनः संवत्सरगतं रात्रौ ज्ञायुरकल्पयत् ॥
 दत्त्वास्त्रै तत्परं ज्ञानं वैराग्यं परमेष्ठिनः ।
 क्षयादन्तर्द्धे ब्रह्मसद्भुतमिवाभवत् ॥
 राजापि तपसा रुद्रं जज्ञापानन्यमानसः ।
 भस्मच्छन्नस्त्रिषवर्षं* स्नात्वा शान्तः समाहितः ॥
 जपतस्तस्य नृपतेः पूर्णं वर्षंशते पुनः ।
 योगप्रवृत्तिरभवत्कालात्कालपरं† पदम् ॥
 विवेशैतद्वेदसारं‡ स्थानं वै परमेष्ठिनः ।
 भानोः समच्छलं§ शुभ्रं ततो यातो महेश्वरम् ॥
 यः पठेच्छुश्रुयाद्वापि राज्ञश्चरितमुत्तमम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोको महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे राजवंशकीर्तने विंशोऽध्यायः ।

* भस्मच्छन्नं विषवर्षमिति B.

† कालात्कालमिति B. कालात्कालमिति D and E. कालात्कालपरं पद-
मिति G and H.

‡ विवेकं तद्वेदसारमिति B.

§ श्रीमच्छन्नमिति B.

एकविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

त्रिधन्वा राजपुत्रस्तु धर्मैषापालयन्महीम् ।
तस्य पुत्रोऽभवद्विहांस्रव्यारुण इति श्रुतः ॥
तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभूत्सहावलः ।
भार्य्या सत्यधना नाम हरिसन्द्रमजीजनत् ॥
हरिसन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नामः॥ वीर्यवान् । †
रोहितस्यः‡ वृकः पुत्रस्तस्माद्वाहुरजायत ॥
सगरस्तस्य पुत्रोऽभूद्राजा परमधार्मिकः ।
हे भार्य्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमती तथा ॥
ताभ्यामाराधितो वक्रिः प्रददौऽ वरमुत्तमम् ॥
एकं भानुमती पुत्रमष्टह्लादसमञ्जसम् ।
प्रभा षष्टिसहस्रन्तु पुत्रार्थां जगृहे शुभा ॥

• कुबको नाम इति A.

† चतः परं B पुत्रको वक्ष्यमाणमतिरिक्तं दृश्यते—

हरितो रोहितस्याप धनुमन्तु सुतोऽभवत् ।

विक्रयच सुदं वच धनुपुत्री वभूवतः ॥

विजयस्त्राभवत्पुत्रः क्षावको नाम वीर्यवान् ।

‡ कुबकस्य इति A, D, E and H.

§ ताभ्यामाराधितः प्रादादीर्घोऽपिरिति B. ताभ्यामाराधितः प्रादापुत्राधि-
रिति D.

असमञ्जसपुत्रोऽभूदंशुमानाम* पार्थिवः ।
 तस्य पुत्रो दिल्लीपस्तु दिल्लीपात्तु भगीरथः ॥
 येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य महादेवस्य धीमतः ॥
 भगीरथस्य तपसा देवः प्रीतमना हरः । †
 बभार शिरसा गङ्गां सोमान्ते सोमभूषणः ॥
 भगीरथस्तथापि श्रुतो नाम बभूव ह ।
 नाभागस्तस्य दायादः सिन्धुहीपस्ततोऽभवत्‡ ॥
 अयुतायुः सुतस्तस्य ऋतुपर्णी महाबलः§ ।
 ऋतुपर्णस्य पुत्रोऽभूत्सुदासो नाम धार्मिकः ॥
 सौदासस्तस्य तनयः ख्यातः॥ कल्पाप्रपादकः ॥
 वसिष्ठस्तु महातेजाः क्षेत्रे काल्माप्रपादके॥ ।
 अश्मकं जनयामास तमिच्छाकुकुलध्वजम् ।
 अश्मकस्योत्पलायान्तु** नकुलो नाम पार्थिवः ॥

• असमञ्जसस्य तनयो अंशुमानाम इति B. असमञ्जसस्य पुत्रोऽभूदंशुमानाम इति D, E and H.

† तस्य पुत्रो दिल्लीपस्तु इत्यारथ्य प्रीतमना हरइत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

‡ सिन्धुहीपसमीऽभवदिति G and H.

§ ऋतुपर्णस्तु तत्सुतः इति B.

॥ तत इति D.

॥ कल्पाप्रपादक इति D, E and H.

** अश्मकस्योत्पलायान्तु इति B.

°स हि रामभयाद्राजाः वनं प्राप सुदुःखितः ।
 दधत्[†] सनारीकवचं तस्माच्छतरथोऽभवत् ॥
 तस्मादिलिविलिः[‡] श्रीमान् ब्रह्मर्षा च तस्मत्[§] ।
 तस्मादिष्टसहस्रस्तस्मात्खट्वाङ्ग इति[¶] विद्युतः ॥
 दीर्घबाहुः सुतस्तस्माद्रघुः स्तस्मादजायत ।
 रघोरजः समुत्पन्नो राजा दशरथस्ततः ॥
 रामो दशरथिर्वीरो धर्मज्ञो लोकविद्युतः ।
 भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥
 सर्वैश्चक्रसमा युद्धे विश्वशक्तिसमन्विताः ।
 जन्ने रावणनाशार्थं^{||} विष्णुरंशेन विश्वभुक् ॥
 रामस्य भार्या सुभगा जनकस्यात्मजा सुता ।
 सीता त्रिलोकविख्याताः^{**} श्रीलौदार्यगुणान्विता ॥
 तपसा तोषिता देवी जनकेन गिरीन्द्रजा ।
 प्रायच्छ्रज्जानकीं सीतां रामसेवाश्रितां पतिम् ॥
 प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः ।
 प्रददौ शत्रुनाशार्थं^{||} जनकायाद्भुतं धनुः ॥

* कामभयादिति D.

† विधदिति B.

‡ दिलिविलि इति D.

§ तस्मादिलिविलिः श्रीमान् ब्रह्मर्षा च तस्मत् इति B.

¶ वट्टाङ्ग इति D. शेट्टाङ्ग इति G. वट्टङ्ग इति E and H.

|| विश्वभुदिति B.

** सीतेति लोकविख्याता इति B.

स राजा जनको धीमान्* दातुकामः सुतामिमाम् ।
 अघोषयदमिन्नो लोकेऽस्मिन्विजयुक्त्वा ॥
 इदं धनुः समादातुं यः शक्नोति जगन्त्रये ।
 देवो वा दानवो वापि स सीतां लब्धमर्हति ॥
 विज्ञाय रामो बलवाञ्छनकस्य गृहं प्रभुः ।
 भञ्जयामास चादाय गत्वासी लीलयेव हि ॥
 उदवाहाय† तां कन्यां पार्ष्वतीमिव शङ्करः ।
 रामः परमधर्मात्मा सेनामिव च प्रशुखः ॥
 ततो बहुतिथे काले राजा दशरथः स्वयम् ।
 रामं ज्येष्ठसुतं वीरं राजानं कर्तुमारभत‡ ॥
 तस्याथ पत्नी सुभगा कैकेयी चारुहासिनी§ ।
 निवारयामास पतिं प्राह सन्धान्तमानसा ॥
 मत्सुतं भरतं वीरं राजानं कर्तुमर्हसि ।
 पूर्वमेव वरो यस्माद्दत्तो से भवता यतः॥ ॥
 स तस्या वचनं श्रुत्वा राजा दुःखितमानसः ।
 वाढुमित्त्वन्नवीहाक्यं तथा रामोऽपि धर्मवित् ॥
 प्रणम्याथ पितुः पादौ लक्षणेन सहाश्रुतः ।

* विद्वानिति B.

† उदवाह इति तु वक्तव्ये उदवाह इत्यर्थम् ।

‡ कर्तुमारभदित्यत्र परस्त्रीपरमावर्गम् ।

§ चारुमापितीति B.

॥ भवता च यदिति B.

यथौ वनं सपत्नीकः कृत्वा समयमात्मवान् ।
 संवत्सराणां चत्वारि दश चैव महाबलः ।
 उवास तत्र भगवान्* लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥
 कदाचिद्वसतोऽरक्ष्ये रावणो नाम राक्षसः ।
 परिव्राजकवेषेण सीतां हृत्वा यथौ पुरीम् ॥
 भट्टद्वा लक्ष्मणो रामः सीतामाकुलितेन्द्रियौ ।
 दुःखयोकाभिसन्तप्तौ बभूवतुररिन्दमौ ॥
 ततः कदाचित्कपिना सुग्रीवेण द्विजोत्तमाः ।
 वानराणामभूत्सख्यं रामस्यास्तिष्टकर्म्मणः ॥
 सुग्रीवस्यानुगो वीरो हनूमान्नाम वानरः ।
 वायुपुत्रो महातेजा रामस्यासीग्रियः सदा ॥
 स कृत्वा परमं धैर्यं रामाय कृतनिश्चयः ।
 आनयिष्यामि तां सीतामित्युक्त्वा विचचार ह ॥
 महीं सागरपर्यन्तां सीतादर्शनतत्परः ।
 जगाम रावणपुरीं लङ्कां सागरसंस्थिताम् ॥
 तत्राय निर्जने देशे हृत्समूले शुचिस्मिताम् ।
 अपश्यद्मलां सीतां राक्षसीभिः समाहृताम् ।
 अशुपूर्णेक्षणां हृद्यां संस्मरन्तीमनिन्दिताम् ।
 राममिन्दीवरश्यामं लक्षणञ्चात्मसंस्थितम् ॥

* मतिमानिति B.

निवेदयित्वा* चात्मानं सीतायै रक्षसि प्रभुः† ।
 असंशयाय प्रददावस्त्रै रामाङ्गुलीयकम् ॥
 दृष्ट्वाङ्गुलीयकं सीता पत्युः परमशीभनम् ।
 मेने समागतं रामं प्रीतिविस्फुरितेक्षणा ॥
 समाश्रास्य तदा सीतां दृष्ट्वा रामस्य चान्तिकम् ।
 नयिष्ये त्वां महाबाहुमुक्त्वा रामं यथौ पुनः ॥
 निवेदयित्वा रामाय सीतादर्शनमात्मवान् ।
 तस्यौ रामेण पुरतो लक्ष्मणेन च पूजितः ॥
 ततः स रामो बलवान्सार्वं हनुमता स्वयम् ।
 लक्ष्मणेन च युद्धाय बुद्धिचक्रे हि रक्षसाः‡ ॥
 क्त्वाथ वानरशतैर्लङ्कामार्गं महीदधेः ।
 सेतुम्परमधर्मात्मा रावणं हतवान्प्रभुः ।
 सपत्नीकं हि§ ससृतं सभ्राटकमरिन्दमः ॥
 आनयामास तां सीतां वायुपुत्रसहायवान् ॥
 सेतुमध्ये महादेवमीशानङ्गत्तिवाससम् ।
 स्थापयामास लिङ्गस्थं॥ पूजयामास राघवः ॥
 तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः ।

* निवेदयित्वा इत्याद्यं, निवेद्य इति साधु ।

† स्वयमिति B.

‡ चक्रेतिरावसमिति A, E and II.

§ सपत्नीकचेति B.

॥ चिह्नचेति B.

प्रेत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्बरमुत्तमम् ॥
 यत्त्वया स्थापितं लिङ्गं* द्रुष्यन्तीदं द्विजातयः ।
 महापातकसंयुक्तास्त्रेषां पापं विनश्यति ॥
 अन्यानि चैव पापानि ज्ञातस्वात्त महोद्धी ।
 दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः ॥
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावद्देवा च मेदिनी ।
 यावत्क्षेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यत्र तिरोहितः† ॥
 ज्ञानं दानं तपः श्राद्धं सर्वंभवतु चाक्षयम्‡ ॥
 स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापम्रणश्यति§ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्कृष्णः परिष्वज्य तु राघवम् ।
 सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रामोऽपि पालयामास राज्यन्धर्मपरायणः ।
 अभिपिप्ती महातेजा भरतेन महाबलः ॥
 विशेषाद्वाङ्मनांसर्वाङ्गपूजयामास चेश्वरम् ।
 यज्ञेन यज्ञहन्तारमश्वमेधेन शङ्करम् ॥
 रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः ।
 लवश्च सुमहाभागः सर्वतत्त्वार्थविक्षुधीः ॥
 अतिथिस्तु कुशाज्ज्ञे निषधस्तत्सुतोऽभवत् ।

* तत्र इति B.

† स्थास्यन्त्यत्र तिरोहिता इति B.

‡ भविष्यत्पद्यश्च इति B.

§ नाशं यान्ति न संशय इति B.

नलस्य निषधस्यासीत्* नभास्तस्मादजायत ॥
 नभसः पुण्डरीकाक्षः क्षेमधन्वा तु तक्षुतः ।
 तस्य पुत्रीऽभवद्दीरो देवानीकः प्रतापवान् ॥
 अहीनगुप्तस्य सुतो महस्वां†स्तक्षुतोऽभवत्‡ ।
 तस्माच्चन्द्रावलोकस्तु ताराधीशश्च§ तक्षुतः ॥
 ताराधीशाच्चन्द्रगिरिर्भानुवित्तस्ततोऽभवत् ।
 श्रुतायुरभवत्तस्मादेते चेष्ट्वाङ्गुवंशजाः ।
 सर्वे प्राधान्यतः प्रोक्ताः समासेन द्विजोत्तमाः ॥
 य इमं शृणुयान्निव्यभिच्छाकोर्वंशमुत्तमम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो देवलोके महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे इक्ष्वाकुवंशे एकविंशोऽध्यायः ।

-
- * नलस्य निषधस्याभूदिति B.
 † सङ्घस्य इति D. सङ्घस्यगिति H.
 ‡ सङ्घस्यांशः सुतोऽभवदिति B.
 § तारापीडस्तु इति B.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।*

ऐलः पूरवासाद्य राजा राज्यमपालयत् ।
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि षड्भद्रसमतेजसः† ॥
आयुर्मायुरमायुश्च विश्वायुश्चैव वीर्यवान् ।
शतायुश्च श्रुतायुश्च दिव्याश्चैवोर्वशीसुताः ॥
आयुषस्तनया वीराः पञ्चैवासम्पद्भीजसः ।
स्वर्भाश्रुतनयायां वै प्रभायामिति नः श्रुतम् ॥
नहुषः प्रथमस्तेषां धर्मज्ञो लोकविश्रुतः ॥
नहुषस्य तु दायादाः पञ्चैन्द्रोपमतेजसः‡ ।
उत्पन्नाः पितृकन्धायां विरजायां महाबलाः ॥
यातिर्ययातिः§ संयातिरायातिः पञ्चमोऽश्वकः ।
तेषां ययातिः पञ्चानां महाबलपराक्रमः ॥
देवयानीमुग्रनसः सुतां भार्यामवाप सः ।
शर्मिष्ठामासुरीश्चैव तनयां वृषपर्वणः ॥

* रोमहर्षेण उवाचेति B.

† षड्भद्रोपमतेजस इति G.

‡ पञ्चाशन्नमितेजस इति D. षड्भद्रोपमतेजस इति B, E
and H.

§ यतिरिति B.

यदुच्च तुर्वशुचैव देवयानी व्यजायत* ।
 द्रुह्युञ्जानुच्च पूरुच्च शर्मिष्ठा चाप्यजीजनत् ॥
 सोऽभ्यषिञ्चदतिक्रम्य ज्येष्ठं यदुमनिन्दितम् ।
 पूरुमेव कनीयांसम्वितुर्वचनपालकम् ॥
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यान्तुर्वशुं पुत्रमादिशत् ।
 दक्षिणापरयो† राजा यदुं श्रेष्ठं न्ययोजयत् ॥
 प्रतीच्यामुत्तरायाञ्च द्रुह्युञ्जानुमकल्पयत् ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा धर्मतः परिपालिता ॥
 राजापि दारसहितो वनं प्राप महायशाः ।
 यदीरप्यभवन् पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ॥
 सहस्रजित्तथा श्रेष्ठः क्रोष्टुर्नीलो जिनो रघुः ।
 सहस्रजिह्वुतस्तद्वच्छतजिन्नाम पार्थिवः ॥
 सुताः शतजितोऽप्यासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ।
 हैहयश्च हयश्चैव राजा वेणुहयश्च यः ॥
 हैहयस्याभवत्पुत्रो धर्म इत्यभिविन्द्युतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवद्विप्रा धर्मनेत्रः प्रतापवान् ॥
 धर्मनेत्रस्य कीर्त्तिसु सञ्जितः‡स्तत्सुतोऽभवत् ।
 महिष्मः§ सञ्जितस्याभूद्भद्रश्रेष्ठस्तदन्वयः ॥

* अत्र अनाभूतस्य कालाद्गणयदित्येवार्थः ।

† दक्षिणापरयोः—दक्षिणस्यामपरसाञ्च (पश्चिमायं) दिशि इत्यर्थः ।

‡ सञ्जित इति B.

§ महिष्मानिति B.

भद्रश्रेष्ठस्य दायानो दुर्दमो नाम पार्थिवः ।
 दुर्दमस्य सुतो धीमानन्धको नाम वीर्यवान् ॥
 अश्वकस्य तु दायानाश्वत्वारो लोकसम्भताः ।
 कृतवीर्यः कृताग्निश्च कृतवर्णा च तक्षुतः* ॥
 कृतौजाश्च चतुर्थोऽभूत्कार्तवीर्यस्तथार्जुनः† ॥
 सहस्रबाहुर्द्युतिमान्धनुर्वेदविदां वरः ॥
 तस्य रामोऽभवत्पुत्रोऽर्जुनो जनार्दनः ।
 तस्य पुत्रशतान्यासन्पञ्च तत्र महारथाः ॥
 कृतास्त्रा बलिनः शूराः धर्मात्मानो मनस्विनः ।
 शूरश्च सुरसेनश्च कृष्णो धृष्टस्तथैव च ।
 जयध्वजश्च बलवान्नारायणपरो नृपः ॥
 शूरसेनादयः पूर्वं चत्वारः प्रथितौजसः ।
 रुद्रभक्ता महात्मानः पूजयन्ति स्म शङ्करम् ॥
 जयध्वजस्तु मतिमान्देवं नारायणं हरिम् ।
 जगाम शरणं विष्णुं देवतन्धर्म्मतत्परः ॥
 तमूचुरितरे पुत्रा नायं धर्म्मस्तवानघ ।
 ईश्वराराधनरतः पितास्माकमिति श्रुतिः ॥
 तानन्नवीक्ष्यहातेजा ह्येष धर्मः परो मम ।
 विष्णोरंशेन सम्भूता राजानो ये महीतले ॥
 राज्यं पालयितावश्यन्मगवान्पुरुषोत्तमः ।

* तथैव च इति B.

† कार्तवीर्यांशुर्दमोऽभवदिति B.

पूजनीयोऽजितो* विष्णुः पालको जगतां हरिः ॥
 सात्विकी राजसी चैव तामसी च स्वयं प्रभुः† ।
 तिस्रस्तु मूर्त्तयः प्रोक्ताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः ॥
 सत्त्वात्मा भगवान्विष्णुः संस्थापयति सर्व्वदा ।
 सृजद्ब्रह्मा रजोमूर्त्तिः संहरेत्तामसी हरः ॥
 तस्मान्महीपतीनान्तु राज्यम्यालयतामिदम् ।
 आराध्या भगवान्विष्णुः केशवः केशिमर्दनः ॥
 निशम्य तस्य वचनं भ्रातरोऽन्ये मनस्विनः ।
 प्रोषुः संहारकोरुद्रः‡ पूजनीयो मुमुक्षुभिः ॥
 अयं हि भगवान्रुद्रः सर्व्वं जगदिदं शिवः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य कालान्ते संहरेत्प्रभुः ॥
 या सा घोरतमा मूर्त्तिरस्य तेजोमयी परा ।
 संहरेद्विद्यया पूर्व्वं§ संसारं शूलभृत्तया ॥
 ततस्तानब्रवीद्राजा विचिन्त्यासौ जयध्वजः ।
 सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः सत्त्वात्मा भगवान्हरिः ॥
 तमूषुर्भातरो रुद्रः सेवितः सात्विकैर्जनैः ।
 मोचयेत्सत्त्वसंयुक्तः पूजयेत्सततं हरम् ॥

* पूजनीयश्च य इति B.

† स्वयम्भुव इति B.

‡ संहारकरुद्रः इति B.

§ सर्व्वमिति B.

श्रयात्रवीद्राजपुत्रः प्रहसन्वैः जयध्वजः ।
 स्वधर्मां मुक्तये युक्तोऽ नान्यो मुनिभिरिष्यते ॥
 तथाच वैष्णवीं शक्तिं नृपाणान्दधतां सदा ।
 शाराधनम्परो धर्मां मुरारेरमितौजसः ॥
 तमब्रवीद्राजपुत्रः कृष्णो मतिमतां वरः ।
 यदर्जुनोऽस्मज्जनकः स धर्मं कृतवानिति ॥
 एवं विवादे वितते शूरसेनोऽब्रवीद्वचः ।
 प्रमाणमृषयो ह्यत्र ब्रूयुस्ते तत्तथैवः तत् ॥
 ततस्ते राजशार्दूलाः पप्रच्छुर्ब्रह्मवादिनः ।
 गत्वा सर्व्वे सुसंख्याः सप्तर्षीणां तदाश्रमम् ॥
 तानब्रुवंस्ते मुनयो वसिष्ठाद्या यद्यार्थतः ।
 या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ॥
 किन्तु कार्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम् ।
 विशेषात्सर्व्वदा नायन्नियमो ह्यन्यथा नृपाः ॥
 नृपाणां दैवतं विष्णुस्तथेयश्चण्ण पुरन्दरः ।
 विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकपृक् ॥ ॥

• सङ्घ सलैरिति D.

† पत्या इति B and D. अधर्ममुक्तये मुक्त इति E and H.

‡ यत्तथैव इति B.

§ तदाश्रयमिति B.

¶ तथैव चेति B.

॥ विश्वलभदिति B.

देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां विशूलधृक् ।
 गन्धर्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते ॥
 विद्याधराणां वाग्देवी सिद्धानां भगवान् हरिः ।
 रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्व्वती ॥
 ऋषीणां भगवान् ब्रह्मा महादेवस्त्रिशूलभृत् ।
 मान्या स्त्रीणामुमा* देवी तथा विष्णुशभास्कराः ॥
 गृहस्थानाञ्च सर्व्वे स्युर्ब्रह्म वै ब्रह्मचारिणाम् ।
 वैखानसानामर्कः स्वायतीनाञ्च महेश्वरः† ॥
 भूतानां भगवान् रुद्रः कूष्माण्डानां विनायकः ।
 सर्व्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः ॥
 इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवो ह्यभाषत ।
 तस्माज्जयध्वजो नूनः‡ विष्णुपाराधनमर्हति ॥§
 सम्प्रणम्याथ॥ ते जग्मुः पुरीम्परमशीभनाम् ।
 पालयाञ्चक्रिरे पृथ्वीञ्चित्वा सर्वात्रिपूत्रणे ॥
 ततः कदाचिद्दिप्रेन्द्रा विदेहो नाम दानवः ।

* मनूनां स्यादुमा इति B and D.

† विश्वः सभास्करः इति B.

‡ जानेति B.

§ अतः परं B पुस्तके वक्ष्यमाणमधिकं दृश्यते—

किन्तु रुद्रेण तादात्म्यं नृदा पूज्यो हरिर्भरेः ।

अथवा वृषतेः अर्चुं न हरिः संहरैवतः ॥

¶ तान् प्रणम्याथ इति B and D.

भीषणः सर्वसत्त्वानां पुरीं* तेषां समाययी ॥
 दंष्ट्राकरालो दीप्तात्मा युगान्तदहनोपमः ।
 शूलमादाय सूर्याभं नादयन्वे दिशो दश ॥
 तन्नादश्रवणाभ्यर्थास्तत्र ये निवसन्ति ते† ।
 तत्पशुर्जीवितं त्वन्ये दुद्गुर्भयविह्वलाः ॥
 ततः सर्वे सुसंयत्ताः कार्त्तवीर्यात्मजास्तादाः‡ ।
 शूरसेनादयः पञ्च राजानसु महावलाः ।
 युद्धाय कृतसंरम्भा विदेहन्वभिदुद्गुवुः ॥
 शूरोऽस्त्रं प्राहिणोद्रीद्रं शूरसेनसु वारुणम् ।
 प्राजापत्यं तथा कृष्णो वायव्यं धृष्ण एव च ॥
 जयध्वजश्च कौवेरमैन्द्रमग्नेयमेव च ।
 भङ्गयामास शूलेन तान्यस्त्राणि स दानवः ॥
 ततः कृष्णो महावीर्यो गदाभादाय भीषणाम् ।
 सृष्टमात्रेण§ तरसा चित्तेप च ननाद च ॥
 सम्प्राप्य सा गदास्त्रीरो विदेहस्य शिलोपमम् ।
 न दानवश्चालयितुं शशाकान्तकसन्निभम् ॥

* पुरमिति B.

† वै इति B.

‡ कार्त्तवीर्यार्जुनात्मजा इति B. अतः परं B पुलकेऽधिकं दृश्यते—

युयुधदानवं शक्तिगिरिकूटाक्षिसुहृदः ।

तान् सर्वान् सहि विमिन्द्राः शूलेन प्रहभन्निव ।

वारयामास घोरान्ता कल्पान् भैरवी यथा ॥ इति D पुलकेऽप्यस्ति ।

§ महा मन्त्रेण इति B and D.

दुद्रुवुस्ते भयप्रस्ता दृष्ट्वा तस्यातिपौरुषम् ॥
 जयध्वजस्तु मतिमान् सस्मार जगतः पतिम् ।
 विष्णुं जयिष्णुं लोकादिमप्रमेयमनामयम् ।
 त्रितारं पुरुषं पूर्वं* श्रीपतिम्प्रीतवाससम् ॥
 ततः प्रादुरभूच्चक्रं सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 आदेशाद्वासुदेवस्य भक्तानुग्रहणान्तदा† ॥
 जग्राह जगतां योनिं स्मृत्वा नारायणं नृपः ।
 प्राहिणोद्वै विदेहाय दानवेभ्यो यथा हरिः ॥
 सम्प्राप्य तस्य घोरस्य स्कन्धदेशं सुदर्शनम् ।
 पृथिव्यां पातयामास शिरोऽद्भिश्चिखराक्षति ॥‡
 तस्मिन् हते देवरिपौ शूराद्या भ्रातरो नृपाः ।
 समाययुः पुरीं रम्यां भ्रातरञ्चाप्यपूजयन् ॥
 श्रुत्वाजगाम भगवाञ्जयध्वजपराक्रमम्§ ।
 क्वार्त्तवीर्यसुतं द्रष्टुं विश्वामित्रो महामुनिः ॥
 तमागतमद्यो दृष्ट्वा राजा सम्भ्रान्तस्तीचनः॥¶

* सर्वमिति B.

† भक्तानुग्रहकारणादिति B and D.

‡ अतः परं B पुलकौ श्रीकोऽयं दृश्यते—

तस्मिन् चक्रं पुरा विष्णुसप्तधाराभ्य शङ्करम् ।

यस्मादनाप ततस्मादसुराणां विनाशकम् ॥

§ कृत्वा जयपराक्रममिति E and H.

¶ सम्भ्रान्तमानस इति B and D.

समावेश्यासने रम्ये पूजयामास भावतः ॥
 उवाच भगवन् घोरः प्रसादाद्भवतीऽसुरः ।
 निपातितो मया सोऽथ* विदेहो दानवेश्वरः ॥
 त्वद्वाक्याच्छिन्नसन्देहो विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।
 प्रपन्नः शरणं तेन प्रसादो मे कृतः शुभः ॥
 यस्यामि परमेशानं विष्णुं पद्मदलेक्षणम् ।
 कथङ्केन विधानेन† सम्पूज्यो हरिरीश्वरः ॥
 कोऽयन्नारायणो देवः किंप्रभावस्य सुव्रत ।
 सर्वमेतन्ममाचक्ष्व परङ्गीतूहलं हि मे ॥

विश्वामित्र उवाच ।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां यस्मिन्सर्व्वं यती जगत् ।
 स विष्णुः सर्व्वभूतात्मा तमाश्रित्य विमुच्यते ॥
 यमक्षरात्परतरात्परं प्राहुर्गुहाश्रयम्‡ ।
 आनन्दं परमं व्योम स वै नारायणः स्मृतः§ ॥
 नित्योदितो निर्विकल्पो नित्यानन्दो निरञ्जनः ।
 चतुर्व्यूहधरो विष्णुरव्यूहः प्रीच्यते स्वयम् ॥
 परमात्मा परन्धाम परं व्योम परं पदम् ।

* संख्ये इति B. मयास्त्रेण इति D.

† प्रकारेण इति B.

‡ गुहाश्रया इति B. गुहाश्रयमिति D. गुहा मनीषिणां पस्थिज्ञा बुद्धिरिति
 शहरमाद्ये ।

§ स वै नारायण इत्यारभ्य परमात्मा परन्धाम इत्येते B पुस्तके नास्ति ।

त्रिपादमक्षरं ब्रह्म तमाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
 स वासुदेवो विश्वात्मा योगात्मा पुरुषोत्तमः ।
 यस्यांशसन्धवो ब्रह्मा रुद्रोऽपि परमेश्वरः ॥
 स्ववर्णाश्रमधर्मैः* पुंसायं पुरुषोत्तमः ।
 अकामाहतभावेन† समाराधो न चान्यथा ॥
 एतावदुक्ता भगवान्विश्वामित्रो महातपाः ।
 शूराद्यैः पूजितो विप्रो जगामाथ स्वमाश्रमम् ॥
 अथ शूरादयो देवमयजन्त महेश्वरम् ।
 यज्ञेन यज्ञगम्यन्तं निष्कामा रुद्रमव्ययम् ॥
 तान्वसिष्ठस्तु भगवान्याजयामास धर्मवित् ।
 गौतमोऽगस्तिरत्रिश्च सर्वे रुद्रपराक्रमानः‡ ॥
 विश्वामित्रस्तु भगवाञ्जयध्वजमरिन्दमम् ।
 याजयासास भूतादिमादिदेवं जनार्दनम् ॥§
 तस्य यज्ञे महायोगी साक्षाद्देवः स्वयं हरिः ।
 आविरासीत्स भगवान्तदद्भुतमिवाभवत् ॥

* स्ववर्णाश्रमधर्मैः इति D.

† अकामाहतभावेन इति B. अकामाहतभावेन इति D. अकामाहतभावे
इति E and H.

‡ रुद्रपरायणा इति B and D.

§ अतः परं B पुस्तके श्रीकोऽपिको दृश्यते—

जयध्वजोऽपि तं विष्णुं रुद्रस्य परमां तनुम् ।

दृष्ट्वेवं सर्वैः पुत्रा यज्ञेनायजदप्युतम् ॥

य इमं शृणुयान्नित्यं जयध्वजपराक्रमम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे श्रीमन्मानुकीर्तने द्वाविंशोऽध्यायः ।

—:—

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

जयध्वजस्य पुत्रोऽभूत्तालजङ्घ इति स्मृतः ।

शतं पुत्रान्नु तस्यासन्तालजङ्घा इति स्मृताः* ॥

तेषां ज्येष्ठो महावीर्यो वीतिहोत्रोऽभवन्नृपः ।

वृषप्रभृतयश्चान्ये यादवाः पुण्यकर्म्मिणः ॥

वृषो† वंशकरस्तेषां तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ।

मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषण‡स्तस्य वंशभाक् ॥

वीतिहोत्रसुतश्चापि§ विश्रुतोऽनन्त इत्यतः॥

दुर्जयस्तस्य पुत्रोऽभूत्सर्वशास्त्रविशारदः ॥

* प्रकीर्तिता इति B and D.

† वृषा इति B. वृषादंशकर इति D.

‡ कर्षण इति D. वृषण इति H.

§ सुतशास्त्री इति B.

॥ ऽपरिरक्षक इति D. इत्यत इति E and H.

तस्य भार्या रूपवती गुणैः सर्वैरलङ्घ्यता ।
 पतिव्रतासीत्यतिना स्वधर्मपरिपालिका ॥
 स कदाचिन्महाराजः* कालिन्दीतीरसंस्थिताम् ।
 अपश्यदुर्वर्षीं देवीं गायन्तीं मधुरश्रुतिम्† ॥
 ततः कामाहतमनास्तत्कामीपमुपेत्य वै ।
 प्रोवाच सुचिरङ्गालं देवि रन्तुं मयार्हसि ॥
 सा देवी नृपतिं दृष्ट्वा रूपलावण्यसंयुतम् ।
 रेमे तेन चिरङ्गालं कामदेवमिवापरम् ॥
 कालात्प्रबुद्धो राजा तामुर्वर्षीं‡ प्राह शोभनाम् ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यां हसन्तीत्यब्रवीद्वचः ॥
 न ह्येतेनोपभोगेन§ भवतो राजसुन्दर ।
 प्रीतिः सञ्जायते मङ्गलं स्यात्तव्यं वत्सरं पुनः ॥
 तामब्रवीत्स मतिमान् गत्वा शीघ्रतरं पुरीम् ।
 आगमिष्यामि भूयोऽत्र तन्मेऽनुज्ञातुमर्हसि ॥
 तमब्रवीत्सा सुभगा तथा कुब विशाम्यते ।
 नान्यथाप्सरसा तावद्रन्तव्यश्ववता पुनः ॥
 श्रामित्युक्त्वा ययौ तूर्णं पुरीं परमशोभनाम् ।
 गत्वा पतिव्रतां पत्नीं दृष्ट्वा भीतोऽभवन्नृपः ॥

* कदाचिन्महाराजः इति B.

† मधुरस्वरामिति B.

‡ राजासावर्षीमिति B.

§ न ह्येतेनोपभोगेनेति B.

संप्रेष्य सा गुणवती भार्या तस्य पतिव्रता ।
 भीतं प्रसन्नया प्राह* वाचा पीनपयोधरा ॥
 स्वामिन् किमत्रभवतो भीतिरथ प्रवर्त्तते ।
 तद्ब्रूहि मे यथातत्त्वं† न रात्रां‡ कीर्त्तये त्विदम् ॥
 स तस्या वाक्यमाकर्ण्य लज्जावनतमानसः ।
 नोवाच किञ्चिन्पतिर्ज्ञानदृष्ट्या विवेद सा ॥
 न भेतव्यं त्वया राजन् कार्यं पापविशोधनम् ।
 भीते त्वयि महाराज राष्ट्रस्ते नाशमेथति ॥
 ततः§ स राजा द्युतिमाचिर्गत्य तु पुराततः ।
 गत्वा कण्ठाश्रमं पुण्यं दृष्ट्वा तत्र महामुनिम् ।
 निशम्य॥ कण्ठवदनात्प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।
 जगाम हृदयवत्पृष्ठं समुद्दिष्टं॥ महाबलः ॥
 सोऽपश्यत्यधि** राजेन्द्रो गन्धर्व्ववरमुत्तमम् ।
 भ्राजमानं श्रिया व्योम्नि भूषितं दिव्यमालया ॥
 वीक्ष्य†† मालाममिन्नन्नः सस्माराप्सरसं वराम् ।

* भीतं प्राह प्रसन्नेवेति A, E and H.

† तद्ब्रूवीहि यथातत्त्वमिति A.

‡ रागादिति B.

§ तदेति B.

॥ निर्दिश्य इति A, E and H.

॥ हृदयवत्यान्ते समुद्दिश्य इति B and D.

** सोऽपश्यदथ इति E, G and H.

†† वीक्ष्यमाचो अमिन्नन्न इति E and H.

उर्वशीन्तां मनश्चक्रे तस्या एवेयमर्हति ॥
 सोऽतीव कामुकी राजा गन्धर्व्वेणाथ तेन हि ।
 चकार सुमहद्युद्धं मालामादातुमुद्यतः ॥
 विजित्य समरे मालां गृहीत्वा दुर्जयो द्विजाः ।
 जगाम तामप्सरसङ्कालिन्दीन्द्रधुमादरात् ॥
 अट्टद्वाप्सरसं तत्र कामवाणाभिपीडितः ।
 बभ्राम सकलां पृथ्वीं सप्तद्वीपसमन्विताम् ॥
 आक्रम्य हिमवत्पार्श्वमुर्व्वशीदर्शनोत्सुकः ।
 जगाम शैलप्रवरं हेमकूटमिति श्रुतम्* ॥
 तत्र तत्राप्यरोवर्यां दृष्ट्वा तं सिंहविक्रमम् ।
 कामं सन्दधिरे घोरं भूषितं चित्रमालया ॥
 संस्मरन्नुर्व्वशीवाक्यं तस्यां संसक्तमानसः ।
 न पश्यति स्म ताः सर्वा गिरेः शृङ्गाणि जम्बिवान् ॥
 तत्राप्यप्सरसन्दिव्यामदृष्ट्वा कामपीडितः ।
 देवलोकं महामेरुं ययौ देवपराक्रमः ॥
 स तत्र मानसं नाम सरस्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 भेजे शृङ्गमतिक्रम्य† स्वबाहुबलभावितः ॥
 तस्य तीरेषु‡ सुभगाश्चरन्तीमतिलालसाम् ।
 दृष्टवाननवद्याङ्गीं तस्यै मालान्दही पुनः ॥

* अतमिति A, D, E and H.

† अट्टाश्रितिक्रम्य इति B.

‡ स तत्र तीरे इति B.

श्री मालया तदा देवीं भूषितां प्रेष्य मोहितः ।
 रेमेः कृतार्थमात्मानं जानानः सुचिरन्तया† ॥
 अथोर्ध्वग्री राजवर्यं रतान्ते वाक्चमन्नवीत् ।
 किं कृतं भवता वीर पुरीङ्गत्वा तदाः‡ वृष ॥
 स तस्यै सर्वमाचष्ट पद्मया यत्समुदीरितम् ।
 कण्वस्य दर्शनञ्चैव मालापहरणं तथा ॥
 श्रुत्वैतद्ग्राह्यतन्त्रेण गच्छेत्याह हितैषिणी ।
 शापन्दास्यति§ ते कण्वो ममापि भवतः प्रिया ॥
 तथासङ्गन्महाराजः प्रीक्षोऽपि मदमोहितः ।
 न च तत्कृतवान्वाक्यं¶ तत्र संन्यस्तमानसः ॥
 तदोर्ध्वग्री कामरूपा रात्रे स्वं रूपमुत्कटम् ।
 सुरोमग्रम्पिङ्गलाक्षं दर्शयामास सर्वदा ॥
 तस्यां विरक्तचेतस्तः स्मृत्वा कण्वाभिभाषितम् ।
 धिष्णामिति विनिश्चित्य तपः कर्त्तुं॥ समारभत् ॥
 संवत्सरहादशकं कन्दमूलफलाशनः ।
 भूय एव हादशकं वायुभक्षोऽभवन्नृपः ॥

* केने इति B.

† नमः सुचिरं यथा इति D.

‡ वृषा इति B.

§ शापन्दास्यतीति A, D, E and H.

¶ न तस्याज्ञाय तस्यार्चामिति B and D.

॥ विनिश्चित्य तपः कर्त्तुं ततः कर्त्तुमिति A. समारभत इति वाच्य ।

गत्वा कण्वाश्रमं भीत्या* तस्मै सर्व्वं न्यवेदयत् ।
 वासमश्वरसा भूयस्तपीयोगमनुत्तमम् ॥
 वीक्ष्य तं राजशार्दूलं प्रसन्नो भगवानृषिः ।
 कर्त्तुकामो हि निर्वीजं तस्याघमिदमब्रवीत् ॥

कण्व उवाच ।

गच्छ वाराणसीं दिव्याभीश्वराध्युषितां पुरीम् ।
 आस्ते मोचयितुं लोकं तत्र देवो महेश्वरः ॥
 ज्ञात्वा सन्तर्प्य विधिवद्भग्यायां देवताः पितॄन् ।
 दृष्ट्वा विश्वेश्वरं लिङ्गं किंश्चिन्नाम्नोऽप्यसे क्षणात् ॥
 प्रणम्य शिरसा कण्वमनुज्ञाप्य च दुर्जयः ।
 वाराणस्यां हरं† दृष्ट्वा पापान्मुक्तोऽभवत्ततः ॥
 जगाम स्वपुरीं शुभ्रां‡ पालयामास मेदिनीम्§ ।
 यालयामास तं कण्वो याचितो घृणया मुनिः ॥
 तस्य पुत्रोऽथ मतिमान् सुप्रतीक इति स्मृतः॥ ।
 बभूव जातमात्रं तं राजानमुपतस्थिरे ॥
 उर्व्वीश्याश्च महावीर्याः सप्त देवसुतोपमाः ।
 कान्या जगृह्णिरे सर्वा गन्धर्वी दयिता द्विजाः ॥

* प्रीक्षति B.

† शिवमिति B.

‡ रक्षामिति B.

§ धर्मत इति B.

॥ सुमीत इति विमुक्त इति B.

एष वः कथितः सम्यक्सहस्रजितउत्तमः ।
वंशः पापहरो नृणां क्रोष्टोरपि निबोधत ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे राजवंशातुकीर्तने चतुर्विंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।*

क्रोष्टोरेकोऽभवत्पुत्रो वज्रवानिति विन्धुतः ।
तस्य पुत्रोऽभवच्छान्तिः कुशिकोऽस्तक्षुतोऽभवत् ॥
कुशिकादभवत्पुत्रो नाम्ना चित्ररथो बली ।
अथ चित्ररथिलोके शशविन्दुरिति‡ः स्मृतः ॥
तस्य पुत्रः पृथुयशा राजाभूद्धर्मतत्परः ।
पृथुकर्मा§ च तत्पुत्रः तस्मात्पृथुजयोऽभवत् ॥
पृथुकीर्तिरभूत्तस्मात्पृथुदानस्ततोऽभवत् ।
पृथुश्रवास्तस्य पुत्रस्तस्यासीत्पृथुसत्तमः ॥
उग्रनास्तस्य पुत्रोऽभूच्छतेषुस्तक्षुतोऽभवत् ।

* एतत् A पुत्रके नामि ।

† क्षुण्डरिति D.

‡ शशविन्दुरिति E, G and H.

§ पृथुवर्मा इति H.

तस्माद्दे० रुक्मकवचः परावृत्तश्च तत्सुतः ॥
 परावृत्तसुतो जज्ञे यामघो लोकविश्रुतः ।
 तस्माद्दिदर्भः सञ्जज्ञे विदर्भात्क्रथकौशिकी ।
 लोमपादः†स्तृतीयसु बभ्रुस्तस्यात्मजो वृषः‡ ॥
 धृतिस्तस्याभवत्पुत्रः खेत§स्तस्याप्यभूसुतः ।
 खेतस्य॥ पुत्री बलवान्नाम्ना विश्वसहः स्मृतः॥ ॥
 तस्य पुत्रो महावीर्यः प्रभावात्कौशिकः स्मृतः*** ।
 अभूत्तस्य सुतो धीमान् सुमन्तश्च ततोऽनलः†† ॥
 अनलस्य‡‡ सुतः खेनिः खेनेरन्येऽभवन्सुताः ।
 तेषां प्रधानो द्युतिमान्वपुष्मान्तस्सुतोऽभवत् ॥
 वपुष्मतो वृहन्नेधाः श्रीदेवस्तस्सुतोऽभवत् ।
 तस्य वीतरथो विप्रा रुद्रभक्तो महाबलः ॥
 क्रथस्याप्यभवत्कुन्ति§§वृष्टिस्तस्याभवत्सुतः ।

* तस्माद्भूदिति B.

† रोमपाद इति D.

‡ रोमपादसुतो यक्ष रुद्रस्तस्यात्मजोऽभवदिति B.

§ सन् इति B. शत इति D.

॥ सन्स इति B.

॥ यम इति B.

** प्रभावात् कौशिकस्त इति B.

†† सुमन्तसुतोऽनल इति B. ततोऽनल इति E, G and H.

‡‡ अमलस इति E, G and H.

§§ कुन्ती इति E and H.

तस्मान्नवरथो नाम बभूव सुमहाबलः ॥
 कदाचिन्मृगयां यातो दृष्ट्वा राक्षसमूर्जितम् ।
 दुद्राव महताविष्टो भयेन मुनिपुङ्गवाः ॥
 अन्वधावत संक्रुधो राक्षसस्तं महाबलः ।
 दुर्योधनोऽग्निसंकाशः शूलासक्तमहाकरः ॥
 राजा नवरथो भीतो नातिदूरादवस्थितम् ।
 अपश्यत्परमं स्थानं सरस्वत्याः सुगोपितम् ॥
 स तद्देगेन महता सम्प्राप्य मतिमानृषः ।
 ववन्दे शिरसा दृष्ट्वा साक्षाद्देवीं सरस्वतीम् ॥
 तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिर्ब्रह्मास्त्रलिरमित्तजित् ।
 पपात दण्डवद्भूमौ त्वामहं शरणङ्गतः ॥
 नमस्यामि महादेवीं साक्षाद्देवीं सरस्वतीम् ।
 वाग्देवतामनाद्यन्ताभीश्वरीं ब्रह्मचारिणीम् ॥
 नमस्ये जगतां योनिं यांगिनीं परमां कलाम् ।
 हिरण्यगर्भसम्भूतां* त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम् ॥
 नमस्ये परमानन्दाच्चित्कलां ब्रह्मरूपिणीम् ।
 पाहि मां परमेशानि भीतं शरणमागतम् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुधो राजानं राक्षसेश्वरः ।
 हन्तुं समागतः स्थानं यत्र देवी सरस्वती ॥

* हिरण्यगर्भसम्भूतां B and D.

समुद्यम्य तथा* शूलं प्रविष्टो बलगर्वितः† ।
 त्रिलोकमातुर्हि स्थानं शशाङ्गादित्यसन्निभम् ॥
 तदन्तरे महद्भूतं युगान्तादित्यसन्निभम् ।
 शूलेनोरसि निर्भयं पातयामास तन्भुवि ॥
 गच्छेत्याह महाराज न स्यातव्यं त्वया पुनः ।
 इदानीं निर्भयस्पूर्णं स्थानेऽस्मिन्नाक्षसो हतः ॥
 ततः प्रणम्य हृष्टात्मा राजा नवरथः परम् ।
 पुरीं जगाम विप्रेन्द्राः पुरन्दरपुरीपमाम् ॥
 स्थापयामास देवेशीन्तत्र भक्तिसमन्वितः ।
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्होमैर्होवीं सरस्वतीम् ॥
 तस्य चासीद्दशरथः पुत्रः परमधार्मिकः ।
 देव्या भक्तो महातेजाः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥
 तस्मात्करभः सम्भूतो देवरातोऽभवत्ततः ।
 ईजे स चाश्वमेधेन देवक्षत्रञ्च‡ तत्सुतः ॥
 मधुस्तस्य तु दायादस्तस्मात्कुहरजायत§ ।
 पुत्रद्वयमभूत्तस्य सुत्रामा चानुरेव च ॥ .
 अनोसु प्रियगोत्रोऽभूत्पाञ्चशस्तस्य च रिक्थभाक् ।

* तदा इति B. महाराजमिति D.

† बलदर्पित इति B.

‡ देवक्षेत्र इति B.

§ तस्मात्कुहरवशोऽभवदिति B.

¶ कुबज्जकोऽभूदिति B and D.

अथांशोरन्धकीः नाम विश्वभक्तः प्रतापवान् ।
 महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ।
 स नारदस्य वचनाहासुदेवार्चने रतः ।
 शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ॥
 तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतानाञ्च शोभनम् ।
 प्रवर्त्तते महच्छास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ।
 सात्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत्सर्वशास्त्रविशारदः ।
 पुण्यश्लोको महाराजस्तेन वै तत्प्रवर्त्तितम् ॥
 सात्वतान्सत्वसम्पन्नाः कौशल्या सुपुत्रे सुतान् ॥†
 अन्धकं वै महाभोजं वृष्णिन्देवाहधं नृपम् ।
 ज्येष्ठञ्च भजमानास्यं धनुर्वेदविदां वरम् ॥
 तेषां देवाहधो राजा चचार परमन्तपः ।
 पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम भूयादिति प्रभुः ॥
 तस्य बभ्रुरिति ख्यातः पुण्यश्लोकोऽभवन्नृपः ।
 धार्मिको रूपसम्पन्नस्तत्त्वज्ञानरतः सदा ॥
 भजमानाः त्रियन्दिव्यांः‡ भजमानाद्विजज्ञिरे ।
 तेषां प्रधानी विख्यातौ निमिः क्लृप्त एव च§ ॥
 महाभोजकुले जाता भोजा वैमादृकास्तथा ।

* अथांशोः सात्वत इति B. सत्वनी नाम इति D. साधक इति E.

† सात्वतास्तत्त्वसम्पन्नं कौशल्या सुपुत्रे सुतमिति G.

‡ भजमानस्य वृत्तयामिति B. भजमानस्य संश्रयामिति D.

§ शनिः क्लृप्त एव च इति G. क्लृप्त इति D.

वृष्णेः* सुमित्रो बलवाननमित्रस्त्रिभिस्तथा ।
 अनमित्राद्भून्निघ्नो निघ्नस्य द्वौ बभूवतुः ।
 प्रसेनसु महाभागः सत्राजिन्नाम चोत्तमः ॥
 अनमित्रात्स्त्रिभिर्ऋषेः कनिष्ठो वृष्णिनन्दनात् ।
 सत्यवाक् सत्यसम्पन्नः सत्यकस्तत्सुतोऽभवत् ॥
 सात्यकिर्युधुधानसु तस्यासङ्गोऽभवत्सुतः† ॥
 कुण्डस्तस्य‡ सुतो धीमान्तस्य पुत्रो युगन्धरः ॥
 माद्यां वृष्णिः सुतो जज्ञे वृष्णैर्वै यदुमन्दनः ।
 जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकसु हि ॥
 श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ।
 तस्यामजनयत्पुत्रमक्रूरं नाम धार्मिकम् ॥
 उपमङ्गुं तथा मङ्गुम्‡ अन्ये च बहवः सुताः ।
 अक्रूरस्य स्मृतः पुत्रो॥ देववानिति विश्रुतः ॥
 उपदेवश्च देवात्मा** तयोर्विश्वप्रमाथिनौ ।
 चित्रकस्याभवत्पुत्रः पृथुर्विपृथुरिव च ॥

* वृष्णेः सुमित्र इति D. विष्णोः सुमित्र इति E. विष्णोः सुमित्र इति H.

† चित्रक इति D. चित्रक इति E and H.

‡ तस्याः इति E and H.

§ कालस्य इति B. कुण्डस्तस्य इति D.

¶ उपमङ्गुस्तथा मङ्गुरिति B.

॥ सुतो मङ्गु इति B.

** पुष्पात्मा इति B.

धर्मशयीवः सुवाहुश्च सुधाश्वकगवेक्षकौः ।
 अश्वकस्य सुतायान्तु† लेभे च चतुरः सुतान् ॥
 कुकुरं भजमानश्च शमीकं बलगर्वितम् ।
 कुकुरस्य सुतो वृष्णिवृष्णेशु‡ तनयोऽभवत् ॥
 कपोतरोमा विख्यातस्तस्य पुत्रो विलोमकः§ ।
 तस्यासीत्सुम्बुरुसखा विद्वान्पुत्रस्तमः¶ किल ।
 तमस्याप्यभवत्पुत्रस्तथैवानकदुन्दुभिः ॥
 स गोवर्द्धनमासाद्य तताप विपुलन्तपः ।
 वरन्तस्मै ददौ देवो ब्रह्मा लोकमहेश्वरः ॥
 वंशस्त्री चाक्षया कीर्त्तिर्ज्ञानयोगस्तथोत्तमः ।
 गुरोरप्यधिकं विप्राः कामरूपित्वमेव च ॥
 स लब्ध्वा वरमव्यथो वरेष्याहृषवाहनम् ।
 पूजयामास गानेन स्थाणं त्रिदशपूजितम् ॥
 तस्य गानरतस्याथ॥ भगवानम्बिकापतिः ।
 कन्यारत्नं ददौ देवो दुर्लभं त्रिदशैरपि ॥
 तथा स सङ्गतो राजा गानयोगमनुत्तमम् ।

-
- सुपात्रकगवेक्षणी इति B.
 - † अश्वकाकाशदुहितः इति B and D.
 - ‡ वृष्णिवृष्णेशु इति E, G and H.
 - § कपोतनामा विपुलस्तस्य पुत्रो विलोमकः इति B.
 - ¶ पुत्रोत्तमः इति B and D.
 - ॥ तस्य गानेन वंशोऽथ इति B.

अशिक्षयदमित्त्रघ्नः प्रियान्तां भ्रातृलोचनाम् ॥
 तस्यासुत्यादयामास सुभुजं नाम शोभनम् ।
 रूपलावण्यसम्पन्नां क्रीमतीमिति* कन्यकाम् ॥
 ततस्तं जननी पुत्रं बाल्ये वयसि शोभनम् ।
 शिक्षयामास विधिवद्गानविद्याञ्च कन्यकाम् ॥
 छतोपनयनो वेदानधीत्य विधिवद्गुरोः ।
 उदवाहाकृजां कन्यां गन्धर्व्वाणाम्नु मानसीम् ॥
 तस्यासुत्यादयामास पञ्च पुत्राननुत्तमान् ।
 वीणावादनतस्त्वज्ञान् गानशास्त्रविशारदान् ॥
 पुत्रैः पीत्रैः सपत्नीको राजा गानविशारदः ।
 पूजयामास गानेन देवं त्रिपुरनाशनम् ॥
 क्रीमतीञ्चारुसर्वाङ्गीं श्रीमिवायतलोचनाम्† ।
 सुबाहुनामा गन्धर्व्वस्तामादाय ययौ पुरीम् ॥
 तस्यामप्यभवन् पुत्रा गन्धर्व्वस्य सुतेजसः ।
 सुषेणधीरसुग्रीवसुभोजनरवाहनाः ॥
 अथासीदभिजित्पुत्रश्चन्दनोदकदुन्दुभे‡ ।
 पुनर्वसुश्चाभिजितः सम्बभूवाहुकस्ततः§ ॥
 आहुकस्थे।ग्रसेनश्च देवकश्च द्विजात्तमाः ।

* क्रीमतीमपीति B.

† क्रीमती चापि यः कन्या श्रीमिवायतलोचना इति B and D.

‡ श्रीरक्षामकदुन्दुभिरिति B.

§ सम्बभूवाहुकः सुत इति B.

देवकस्य सुता वीरा जग्निरे चिदशोपमाः ।
 देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ॥
 तेषां स्वसारः सप्तासन्वसुदेवाय ता ददौ ।
 धृतदेवोपदेवाः* च तथान्या देवरक्षिता ।
 श्रीदेवा शान्तिदेवा च सहदेवा च सुव्रता ।
 देवकी चापि तासान्त्वरिष्ठाभूत्समध्यमा ॥
 उग्रसेनस्य पुत्रोऽभूत्प्रयोधः कंस एव च ।
 सुभूमि† राष्ट्रपालश्च तुष्टिमाञ्छुरेव‡ च ॥
 भजमानाद्भृत्पुत्रः प्रख्यातोऽसौ विदूरथः ।
 तस्य सूरसमस्तस्मात्प्रतिचक्षश्च तत्पुत्रः§ ॥
 स्वयं भोजस्ततस्तस्मात्प्राचीकः शत्रुतापनः ।
 कृतवर्माथ तत्पुत्रः शूरसेनः सुतोऽभवत् ॥
 वसुदेवोऽथ तत्पुत्रो नित्यं धर्मपरायणः ॥
 वसुदेवान्महाबाहुर्वासुदेवो जगद्गुहः ।
 बभूव देवकीपुत्रो देवैरभ्यर्थितो हरिः ॥
 रोहिणी च महाभागा वसुदेवस्य शोभना ।

● इकदेव्युपदेवोति B. इकदेवोपदेवोति G.

† सुभूमि इति B.

‡ चक्षुरेव इति B.

§ प्रतिचक्षस्ततोऽभवदिति B.

¶ देवकसात्मनः कृत इति B.

॥ स शूरसत्पुतोधीमान्वासुदेवोऽथ तत्पुत्र इति B.

असूत पत्नी सङ्घर्षं रामं ज्येष्ठं हलायुधम् ॥
 स एव परमात्मासौ वासुदेवो जगन्नाथः ।
 हलायुधः स्वयं साक्षाच्छेषः सङ्घर्षणः प्रभुः ॥
 शृगुशापच्छलेनैव मानयन्मानुषीं तनुम् ।*
 बभूव तस्यां देवक्यां रोहिण्यामपि माधवः ॥
 उमादेहसमुद्भूतां† योगनिद्रा च कौशिकी ।
 नियोगाद्वासुदेवस्य यशोदातनया त्वभूत् ॥
 ये चान्ये वसुदेवस्य वासुदेवाग्रजाः सुताः ।
 प्रागेव कंसस्तान्सर्व्वीक्ष्यघान मुनिसत्तमाः‡ ॥
 सुषेणश्च ततो दायी मद्रसेनो§ महाबलः ।
 वज्रदन्धी भद्रसेनः¶ कीर्त्तिमानपि पूजितः॥ ॥
 हतेश्वेतेषु सर्व्वेषु रोहिणी वसुदेवतः ।
 असूत रामं लीकेशं बलभद्रं हलायुधम् ॥
 जातेऽथ रामे देवानामादिमात्मानमच्युतम् ।
 असूत देवकी कृष्णं श्रीवत्साङ्कितवचसम्** ॥

* एतद्वचस्यं B पुस्तके न दृश्यते ।

† उमा देवी समुद्भूता इति B.

‡ मुनिपुङ्गवा इति B.

§ ततोदापिर्भद्रसेन इति B.

¶ वज्रदन्धी भद्रदास; इति B.

॥ पूर्व्वंन इति B.

** श्रीवत्साङ्कितवचसमिति B.

० रिवती नाम रामस्य भार्यासीत्सुगुणान्विता ।
 तस्यामुत्पादयामास पुत्री ह्ये निशितोत्सुकौ* ॥
 षोडशस्त्रीसहस्राणि कृष्णस्याल्लिष्टकर्णः ।
 बभूवुष्वात्मजास्तासु शतयोऽथ सहस्रशः ॥
 चारुदण्डः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः ।
 चारुश्चवाचाकृतयथाः प्रद्युम्नः साम्बएव च ॥
 रुक्मिण्यां वासुदेवस्य महाबलपराक्रमाः ।
 विशिष्टाः सर्वपुत्राणां सम्बभूवुरिमे सुताः ॥
 तान्दृष्ट्वा तनयान्वीरात्रीकिण्वेयाञ्चनार्हनात् ।
 जाम्बवत्यब्रवीत्कृष्णं भार्या तस्य शुचिस्मिता ॥
 मम त्वं पुण्डरीकाक्ष विशिष्टगुणवत्तरम्† ।
 सुरेशसन्मितं‡ पुत्रं देहि दानवसूदन ॥
 जाम्बवत्या वचः श्रुत्वा जगन्नाथः स्वयं हरिः ।
 समारभे तपः कर्तुं तपोनिधिररिन्दमः ॥
 तच्छृणुध्वं मुनिश्रेष्ठा यथासी देवकीसुतः ।
 दृष्ट्वा लेभे सुतं रुद्रं तस्मा तीव्रशक्तपः ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे यदुवंशानुकीर्तने चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—•—

* निशितोत्सुकौ इति D. निशितोत्सुकौ इति E.

† विशिष्टं गुणवत्तरमिति B.

‡ सुरेशसद्व्रमिति B.

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथ देवो हृषीकेशो भगवान्पुरुषोत्तमः ।
ततार्यं घोरं पुत्रार्थं निधानं तपसस्तपः* ॥
स्वेच्छयाप्यवतीर्णोऽसौ कृतकृत्योऽपि विश्वसृक्† ॥
अक्षरं स्वात्मनो मूलं बोधयन्परमेश्वरम्‡ ॥
जगाम योगिभिर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम् ।
आश्रमन्तूपमन्थीर्वै मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।
पतञ्जिराजमारूढः सुपर्णमतितेजसम् ।
शङ्खचक्रगदापाणिः श्रीवत्साङ्घितलक्षणः ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम्§ ॥
ऋषीणामाश्रमैर्जुष्टं वेदघोषनिनादितम् ।
सिंहर्क्षशरभाकीर्णं शार्दूलगजसंयुतम् ॥¶
विमलस्वादुपानीयैः सरोभिरुपशोभितम् ।
आरामैर्विविधैर्जुष्टं देवतायतनैः शुभैः ।
ऋषिभिर्ऋषिपुत्रैश्च महामुनिगणैस्तथा ।

* तपसान्तप इति B.

† विश्वधृति B.

‡ भावभैरवमिति B.

§ शार्दूलगजसङ्घमिति B.

¶ एष श्लोकः B पुलके नास्ति ।

विदाध्ययनसम्पन्नैः सेवितश्चाग्निहोत्रिभिः ।
 योगिभिर्ध्याननिरतैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैः ।
 उपेतं सर्व्वतः पुण्यं ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 नदीभिरभितोजुष्टं जापकैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 सेवितं तापसैः पुण्यैरीशाराधनतत्परैः ।
 प्रशान्तैः सत्यसङ्कल्पैर्निःशोकैर्निरुपद्रवैः* ।
 भस्मावदातसर्वाङ्गैः रुद्रजाप्यपरायणैः ।
 मुण्डितैर्जटिलैः शुचैस्तथान्यैश्च शिखाजटैः ।
 सेवितं तापसैर्नित्यं ज्ञानिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
 तत्राश्रमवरेः† रम्ये सिद्धाश्रमविभूषिते ।
 गङ्गा भगवती‡ नित्यं वहत्येवाघनाशिनी ॥
 स तत्र वीक्ष्यन् विश्वात्मा तापसान्वीतकल्पान् ।
 प्रणामेनाथ वचसा पूजयामास माधवः ॥
 तन्ते दृष्ट्वा जगद्योनिं शङ्कचक्रगदाधरम् ।
 प्रणेमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनां परमं गुरुम् ॥
 सुवन्ति वैदिकैश्चैत्रैः कृत्वा हृदि सनातनम् ।
 प्रोशुरन्योन्यमव्यक्तमादिदेवं महामुनिम् ॥

* निरुपद्रवैरिति E and H.

† न्यासिभिरिति B.

‡ महाश्रमवरे इति B.

§ भागीरथीति B.

¶ स तानुद्दिश्य इति B.

अयं स भगवानेकः साक्षी नारायणः परः ।
 आगच्छत्यधुना देवः प्रधानपुरुषः* स्वयम् ॥
 अयमेवाव्ययः स्रष्टा संहर्ता चैव रक्षकः ।
 अमूर्त्तौमूर्त्तिमान् भूत्वा मुनीन्द्रष्टुमिहागतः ॥
 एष धाता विधाता च समागच्छति सर्व्वगः ।
 अनादिरक्षयोऽनन्तो महाभूतो महेश्वरः ॥
 श्रुत्वा बुद्ध्वा हरिस्त्रिषां वचांसि वचनातिगः ।
 ययौ स तूर्त्तं गोविन्दः† स्थानं तस्य महात्मनः ॥
 उपसृश्याथ भावेन तीर्थं तीर्थं स यादवः ।
 चकार देवकीसूनुर्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥
 नदीनां तीरसंस्थाने स्थापितानि मुनीश्वरैः ।
 लिङ्गानि पूजयामास शश्वोरमिततेजसः ॥
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा समायान्तं यत्र यत्र‡ जनार्दनम् ।
 पूजयाञ्चक्रिरे पुष्पैरक्षतैस्तन्निवासिनः ॥
 समीक्ष्य वासुदेवन्तं शार्ङ्गशङ्खासिधारिणम् ।
 तस्थिरे निखलाः सर्व्वे शुभाङ्गा§ यतमानसाः॥ ॥
 यानि तत्रारुक्क्षूणां मानसानि जनार्दनम् ।

* पुराणः पुरुष इति B, E and H.

† भगवानिति B.

‡ तत्र तत्र इति B.

§ शुभाङ्गावनतानना इति E and H.

॥ शुभाङ्गं तन्निवासिन इति B and D.

द्विद्वा समाहितान्यासत्रिक्रामन्ति पुरा हरिम् ॥
 अथावगाद्य गङ्गायां कृत्वा देवर्षितर्पणम् ।
 आदाय पुष्यवर्ष्याणि मुनीन्द्रस्याविशद्गृहम् ॥
 द्विद्वा तं योगिनां श्रेष्ठं भस्मीकृतविग्रहम् ।
 जटाचीरधरं शान्तं ननाम शिरसा मुनिम्* ॥
 आलोक्य कृष्णमायान्तं पूजयामास तत्त्ववित् ।
 आसने वासयामास† योगिनां‡ प्रथमातिथिम् ॥
 उवाच वचसां योनिस्त्वानीमः परमम्पदम् ।
 विष्णुमव्यक्तसंस्थानं शिष्यभावेन संस्थितम् ॥
 स्वागतन्ते हृषीकेश सफलानि तपांसि नः ।
 यत्साक्षादेव विश्वात्मा मद्देहं विष्णुरागतः ॥
 त्वां न पश्यन्ति§ मुनयो यतन्तो¶ऽपीह योगिनः ।
 तादृशस्यात्रभवतः॥ किमागमनकारणम् ॥
 श्रुत्वोपमन्योस्तद्वाक्यं भगवान्देवकीसुतः** ।
 व्याजहार महायोगी प्रसन्नं†† प्रणिपत्य तम् ॥

* महीमिति B.

† वासयामास इति E and H.

‡ योगिनमिति E and H.

§ त्वां नमस्करोति B.

¶ यतन्त इत्यर्थे, यतमाना इति साधु ।

॥ तादृशस्यात्र भवत इति B. तावदाख्याद्वि भवत इति D.

** कश्चिद्देहं इति B.

†† वचनमिति B.

कृष्ण उवाच ।

भगवन्द्रष्टुमिच्छामि गिरीशं कृत्तिवाससम् ।
 सम्प्राप्ती भवतः स्थानं भगवद्दर्शनोत्सुकः ॥
 कथं स भगवानीशो दृश्यो योगविदां वरः ।
 मयाचिरेण कुत्राहं* द्रक्ष्यामि तमुभापतिम् ॥
 प्रत्याह† भगवानुक्तो दृश्यते परमेश्वरः ।
 भक्त्यैवाग्रेण तपसा तत्कुरुष्वेह संयतः‡ ॥
 इहेश्वरं देवदेवं मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 ध्यायन्त्याराधयन्त्येनं योगिनस्तापसाश्च ये§ ॥
 इह देवः सपत्नीको भगवान्वृषभध्वजः ।
 क्रीडते विविधैर्भूतेर्योगिभिः परिवारितः ॥
 इहाश्रमे पुरा रुद्रं तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ।
 लेभे महेश्वराद्योगं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
 इहैव भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
 दृष्ट्वा तं परमेशानं¶ लब्धवान् ज्ञानमेश्वरम्॥ ॥

* पुत्रार्थमिति D.

† इत्याह इति B, E and H. वनेह भगवान् रुद्र इति D.

‡ यवत इति B.

§ ध्यायन्त्यासते देवं याजिनस्तापसाश्च ये इति B.

¶ परमं ज्ञानमिति B, E and H.

॥ लब्धवान्शिवरश्मिमिति B, E and H.

ईहाश्रमपदे* रम्ये तपस्तप्ता कपर्दिनः† ।
 अविन्द्युचकाशुद्राक्षरयो भक्तिसंयुताः ॥
 इह देवा महादेवीं भवानीं च महेश्वरीम् ।
 संस्तुवन्तो महादेव‡ निर्भया निर्वृतिं ययुः ॥
 इहाराध्य महादेवं सावर्षिस्तपतां वरः ।
 लब्धवान्परमं योगं घन्यकारत्वमुत्तमम् ॥
 प्रवर्त्तयामास स तां§ कृत्वा वै संहितां शुभाम्¶ ॥
 द्विजः पौराणिकीं पुण्यां प्रसादेन॥ द्विजोत्तमैः ।##
 इहैव स्थापितं शिथैर्वैशम्पायनभाषितम् ॥
 याज्ञवल्क्यो महायोगी दृष्ट्वा च तपसा हरम् ।
 चकार तन्नियोगिन योगशास्त्रमनुत्तमम् ॥

* इहाश्रमवरे इति B.

† कपर्दिनमिति B.

‡ इहैव देवताः पूर्वं कालाहोता महेश्वरम् । दृष्टवन्तो हरं देवमिति B. इहैव
 ताः पूर्वं कालाधि वा महेश्वरमिति D.

§ शुभामिति B.

¶ द्विज इति B.

॥ पौराणिकीं सुपुण्यां सन्धिस्थिति B and D.

अतः परं B पुस्तकं अधिकं दृश्यते—

इहैव संहितां दृष्ट्वा कामो यः प्रश्रियायिनः ।

महादेवश्चकारमां पौराणीं तन्नियोगतः ॥

वाद्ध्येव सहस्राणि श्लोकानां पुस्तकोत्तम ।

इह प्रवर्त्ततां पुण्यां दृष्ट्वा साङ्ख्यिकीतरा ॥

वासवोद्योतरं नाम पुराणं वेदसङ्गतम् । इति

इहैव भृगुणा पूर्वं तन्नापूर्वं महातपः* ।
 शुक्रो महेश्वरात्पुत्रो लब्धो योगविदां वरः ॥
 तस्मादिहैव देवेशं तपस्तप्त्वा सुदुस्तरम् ।†
 द्रष्टुमर्हसि विश्वेशमुग्रभीमङ्गपर्दिनम् ॥
 एवमुक्त्वा ददौ ज्ञानमुपमन्युर्महासुनिः ।
 व्रतं पाशुपतं योगं कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥
 स तेन सुनिवर्येण व्याहृतो मधुसूदनः ।
 तत्रैव तपसा देवं रुद्रमाराधयत्यभुः ‡ ॥
 भस्मीभूलितसर्वाङ्गी सुखो वल्कलसंयुतः ।
 जजाप रुद्रमनिशं शिवैकाहितमानसः ॥
 ततो बहुतिथे काले सोमः§ सोमार्चभूषणः ।
 अदृश्यत महादेवो व्योम्नि देव्या महेश्वरः ॥
 किरीटिनं गदिनञ्चित्रमालं
 पिनाकिनं शूलिनन्देवदेवम् ।
 शार्दूलचर्माम्बरसंवृताङ्गं
 देव्या महादेवमसौ ददर्शगा ॥

* तथा वै परमं तपः इति B. तथापूर्वमित्यारभ्य तस्मादिहैव देवेश इत्यन्तं C पुस्तके नास्ति ।

† यत्र इत्यारभ्य सुदुस्तरमित्यन्तं सोमार्चवचनं II पुस्तकं नास्ति ।

‡ प्रभुमिति B.

§ सोमः इति E and H.

¶ एव सोमः B पुस्तकं अनन्तरश्लोकात्परं दृश्यते ।

प्रभुम्युराणं पुरुषं पुरस्ता-
 त्क्षनातनं योगिनमीशितारम् ।
 अणोरणीयांसमनन्तशक्तिं
 प्राणेश्वरं शशुमसौ ददर्श ॥
 परश्वधासक्तकारं त्रिनेत्रं
 वृसिंहचर्मावृतभक्षगात्रम् ।
 समुन्निरक्तं प्रणवं वृहक्तं
 सहस्रसूर्यप्रतिमन्ददर्श ॥
 न यस्य देवा न पितामहोऽपि
 नेन्द्री न चाग्निर्वरुणो न मृत्युः ।
 प्रभावमद्यापि वदन्ति* रुद्रं
 तमादिदेवं पुरतो† ददर्श ॥
 तदान्वपश्यद्गिरिशस्य वामे
 स्वात्मानमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
 सुवन्तमीशं बहुभिर्वचोभिः
 शङ्कासिचक्रान्वित‡हस्तमाद्यम् ॥
 कृताञ्जलिं दक्षिणतः सुरेशं
 हंसाधिरुद्रं पुरुषं ददर्श ।
 सुवानमीशस्य परम्प्रभावं

* विदन्ति इति D.

† प्रथत इति B.

‡ चक्रापित इति E and H.

पितामहं लोकगुरुं दिविस्थम् ॥
 गणेश्वरानर्कः सहस्रकल्पा-
 न्दन्दीश्वरादीनमितप्रभावान् ।
 त्रिलोकभर्तुः पुरतोऽन्वपश्य-
 त्कुमारमग्निप्रतिमं गणेशम् ॥
 मरीचिमन्त्रिम्युल्लङ्घ्युल्लङ्घ्य-
 म्प्रचेतसन्दक्षमथापि कण्वम् ।
 पराशरन्तत्पुरतीवसिष्ठं
 स्वायम्भुवञ्चापि मनुन्ददर्श ॥
 तुष्टाव मन्त्रैरमरप्रधानं
 ब्रह्माञ्जलिर्विष्णुरुदारबुद्धिः ।
 प्रणम्य देव्या गिरिशं स्वभक्त्या
 स्वात्मन्यथात्मानमसौ विचिन्त्य ॥
 कृष्ण उवाच ।
 नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्व्वयोगः
 ब्रह्माद्यस्वामृषयोऽ वदन्ति ।
 तमस्य सत्त्वञ्च रजस्तयञ्चण

* गणेश्वरानर्क इति E and H.

† विशास्त्रमिति B.

‡ विश्वयोगे इति B. सर्व्वयोगे इति D.

§ ब्रह्माधिपन्वासृषय इति B.

¶ तपस्य सत्त्वञ्च रजस्तमस इति B. तमेव सत्त्वं रजस्तमस इति D.

त्वामिव सर्वं प्रवदन्ति सन्तः ॥
 त्वं ब्रह्मा हरिरथ विश्वकर्त्ता*
 संहर्त्ता दिनकरमण्डलाधिवासः ।
 प्राणस्त्वं हृतवहवासवादिभेदः
 त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥
 साङ्ग्यास्वामगुणमथाहुरेकरूपं
 योगस्थं सततमुपासते हृदिस्थम् ।
 वेदास्वामभिदधतीह रुद्रमीशं†
 त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥
 त्वत्पादे कुसुममथापि पत्रमेकं
 दत्त्वासी भवति विमुक्तविश्वबन्धः ।
 सर्वाद्यं प्रणुदति सिद्धयोगिजुष्टं
 स्मृत्वा ते पद्मयुगलं भवत्प्रसादात् ॥

यस्याशेषविभागहीनममलं हृद्यन्तरावस्थितं
 ते त्वां योनिः‡मनन्तमेकमचलं सत्यं परं सर्व्वगम् ।
 स्थानं प्राहुरनादिमध्यनिधनं यस्मादिदं जायते
 नित्यं त्वाहमुपैमि सत्यविभवं विश्वेश्वरन्तं शिवम् ॥
 श्रीनमो नीलकण्ठाय त्रिनेत्राय च रंहसे ।
 महादेवाय ते नित्यमीशानाय नमो नमः ॥

* विश्वयोनिरिति B. त्वमेव सर्वं रणसमच इति D.

† रुद्रमपिमिति B.

‡ तत्त्वं ज्योतिरिति B. यस्य ज्योतिरिति D.

नमः पिनाकिने तुभ्यं नमो मुण्डाय दण्डिने ।
 नमस्ते वज्रहस्ताय दिग्बन्धाय कपर्दिने ॥
 नमो भैरवनादाय कालरूपाय दंष्ट्रिणे ।
 नागयज्ञोपवीताय नमस्ते वज्रिरेतसे* ॥
 नमोऽस्तु ते गिरीशाय स्नाहाकाराय ते नमः ।
 नमो मुक्तादृहासाय भीमाय च नमो नमः ॥
 नमस्ते कामनाशाय नमः कालप्रमाधिने ।
 नमो भैरववेषाय हराय च निषङ्गिणे ॥
 नमोऽस्तु ते त्र्यम्बकाय नमस्ते कृत्तिवाससे ।
 नमोऽम्बिकाधिपतये पशूनां† पतये नमः ॥
 नमस्ते व्योमरूपाय व्योमाधिपतये नमः ।
 नरनारीशरीराय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तिने ॥
 नमो भैरवनाथाय देवानुगतलिङ्गिने ।
 कुमारगुरवे तुभ्यं‡ देवदेवाय ते नमः ॥
 नमो यन्त्राधिपतये नमस्ते ब्रह्मचारिणे ।
 ऋगव्याधाय महते ब्रह्माधिपतये नमः ॥
 नमो हंसाय§ विश्वाय मोहनाय नमो नमः ।
 योगिने योगगम्याय योगमायाय ते नमः ॥

* वज्ररेतसे इति G and H. चार्करेतसे इति D.

† वसूनामिति A, E and H.

‡ निष्यमिति B.

§ मोहाय इति B.

नमस्ते प्राणपालाय घण्टानादप्रियाय च ।
कपालिने नमस्तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ॥
नमो नमोऽस्तु ते तुभ्यं भूय एव नमो नमः ।
मह्यं सर्वात्मना कामान् प्रयच्छ परमेश्वर ॥

सूत उवाच ॥*

एवं हि भक्त्या देवेशमभिष्टूयन् स माधवः ।
पपात पादयोर्विप्रा देवदेव्याः स दण्डवत् ॥
उत्थाप्य भगवान् सीमः कृष्णं केशिनिषूदनम् ।
बभाषे मधुरं वाक्यं मेघगम्भीरनिःस्वनः ॥
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष तप्यते भवता तपः‡ ।
त्वमेव दाता सर्वेषां कामानां कर्मणामिह‡ ॥
त्वं हि सा परमा मूर्त्तिर्मम नारायणाङ्गया ।
न विना त्वां जगत्सर्व्वेषां विद्यते पुरुषोत्तम ॥
वेत्य नारायणानन्तमात्मानं परमेश्वरम् ॥ ।
महादेवं महायोगं स्वेन‡‡ योगिन केशव ।
श्रुत्वा तद्वचनं कृष्णः प्रहसन्वे वृषध्वजम् ।

* एतत् B पुलकं नास्ति ।

+ अभिस्तुत्य इति E and H.

‡ तपस्तपं त्वभाव्यय इति B.

‡ कामिनामिह इति B.

¶ नामवानं त्वया तात इति B.

॥ पुरुषोत्तममिति B.

‡‡ वेन इति B.

उवाचान्वीक्ष्य विश्वेशन्देवीञ्च हिमशैलजाम् ॥
 ज्ञातं हि भवता सर्वं स्वेन योगेन शङ्कर ।
 इच्छाम्यात्मसमं पुत्रं त्वद्भक्तन्देहि शङ्कर ॥
 तथास्त्वित्याह विश्वात्मा प्रहृष्टमनसा हरः ।
 देवीमालोक्य गिरिजां केशवं परिष्वजे ॥
 ततः सा जगतां माता शङ्करार्क्षशरीरिणी ।
 व्याजहार हृषीकेशं देवी हिमगिरीन्द्रजा ॥
 अहं* जाने तवानन्त निश्चलां सर्वदाच्युत ।
 अनन्यामीश्वरे भक्तिमात्मन्यपि च केशव ।
 त्वं हि नारायणः साक्षात्सर्वात्मा पुरुषोत्तमः †
 प्रार्थितो देवतैः पूर्वं सञ्जातो देवकीसुतः ॥
 पश्य त्वमात्मनात्मानमात्मानं मम सम्यति† ‡ ।
 नावयोर्विद्यते भेद एकं पश्यन्ति सूरयः ॥
 इमानिह वरानिष्टान्मत्तो गृह्णीष्व केशव ।
 सर्व्वन्नत्वं तथैश्वर्यं ज्ञानं तत्पारमेश्वरम् ।
 ईश्वरे निश्चलां भक्तिमात्मन्यपि परं बलम् ॥
 एवमुक्तस्तया कृष्णो महादेव्या जनार्दनः ।
 आदेशः‡‡ गिरसा गृह्य देवोऽप्याह तथैश्वरम्‡ ॥

* वत्स जाने तवानन्तानिति B.

† अमलं पदमिति B. परमं पदमिति E.

‡ आश्रित इति B.

§ देवः प्राह महेश्वर इति B.

प्रगृह्णात्तृणं भगवानथेशः*
 करेण देव्या सह देवदेवः ।
 सम्पूज्यमानो मुनिभिः सुरेशै-
 र्जगाम कैलासगिरिं गिरीशः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे यदुवंशानुकीर्तने कृष्णतपस्वरणे षड्विंशोऽध्यायः ।

—•—

षड्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

प्रविश्य मेरुशिखरं कैलासं कनकप्रभम् ।*
 रराम† भगवात्सीमः केशवेन महेश्वरः ॥
 अपश्यंस्ते महात्मानं कैलासगिरिवासिनः ।
 पूजयाञ्चक्रिरे कृष्णं देवदेवमिवाच्युतम् ॥
 चतुर्बाहुमुदारारङ्गं कालमेघसमप्रभम् ।
 किरीटिनं शार्ङ्गपाणिं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥

* भगवानपीश इति B.

* इतः परं श्रीकृत्यं B पुस्तके न दृश्यते ।

† रराम इति परमैपदमार्थम् ।

दीर्घबाहुं विशालार्चं पीतवाससमश्रुतम् ।
 दधानसुरसा मालां वैजयन्तीमनुत्तमाम् ।
 भ्राजमानं श्रिया देव्या युवानमतिकोमलम् ।
 पद्माङ्गुलं पद्मनयनं सस्मितं सन्नतिप्रदम् ॥
 कदाचित्तत्र लीलार्थं देवकीनन्दवर्द्धनः ।
 भ्राजमानः श्रिया कृष्णश्चचार गिरिकन्दरम्* ॥
 गन्धर्वाप्सरसां मुख्या नागकन्याश्च कृत्स्नशः ।
 सिद्धा यक्षाश्च गन्धर्वा देवास्तश्च जगन्मयम् ।
 दृष्ट्वाश्चर्यम्यरं गत्वा हर्षादुत्फुल्ललोचनाः ।
 सुसुषुः पुष्पवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि महात्मनः ॥
 गन्धर्वकन्यका दिव्यास्तद्वदप्सरसां† वराः ।
 दृष्ट्वा चकमिरे कृष्णं सुसुतं शुचिभूषणाः‡ ॥
 काश्चिद्गायन्ति विविधं गानं§ गीतविशारदाः ।
 सम्येक्ष्य देवकीसूनुं सुन्दरं काममोहिताः ॥
 काश्चिद्विलासबहुला नृत्यन्ति स्म तदद्यतः ।
 सम्येक्ष्य सस्मितं काश्चित्पुस्तद्वदनामृतम् ॥
 काश्चिद्भूषणवर्षाणि स्वाहादादाय सादरम् ।

* गिरिकन्दरे इति B.

† अप्सरसामिति B.

‡ अक्षयस्त्रिभूषणा इति B.

§ विविधा गीतीरिति B.

भूषयाञ्चक्रिरे कृष्णं कन्या लोकविभूषणम्* ॥
 काञ्चिद्भूषणवर्षाणि समादाय तदङ्गतः ।
 स्वात्मानं भूषयामासुः स्वात्मकैरपि माधवम् ॥
 काचिदागत्य कृष्णस्य समीपं काममोहिता ।
 चुचुम्ब वदनाम्भोजं हरेर्मृग्यमृगेक्षणम् ॥
 प्रगृह्य काचिद्गोविन्दं† करेण भवनं स्वकम् ।
 प्रापयामास लोकादिं मायया तस्य मोहिता ॥
 तासां स भगवान् कृष्णः कामान् कमललोचनः ।
 बहूनि कृत्वा रूपाणि पूरयामास लीलया ॥
 एवं वै‡ सुचिरं कालन्देवदेवपुरे हरिः ।
 रेमे नारायणः श्रीमात्म्यायथा मोहयञ्जगत् ॥
 गते बहुतिथे काले हारवत्या§ निवासिनः ।
 बभूवुर्विकला भीता गोविन्दविरहे जनाः ॥
 ततः सुपर्णी बलवान्पूर्वमेव विसर्जितः ।
 स कृष्णं मार्गमाणस्तु हिमवन्तं ययौ गिरिम्¶ ॥
 अदृष्ट्वा तत्र गोविन्दं प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
 आजगामोपमन्यं तं पुरीं हारवतीं पुनः ॥

* कामिन्यो लोकभूषणमिति B.

† चापि गोविन्दमिति B.

‡ तु इति B.

§ हारात्म्यामिति B.

¶ नगमिति B.

तदन्तरे महादैत्या राक्षसाश्चातिभीषणाः ।
 आजग्मुर्द्वारकां शुभ्रां भीषयन्तः सहस्रशः ॥
 स तान्सुपर्णी बलवान्* कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
 हत्वा युधेन महता रक्षति स्म पुरीं शुभाम् ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु नारदोभगवात्पुत्रिः ।
 दृष्ट्वा कैलासशिखरे कृष्णं द्वारवतीं गतः ॥
 ते† दृष्ट्वा नारदं कृष्णं सर्व्वे तत्र निवासिनः ।
 प्रीक्षुर्नारायणो नाथः कुत्रास्ते भगवान्हरिः ॥
 स तानुवाच भगवान्कैलासशिखरे हरिः ।
 रमतेऽद्य महायोगी तं दृष्ट्वाहमिहागतः ॥
 तस्योपश्रुत्य वचनं सुपर्णः पततां वरः ।
 जगामाकाशगो विप्राः कैलासं गिरिसुत्तमम् ॥
 ददर्श देवकीसूनुं भवने रत्नमण्डिते ।
 तत्रासनस्थं‡ गोविन्दं देवदेवान्तिके हरिम् ।
 उपास्यमानममरैर्दिव्यस्त्रीभिः समन्ततः ।
 महादेवगणैः सिद्धैर्योगिभिः परिवारितम् ॥
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सुपर्णः शङ्करं शिवम् ।
 निवेदयामास हरिं प्रवृत्तं द्वारकापुरे ॥
 ततः प्रणम्य शिरसा शङ्करं नीललोहितम् ।

* भगवानिति B.

† तनिति B.

‡ वरासनस्थमिति B.

भ्राजगाम पुरीं कृष्णः सोऽनुघ्रातो हरेण तु ॥
 भारुह्य कश्यपसुतं स्त्रीगणैरभिपूजितः ।
 वचोभिरमृतास्त्रादैर्मानितो मधुसूदनः ॥
 वीष्य यान्तमभिषन्नं गन्धर्व्याप्सरसां वराः* ।
 भन्वगच्छन्महायोगं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 विसर्जयित्वा विश्वात्मा सर्वा एवाङ्गना हरिः ।
 ययौ स तूर्णं गोविन्दो दिव्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥
 गते देवेऽसुररिपौ न कामिन्यो मुनीश्वराः †
 निशेव चन्द्ररहिता विना तेन चकाशिरै ॥
 श्रुत्वा पौरजनास्तूर्णं कृष्णागमनमुत्तमम् ।
 मण्डयाञ्चक्रिरे दिव्यां पुरीं द्वारवतीं शुभाम् ॥
 यताकाभिर्विशालाभिर्ध्वजैरन्तर्वह्निःकृतैः ‡ ।
 मालादिभिः § पुरीं रम्यां भूषयाञ्चक्रिरे जनाः ॥
 अवाद्यन्त विविधान्वादिनाम्नधुरस्वनान् ।
 शङ्खान् सहस्रशो दध्नुर्वीणावादान्वितेनिरै ॥
 प्रविष्टमात्रे गोविन्दे पुरीं द्वारवतीं शुभाम् ।
 अगायन्मधुरं गानं स्त्रियो यौवनशोभिताः ¶ ॥

* गन्धर्व्याप्सरसां वराः इति B.

† गतेऽसुररिपौ नैव कामिन्यो मुनिपुङ्गवा इति B.

‡ ध्वजैरन्वपरिष्कृतैरिति B and D.

§ मालादिभिरिति B, E and H.

¶ यौवनशोभिता इति B.

दृष्ट्वा नवतुरीयानं स्थिताः प्रासादमूर्धसु ।
 सुमुचुः पुष्पवर्षाणि वसुदेवसुतोपरि ॥
 प्रविश्य भगवान्* कृष्णस्वाश्रीर्षादाभिवर्षितः ।
 वरासने महायोगी भाति देवीभिरन्वितः ॥
 सुरस्ये मण्डपे शुभ्रे शङ्खाद्यैः परिवारितः ।
 आत्मजैरभितो मुख्यैः स्त्रीसहस्रैश्च संवृतः ॥
 तत्रासनवरे रस्ये जाम्बवत्या सहायुतः ।
 भ्राजते चोमया देवो यथा देव्या समन्वितः ॥
 भ्राजन्मुहूर्देवगन्धर्वा द्रष्टुं लोकादिमव्ययम् ।
 महर्षयः पूर्वजाता माकर्ण्येयादयो द्विजाः ॥
 ततः स भगवान् कृष्णो* मार्कण्डेयं समागतम् ।
 ननामोत्थाय शिरसा स्वासनञ्च ददौ हरिः‡ ॥
 संपूज्य तावृषिगणान् प्रणामेन सहानुगः ।§
 विसर्जयामास हरिर्दत्त्वा तदभिवाञ्छितान् ॥
 तदा मध्याह्नसमये देवदेवः स्वयं हरिः ।
 स्नातः॥ शुक्लाम्बरो भानुमुपतिष्ठन्*॥ कृताञ्जलिः ।

* भवनमिति B.

† विश्वरिति B.

‡ स्वासनं प्रददौ पुनरिति B.

§ संपूज्यर्षिगणान् सर्वान् प्रणामेन सहानुग इति B.

¶ दत्त्वा तदभिवाञ्छितानिष्यत्त पुंस्त्वनार्षे, सामान्यत्वात् स्त्रीत्वमेवोचितम्

॥ स्नात्वा इति B.

•• उपतिष्ठन्निर्वाणम् उपतिष्ठमान इति साधु ।

कंजाप जाप्यं विधिवत्प्रेक्षमाणो दिवाकारम् ॥
 तर्पयामास देवेशो देवान् पितृगणान्मुनीन् ॥
 प्रविश्य देवभवनं मार्कण्डेयेन चैव हि ।
 पूजयामास लिङ्गस्थं भूतेश्भूतिभूषणम् ॥
 समाप्य नियमं सर्व्वं नियन्ता स स्वयं वृषाम्* ।
 भोजयित्वा मुनिवरं ब्राह्मणानभिपूज्य च ।
 क्त्वात्मयोगं विप्रेन्द्रा मार्कण्डेयेन चाच्युतः ।
 कथाम्पौराणिकीं पुण्यां चक्रे पुत्रादिभिवृतः ॥
 अथैतत्सर्व्वमखिलं दृष्ट्वा कर्म महामुनिः ।
 मार्कण्डेयो हसन्कृष्णं बभाषे मधुरं वचः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

क्वः समाराध्यते देवो भवता कर्मभिः शुभैः ।
 ब्रूहि त्वं कर्मभिः पूज्यो योगिनां ध्येय एव च ॥
 त्वं हि तत्परमं ब्रह्म निर्वाणममलम्पद्म्* ।
 भारवतरणार्थाय जातो हृष्यिकुले प्रभुः‡ ॥
 तमब्रवीन्महाबाहुः§ कृष्णो ब्रह्मविदां वरः ।
 नृगुहतामेव पुत्राणां सर्व्वेषां प्रहसन्निव ॥

* नियन्तासौ वृषां स्वयमिति B.

+ निर्वाणममलं परमिति B.

‡ हरिरिति B.

§ महातेजा इति B.

श्रीभगवानुवाच ।*

भवता कथितं सर्वं तथ्यमेव न संशयः ।
 तथापि देवमीशानं पूजयामि सनातनम् ॥
 न मे विप्रास्ति कर्त्तव्यं नानवासं कथञ्चन ।
 पूजयामि तथापीशञ्चानन्वे परमं शिवम् ॥
 न वै पश्यन्ति ते देवं मायमा मोहिता जनाः ।
 ततश्चैवात्मनो मूलं[†] आपयन् पूजयामि तमृधः ॥
 न च लिङ्गार्चनात्पुण्यं लोके दुर्गतिनाशनम्[‡] ।
 तथागं लिङ्गे द्वितायैषां लोकानां पूजयेच्छिवम् ॥
 योऽहन्तमिङ्गमित्याहुर्वेदेवादविदो जनाः ।
 ततोऽहमात्ममीशानं पूजयाम्यात्मनैव तत् ॥
 तस्यैव परमा मूर्त्तिस्तन्मयोऽहं न संशयः ।
 नावयोर्विद्यते भेदो वेदेष्वेतन्न संशयः^{***} ॥
 एष देवो महादेवः सदा संसारभीरुभिः ।
 याज्यः^{††} पूज्यश्च वन्द्यश्च ज्ञेयो लिङ्गे महेश्वरः ॥

* कश्च उवाच इति B.

† ततोऽहं स्वात्मनो मूलमिति B.

‡ आपयामि च तं शिवमिति B.

§ लोकेऽस्मिन् भीतिनाशनमिति B.

¶ विप्र इति B.

॥ आत्ममात्मस्वरूपं, स्वरूपार्थे च ततो नलोपः ।

*** वेदेष्वेवं विनिश्चय इति B.

†† ज्ञेय इति B.

मार्कण्डेय उवाच ।

किं तस्मिन् सुरश्रेष्ठ लिङ्गे संपूज्यते च कः ।

ब्रूहि कृष्ण विशालाक्ष गहनं ह्येतदुत्तमम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अव्यक्तं लिङ्गमित्याहुरानन्दं ज्योतिरक्षयम्* ।

वेदा महेश्वरन्देवमाहुर्लिङ्गिनमव्ययम् ॥

पुरा चैकार्ष्वे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

प्रबोधार्थं ब्रह्मणो मे प्रादुर्भूतो महाशिवः ॥

तस्मात्कालात्ममारभ्य ब्रह्मा चाहं सदैव हि ।

पूजयावो महादेवं लोकानां हितकाम्यया ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कथं लिङ्गमभूत्पूर्वमैश्वरं परमम्यदम् ।

प्रबोधार्थं स्वयं कृष्ण वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आसीदेकार्ष्वं चारमविभागं तमेामयम् ।

मध्ये चैकार्ष्वे तस्मिच्छङ्खचक्रगदाधरः ।

सहस्रशीर्षा भूत्वाहं सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सहस्रबाहुः पुरुषः† शयितोऽहं सनातनः ॥

एतस्मिन्नन्तरे दूरे पश्यामि स्नामितप्रभम् ।

कोटिचूर्थप्रतीकाशं भ्राजमानं त्रियाहृतम् ॥

* ज्योतिरक्षरमिति B.

† बुक्तात्मा इति B.

चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं कारणं प्रभुम्* ।
 कृष्णाजिनधरन्देवमृग्यशुःसामभिः सुतम् ॥
 निमेषमात्रेण स† माम्प्राप्तो योगविदां वरः ।
 व्याजहार स्वयं ब्रह्मा स्मयमानो महाद्युतिः ॥
 कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे प्रभो ।
 अहं कर्त्ता हि लोकानां स्वयम्भूः प्रपितामहः ॥
 एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच हृष्टः ।
 अहं कर्त्तास्मि लोकानां संहर्त्ता च पुनः पुनः ॥
 एवं विवादे वितते मायया परमेष्ठिनः ।
 प्रबोधार्थं परं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् ।
 कालानलसमप्रस्थं ज्वालामालासमाकुलम् ।
 अयद्विद्विनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥
 ततो मामाह भगवानधो गच्छ त्वमाशु वै ।
 अन्तमस्य विजानीव‡ ऊर्ध्वं गच्छेऽहमित्यजः ॥
 तदाशु समयं कृत्वा गतावूर्ध्वमधश्च ती ।
 पितामहोऽप्यहन्नान्तं ज्ञातवन्ती समेत्य तीर्णा ॥
 ततो विस्मयमापन्नौ भीतौ देवस्य शूलिनः ।

* काचनप्रभमिति B.

† तु इति B.

‡ तनिति B.

§ विजानीवा इति B.

¶ उताः इति B.

मायया मोहितौ तस्य ध्यायन्तौ विष्णुमीश्वरम् ॥
 प्रोच्चरन्तौ महानादमोह्वारं परमं पदम् ।
 तं प्राञ्जलिपुटी भूत्वा शम्भुं तुष्टुवतुः परम् ॥
 ब्रह्मविष्णु जचतुः ।
 अनादिमूलसंसाररोगवैद्याय शम्भवे ।
 नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥
 प्रलयार्णवसंस्थाय प्रलयोद्भूतिहेतवे ।
 नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥
 ज्वालामालाप्रतीकाय* ज्वलनस्तम्भरूपिणे† ।
 नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥
 आदिमध्यान्तहीनाय स्वभावामलदीप्तये‡ ।
 नमः शिवायानन्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥
 प्रधानपुरुषेशाय व्योमरूपाय वेधसे ।
 नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे§ लिङ्गमूर्त्तये ॥
 निर्विकाराय सत्ताय नित्यायातुल्यतेजसे¶ ।
 वेदान्तसाररूपाय कालरूपाय ते नमः ॥
 नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥

* इताहाय इति B.

† सन्भूर्त्तये इति B.

‡ इदं पादद्वयं B पुस्तके प्रागेव लिखितम् ।

§ एतत्पठ्यंकां E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

¶ नित्यायामलमूर्त्तये इति B.

एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महेश्वरः ।
 भाति देवो* महायोगी सूर्यकोटिसमप्रभः ।
 वक्त्रकोटिसहस्रेण यसमान इवाम्बरम् ।
 सहस्रहस्तचरणः सूर्यसोमाग्निलोचनः ।
 पिनाकपाणिर्भगवान् कृत्तिवासास्त्रिशूलधृक् ।
 व्यालयज्ञोपवीतश्च मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥
 अधोवाच महादेवः प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ।
 पश्येत्तं† मां महादेवं भयं सर्व्वं प्रसुच्यताम् ॥
 युवां प्रसूती गात्रेभ्यो मम पूर्व्वं सनातनौ ।
 अयं मे दक्षिणे पार्श्वे ब्रह्मा लोकपितामहः‡ ॥
 वामपार्श्वे च मे§ विष्णुः पालको हृदये हरः ।
 प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरन्दक्षिणं यथेक्षितम् ॥
 एवमुक्त्वाथ॥ मान्देवी महादेवः स्वयं शिवः ।
 आलिङ्ग्य देवं ब्रह्माणं प्रसादाभिसुखोऽभवत् ॥
 ततः प्रहृष्टमनसो प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
 ऊचतुः प्रेक्ष्य तद्वक्त्रं नारायणपितामही ॥

* आदिदेव इति B.

† पश्येत्तमिति B.

‡ लोककारः प्रसुरिति B.

§ वामं पार्श्वे चैव इति B.

¶ दक्षीति आशे, ददातीति चाह ।

॥ एवमुक्त्वा च इति B.

यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देवो वरो हि नः ।
 भक्तिर्भवतु नो नित्यं त्वयि* देव महेश्वरे ॥
 ततः स भगवानीशः प्रहसन्परमेश्वरः ।
 उवाच मां महादेवः प्रीतं प्रीतेन चेतसा ॥
 देव उवाच ।

प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्ता त्वं धरणीपते ।
 वक्ष्ये वक्ष्ये हरे विश्वम्पालयैतच्चराचरम् ॥†
 द्विधा भिन्नोऽस्म्यहं विष्णो ब्रह्मविष्णुहराख्यया‡ ।
 सर्गरक्षासयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
 संमोहस्थज भो विष्णो पालयैनं पितामहम् ।
 भविष्यत्येव भगवांस्तव पुत्रः समातनः ॥
 अहञ्च भवतो§ वज्रात्मन्पादौ सुररूपधृक्पा ।
 शूलपाणिर्भविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्रकः ॥
 एवमुक्त्वा महादेवो ब्रह्माणं मुनिसत्तम ।
 अनुगृह्य च मान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 ततःप्रभृति लोकेषु सिङ्गाणां सुप्रतिष्ठिता ।

-
- * भुवि इति B.
 † एतत्पादद्वयं G पुस्तके नास्ति ।
 ‡ द्विधाख्यया इति B.
 § अहं प्रभवतो वज्रादिति E and H.
 ¶ कस्यान्ते चौररूपधृतिरिति B.

लिङ्गन्तस्तु यती* ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमं वपुः ॥
 एतस्मिन्मस्य माहात्म्यं भाषितं ते मयानघ ।
 एतद्बुध्यन्ति योगिना न देवा न च दानवाः ॥
 एतच्च परमं ज्ञानमव्यक्तं शिवसंज्ञितम् ।
 येन सूक्ष्मचिन्त्यं तत्पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः† ॥
 तस्मै भगवते नित्यं नमस्कारं प्रकुर्वहे ।
 महादेवाय देवाय‡ देवदेवाय ऋद्धिणे§ ॥
 नमो वेदरहस्याय नीलकण्ठाय वै नमः ।
 विभीषणाय शान्ताय स्थाणवे हितवे॥ नमः ॥
 ब्रह्मणे वामदेवाय॥ त्रिनेत्राय महीयसे ।
 शङ्कराय महेशाय गिरीशाय शिवाय च ॥
 नमः कुक्ष्य सततन्ध्यायस्य च महेश्वरम्** ॥
 संसारसागरादस्मादचिरादुद्धरिष्यसि ॥
 एवं स वासुदेवेन व्याहृतो मुनिपुङ्गवः ।
 जगाम मनसा देवमीशानं विश्वतोमुखम् ॥

* लिङ्गं तत्रयमादिति D, E and H.

† ज्ञानचक्षुषेति D, E and H.

‡ चन्द्राय इति B.

§ लिङ्गिने इति B.

॥ योनिने इति B.

‡ देवदेवाय इति B.

** मनसा इति B.

प्रणम्य शिरसा कृष्णमनुज्जातो महासुनिः ।
जगाम चेषितं शम्भुदेवदेवग्लिशूलिनम्† ॥
य इमं श्रावयेन्नित्यं लिङ्गाध्यायमनुत्तमम् ।
शृणुयाद्वा पठेद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रुत्वा सक्तदपि ह्येतत्तपश्चरणमुत्तमम् ।
वासुदेवस्य विप्रेन्द्राः पापं मुञ्चति मानवः‡ ॥
जपेद्वाहरहर्नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।
एवमाह महायोगी कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वदुर्ध्वानुकीर्तने विहीयती वत्विंशोऽध्यायः ।

—०—

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ततो लम्बवरः कृष्णो जाम्बवत्यां महेश्वरात् ।
अजीजनन्महात्मानं शाम्बमात्मजमुत्तमम्* ॥
प्रद्युम्नस्य ह्यभूत्पुत्रो ह्यनिरुद्धो महाबलः ।

* विचनिति B.

† देवं देवदेवश्च शूलिनमिति B and D.

‡ मुञ्चति मानवा इति B.

* शाम्बमात्मजसत्तममिति B.

तावुभौ गुणसम्पन्नौ कृष्णस्त्रैवापरे तनू ॥
 हृत्वा च कंसं नरकमन्थांश्च शतशोऽसुरान् ।
 विजित्य लीलया शक्रञ्जित्वा वाणं महासुरम् ॥
 स्थापयित्वा जगत्कृष्णं लोके धर्मांश्च* ग्राम्भितान् ।
 चक्रे नारायणो गन्तुं स्वस्थानं बुद्धिसुत्तमाम् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे विप्राः शृङ्गाद्याः कृष्णमीश्वरम् ।
 आजग्मुर्द्धारकां द्रष्टुं कृतकार्यं समातनम् ॥
 स तानुवाच विश्वात्मा प्रणिपत्याभिपूज्य च ।
 आसनेषूपविष्टान्धे सह रामेण धीमता ॥
 गमिष्यामि परं स्थानं स्वकीयं विष्णुसंज्ञितम् ।
 कृतानि सर्वकार्याणि प्रसीदध्वं† मुनीश्वराः ॥
 ब्रह्मं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तमधुनाऽशुभम् ।
 भविष्यन्ति जनाः सर्वे ह्यस्मिन्पापानुवर्तिनः ॥
 प्रवर्त्तयध्वं विज्ञानमज्ञानाश्च‡ हृितावहम् ।
 येनेमे कलिजैः पापैर्मुच्यन्ते हि§ द्विजोत्तमाः ॥
 ये मां जनाः संस्मरन्ति कलौ सकृदपि प्रभुम् ।
 तेषां नश्यति॥ तत्पापं भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥

* लोकाधर्मांश्च इति B.

† आर्षनाकनेपदम् ।

‡ वे ज्ञानं ब्राह्मणानामिति B.

§ वै इति B.

॥ नश्यतु इति B.

येऽर्चयिष्यन्ति मां भक्त्या नित्यं कलियुगे द्विजाः ।
 विधिना वेददृष्टेन ते गमिष्यन्ति तत्पदम् ॥
 ये ब्राह्मणा वंशजाता युष्माकं वै सहस्रयः ।
 तेषां नारायणे भक्तिर्भविष्यति कलौ युगे ॥
 परात्परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
 न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
 ध्यानं योगःस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति महेश्वरम् ॥
 यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।
 विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥
 तस्मात्सं परिहर्त्तव्याः३ निन्दा पशुपतेर्द्विजाः ।
 कर्मणा मनसा वाचा मङ्गलैश्चपि यत्नतः ॥
 ये च४ दक्षाध्वरे शप्ता दधीचेन द्विजोत्तमाः ।
 भविष्यन्ति कलौ भक्तैः परिहार्याः प्रयत्नतः ॥
 द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसम्भवाः ।
 शप्ताश्च गौतमेनोर्ष्यां न सम्भाष्या द्विजोत्तमैः५ ॥
 एवमुक्त्वाश्च॥ कृष्णो न सर्वे ते वै महर्षयः ।

* हीन इति B.

+ पिनाकिगमिति B.

‡ तस्मात्सा परिहर्त्तव्या इति B.

§ तु इति B.

¶ द्विजोत्तमाः इति B.

॥ इत्येवमुक्त्वाः इति B.

श्रीमित्युक्त्वा ययुस्तूर्णं स्वानि स्थानानि सत्तमाः ॥
 ततो नारायणः कृष्णो लीलयैव जगन्मयः ।
 संहृत्य स्वकुलं सर्वं ययौ तत्परमं पदम् ॥
 इत्येष वः समासेन राज्ञां वंशः सुकीर्तितः* ।
 न शक्यो विस्तराद्दत्तुं किं भूयः श्रोतुमच्छ्रेय ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि वंशानां कथनं शुभम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥

इति श्रीशुद्धपुराणे राजवंशानुकीर्तने सप्तविंशोऽध्यायः ।

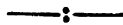
अष्टाविंशोऽध्यायः ।

ऋषय जन्तुः ।

कृतं नेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्युगम् ।
 एषां प्रभावं* सूताथ कथयस्व समासतः ॥
 सूत उवाच ।

गते नारायणे कृष्णे स्वमेव परमं पदम् ।
 पार्थः परमधर्मात्मा पाण्डवः शत्रुतापनः ॥

* वंशोऽनुकीर्तितः इति B.

* कथयामिति B.

क्त्वा चैवीसरविधिं शोकेन महतावृतः ।
 अपश्यत्पथि गच्छन्तं क्त्वाहैपायनं मुनिम् ॥
 शिथैः प्रशिथैरभितः संवृतं ब्रह्मवादिनम् ।
 यपात दण्डवद्भूमौ त्यक्त्वा शोकं तदार्जुनः ॥
 उवाच परमप्रीत्याः कक्त्वादेतन्महासुनेन ।
 इदानीं गच्छसि क्षिप्रं कं वा देशं‡ प्रति प्रभो ॥
 सन्दर्शनाद्दे भवतः शोको मे विपुलो गतः ।
 इदानीं मम यत्कार्यं ब्रूहि पद्मदलेक्षण ॥
 तमुवाच महायोगी क्त्वाहैपायनः स्वयम् ।
 उपविश्य नदीतीरे शिथैः परिवृतो मुनिः ॥

इति श्रीबृहार्णवपुराणे अष्टाविंशोऽध्यायः ।

जनचिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तं पाण्डुनन्दन ।
 ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम्* ॥

* परमप्रीतः इति B and D.

† कक्त्वादेतन्महासुने इति B and D.

‡ गक्त्वादेशमिति E and H.

• वाराणसी महापुरीमिति B, E and H.

अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्तिनः ।
 भविष्यन्ति महाबाहो* वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥
 नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्ताणं वाराणसीं पुरीम् ।
 सर्वपापीपशमनं‡ प्रायश्चित्तं कलौ युगे ॥
 ज्ञातं चेता ह्यपरञ्च सर्वेष्वेतेषु ते§ नराः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ॥
 त्वं हि लोकेषु विख्यातो धृतिमास्त्रनवत्सलः ।
 पालयाद्य परं धर्मं स्वकीयं मुच्यसे भयात् ॥
 एवमुक्त्वा भगवता पार्थः परपुरञ्चयः ।
 घृष्टवान्प्रशिपत्त्वासी युगधर्मान्विजोत्तमाः ॥
 तस्मै प्रोवाच सकलं मुनिः सत्यवतीसुतः ।
 प्रणम्य देवमीशानं युगधर्मान्सनातनान् ॥

व्यास उवाच ।

वक्ष्यामि ते समासेन युगधर्माञ्चरेखर ।
 न शक्यते मया राजन्विस्तरिणाभिभाषितुम् ॥
 आद्यं ज्ञातयुगं प्रोक्तं ततस्त्रेतायुगं बुधैः ।
 द्वितीयं ह्यपरं पार्थ चतुर्थं कलिदृश्यते ॥

* महापापा इति B.

† त्यक्त्वा इति B.

‡ सर्वपापीपशमनमिति B.

§ वे इति B.

ध्यानं तपः* कृतयुगे चेतायां ज्ञानमुच्यते† ।
 द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकां‡ कसौ युगे ॥
 ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रीतायां भगवान्रविः ।
 द्वापरे दैवतं विष्णुः कसौ देवो§ महेश्वरः ॥
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्व एव कल्पिष्यति ।
 पूज्यन्ते भगवान्बुद्धश्चतुर्ष्वपि पिनाकपृक् ॥
 षाद्ये कृतयुगे धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः¶ ।
 चेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्विपादो द्वापरे स्त्रितः ।
 त्रिपादहीनस्त्रिषेत्सु सत्तामात्रेषु तिष्ठति ॥
 कृते तु मिथुनोत्पत्तिर्वृत्तिः साक्षादसौत्सुपा ।
 प्रजास्तृताः सदा सर्वाः सर्वानन्दाश्च भोगिनः॥ ॥
 अधमोत्तमत्वं नास्वासां निर्विघ्नेषाः पुरञ्जय## ।
 तुष्यमायुः सुखं रूपं तासु†† तस्मिन् कृते युगे ॥
 विग्रोकास्तस्ववहुला‡‡ एकान्तबहुलास्तथा ।

* परमिति B.

† ज्ञानमन्त्र इति B.

‡ दानमेव इति B.

§ ब्रह्म इति B.

¶ सनातन इति B.

॥ भोगिन्य इति वक्तव्ये भोगिन इति चार्थम् ।

सदानन्दाः पुरञ्जय इति D.

†† तासामिति B.

‡‡ सस्ववहुला इति B.

ध्याननिष्ठास्तपोनिष्ठा महादेवपरायणाः ॥
 ता वै निष्कामचारिण्यो* नित्यं मुदितमानसाः ।
 पर्वतोदधिवासिन्यो ह्यनिकेताः परन्तप ॥
 रसोन्नासः कालयोगान्नेताख्ये† नश्यति द्विजाः ‡
 तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तत ॥
 अपां सौख्ये प्रतिहते§ तदा भोगात्मना तु वै ।
 भवेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनम् ॥
 सक्तदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते¶ ष्टयिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तथा तासां वृष्ट्या वै गृहसंघ्निताः ॥
 सर्वः प्रत्युपयोगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयन्ति च तेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥
 ततः कालेन महता तासामेव विपर्ययात्॥ ।
 रागलोभात्मको** भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत् ॥
 विपर्ययेण तासान्नु†† तेन तत्कालभाविताः ।

* भावेन कामचारिण्य इति B.

† चालस्याश्चालयोगाश्च इति D. रसोन्नासः कलायोगादिति E an-

‡ नश्यते तत इति B.

§ प्रतिगते इति B.

¶ संयुक्ते इति B.

॥ विपर्यये इति B.

** भोगात्मक इति B.

†† नाशाश्च इति B.

प्रचक्षन्ति ततः सर्वे वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ॥
 ततस्त्रेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता मैथुनोद्भवाः ।
 अभिधायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिधानतः*स्तदा ॥
 प्रादुर्बभूवुस्तासानु वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ।
 वस्त्राणि ते प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥
 तेष्वेव जायते तासां गन्धर्वरसान्वितम् ।
 अमाचिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥
 तेन ता वर्त्तयन्ति स चैतायुगमुखे प्रजाः ।
 वृष्टासुष्टास्तया सिद्धया सर्वा वै विगतज्वराः ॥
 पुनः† कालान्तरेणैव ततोऽ‡ लोभावृतास्तदा ।
 वृक्षांस्तान् पर्यगृह्णन्त मधु वा माचिकं वसात् ॥
 तासान्तेनापचारेण पुनर्लोभकृतेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्षचित् क्षचित् ॥
 ग्रीतवर्षातपैस्तीव्रैऽस्तास्ततोऽ॥ दुःखिता भ्रमम् ।
 इन्द्रैः संपीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥
 कृत्वा इन्द्रविनिर्घातान्॥ वार्त्तोपायमचिन्तयन् ।

* सत्याभिधायिन इति B.

† तत इति B and D.

‡ पुनरिति B and D.

॥ लोभैरिति B.

॥ ततसा इति B and D.

॥ इन्द्रप्रतीकारानिति B. प्रतीघातानिति D.

नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ॥
 ततः प्रादुरभूत्तासां* सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।
 वार्त्तायाः साधिका ह्यन्या वृष्टिस्तासान्निकामतः ॥
 तासां वृष्ट्युद्कानीह यानि निजैर्गतानि तु ।
 अभवन्† वृष्टिसन्तत्या स्त्रोतःस्थानानि निजगाः ॥
 यदा आपो बहुतरा‡ आपन्नाः पृथिवीतले ।
 अपान्भूमिषु संयोगादीष्वधस्तास्तदाभवन् ॥
 अफालकृष्टाद्यानुता ग्राम्यारण्यास्तुर्ह्यथ ।
 ऋतुपुष्पफलेष्वैव वृक्षगुण्मास जग्निरे ॥
 ततः प्रादुरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्व्वशः ।
 अवश्यभावितार्थेन चैतायुगवशेन वै§ ॥
 ततस्ताः पर्य्यगृह्णन्त नदीशेचाणि पर्व्वतान् ।
 वृक्षगुण्मीषधीष्वैव प्रसज्य तु यथाबलम् ॥
 विपर्य्ययेण तासान्ताण् शोषध्वो विविशुर्भङ्गीम् ।
 पितामहनियोगेन दुद्दीह पृथिवीं पृथुः ॥
 ततस्ता जगृहुः सर्व्वी ह्यन्योन्यं क्रोधमूर्च्छिताः ।

* प्रादुर्भूत्तावेति E and H.

† अपह्नविति B.

‡ ये पुनस्तदपं लोका इति B and D.

§ तु इति B.

¶ नाशश्च इति E and H.

सदाचारे विनष्टे तु* बलात्कासबलेन च ॥
 मर्यादायाः प्रतिष्ठार्थं† आत्वैतद्भगवानजः ।
 ससर्ज चक्रियान्ब्रह्मा ब्राह्मणानां हिताय वै ॥
 वर्णाश्रमव्यवस्थां चैतायां कृतवान्प्रभुः ।
 यज्ञप्रवर्त्तनञ्चैव पशुहिंसाविवर्त्तितम् ॥
 हापरेऽप्यथ विद्यन्ते मतिभिदास्तथा वृषाम्‡ ।
 रागो लोभस्तथा युधं मत्वा बुद्धिविनिश्चयम् ॥
 एको वेदश्चतुष्पादस्त्रिधा त्विह विभाव्यते ।§
 वेदव्यासैश्चतुर्धा च न्यस्यते हापरादिषु ॥
 ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
 मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥
 संहिता ऋग्यजुःसान्नां प्रोच्यन्ते परमर्षिभिः॥ १ ॥
 सामान्योद्भावना चैव॥ दृष्टिभेदैः क्वचित्कश्चित् ॥
 ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि ब्रह्मप्रवचनानि च ।
 इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सुव्रत ॥

* आसदारधनाद्यास्त इति B.

† प्रतिष्ठानमिति B and D.

‡ तत्त्वानामविनिश्चय इति B.

§ एको वेदश्चतुष्पादस्त्रिधा विधीयते इति B and D.

॥ संहत्यन्ते नृत्तर्षिभिरिति B and D.

॥ सामान्यादेकताचैव इति B and D.

अदृष्टिर्मरणश्चैव तथैवान्ये क्षुपद्रवाः* ।
 वासनःकायजैर्दोषैः† निर्वेदी जायते नृशाम् ॥
 निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ।
 विचारणाञ्च वैराग्यं वैराग्याहीषदर्शनम् ॥
 दोषाणां दर्शनाश्चैव हापरे ज्ञानसम्भवः ।
 एषा रजस्तमीयुक्ता वृत्तिर्वै हापरे द्विजाः ॥
 आद्ये कृते तु धर्मोऽस्ति स चेतायां प्रवर्तते ।
 हापरे व्याकुलीभूत्वा‡ प्रणश्यति कल्पी युगे ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे युगवशात्तुकोर्नने एकोनविंशोऽध्यायः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

तित्थे मायामसूयाञ्च बधश्चैव* तपस्विनाम् ।
 साधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृताः ॥

* तथैव व्याख्यपद्रवा इति B and D.

† दुःखैरिति B and D.

‡ व्याकुलीभूय इति साधु ।

* तथैव इति E and H.

कलौ प्रमारको रोगः सततं क्षुब्धयन्तथा ।
 अनावृष्टिभयं घोरं देशानाञ्च विपर्ययः ॥
 अधार्शिका निराहारा महाकोपात्पतेजसः ।
 अमृतं ब्रुवते लुब्धास्तित्थे जाताः सुदुष्प्रजाः ॥
 दुरिष्टैर्दुर्धीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ।
 विप्राणां कर्म्मदोषैश्च प्रजानां जायते भयम् ॥
 नाधीयते तदा वेदान्* न यजन्ति द्विजातयः ।
 यजन्ति यज्ञान्वेदांश्च† पठन्ते चात्पबुद्धयः ॥
 शूद्राणां मन्त्रयोगैश्च‡ सम्बन्धो ब्राह्मणैः सह ।
 भविष्यति कलौ तस्मिन्व्ययनासनभोजनैः ॥
 राजानः शूद्रभूयिष्ठा ब्राह्मणान्बाधयन्ति च ।
 भ्रूणहत्या वीरहत्या प्रजायेत नरेश्वरे§ ॥
 स्नानं होमं जपं दानं देवतानां तद्यार्चनम् ।
 तथान्यानि च¶ कर्म्माणि न कुर्वन्ति द्विजातयः ॥
 विनिन्दन्ति महादेवं ब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ।
 आम्नायधर्म्मं॥शास्त्राणि** पुराणानि कलौ युगे ॥

* नाधीयन्ते कलौ वेदा इति B and D.

† यजन्त्यन्यायतो वेदानिति B. जपन्त्यन्यायतोवेदानिति D.

‡ मन्त्रयोगैश्च इति B.

§ स जायेत नरेश्वर इति B.

¶ अन्यानि चैव इति B and D.

॥ सर्व्व इति B.

** अतिब्राह्मणीति D.

कुर्वन्त्यवेददृष्टानि कर्माणि विविधानि तु ।
 स्वधर्मं तु रुचिर्नैव ब्राह्मणानां प्रजायते ॥
 कुशीलचर्या पाषण्डैर्वृथारूपैः समावृताः ।
 बहुयाचनका लोका भविष्यन्ति परस्परम् ॥
 अष्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्यथाः ।
 प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 शूलादन्ताजिनाख्याश्च सुण्डाः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥
 शस्यचीरा भविष्यन्ति तथा चेलाभिमर्शिनः ।
 चौराचौराश्च हर्तारो* हर्तुर्हन्ता तथापरः ॥
 दुःखप्रचुर†मत्स्यायुर्देहोक्तादः सरीगता ।
 अधर्माभिनिवेशत्वात्तमोवृत्तं कलौ स्मृतम् ॥
 काषायिणोऽथ निर्भन्यास्तथा कापालिकाश्च ये ।
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणः परे ॥‡
 आसनस्थान्द्विजान्दृष्ट्वा चालयन्त्यल्पबुद्धयः ।
 ताडयन्ति द्विजेन्द्रांश्च शूद्रा राजोपजीविनः ॥
 उच्चासनस्थाः शूद्राश्च§ द्विजमध्ये परन्तप ।

* चौराचौरश्च इति B and D.

† प्रचुरतात्प्रायुचित्तिं D and E.

‡ एतत्प्रादुर्भवं B पुस्तकं नास्ति ।

§ शूद्राणु इति B and D.

द्विजामानकरो* राजा कलौ कालवसेन तु ॥
 पुष्यैश्च भूषणैश्चैव† तथाग्नैर्भङ्गलैर्हिजाः ।
 शूद्राग्परिचरन्त्यस्य‡ श्रुतभाष्यवसान्विताः ॥
 न प्रेक्षन्तेऽर्चितांश्चापि शूद्रान्विजवरावृष ।
 सेवावसरमासीक्य द्वारे तिष्ठन्ति च द्विजाः ॥
 वाहनस्याग्निसमाहृत्य शूद्राब्धूद्रोपजीविनः ।
 सेवन्ते ब्राह्मणास्तासु सुवन्ति सुतिभिः§ कलौ ॥
 चध्यापयन्ति वै वेदाब्धूद्राब्धूद्रोपजीविनः ।
 एवं निर्वेदकानर्थान्नास्तिक्यं घोरमाश्रिताः ॥
 तपोयज्ञकलानान्तु विज्जेतारो द्विजौत्तमाः ।
 यतयश्च भविष्यन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 नाशयन्तः¶ स्रकन्धर्मादाधिगच्छन्ति तत्पदम् ॥ ।
 गायन्ति लौकिकैर्गानैर्देवतानि नराधिप ॥
 वाम**पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः ।
 भविष्यन्ति कलौ तस्मिन्ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥

-
- * काला न हिंसिते इति B and D.
 † ऋषितैश्चैव इति B and D.
 ‡ शूद्रानभ्यर्चयन्त्यस्य इति B and D.
 § सुतिभिरिति B and D.
 ¶ नाशयन्ति क्षधीतानि इति B and D.
 ॥ वामश्च इति B.
 ** वामाः इति B.

ज्ञाने* कर्मण्यपगते लोके निष्क्रियताङ्गते ।
 कीटमूषिकासर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानुषान्† ॥
 कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ।
 देवीशापनिर्दग्धाः‡ पुरा दद्याध्वरे द्विजाः ॥
 निन्दन्ति च महादेवं तमसाविष्टचेतसः ।
 वृथा धर्मञ्चरिष्यन्ति कालौ तस्मिन्पुगान्तिके ॥
 ये चाग्रे शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ।
 सर्वे तेऽवतरिष्यन्ति§ ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥¶
 विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 वेदवाङ्मत्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः ॥
 मोहयन्ति जनान् सर्वान्दर्शयित्वा फलानि च ।
 तमसाविष्टमनसो वैङ्गालम्रतिकाधमाः ॥
 कालौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ।
 तदेव साधयेन्मृषां॥ देवतानाञ्च दैवतम् ॥
 करिष्यन्त्ववताराणि** शङ्करो नीललोहितः ।
 श्रौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥

* ज्ञान इति B, E and H.

† मानवानिति B and D.

‡ दधीशशापनिर्दग्धाः इति B and D.

§ ते च भविष्यन्तीति E and H.

¶ धर्मे चोरा भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्याः स्वजातिषु इति B.

॥ न देवता भवेन्मृषानिति B and D.

** नीलत्वमायम् ।

उपदेक्षति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदिदर्शितान्* ॥
 ये तस्मीतां निषेवन्ते येन केनोपचारतः ।
 विजित्य कलिजान्दोषान्द्यान्ति ते परमम्पदम् ॥
 अनायासेन सुमहत्पुण्यमाप्नोति मानवः ।
 अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेको महान् गुणः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य माहेश्वरं युगम् ।
 विशेषाद्ब्राह्मणोरुद्गमीशानं शरणं व्रजेत् ॥
 ये नमन्ति विरूपाक्षमीशानं क्षतिवाससम् ।
 प्रसन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति ‡ परमम्पदम् ॥
 यथा रुद्रमस्कारः सर्वकामफलो भुवः ।
 अन्यदेवमस्कारात् तत्फलमवाप्नुयात् ॥
 एवंविधे कलियुगे दोषाणामिव शोधनम् ।
 महादेवमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः§ ॥
 तस्मादनीश्वरानन्यान्पात्यक्त्वा देवं माहेश्वरम् ।
 समाश्रयेद्विरूपाक्षं यदीच्छेत्परमम्पदम् ॥
 नार्चयन्तीह ये रुद्रं शिवं त्रिदशवन्दितम् ।

* सर्ववर्षान् समुद्दिश्य स्रष्टव्यां ये निदर्शिता इति D. निदर्शनानिति E and H.

† ये विप्रास्त्वानिति D.

‡ यान्ति ते इति B.

§ दानं परा गतिरिति B.

¶ तस्मादधीश्वरानन्यानि B and D.

तीर्षां दानं तपो यज्ञो वृथा जीवितमेव च ॥
 नमो रुद्राय महते देवदेवाय शूलिने ।
 चाम्बकाय त्रिनेत्राय योगिनां गुरवे नमः ॥
 नमोऽस्तु देवदेवाय* महादेवाय वेधसे ।
 शम्भवे स्थाणवे नित्यं शिवाय परमेष्ठिने ॥
 नमः सोमाय रुद्राय महाभासाय हेतवे† ॥
 प्रपद्येऽहं विरूपाक्षं शरणं ब्रह्मचारिणम् ॥
 महादेवं महायोगमीशानञ्चाम्बिकापतिम् ।
 योगिनां योगदातारं योगमायासमाहृतम् ॥
 योगिनां गुरुमाचार्यैः‡ योगिगम्यम्पिनाकिनम् ।
 संसारतारणं रुद्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽधिपम् ॥
 शाश्वतं सर्व्वगं शान्तं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ।
 कपर्दिनं कालमूर्त्तिममूर्त्तिम्परमेस्वरम्§ ॥
 एकमूर्त्तिं महामूर्त्तिं वेदवेद्यन्दित्रस्यतिम् ।
 नीलकण्ठं विश्वमूर्त्तिं व्यापिनं विश्वरेतसम्¶ ॥
 कालाम्निह्वालदहनं कामदह्नामनाशनम् ॥

* वामदेवाय इति B and D.

† महाभासाभिहितवे इति B.

‡ परमाचार्यमिति B.

§ मनरेवरमिति B and D.

¶ विश्वरेतसमिति B.

नमस्त्रे* गिरिशं देवं चन्द्रावयवभूषणम्† ॥
 विसोहितं खेच्छिहानमादित्स्वम्परमेष्ठिनम् ।
 उग्रम्प्रशुपतिं भीमं भास्करं परमन्तपः‡ ॥
 द्रव्येतल्लक्ष्यं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।
 अतीतानागतानां वै यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥
 मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाप्स्येवान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि न सन्देहः कल्पः कल्पेन चैव हि§ ॥
 मन्वन्तरेषु चैतेषु अतीतानागतेषु वै ।
 तुष्याभिमनिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्त्युत ॥
 एवमुक्तो भगवता किरीटी श्वेतवाहनः ।
 बभार परमां भक्तिमीशानेऽव्यभिचारिणीम् ॥
 नमस्कृत्वा तच्छशिं क्षणक्षेपायनं प्रभुम् ।
 सर्व्यन्नं सर्व्यकर्तारं साक्षाद्विष्णुं व्यवस्थितम् ॥
 तमुवाच पुनर्व्यासः पार्थं परपुरञ्जयम् ।
 कराभ्यां सुशुभाभ्याश्च संस्पृश्य प्रणतं मुनिः ॥
 धन्योऽस्यगुह्यहीतोऽसिषा त्वाद्दृशोऽन्यो न विद्यते ।
 वैश्रीक्ये शङ्करे नूनं भक्तः परपुरञ्जयः ॥

* नमस्त्रे—नमस्कारोक्ति । आर्वाभासनेपदम् ।

† भूषितमिति B.

‡ तमस्रः परमिति B and D.

§ कल्पे कल्पे तथैव हि इति G and H.

¶ धन्योऽस्यगुह्यहीतोऽस्मीति A.

दृष्टवानसि तन्देवं विश्वाचं विश्वतीमुच्छ्रम् ।
 प्रत्यक्षमेव सर्व्वेषां* वृद्धं सर्व्वजगन्मयम्† ॥
 ज्ञानं तदैश्वरं‡ दिव्यं यथावद्विदितं त्वया ।
 स्वयमेव हृषीकेशः§ प्रीत्योवाच सनातनः ॥
 गच्छ गच्छ स्वकां स्थानं न शोकां कर्त्तुमर्हसि ।
 ब्रजस्व परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवम् ॥
 एवमुक्त्वा स भगवाननुगृह्णाञ्छुनं प्रभुः॥ ।
 जगाम शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम् ॥
 पाण्डवेयोऽपि** तद्वाक्यात्संप्राप्य शरणं शिवम् ।
 सन्तुज्य सर्व्वकर्माणि ज्ञात्वा तत्परमोऽभवत्†† ॥
 नार्जुनेन समः शशोर्भक्त्या भूतो भविष्यति ।
 मुक्त्वा सत्यवतीसूनुं कृष्णं वा देवकीसुतम् ॥
 तस्मै भगवते नित्यं नमः शान्ताय धीमते ।

* सर्व्वेभ्यमिति B and D.

† सर्व्वजगद्भरमिति B and D.

‡ तदैश्वरमिति B and D.

§ हृषीकाचाभिन्द्रिशशासीमः त्रितेन्द्रिय इत्यर्थः, सनातनः चिरञ्जीवी, व्यास इत्यर्थः । अथवा हृषीकेशस्य अवतारत्वाद्वासी हृषीकेश इत्यन्तः, तथाच 'व्यासं नारायणः स्वयम्' इति । गुडाकेशमिति E, G and H.

॥ प्रतीति E and H.

॥ हरमिति B.

** पाण्डवीऽपि च इति B.

†† तद्वाक्यपरमोऽभवदिति B.

पाराशर्याय मुनये व्यासायामिततेजसे ॥
 कृष्णहैपायनः साक्षाद्विष्णुरेव सनातनः ।
 को ह्यन्यस्तत्त्वतो रुद्रं वेत्ति तं परमेश्वरम् ॥
 नमः कुबुध्वं* तस्यै कृष्णं सत्यवतीसुतम् ।
 पाराशर्यं महात्मानं योगिनं विष्णुमव्ययम् ॥
 एवमुक्त्वा तु मुनयः सर्व्व एव समाहिताः ।
 प्रथेमुखं महात्मानं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे व्यासानुसंवादे मुनयर्षे त्रिंशोऽध्यायः ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

प्राप्य वाराणसीन्द्रिव्यां कृष्णहैपायनो मुनिः ।
 किमकार्षीन्महाबुद्धिः श्रोतुं कौतूहलं हि नः ॥

सूत उवाच ।

प्राप्य वाराणसीन्द्रिव्यामुपसृष्ट्य महामुनिः ।
 पूजयामास जाह्नव्यां देवं विश्वेश्वरं शिवम् ॥

* नमानि रुद्रमिति B.

तमागतं मुनिं दृष्ट्वा तत्र ये निवसन्ति च* ।
 पूजयाञ्चक्रिरे व्यासं मुनयो मुनिपुङ्गवम् ।
 पप्रच्छुः प्रशताः सर्वे कथां पापप्रणाशिनीम्† ।
 महादेवाश्रयाम्पुण्यां मोक्षधर्म्यांसनातनान् ॥
 स चापि कथयामास सर्वज्ञो भगवानृषिः ।
 माहात्म्यं देवदेवस्य धर्म्यं वेदनिदर्शनात्‡ ॥
 तेषां मध्ये मुनीन्द्राणां व्यासशिष्यो महासुनिः ।
 दृष्टवाञ्छैमिनिर्व्यासं गूढमर्थं सनातनम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

भगवन् संशयक्षेपं छेत्तुमर्हसि सर्ववित्§ ।
 न विद्यते ह्यविदितं भवतः परमर्षिणः ॥
 केचिद्ग्रानं प्रशंसन्ति धर्ममेवापरे जनाः ।
 अन्ये साङ्गं तथा योगं तपस्वान्‍ये¶ महर्षयः ॥
 ब्रह्मचर्यमथो नूनमन्ये॥ प्राहुर्भर्षयः ।
 अहिंसां सत्यमप्यन्ये सध्यासमपरे विदुः ॥
 केचिद्दयां प्रशंसन्ति दानमध्ययनं तथा ।

* ये इति B.

† कथाः पापविनाशिनीरिति B and D.

‡ धर्म्यान्वेदनिदर्शितामिति B and D.

§ तत्त्वविदिति B and D.

¶ तपस्वान्‍ये इति B.

॥ नीलमन्ये इति B.

तीर्थयात्रां तथा केचिदन्ये चेन्द्रियनिग्रहम् ॥
 किमेषाञ्च* भवेच्छ्रेयः प्रब्रूहि मुनिपुङ्गव ।
 यदि वा विद्यतेऽप्यन्यदुच्चं तदहन्मर्हसि ॥
 श्रुत्वा स जैमिनेर्वाक्यं क्षण्यहैपायनो मुनिः ।
 प्राह गम्भीरया वाचा प्रथम्य वृषकेतनम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।

साधु साधु महाभाग यत्पृष्टं भवता मुने ।
 वक्ष्ये शुभ्रतमानुच्चं शृण्वन्वन्धे महर्षयः ॥
 ईश्वरेण पुरा प्रोक्तं ज्ञानमेतज्जनातनम् ।
 गूढमप्राञ्जविहितं सेवितं सूक्ष्मदर्शिभिः ॥
 नाश्रद्धधाने दातव्यं नाभक्ते परमेष्ठिनः ।
 नावेदविदुषे देयं† ज्ञानानां ज्ञानसुप्तमम् ॥
 मेरुशृङ्गे महादेवमीशानं त्रिपुरद्विषम् ।
 देवासनगता देवी महादेवमपृच्छत ॥

श्रीदेव्युवाच ।

देव देव महादेव भक्तानामार्त्तिनाशन ।
 कथन्त्वां पुरुषो देवमचिरादेव पश्यति ॥
 साङ्गयोगस्तपो‡ ध्यानं कर्मयोगश्च§ वैदिकः ।

* किमेतेषामिति D.

† न वेदविदुषो ज्ञेयमिति E, G and H.

‡ तथा इति B and D.

§ योगोऽथ इति B and D.

आयासवहुलान्याहुर्यानि चान्यानि शङ्कर ॥
 येन विभ्रान्तचित्तानां विज्ञानां योगिनामपि* ।
 दृश्यो हि भगवान्मूर्च्छः सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
 एतद्गुह्यतमं ज्ञानं गूढं ब्रह्मादिदेवितम् ।
 हिताय सर्वभक्तानां ब्रूहि कामाङ्गनाथन ॥

ईश्वर उवाच ।

अवाचमेतद्गूढार्थं† ज्ञानमग्नैर्वहिष्कृतम् ।
 वक्ष्ये तव यथातत्त्वं यदुक्तं परमर्षिभिः ॥
 परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसीपुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥
 तस्मिन्‍‡ भक्ता महादेवि मदीयं व्रतमास्थिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥
 उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमञ्च यत्§ ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमविसुक्तं परं मम ॥
 स्थानान्तरे पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 श्मशाने संस्थितान्येव दिवि भूमिगतानि¶ च ॥
 भूर्लोकं नैव संलम्बन्तन्तरीक्षे ममालयम् ।

* योगिनां चर्म्मिषामपीति B and D. सक्तर्म्मिषामपीति E, G and

† विज्ञानमिति B and D.

‡ तत्र इति B and D.

§ तदिति B.

¶ दिष्यति B and D.

अविमुक्ता न पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
 व्यग्रानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति स्मृतम्* ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यथ सुन्दरि ॥
 देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतमं मम ।
 मन्त्रज्ञा यत्र† गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जप्तं द्रुतचेष्टं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राद्यं भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं पूर्वसञ्चितम् ।
 अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्षसहस्राः ।
 स्त्रियोन्नेच्छाद्य ये चान्ये सङ्कीर्णाः‡ पापयोनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये सृगपक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने ॥
 चन्द्रार्धमौलयस्त्राद्या महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
 ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा§ संसारश्चातिभीषणम् ।

* स्मृतमिति B and D.

† तत्र इति B, E and H.

‡ सङ्कीर्णाः—चतुर्लोकप्रतिष्ठीभ्यः सद्वरजातीया इत्यर्थः ।

§ मत्वा इति B.

अश्रुना चरणौ हृत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
 दुर्लभा तपसोऽवाप्तिर्भूतस्य* परमेश्वरि ।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
 प्रसादाद्दृश्यते स्त्रियो† मम शैलेन्द्रनन्दिनि ।
 अन्नाबुधा‡ न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न पश्यन्ति§ मूढा ये तमसावृताः ।
 विन्मूर्खरतसां मध्ये संविशन्ति पुनः पुनः ॥
 हृन्ममानोऽपि यो देविण विभेदिघ्नशतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 जन्ममृत्युजरामुक्तं परं याति शिवालयम् ।
 अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
 यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्येत पण्डितः॥ ।
 न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते गतिरुल्कृष्टा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
 मानावर्णा विवर्णाश्च चण्डालाद्या जुगुप्सिताः ॥
 किष्किषैः पूर्णदेहा ये प्रकृष्टैस्तापकैस्तथा** ।

* तपसा चापि पूतस्य इति B and D.

† जायते स्त्रितदिति B.

‡ अपि बुद्धा इति B. अविवांस इति D.

§ सेवने इति B and D.

¶ विद्वानिति B and D. पुमान्देवि विद्वानिति E and II.

॥ मन्यन्ति पण्डिता इति B and D.

** विशिष्टे पातकैरिति D.

भेषजम्परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परन्तस्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 कृत्वा वै नैष्ठिकीन्दीप्तमविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत्परमं ज्ञानं ददाम्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं* पुष्यं श्रीशैलोऽथ हिमालयः ।
 केदारं भद्रकर्णश्च गया पुष्करमेव च ॥
 कुण्डेश्वरं रुद्रकोटिर्नर्मदा हाटकोश्वरम् ।
 शालिग्रामश्च पुष्यायं वंशं कीकामुखं तथा ॥
 प्रभासं विजयेशानं गोकर्णं शङ्कुकर्णकम् ।
 एतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विद्युतानि च ।
 यास्यन्ति परमं† मोक्षं वाराणस्यां यथा मृताः ॥
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
 प्रविष्टा‡ नाशयेत्पापं जन्मान्तरगतैः कृतम् ॥
 अन्यत्र सुलभा गङ्गा आर्द्रं दानं तथा§ जपः ।
 व्रतानि सर्वमेवैतद्वाराणस्यां सुदुर्लभम् ॥

* नैमिषं—In Oude, about 15 miles from Unau station on the Oude and Rohilkhand Railway.

† न यास्यन्ति परमिति B.

‡ प्रवेशादिति B.

§ तपः इति B and D.

यजन्तु लुह्यान्निखं ददात्त्वर्चयतेऽपरान्* ।
 वायुभक्षश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ॥
 यदि पापो यदि शठी यदि चाधार्मिको† नरः ।
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति स कुलत्रयम्‡ ॥
 वाराणस्यां महादेवं ये स्तुवन्त्वर्चयन्ति च§ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगाज्ज्ञानाद्वा सत्यासादथवान्यतः ।
 प्राप्यते तत्परं॥ स्थानं सहस्रेणैव जन्मना ॥
 ये भक्ता॥ देवदेवेशे वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेनैव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना ।
 अविमुक्तं समासाद्य नान्यद्भङ्गोत्तपोवनम् ॥
 यतो मया न मुक्तस्तद्विमुक्तमिति स्मृतम् ।
 तदेव गुह्यं गुह्यानामेतद्विज्ञाय मुच्यते** ॥
 ज्ञानध्याननिविष्टानां†† परमानन्दमिच्छताम् ।

* ऽपरानिति B, D, E and H.

† बाधार्मिक इति B.

‡ सकलं कुलमिति B.

§ येऽर्चयन्ति स्तुवन्ति च इति B.

॥ परममिति B.

॥ भक्त्या इति B and D.

** नेतद्विज्ञानमुच्यते इति B.

†† ज्ञानध्याननिविष्टानामिति B.

या गतिर्विद्धिता सुभ्रु साविमुक्ते वृतस्य तु ॥*
 यानि कान्यविमुक्तानि देवैरुक्तानि नित्यग्रः ।
 पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्योऽप्यधिका शुभा ॥
 यत्र साक्षात् महादेवो देहान्तेऽक्षयमीश्वरः† ।
 व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तथैव‡ ऽविमुक्तकम् ॥
 यत्तत्परतरन्तस्त्वमविमुक्तमिति स्मृतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्यते§ ॥
 भ्रूमध्ये नाभिमध्ये च हृदयेऽपि च मूर्धनि ।
 यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां व्यवस्थितम् ॥
 वरणायास्तथा ह्यस्या॥ मध्ये वाराणसी पुरी ।
 तथैव संस्थितन्तस्त्वं नित्यमेवाविमुक्तिकम् ॥
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ।
 यथा नारायणो देवो महादेवादिवेश्वरात् ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयज्ञोरगराक्षसाः ।
 उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
 महापातकिनो ये च ये तेभ्यः पापहस्तमाः ।
 वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥

• योगान्ते विद्धिता सुभ्रुः साविमुक्तवृतस्य तु इति B.

† अक्षयमीश्वरः इति B.

‡ तथैव इति B.

§ तदापुत्रादिति B.

॥ चाक्षा इति B.

तस्मान्मुमुक्षुर्नियतो वसेच्चामरणान्तिकम् ।
 वाराणस्यां महादेवि ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ॥
 किन्तु विघ्ना भविष्यन्ति पापीपहतचेतसाम् ।
 ततो नैव चरेत्पापं कायेन मनसा गिरा ॥
 एतद्रहस्यं वेदानां पुराणानां द्विजोत्तमाः* ।
 अविमुक्ताग्रयं ज्ञानं न किञ्चिद्द्वेषि तत्परम्† ॥
 देवतानामृषीणाञ्च शृण्वतां परमेष्ठिनाम् ।
 देव्यै देवेन कथितं सर्वपापविनाशनम्‡ ॥
 यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
 यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानाञ्चैतदुत्तमम् ॥
 यैः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
 तं विन्दन्ति परं क्षेत्रमविमुक्तं शिवालयम् ॥
 कलिकल्मषसम्भूता येषामुपहृता मतिः ।
 न तेषां वीक्षितुं§ शक्यं स्थानं तत्परमेष्ठिनः ॥
 ये स्मरन्ति सदा कालं विन्दन्ति¶ च पुरीमिमाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥
 यानि चेह प्रकुर्वन्ति पातकानि कृतालयाः ।

* पुरुषाणाञ्च सुवता इति B.

† कश्चिदेति तस्मै इति B.

‡ प्रपाशनमिति B.

§ वेदिनुमिति B and D.

¶ वदन्तीति B and D.

नाशयेत्तानि सर्वाणि तेन* कालतनुः शिवः ॥
 आगच्छतामिदं स्थानं सेवितुं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 मृतानां वै† पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ।
 योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यकृतमः ॥
 न लोकावचनात्पित्रीर्न चैव गुरुवादतः ।
 मतिदत्तक्रमणीया स्वाद्विमुक्तागतिं प्रति ॥

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वाथ‡ भगवाग्ब्यासो वेदविदां वरः ।
 सहेव शिष्यप्रवरैर्वाराणस्याञ्चचार ह ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे वाराणसीनाम्नाम्बे एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

स शिष्यैः संवृत्तो धीमान् गुरुर्हेपायनो मुनिः ।
 जगाम विपुलं* लिङ्गमोङ्कारं मुक्तिदायकम् ॥

-
- देवः इति B and D.
 - † चेति B.
 - ‡ इत्येवमुक्त्वा इति B.

-
- विमलमिति B and D.

तत्राभ्यर्थं महादेवं शिष्यैः सह महामुनिः ।
 प्रोवाच तस्य माहात्म्यं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 इदं तद्विमलं लिङ्गमोङ्कारं नाम शोभनम् ।
 अस्य स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 अत्र* तत्परमं ज्ञानं पञ्चायतनमुत्तमम् ।
 अर्चितं† मुनिभिर्भित्तं वाराणस्यां विमोक्षदम् ॥
 अत्र साक्षात्महादेवः पञ्चायतनविग्रहः ।
 रमते‡ भगवानुद्भो जन्तूनामपवर्गदः ॥
 यत्तत्पाशुपतं ज्ञानं पञ्चार्थमिति कथ्यते§ ।
 तदेव विमलं लिङ्गमोङ्कारं समवस्थितम् ॥
 शान्त्यतीता परा ॥ शान्तिर्विद्या चैव यथाक्रमम् ।
 प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्च पञ्चार्थं लिङ्गमैश्वरम् ॥
 पञ्चानामपि देवानां ब्रह्मादीनां यदाश्रयम् ॥ ।
 ओङ्कारबोधितं** लिङ्गं पञ्चायतनमुच्यते†† ॥

* एतदिति B and D.

† सेवितमिति B and D.

‡ वसते इति B.

§ कथ्यते इति B.

॥ तथा इति B.

॥ सदाश्रयमिति B and D.

** ओङ्कारबोधकमिति B.

†† मव्ययमिति B.

संस्मरेदैश्वरं लिङ्गं पञ्चायतनमध्ययम् ।*
 देहान्ते तत्परं ज्योतिरानन्दं विद्यते पुनः† ॥
 अथ देवर्षयः पूर्वं सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 उपास्य देवमीशानं प्राप्तवन्तः परम्पदम् ॥
 मत्स्योदर्यास्तटे पुण्यं स्थानं गुह्यतमं शुभम् ।
 गोचर्यमात्रं विप्रेन्द्रा श्रीह्वारेश्वरमुत्तमम् ॥
 कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं मध्यमेश्वरमुत्तमम् ।
 विश्वेश्वरं तयोद्धारं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥
 एतानि गुह्यलिङ्गानि वाराणस्यां द्विजोत्तमाः ।
 न कश्चिद्दिह जानाति विना शम्भोरनुग्रहात् ॥
 एवमुक्त्वा ययौ कृष्णः पाराशर्य्यो महामुनिः ।
 कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं द्रष्टुं देवस्य शूलिनः ॥
 समभ्यर्च्य सदा‡ शिष्यैर्माहात्म्यं कृत्तिवाससः ।
 कथयामास विप्रेभ्यो भगवान् ब्रह्मवित्तमः ॥
 अस्मिन् स्थाने पुरा दैत्यो हृस्ती भूत्वा भवान्तिकम् ।
 ब्राह्मणान् हन्तुमायातो येऽत्र§ नित्यमुपासते ॥
 तेषां लिङ्गान्महादेवः प्रादुरासीच्चिलोचनः ।
 रक्षणार्थं द्विजश्रेष्ठा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥

* एतन्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† बुधः इति B.

‡ तथा इति B.

§ धेनेति B.

हत्वा गजाकृतिं दैत्यं शूलेनावन्नया हरः ।
 वासस्तस्याकरोत्कृत्तिं कृत्तिवासेश्वरस्ततः ॥
 अत्र* सिद्धिम्परां प्राप्ता मुनयो मुनिपुङ्गवाः ।
 तेनैव च शरीरेण प्राप्तास्तत्परमम्पदम् ॥
 विद्या विद्येश्वरा रुद्राः शिवा ये वः† प्रकीर्तिताः ।
 कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं नित्यमावृत्य संस्थिताः ॥
 ज्ञात्वा कलियुगं घोरमधर्मबहुलञ्जनाः ।
 कृत्तिवासं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥
 जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षोऽन्यत्राप्यते न वा ।
 एकेन जन्मना‡ मोक्षः कृत्तिवासे तु लभ्यते ॥
 आलयः सर्वसिद्धानामेतत्स्थानं वदन्ति हि ।
 गोपितन्देवदेवेन महादेवेन शशुना ॥
 युगे युगे ह्यत्र दान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपासते महादेवं जपन्ति शतबुद्धियम् ॥
 सुवन्ति सततं देवं महादेवं त्रियम्बकम्§ ।
 ध्यायन्ती¶ हृदये नित्यं स्थाणुं सर्वान्तरं॥ शिवम् ॥

* तत्र इति B.

† च इति B.

‡ वसता इति E and H.

§ अत्रचकं कृत्तिवाससमिति B.

¶ ध्यायन्तीति B and D.

॥ सर्वान्तरमिति B.

गायन्ति सिद्धाः क्लिष्ट गीतकानि
 ये वाराणस्यां निवसन्ति विप्राः* ।
 तेषामथैकेन भवेन सुक्तिः
 ये क्लृप्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥
 सम्प्राप्य लोके जगतामभीष्टं
 सुदुर्लभं विप्रकुलेषु जन्म ।
 ध्यानं† समादाय जपन्ति रुद्रं
 ध्यायन्ति चित्ते यतयो महेशम्‡ ॥
 आराधयन्ति प्रभुमीशितारं
 वाराणसीमध्यगता सुनीन्द्राः ।
 यजन्ति यज्ञैरभिसन्धिहीनाः
 स्तुवन्ति रुद्रं प्रणमन्ति शम्भुम् ॥
 नमो भवायामलभावऽधान्ने
 स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम् ।
 आरामि रुद्रं हृदये निविष्टं
 जाने महादेवमनेकारूपम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये दार्चिणोऽध्यायः ।

-
- * वाराणसी' ये निवसन्ति विप्राः इति B.
 - † क्लृप्ते इति B.
 - ‡ ध्यायन्ति ये चित्तगतं महेशमिति E, D and G.
 - § योग इति B.

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

समाभाष्य मुनीन्धीमान्देवदेवस्य शूलिनः ।
 जगाम लिङ्गं तद्गुणं कपर्दीश्वरमव्ययम् ॥
 ज्ञात्वा तत्र विधानेन तर्पयित्वा पितृन्दिजाः ।
 पिशाचमोचने तीर्थे पूजयामास शूलिनम् ॥
 तत्राश्चर्यमपश्यंस्ते मुनयो गुरुणा सह ।
 मेनिरे चेतमाहात्म्यं प्रणेमुर्गिदिशं हरम् ॥
 कश्चिद्भ्याजगामेमं शार्ङ्गलो घोररूपधृक् ।
 मृगीमेकां भक्षयितुं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥
 तत्र सा भीतहृदया कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 धावमाना सुसम्भ्रान्ता* व्याघ्रस्य वशमागता ॥
 तां विदार्य नखैस्तीक्ष्णैः शार्ङ्गलः सुमहाबलः ।
 जगाम चान्यद्विजनं स दृष्ट्वा ताम्मुनीश्वरान्† ॥
 मृतमात्रा च सा बाला कपर्दीशाग्रतो मृगी ।
 अदृश्यत महाज्वालाः व्योम्नि सूर्यसमप्रभा ॥
 त्रिनेत्रा नीलकण्ठा च‡ शशाङ्काङ्कितशेखरा§ ।

* चारयामास सम्भ्रान्ता इति B.

† देशं दृष्ट्वा मुनीश्वरमिति B and D.

‡ नीलकण्ठा इति E and H.

§ मूर्ध्नि इति B.

वृषाधिरुदा पुरुषैस्तादृशैरेव संयता ॥
 पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति खेचरास्तस्य मूर्धनि ।
 गणेश्वरः स्वयं भूत्वा न दृष्टस्तत्क्षणात्ततः ॥
 दृष्टैतदाश्चर्यवरं* जैमिनिप्रमुखास्तदा ।
 कपर्दीश्वरमाहात्म्यं पप्रच्छुर्गुह्यमच्युतम् ॥
 तेषां प्रोवाच भगवान्देवाग्ने चोपविश्य सः ।
 कपर्दीशस्य माहात्म्यं प्रणम्य वृषभध्वजम् ॥
 इदं देवस्य तस्मिन् कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।†
 पूजितव्यं प्रयत्नेन स्तोतव्यं वैदिकैः स्तवैः ॥
 ध्यायतामत्र नियतं योगिनां शान्तचेतसाम् ।
 जायते योगसिद्धिश्च‡ अस्मासेन न संशयः ॥
 ब्रह्महत्यादिपापानि विनश्यन्त्यस्य पूजनात् ।
 पिशाचमोचने कुण्डे स्नातस्यात्र समीपतः ॥
 अस्मिन् क्षेत्रे पुरा विप्रास्तपस्वी शंसितव्रतः ।
 शकुकर्ण इति ख्यातः पूजयामास शूलिनम् ॥

* तरमिति B.

† अतः परं B पुस्तके

अन्वेषाद्देवपापीषं क्षिप्रमस्य विनश्यति ।

कामक्रोधादग्ने दीपा दाराचक्षां निवाधिनः ।

विप्राः सर्वे विनश्यन्ति कपर्दीश्वरपूजनात् ।

तस्मात्सदैव द्रष्टव्यं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।

इत्यधिकं दृश्यते ।

‡ सिद्धिः सा इति B and D.

अजाप रुद्रमनिशं प्रशवं रुद्ररूपिणम् ।
 पुण्यधूपादिभिः स्तोत्रैर्नमस्कारैः प्रदक्षिणैः ॥
 उवास तत्र योगात्मा कृत्वा दीक्षान्तु नैष्ठिकीम् ।
 कदाचिदागतं प्रेतं पश्यति अक्षुधान्वितम् ।
 अस्थिचर्मपिनङ्गाङ्गं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ॥
 तं दृष्ट्वा स मुनिश्रेष्ठः कृपया परया युतः ।
 प्रोवाच को भवान् कस्माद्देशाद्देशमिमङ्गतः ॥
 तस्मै पिशाचः क्षुधया पीड्यमानोऽब्रवीद्वचः ॥
 पूर्वजन्मन्यहं विप्रो धनधान्यसमन्वितः ।
 पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तः कुटुम्बभरणीत्सुकः ॥
 न पूजिता मया देवा गावोऽप्यतिथयस्तथा ।
 न कदाचित्कृतं पुण्यमल्पं वा स्वल्पमेव वा ॥
 एकदा भगवानुद्गी* गोवृषेश्वरवाहनः ।
 विश्वेश्वरो वाराणस्यां दृष्टः स्पृष्टो नमस्कृतः ॥
 तदाचिरेण कालेन पञ्चत्वमहमागतः ।
 न दृष्टं तन्महाघोरं यमस्य वदनं मुने ॥
 ईदृशीं योनिमापन्नः पैशाचीं क्षुधयार्हितः ।
 पिपासया परिक्रान्ती† न जानामि हिताहितम् ॥
 यदि कश्चित्समुत्सर्त्तुमुपायं पश्यसि प्रभो ।
 कुर्वन् तं नमस्तुभ्यं त्वामहं शरणं गतः ॥

* इव इति B.

† पिपासयाधुनाक्रान्त इति B.

इत्युक्तः शङ्खकर्णोऽथ पिशाचमिदमब्रवीत् ।
 त्वादृशो नहि लोकेऽस्मिन्निवसते पुण्यकृतमः ।
 यत्त्वया भगवान् पूर्वं दृष्टो विश्वेश्वरः शिवः ॥
 संसृष्टो वन्दितोभूयः कोऽन्यस्वप्नदृशो भुवि ।
 तेन कर्णविपाकेन देवमेतं समागतः ॥
 खानं कुर्वन् श्रीघ्नं त्वमस्मिन् कुण्ठे समाहितः ।
 येनेमां कुक्षितां योनिङ्घ्रिप्रमेव प्रहास्यसि ॥

स एवमुक्तो मुनिना पिशाचो
 दयावता देववरं त्रिनेत्रम् ।
 स्मृत्वा कपर्दीश्वरमीशितारं
 चक्रे समाधाय मनोऽवगाहम् ॥
 तदावगाहान्मुनिः सन्निधाने
 ममार दिव्याभरणोपपन्नः ।
 अदृश्यतार्कप्रतिमे विमाने
 शशाङ्कचिह्नाङ्कितचारुमौलिः ॥
 विभाति रुद्रैरुदितो दिविस्थेः
 समावृतो योगिभिरप्रमेयैः ।
 स बालखिल्यादिभिरेष देवो
 यथोदये भानुरशेषदेवः ॥
 सुवन्ति सिद्धा दिवि देवसङ्घा
 नृत्यन्ति दिव्याप्सरसोऽभिरामाः ।

* तदावगाहोत्तुनि इति B and D. तदावगाह इति II.

मुञ्चन्ति वृष्टिं कुसुमालिमित्रां
 गन्धर्वविद्याधरकिन्नराद्याः ॥
 संस्तूयमानोऽथ मुनीन्द्रसहै-
 रवाप्य बोधं भगवत्प्रसादात् ।
 समाविशन्मण्डलमेवमग्रं*
 चयीमयं यत्र विभाति रुद्रः ॥
 दृष्ट्वा विमुक्तं स पिशाचभूतं
 मुनिः प्रहृष्टो मनसा महेशम् ।
 विचिन्त्य रुद्रहविमेवमग्रं
 प्रणम्य तुष्टाव कपर्दिनं तम् ॥
 शङ्कुकार्यं उवाच ।

नमामि नित्यं† परतः परस्ता-
 न्नोत्तारमेकं पुरुषं पुराणम् ।
 ब्रजामि योगेश्वरमीशितार-
 मादित्यमग्निं कालिलाधिरुद्रम् ॥
 त्वां ब्रह्मपारं हृदि सन्निविष्टं
 हिरण्यमयं योगिनगादिहीनम्‡ ।
 ब्रजामि रुद्रं शरणं दिविस्यं

* नेतद्वचामिति B.

† कपर्दिनं त्वामिति B.

‡ योगिनगादिनकामिति A, E and H.

महासुनिं ब्रह्मपरं॑ पवित्रम् ॥
 सहस्रपादाधिधिरोऽभिमुक्तं
 सहस्रबाहु॑न्तमसः परस्तात् ।
 त्वां ब्रह्मपारं प्रथमामि शम्भुं॑
 हिरण्यगर्भाधिपतिं चिनेत्रम् ॥
 यतः प्रसूतिर्जगतो विनाशो
 येनाहृतं सर्वमिदं शिवेन ।
 तं ब्रह्मपारं भगवन्तमीशं
 प्रथम्य नित्यं शरणं प्रपद्ये ॥
 अलिङ्गमालोकविहीनरूपं
 स्वयंप्रभुश्चिप्रतिमैकरुद्रम् ।
 तं ब्रह्मपारं परमेश्वरं त्वां
 नमस्कृष्ये न यतोऽन्यदस्ति ॥
 यं योगिनस्तत्सर्वीजयोगा-
 लब्ध्वा समाधिम्परमात्मभूताः ।
 पश्यन्ति देवं प्रपद्यतेऽस्मि नित्यं
 तद्ब्रह्मपारं भवतः स्वरूपम् ॥

० ब्रह्मपारमिति B.

† सहस्ररूपमिति B.

‡ रुद्रमिति B.

§ अलिङ्गमित्यारभ्य स्वयंभवं त्वां शरणं प्रपद्ये इत्यन्तं G पुस्तके नास्ति ।

¶ यतः परं स्वशम्भुं त्वां शरणं प्रपद्ये इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

न यत्र नामानि* विशेषदृष्टि-
 र्ने संदृशे तिष्ठति यस्वरूपम्† ।
 तं ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यं
 स्वयम्भुवं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥
 यद्देवेदाभिरता‡ विदेहं
 स ब्रह्मविज्ञानमभेदमेकम् ।
 पश्यन्त्यनेकां भवतः स्वरूपं
 तद्ब्रह्मपारं प्रणमामि§ नित्यम् ॥
 यतः प्रधानं पुरुषः पुराणो
 विवर्त्तते यं प्रणमन्ति देवाः¶ ।
 नमामि तं ज्योतिषि संनिविष्टं
 कालं बृहन्तम्भवतः स्वरूपम् ॥
 ब्रजामि नित्यं शरणं महेशं॥
 स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम् ।
 शिवं प्रपद्ये हरमिन्दुमौलिं

* नामादीति D. नामादीति E.

† यस्वरूपमिति E.

‡ देदेवेदाभिरताः—वेदानां वेदः ज्ञानं तस्मिन् रताः । ब्रह्मपादाभिरताः इति B.

यद्देवतास्वादिभिः (विदेहमिति D.

§ प्रणतोऽस्मीति B.

¶ वेदाः इति A, E and H.

॥ यद्देवमिति B. गृहेशमिति D.

पिनाकिनं त्वां शरणं ब्रजामि* ॥
 सुत्वैवं शङ्कुकर्णोऽसौ भगवन्तद्वर्हिणम् ।
 पपात दृष्टवद्भूमौ प्रोचरन्प्रणवं शिवम्† ॥
 तत्क्षणात्परमं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् ।
 ज्ञानमानन्दमहैतं कीटिकालान्निसंन्निभम् ॥
 शङ्कुकर्णोऽथ स तदा मुनिः सर्वात्मकोऽमलः‡ ॥
 निलिम्बे§ विमले लिङ्गे तद्द्रुतमिवाभवत् ॥
 एतद्द्रष्टव्यमाख्यातं माहात्म्यं चण कपर्दिनः ॥
 न कश्चिद्वेत्ति तमसा विद्वानप्यत्र मुञ्चति ॥
 य इमां शृणुयान्नित्यं कथां पापप्रणाशिनीम् ।
 भक्तः पापविसृक्तात्मा॥ रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥
 पठेच्च सततं शुद्धो ब्रह्मपारं महास्तवम् ।
 प्रातश्चैध्याङ्गसमये स योगं प्राप्नुयाच्चरः** ॥
 इहैव नित्यं वक्ष्यामो देवदेवं कपर्दिनम् ।
 द्रक्ष्यामः सततं देवं पूजयामस्त्रिलोचनम्†† ॥

- * वसामिति A.
 † परमिति B.
 ‡ सुक्तात्मा चर्मात्मा सर्व्वेणोऽमलः इति B.
 § निलिम्बे इति B.
 ¶ चः इति B.
 ॥ त्यक्तपापविसृक्तात्मा इति B.
 ** परमिति B.
 †† पूजयामोऽथ श्लिषमिति B.

द्रव्यज्ञा भगवान्वासः शिथैः सह महांसुतिः* ।

उवास तत्र युक्तात्मा पूजयन्ने कपर्दिनम् ॥

इति श्रीशूर्पपुराणे वाराणसीनामोऽष्टमोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

उषित्वा तत्र भगवान् कपर्दीशान्तिके पुनः ।

ययौ द्रष्टुं मध्यमेयं* बहुवर्षगणान्प्रभुः ॥

तत्र मन्दाकिनीं पुण्याश्चपिसङ्घनिषेविताम् ।

नदीं विमलपानीयां दृष्ट्वा हृष्टोऽभवन्मुनिः ॥

स तामन्वीष्य मुनिभिः सह द्वैपायनः प्रभुः ।

अकार भावपूतात्मा ज्ञानं ज्ञानविधानवित् ॥

सन्तर्ष्य विधिवद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा† ।

* महासुनिरिति B.

* मध्यदेशमिति B.

† विविधान्देवानृषीन् पितृगणान् क्षयमिति B. अतः परं B पुस्तके
पूजयानास लोकादिं पुषैर्नामाविषैर्भवनम् ।

प्रविष्ट्य शिष्यप्रवरैः साहं सत्यवतीसुतः ॥

इत्यधिकं दृश्यते, तथा D पुस्तकेऽपि ।

मध्यमेश्वरमीशानमर्चयामास शूलिनम् ॥
 ततः पाशुपताः शान्ता भस्त्रोद्भूतविग्रहाः ।
 द्रष्टुं समागता वृद्धं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥
 श्रीङ्गारासक्तमनसो वेदाध्ययनतत्पराः ।
 जटिला मुण्डिताश्चापि शुभ्रयज्ञोपवीतिनः ॥
 कौपीनवसनाः केचिदपरे चाप्यवाससः* ।
 ब्रह्मचर्यरताः शान्ता दान्ता वै ज्ञानतत्पराः† ॥
 दृष्ट्वा हैपायनं विप्राः शिष्यैः परिहृतं मुनिम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥
 कोभवान् कुत आयातः सह शिष्यैर्भङ्गासुने ।
 प्रोचुः पैलादयः‡ शिष्यास्तामृषीन्सर्वभावितान् ॥
 अयं सत्ववतीस्रुः क्षणहैपायनः प्रभुः॥
 व्यासः स्वयं हृषीकेशी येन वेदाः पृथक्कृताः ॥
 यस्व देवो महादेवः साक्षाद्देवः पिनाकधृक् ।
 अंशंशेनाभवत्पुत्रो नाम्ना शुक इति प्रभुः ॥
 यो वै॥ साक्षात्महादेवं सर्वभावेन शङ्करम् ।

* एकैति D, E and H.

† आन्यवाससः इति B.

‡ वेदान्तध्यानतत्पराः इति B. वेदान्तज्ञानतत्परा इति D.

§ ज्ञेयादयः इति B.

॥ मुनिरिति B.

॥ स इति B.

प्रपन्नः परया भक्त्या यस्य तज्ज्ञानमैश्वरम् ॥
 ततः पाशुपताः सर्वे ते च हृष्टतनूरुहाः* ।
 जम्बु+रव्यप्रमनसो व्यासं‡ सत्यवतींसुतम् ॥
 भगवन् भवता ज्ञातं विज्ञानं परमेष्ठिनः ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य यत्तन्माहेश्वरं परम्§ ॥
 तद्ददात्माकमव्ययं राक्षस्यं गुह्यमुत्तमम् ।
 क्षिप्रं पश्येम तं देवं श्रुत्वा भगवतो मुखात् ॥
 विसर्जयित्वा॥ ताञ्छिष्यान् सुमन्तुप्रमुखांस्तदा ।##
 प्रोवाच तत्परं ज्ञानं योगिभ्यो+†† योगवित्तमः ॥
 तत्क्षणादेव विमलं सम्भूतं ज्योतिरुत्तमम् ।
 स्त्रीनास्तत्रैव ते विप्राः क्षणादन्तरधीयत ॥
 ततः शिष्यान् समाह्वत्य‡‡ भगवान् ब्रह्मवित्तमः§§ ।

* हृष्टसर्वतनूरुहाः इति B.

† जम्बुरिति B.

‡ प्रोचुरिति B.

§ पदमिति B.

¶ मय्यक्तमिति B.

॥ समाभाष्य च इति G. विसर्जयित्वा इत्यादिम् ।

** क्षयन्मूप्रमुखांस्ततः इति B.

†† योगिन इति B.

‡‡ समाह्वयेति B.

§§ प्रोवाच तत्परमित्यादि ब्रह्मवित्तम इत्यन्तं E, H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

प्रोवाच मध्वने ब्रह्ममाहात्म्यं पैत्रपूर्वकान्* ॥
 अस्मिन् स्थाने स्वयं देवो देव्या सह महेश्वरः ।
 रमते भगवाच्चित्तं ब्रह्मैव परिवारितः ॥
 अत्र पूर्वं हृषीकेशो विद्यात्मा देवकीसुतः ।
 उवास वन्दरं कण्ठः सदा पाण्डपतैर्वृतः ।
 भस्मीकृतसर्वाङ्गो ब्रह्माराधनतत्परः† ॥
 आराधयन् हरिः शशुं कृत्वा पाण्डपतं व्रतम् ॥
 तस्य वैः‡ बहवः शिष्या ब्रह्मचर्य्यपरायणाः ।
 सन्त्या तद्वचनात्§ ज्ञानं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥
 तस्य देवो महादेवः प्रत्यक्षं मीसलोहितः ।
 ददौ कृष्णस्य भगवान्भरदो वरमुत्तमम् ॥
 येऽर्चयिष्यन्ति गोविन्दं महत्त्वा विधिपूर्वकम् ।
 तेषां तद्देश्वरं ज्ञानमुत्पत्स्यति॥ जगन्नाथ ॥
 त्वमीशो॥ऽर्चयितव्यश्च ध्यातव्यो मत्परैर्जनैः ।
 भविष्यसि## न सन्देहो मत्प्रसादाद्द्विजातिभिः†† ॥

* पैत्रपूर्वकानिति B.

† ब्रह्मार्थव्रततत्पर इति B.

‡ ते इति B.

§ तद्वचनादिति B.

॥ परशैपदमात्मम् ।

॥ नमस्को इति B.

भविष्यन्तीति B.

†† विजातयः इति B.

ये च* ब्रह्मन्ति देवेशं ध्यात्वा देव† पिनाकिनम् ।
 ब्रह्महत्यादिकां पापं तेषामाशु विनश्यति ॥
 प्राणांश्च्यजन्ति ये विप्राः‡ पापकर्षरता अपि ।
 ते यान्ति परमं§ खानं नाच कार्या विचारणा ॥
 धन्यास्तथ्यन्तु ते॥ विप्रा मन्दाकिन्यां क्षतोदकाः ।
 अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरसुत्तमम् ॥
 खानं दानं तपः आर्चं पिच्छनिर्घपणन्निवह ।
 एकैकशः क्षतं विप्राः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 सन्निहत्यामुपसृश्य राहुपत्न्यो दिवाकरे ।
 यत्फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दृश्यगुणन्निवह ॥
 एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमेशान्तिके प्रभुः ।
 उवाच सुचिरकालं पूजयन्वै महेश्वरम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ।

— . —

-
- * वेऽच इति B.
 † ज्ञात्वा ब्रह्मन्ति B.
 ‡ मर्त्या इति B.
 § तत्परमिति B.
 ¶ कार्यविचारणा इति B.
 ॥ धन्यास्तु तेषु मे इति B.

पञ्चचिंथोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ततः* सर्वाणि गुह्यानि तीर्थांश्चायतनानि च ।
जगाम भगवान्ब्रह्मासौ जैमिनिप्रमुखैर्वृतः ॥
प्रयागं परमं तीर्थं प्रयागादधिकं† शुभम् ।
विश्वरूपं तथा तीर्थं काशतीर्थमनुत्तमम् ॥
आकाशाख्यं महातीर्थं तीर्थं चैवानुषं‡ परम् ।
स्वर्गान्ध महातीर्थं गौरीतीर्थमनुत्तमम्§ ॥
प्राजापत्यं तथा¶ तीर्थं स्वर्गद्वारं॥ तथैव च ।
जम्बुकेश्वरमित्युक्तं चर्माख्यं तीर्थमुत्तमम् ॥
गयातीर्थं महातीर्थं तीर्थं चैव महानदी ।
नारायणं परं तीर्थं वायुतीर्थमनुत्तमम् ॥##
ज्ञानतीर्थं परं गुह्यं वाराहन्तीर्थमुत्तमम् ।

* मुत्ता इति B.

† प्रयागादधिकमित्यारभ्य गयातीर्थे महातीर्थमित्यन्तं E H पुस्तकयोर्
दृश्यते ।

‡ चैवार्थमिति B.

§ केदारं तीर्थमुत्तममिति B.

¶ परमिति B.

॥ स्वर्गतीर्थमिति B.

अतः परं G पुस्तके विश्वरूपं तथा तीर्थं तानतीर्थमनुत्तममिति अधिकं दृश्यते ।

यमतीर्थं महापुण्यं तीर्थं सर्वर्तकं परम्* ॥
 अग्नितीर्थं द्विजश्रेष्ठाः कालकेश्वरमुत्तमम्† ॥
 नागतीर्थं सोमतीर्थं सूर्यतीर्थं तथैव च ॥
 पर्यन्ताख्यं महापुण्यं‡ मणिकर्षमनुत्तमम् ।
 घटोत्कचं तीर्थवरं श्रीतीर्थञ्च पितामहम् ॥
 गङ्गातीर्थन्तु देवेभ्यं तथा तत्तीर्थमुत्तमम् ।
 आपिसञ्चैव सोमिभ्यः§ ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥
 भूतेश्वरं तथा तीर्थं तीर्थं धर्मसमुद्भवम् ।
 गन्धर्वतीर्थं सुष्ठुभं वाङ्मेयन्तीर्थमुत्तमम् ।
 दीर्घासिकं होमतीर्थं** चन्द्रतीर्थं द्विजोत्तमाः ।

* प्रथमिति B.

† कालकेश्वरमुत्तममिति B and G.

‡ महापुण्यमिति B.

§ देवीमिति B.

¶ यथातेजोर्धमुत्तममिति B and G.

॥ अतः परं B पुस्तके

यत्र लिङ्गं पूजनीयं चातुं ब्रह्मा यदागतः ।

तदागौ स्थापयामास विष्णुस्तद्विष्णुमैश्वरम् ॥

ततः काला समागत्य ब्रह्मा प्रोवाच तं हरिम् ।

मया नीतमिदं लिङ्गं कथास्थ्यापितवानसि ॥

तमाह विष्णुस्ततोऽपि बद्धे भक्तिहृदा यतः ।

तस्मात्प्रतिष्ठितं लिङ्गं नाम्ना तत्र भविष्यति ॥

इत्यपि च दृश्यते ।

** श्रीमतीधेनिति B, G, E and H.

चिन्ताङ्गदेश्वरं पुष्पं पुष्पं विद्याधरेश्वरम् ॥
 वेदारं तीर्थमुखाख्यं कासञ्जरमनुत्तमम् ।
 सारस्वतं प्रभासञ्च खेटकचं हरं† शुभम् ॥
 लौकिकाख्यं महातीर्थं तीर्थञ्चैव हिमासयम् ।
 हिरण्यगर्भं गोप्रख्यं तीर्थञ्चैव वृषभञ्जम् ॥
 उपशान्तं शिवञ्चैव व्याघ्रेश्वरमनुत्तमम् ।
 त्रिलोचनं महातीर्थं लोकार्कञ्चोत्तराङ्गयम् ॥
 कपासमोचनं तीर्थं ब्रह्महत्याविनाशनम् ।
 शुकेश्वरं‡ महापुष्पं§ मानन्दपुरमुत्तमम् ॥
 एवमादीनि तीर्थानि प्राधान्यात्कथितानि तु ।
 न शक्या विस्तराद्दत्तुं तीर्थसंख्या द्विजोत्तमाः ॥
 तेषु सर्वेषु तीर्थेषु ज्ञात्वाभ्यर्थं सनातनम् ॥
 उपोष्य तत्र तत्रासी पाराशर्यो महामुनिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवान् कृत्वा पिण्डप्रदानकम् ।
 जगाम पुनरेवापि यत्र विश्वेश्वरः शिवः ॥
 ज्ञात्वाभ्यर्थं महासिद्धं॥ शिष्यैः सह महामुनिः ।

-
- कासिञ्जरमिति G.
 † भद्रकचं फलमिति B.
 ‡ शुकेश्वरमिति B.
 § महातीर्थमिति B.
 ¶ पिनाकिनमिति B.
 ॥ परं सिद्धमिति B, D, E and H.

उवाच शिष्यान्धर्मात्मा यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥
 ते प्रणम्य महात्मानं जग्मुः पैसादयो द्विजाः ।
 वासश्च तत्र नियतो वाराणस्यां चकार सः ॥
 शान्तो दान्तस्त्रिषवकं ज्ञात्वाभ्यर्च्य पिनाकिनम् ।
 भैष्वाहारो विशुद्धात्मा ब्रह्मचर्य्यपरायणः ॥
 कदाचित्तत्र वसताः व्यासेनामितसेवसा ।
 भ्रममाणेन भिक्षा वै† नैव लब्धा द्विजोत्तमाः ॥
 ततः क्रोधाहततनुर्नराणामिह वासिनाम् ।
 विघ्नं सृजामि सर्वेषां येन सिद्धिर्हि ह्यीयते ॥
 तत्स्थणात्मा महादेवी ब्रह्मरार्धशरीरिणी ।
 प्रादुरासीत्स्वयं प्रीत्या वेधं कृत्वा तु मानुषम् ॥
 भो भो व्यास महातुष्टे शप्तव्या न त्वया पुरीः‡ ।
 गृह्णाण भिक्षां मत्तस्त्वमुत्तौवं प्रददी शिवा ॥
 उवाच च महादेवी क्रोधनस्त्वं यतो मुनेः§ ।
 इह वेत्ते न वस्तव्यं कृतघ्नोऽसि यतः सदा ॥
 एवमुक्तः स भगवान्यात्वाण ज्ञात्वा परां शिवाम् ।
 उवाच प्रणतो भूत्वा सुत्वा च प्रवरैः स्तवैः ॥

• कदाचित्तत्र वसता B.

† तु इति B.

‡ भवता न हीति A.

§ भवान्त इति B and D.

¶ ध्यानादिति B.

चतुर्हस्तामघाष्टम्यां प्रवेशं देहि शङ्करि ।
 एवमस्त्रित्यनुज्ञाय देवी चान्तरधीयत ॥
 एवं स भगवान्ब्रह्मसो महायोगी पुरातनः ।
 ज्ञात्वा क्षेत्रगुणान् सर्वान् स्थितस्तस्याश्च पार्श्वतः* ॥
 एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा क्षेत्रं सेवन्ति† पण्डिताः ।
 तस्मान्मूर्ध्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ॥

सूत उवाच ।

यः पठेद्विसुक्तस्य माहात्म्यं शृणुयाद्दश‡ ।
 श्रावयेद्वा द्विजाब्जान्तान् स याति परमाकृतिम्§ ॥
 श्राद्धे वा दैविके कार्ये रात्रावहनि वा द्विजाः¶ ।
 नदीनां चैव तीरेषु देवतायतनेषु च ॥
 ज्ञात्वा॥ समाहितमनाः कामक्रोधविवर्जितः** ।
 जपेद्दीप्तं नमस्कृत्य स याति परमाकृतिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ब्राह्मणेयमाहात्म्ये पञ्चमित्रीऽध्यायः ।

वाराणसीमाहात्म्यं समाप्तम् ।

* चपार्श्वत इति A. पार्श्वभिन्ने देहे इत्यर्थः । अतिपार्श्वत इति E, G and H.

† सेवन्तीति परस्त्रीपदमार्थम् ।

‡ श्रद्धयादपीति B.

§ सोऽपि याति परं पदमिति B.

¶ वाचायां वा द्विजोत्तमा इति E, G and H.

॥ ज्ञात्वा इति B.

** दशमामूर्ध्ववर्जित इति B and D.

षट्चिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

माहात्म्यमविसृक्तस्य यथावत्सुदीरितम् ।
इदानीञ्च* प्रयागस्य माहात्म्यं ब्रूहि सुव्रत† ॥
यानि तीर्थानि तत्रैव विद्युतानि महान्ति वै ।
इदानीं कथयात्माकं सृत सर्वार्थविद्भवान् ॥

सृत उवाच ।

ऋषुध्वंसृषयः‡ सर्वे विस्तरेण ब्रवीमि वः ।
प्रयागस्य च माहात्म्यं यत्र देवः पितामहः ॥
मार्कण्डेयेन कथितं कौन्तीयाय महात्मने ।
यथा युधिष्ठिरायैतत्तद्वक्ष्ये भवतामहम् ॥
निहत्य कौरवाग्सर्वान्भ्रातृभिः सह पार्थिवः ।
श्रीकेन महताविष्टो सुमोह स युधिष्ठिरः ॥
अचिरेणाथ कालेन मार्कण्डेयो महातपाः ।
सम्प्राप्तो हास्तिनपुरं राजद्वारं स तिष्ठति ॥
द्वारपालोऽपि तं दृष्ट्वा रात्रः कथितवान्मृतम् ।
मार्कण्डेयो द्रष्टुमिच्छं§ स्वामास्ते हार्थ्यसौ मुनिः ॥

* इदानीन् इति B.

† सुव्रत इति B.

‡ ऋषुध्वंसृषय इति B.

§ द्रष्टुमिच्छुरिति B.

त्वरितो धर्मपुत्रस्तु द्वारमभ्येत्य सत्वरम्* ।
 द्वारमभ्यागतस्त्रेह† स्नागतन्ते महामुने ॥
 अथ मे सफलं जन्म अथ मे तारितं कुलम् ।
 अथ मे पितरस्तुष्टास्त्वयि तुष्टे सदा‡ सुने ॥
 सिंहासनमुपस्थाप्य पादश्रीषार्चनादिभिः ।
 युधिष्ठिरो महात्मेति पूजयामास तं मुनिम् ॥
 मार्कण्डेयस्तु संपृष्टः§ प्रोवाच स युधिष्ठिरम् ।
 किमर्थं मुञ्चसे विद्वन् सर्व्यं ज्ञात्वा समागतः॥ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा प्रणम्य शिरसाब्रवीत्॥ ।
 कथयस्व** समासेन येन मुञ्चामि किंस्विषम्†† ॥
 निहता बहवो युद्धे पुंसी निरपराधिनः ।
 अस्माभिः कौरवैः सार्धं प्रसङ्गान्मुनिसत्तम‡‡ ॥
 येन हिंसासमुद्भूताज्जन्मान्तरक्ततादपि ।

-
- * द्वारमित्याह तत्वर इति B.
 † स्नागतं ते महामात्र इति B.
 ‡ महा इति B and D.
 § ततस्तुष्ट इति B.
 ॥ ज्ञात्वाऽज्ञानत इति B and D.
 ॥ प्रणम्याह महामुनिमिति B.
 ** कथय लमिति B.
 †† तुभ्येव किंस्विषैरिति B and D.
 ‡‡ पुरुष इति B.

सुखेभः पातकादथ तद्भवान्बन्धुमर्हति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्महाभाग यन्मां पृच्छसि भारत ।

प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पापनाशनम् ॥

तत्र देवो महादेवो बद्धोऽवास्तीक्ष्णरेखर ।

समास्ते भगवान् ब्रह्मा स्वयम्भुः सह दैवतैः ॥

बुधिष्ठिर उवाच ।

भगवाण्श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमने फलम् ।

मृतानां का गतिस्तत्र ज्ञातानाञ्चैव किम्फलम् ॥

ये वसन्ति प्रयागे तु† ब्रूहि तेषान्तुः‡ किम्फलम् ।

भवतो विदितं ज्ञेयतन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स प्रयागस्नानजं फलम्§ ।

पुरा महर्षिभिः सम्यक्कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥

एतन्प्रजापतेः क्षेत्रेन्द्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

अत्रण ज्ञात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

तत्र॥ ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ।

* सुखेते इति B and D.

† च इति B.

‡ च इति B.

§ वा चेष्टा वचनं तत्फलमिति B and D. वचनं ते फलमिति G.

॥ अथेव्यारथ्यं सार्धैकादश श्लोकाः E, G, H पुनर्कथुं न इच्छन्ति ।

॥ अथेति B.

बह्वन्यन्यानि तीर्थानि सर्वपापापहानि तु ॥
 कथितं नेह यत्नोमि बहुवर्षयतैरपि ।
 सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्येह कीर्तनम् ॥
 षष्टिर्धनुःसहस्राणि तानि रक्षन्ति जाङ्गवीम् ।
 यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥
 प्रयागे तु विशेषेण स्वयं बसति वासवः ।
 मण्डलं रक्षति हरिः सर्वदेवैश्च सन्धितम्* ॥
 न्यग्रोधं रक्षते नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ।
 स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् ॥
 स्वकर्माणां हता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ।
 स्वल्पमल्पतरं पापं यस्य चास्ति† नराधिप ॥
 प्रयागं करमाणस्य सर्वमायाति सङ्घयम् ।
 दर्शनान्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ॥
 वृत्तिकालश्रनाहापि नरः पापात्प्रमुच्यते ।
 पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र येषां मध्ये तु जाङ्गवी ॥
 प्रयागं विद्यतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
 योजनानां सहस्रेषु गङ्गां करति यो‡ नरः ॥
 अपि§ दुष्कृतकर्मासी लभते परमाङ्गतिम् ।

* सन्धित इति B.

† यदा तस्मैति B.

‡ यः करते इति B.

§ अपीत्यारभ्य भवभाग्नरः इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

कीर्त्तनाभ्युत्थते पापाहृद्या भद्राणि पश्यति ॥
 तद्योपसृग्म्य राजेन्द्र सुरलोके महीयते ।
 व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ॥
 पितृणां तारकश्चैव सर्वपापप्रचायनम् ।
 यैः प्रयागे कृतो वास उत्तीर्णो भवसागरः ॥
 गङ्गायमुनः*भासाद्य त्यजिष्याणाग्रयत्नतः ।†
 ईप्सिताङ्गभते कामान्बदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
 दीप्तकाञ्चनवर्णाभैर्विमानैर्भानुवर्त्तिभिः‡
 सर्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ।
 वराङ्गनासमाकीर्षैर्मोदते शुभलक्ष्णैः ।
 गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥
 यावन्न स्मरते§ जन्म तावत्स्वर्गे महीयते ।
 तस्मात्स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा नरोत्तमः ॥¶
 हिरण्यरत्नसम्पूर्णे सृष्टे जायते कुले ।
 तदेव॥ स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ॥
 देशे वा यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ।

* गङ्गायमुनमित्यत्र समाहारशब्दः ।

† अतः परमेव दीप्तकाञ्चनेति पादद्वयं B G पुस्तकयोर्दृश्यते ।

‡ वर्त्तिभिरिति B. वर्त्तिभैरिति A.

§ यावन्नागमते इति B. यावन्न लभते इति D.

¶ एतत्पादद्वयं B. पुस्तके नास्ति ।

॥ तदेवैत्यारभ्य यदि वा गृहे इत्यनं B पुस्तके नास्ति ।

प्रयागं स्मरमाचसु यस्तु प्राचागपरित्वजेत् ।
 ब्रह्मलोकः भवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
 सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरस्मयी ।†
 ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोकेऽः स गच्छति ॥
 स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ।
 मोदते मुनिभिः साधुं स्वकृतेनेह‡ कर्मणा ॥
 सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते देवदानवैः ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ॥
 ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः ।
 गुणवान्वित्तसम्पन्नो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सत्ये धर्मैः प्रतिष्ठितः‡‡ ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु आसं†† प्रयच्छति ।
 सुवर्णमद्य मुक्तां वा तत्रैवान्यत्परिग्रहम्‡‡‡ ।

* त्रिवलोकमिति G.

† एतत्पादद्वयं B पुष्पके गच्छति ।

‡ सिद्धाः त्रिवलुके इति E and H.

§ सुकृतेने इति B.

॥ द्विवि देवतैरिति B and D.

॥ भवती इ न संशय इति B and D.

‡‡ सत्यधर्मप्रतिष्ठित इति B and D.

†† याममिति B. याममिति D.

‡‡‡ तत्रैवान्यत्परिग्रहमिति G. प्रतिग्रहमिति कौबलमात्रम् ।

स्वकार्ये पितृकार्ये वा तीर्थे योऽभ्यर्चयेन्नरः ।
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तत्फलमश्रुते ॥
 अतस्तीर्थेन गृह्णीयात्पुण्येष्वायतनेषु च ।
 निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो द्विजो भवेत् ॥
 कपिलां पाटलां धेनुं यस्तु कृष्णां प्रयच्छति ।
 स्वर्णशृङ्गीं* रौप्यसुराञ्चैलकर्णीं पयस्विनीम् ॥
 तस्या यावन्ति लोमानि सन्ति गात्रेषु सत्तम ।
 तावद्दर्शसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे प्रयागमाहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

माकण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमम् ।
 आर्षेण तु विधानेन यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥
 प्रयागतीर्थयात्रार्थी* यः प्रयाति नरः क्वचित् ।
 बलीवर्हं समाकृढः† शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥

* स्वर्णशृङ्गामिति B.

* प्रयागतीर्थे यात्रार्थेति B.

† बलीवर्हसमाकृढ इति B and D.

नरके वसते घोरे समाः कल्पयतायुतम् ॥
 ततो* निवर्त्तितो घोरो गवां क्रोधः सुदारुणः† ।
 सलिलञ्च न गृह्णाति पितरस्तस्य देहिनिः ॥‡
 यस्तु पुत्रांस्तथा बालानवहीनाग्रमुञ्चति ।
 यथात्मानं तदा सर्व्वं दानं विप्रेषु दापयेत् ॥
 ऐश्वर्याङ्गोभमोहाहा गच्छेद्यानेन यो नरः ।
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 आर्षेण तु विधानेन यथा विभवविस्तरम् ।
 न स पश्यति तं घोरं नरकस्तेन कर्मणा ।
 उत्तरान् स कुरुन् गत्वा भोदते कालमव्ययम् ॥
 वटमूलं समान्त्रित्वं यस्तु प्राणाग्नरित्यजेत् ।
 स्वर्गलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्दिगीश्वराः ।
 लोकपालाश्च पितरः सर्व्वे ते लोकसंस्थिताः§ ॥
 सनत्कुमारप्रमुखास्तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 नागाः सुपर्णाः सिन्धवाश्च तथा नित्यं समासते ।

* यत इति B.

† क्रोधीः दारुण इति B and D.

‡ अतः परं B पुलके पादवटकं नास्ति ।

§ लोकसंस्थिता इति B and D.

हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं राजशार्दूलं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
 तथाभिषेकं यः कुर्यात्सङ्गमे शंसितव्रतः ।
 तुष्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
 न माद्वचनान्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागगमनं प्रति ॥
 षष्टिः तीर्थसहस्राणि षष्टिकोव्यस्तथापराः ।
 तेषां सान्निध्यमत्रैव तीर्थानां कुरुनन्दन ॥
 या गतिर्योगयुक्तस्य सत्यस्तस्य मनीषिणः ।
 सा गतिरुत्थजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥
 न ते जीवन्ति लोकेऽस्मिन् यत्र युधिष्ठिर ।
 ये प्रयागं न सम्प्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वञ्चिताः † ॥
 एवं दृष्ट्वा तु तत्तीर्थं प्रयागं परमं पदम् ।
 सुच्यते सर्वपापिभ्यः शशाङ्क इव राहुणा ॥
 कम्बलाश्वतरौ नागी यमुनादक्षिणे तटे ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सुच्यते सर्वपातकैः ‡ ॥
 तत्र गत्वा नरः स्नानं † महादेवस्य धीमतः ।

• इमेति B and D.

† विश्रुतमिति B and D.

‡ नवस्नानमिति B. नरः स्नानमिति D.

समस्तांस्तारयेत्* पूर्वां दद्यातीतान्दशावरान्† ॥
 कृत्वाभिषेकान् नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत्‡ ॥
 स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्रवम्‡ ॥
 पूर्वपार्श्वे तु गङ्गायास्त्रैलोक्ये याति मानवः॥ ॥
 अवटः सर्वसामुद्रः प्रतिष्ठानञ्च विन्दुतम् ॥
 ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति ।
 सर्वपापविन्दुत्वात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 उत्तरेण प्रतिष्ठानं भागीरथ्यासु सव्यतः ।
 हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविन्दुतम् ॥
 अश्वमेधफलं तत्र स्मृतमात्रे तु॥ जायते ।
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गे मंहीयते ॥
 उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे ।
 परित्यजति यः प्राणाञ्छृणु तस्यापि अफलम् ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
 आस्ते स पित्रभिः साहं स्वर्गलोके नराधिप ॥
 अथ सख्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी समाहितः ।

* चाकना तारयेदिति B and D.

† अतीतानुद्धतमान्, अवरानधभमान् ।

‡ परकीपदमार्थम् ।

§ आभूतसंप्रवम् यावत्प्रलयपर्यन्तमित्यर्थः ।

॥ व्यातिमात्रूप इति B and D.

॥ स्मृतमात्रे इति B and D.

नरः ऋषिरुपासीत ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
 कोटितीर्थं समासाद्य* यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 यत्र गङ्गा महाभागा बहुतीर्थतपोवना† ॥
 सिद्धं क्षेत्रं हि तज्ज्ञेयं नाम कार्या विचारया ॥
 जितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः ।
 द्विवि तारयते देवांस्तेन सा त्रिपथा स्मृता ॥
 यावदस्त्रीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य तु‡ ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनां परमा नदी ।
 मोक्षदा सर्वभूतानां महापातकिनामपि ॥
 सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 सर्वेषामेव भूतानां पापीपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेषमाणानां नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥
 पवित्राणां पवित्रं यन्मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 महेश्वरात्परिभ्रष्टा सर्वपापहरा शुभा ॥
 ज्ञते तु नैमिषं तीर्थं त्रेतायां पुष्करं वरम्§ ।

* समाश्रित्य इति B.

† बहुतीर्थतपोवना - बहुनि तीर्थानि तपोवनानि च यत्र सा ।

‡ इति B.

§ परमिति B. Pushkara is nearAjmere celebrated to the present d

चापरे तु कुरुक्षेत्रं कसौ गङ्गा विशिष्यते ॥
 गङ्गामिव निषेवन्ते प्रयागे तु विशेषतः ।
 नान्यत्कलियुगे रौद्रे भेषजद्रूप विश्यते* ॥
 अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ।
 स मृतो जायते स्वर्गे नरकस्य न पश्यति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे प्रयागमाहात्म्ये अष्टाचिंशोऽध्यायः ।

अष्टाचिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

षष्टिस्तीर्थ*सहस्राणि षष्टिस्तीर्थ†ग्रतानि च ।
 माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे‡ ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 प्रयागे माघमासे तु ब्राह्मं ज्ञातस्य तत्फलम् ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाम्निश्च साधयेत्§ ।

* मान्दरकालियुगोद्धृतं मूलं इत्थं सुदुष्करमिति B and D.

* षष्टितीर्थेति B.

+ षष्टितीर्थेति B.

‡ सङ्गममिति B.

§ काश्यायं चम्पु धारयेदिति B.

अहीनाङ्गो ह्यरीगन्ध पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥
 यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु भूमिषु ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ॥*
 भुक्त्वा स विपुलाग्भोगांस्तत्तीर्थं लभते† पुनः ॥
 जलप्रवेशं यः कुर्यात्क्षणेन लोकविन्दते ॥‡
 राहुपत्नी यथा सोमो विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
 सोमस्त्रीकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥
 स्वर्गतः शक्रलोकेऽसौ मुनिगन्धर्वसेविते ।
 ततो भ्रष्टस्तु राजेन्द्र समृद्धे जायते कुले§ ॥
 अधःशिरास्तु यो धारामूर्ध्निपादः पिवेन्नरः ॥¶
 शतवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 तस्माद्भ्रष्टस्तु राजेन्द्र अग्निहोत्री भवेन्नरः ।
 भुक्त्वाथ॥ विपुलाग्भोगांस्तत्तीर्थं भजते पुनः ॥***

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† लभते इति B.

‡ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

§ पुनरिति B.

¶ एतत्पादद्वयं B पुस्तके न दृश्यते ।

॥ भुक्त्वा तु इति B.

*** एष श्लोकः G पुस्तके नास्ति ।

यः शरीरं विकर्त्तित्वा* शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।
 विश्वैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यरफलम् ॥
 शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।
 ततस्तस्मात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥
 गुणैर्वाश्रूपसम्यसो विद्वांसु प्रियवाक्शवान्† ।
 भोगान् भुञ्जाद्य दत्त्वा च‡ तर्त्तयन् भजते पुनः ॥
 उत्तरे यमुनातीरे प्रयागस्य च दक्षिणे ।
 ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थन्तु परमं स्मृतम् ॥
 एकराशोधितः स्नात्वा ऋणान्तच§ प्रमुच्यते ।
 स्वर्गलोकगामवाप्नोति अमृतस्य सदा भवेत् ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे प्रयागमाहात्म्ये अष्टाचिंशोऽध्यायः ।

-
- * विकर्त्तित्वा इति चाश्रम्, विकृत्य इति साधु ।
 † विद्वांसु सुप्रियवाक्शवानिति B.
 ‡ भुञ्जा तु विपुलात् भोगानिति B.
 § ऋणैकमेति B. ऋविदेवपितृभ्यैरित्यर्थः ।
 ¶ नृत्थंलोक इति B.

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विन्दुता ।
समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ॥
येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना गता ।
योजनानां सहस्रेषु कीर्त्तनात्पापनाशिनी ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुना यत्र निम्नगा* ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः पुनात्या सप्तमं कुलम् ॥
प्राणांस्थजति यस्तत्र स याति परमां गतिम् ।
अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे ॥
पश्चिमे धर्मराजस्य तीर्थं न्वनरकं स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये स्मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
कण्ठपक्षे चतुर्दश्यां स्नात्वा सन्तर्प्य वै शक्तिः ।
धर्मराजं महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
दशतीर्थसहस्राणि दशकोट्यस्तथापराः ।
प्रयागसंस्थितानि स्युरेवमाहुर्मनीषिणः ॥
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटिः च तीर्थानां वायुरन्नवीत् ।
दिवि भूम्यन्तरीचे च तत्सर्वं जाङ्गवी स्मृता ॥
यत्र गङ्गा महाभागा स देशस्तप्तपीवनम् ।

* यमुनायां युधिष्ठिर इति B and D.

† विशदिति B.

सिद्धक्षेत्रम् तच्छ्रेयं गङ्गातीरं समाश्रितम्* ॥
 यत्र देवो महादेवो माधवेन† महेश्वरः ।
 आसीत् देवेश्वरो‡ नित्यं तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामाम्बुजस्य च ।
 सुहृदाश्च जपेत्कर्षे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥
 इदं धन्यमिदं स्वर्गमिदं मेध्यमिदं शुभम् ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्ममुत्तमम् ॥
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अत्राधीत्य द्विजोऽध्यायं निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥
 यत्रेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थं पुण्यं सदा शुचिः ।
 जातिद्वन्द्वं लभते नाकपृष्ठे च मोदते ॥
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ।
 आहि तीर्थेषु कौरव्य मा च वक्रमतिर्भव ॥
 एवमुक्त्वा स भगवान्मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 तीर्थानि कथयामास पृथिव्यां यानि कानिचित्‍§ ॥
 भूससुद्रादिसंख्यानं ग्रहाणां ज्योतिषां स्थितिम्¶ ॥
 पृष्टः प्रोवाच सकलमुक्त्वाथ प्रययौ मुनिः ॥

* गङ्गातीरसमाश्रितमिति B.

† देव्या सहिति B and D.

‡ बटेश्वर इति B and D.

§ कानि पति B.

¶ प्रमाणं ज्योतिषां कतिमिति B. प्रमाणं ज्योतिषां स्थितिमिति D.

सूत उवाच ।

य इदं कल्पमुत्थाय शृणोति पठतेऽथवा ।

सुख्यते सर्वपापैस्तु* रुद्रलोकां स गच्छति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे प्रथममाहात्म्ये एकीनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुनय ऊचुः ।

एवमुक्त्वास्तु सुनयो नैमिषीया महासुनिम्* ।

पप्रच्छुत्तरं† सूतं वृद्धिव्यादिविनिर्णयम् ॥‡

ऋषय ऊचुः ।

कथितो भवता सर्गः§ मनुः¶ स्वायम्भुवः शुभः॥ ।

इदानीं शीतुमिच्छामस्त्रिलोकस्यास्य मच्छसम् ॥

* सर्वपापेभ्य इति B.

* महासुनिमिति B.

† उत्तरं सर्गात्परवर्तिनम्, प्रतिमर्गान्तगतं वृद्धिव्यादिविनिर्णयं त्वत्तं पप्रच्छुरित्यर्थः ॥

‡ सुनय ऊचुरित्यात्म्ये विनिर्णयमित्यन्तं D पुस्तके नास्ति ।

§ सूत इति B.

¶ सर्ग इति B.

॥ इत्य इति E and H.

यावन्तः सागर*द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः ।
 वनानि सरितः सूर्यो ग्रहाणां स्थितिरेव च ॥
 यदाधारमिदं सर्वं येषां पृथ्वी पुरा न्वियम् ।†
 तृपाणां तत्समासेन तत्तद्भक्तुः‡मिहार्हसि ॥

सूत उवाच ।

वक्ष्ये देवाधिदेवाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 नमस्कृत्याप्रमेयाय यदुक्तं तेन धीमता ॥
 स्वायम्भुवस्यास्व§ मनोः प्रागुक्तो यः प्रियव्रतः ।
 पुत्रस्तस्याभवत्पुत्राः प्रजापतिसमा दृश ॥
 धाम्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च वपुष्माण्ड्युतिमांस्तथा ।
 मेधा मेधातिधिर्हव्यः सवनः पुत्र एव च ॥¶
 ज्योतिष्मान्दशमस्त्रीषां महाबलपराक्रमः ।
 धार्मिको दाननिरतः सर्वभूतानुकम्पकः॥ ॥
 मेधाग्निवाहुपुत्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
 जातिस्मरा महाभागा न राज्ये दधिरे मतिम् ॥

-
- * सागरा इति B and D.
 † एतस्यादृश्यं B पुत्रके नामि ।
 ‡ सूत वक्तु इति B.
 § स्वायम्भुवस्य तु इति B.
 ¶ एव श्लोकः B पुत्रके नामि ।
 ॥ कल्पन इति H.

प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चै समहीपेषु सम तान् ।*
 जम्बुहीपेश्वरं पुत्रमग्नीध्रमकरोद्गृपः ॥
 ज्जम्बुहीपेश्वरश्चैव तेन मेधातिथिः कृतः ।
 शास्त्रालीशं वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिषिक्तवान् ॥
 ज्योतिष्मन्तं कुम्भहीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ।
 द्युतिमन्तश्च राजानं क्रौञ्चहीपे समादिशत् ॥
 शाकहीपेश्वरश्चापि हृष्यः†‡‡ प्रियव्रतः ।
 पुष्कराधिपतिश्चक्रे सवनञ्च प्रजापतिः ॥§
 पुष्करेश्वरतश्चापि महावीतः§ सुतोऽभवत् ।
 धातकिश्चैव द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ ॥
 महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य स्यात्तु महात्मनः ।¶
 नाम्ना वै॥ धातकेशापि धातकीखण्डमुच्यते ॥
 शाकहीपेश्वरस्यापि हृष्यस्या**प्यभवन् सुताः ।
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मण्डीवकः†† ॥

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† भव्यमिति B and D.

‡ एतत्पादद्वयं E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

§ महावीत इति B.

¶ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

॥ तु इति B.

** भव्यस्या इति B and D.

†† मण्डीवक इति B and D.

कुशोत्तरोऽथ मोदाकिः सप्तमः* स्वाम्भवाद्भुमः ।†
 जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते ॥
 कुमारस्य तु कौमारं द्वतीयं सुकुमारकम् ।
 मणीषकश्चतुर्थश्च पञ्चमश्च कुशोत्तरमूः ॥
 मोदाकं षष्ठंमित्युक्तं सप्तमस्तु महाद्रुमम् ।
 क्रीञ्चहीपेश्वरस्यापि सुता युतिमतोऽभवन् ॥
 कुशसः प्रथमस्तेषां द्वितीयस्तु मनोहरः ।
 उष्णस्तृतीयः सम्प्रोक्तश्चतुर्थः पीवरः॥ स्मृतः ॥
 अन्धकारो मुनिश्चैव दुन्दुभिश्चैव सप्त वै ॥ ।
 तेषां स्वनामभिर्देशाः क्रीञ्चहीपाश्रयाः शुभाः ॥
 ज्योतिषतः कुशहीपे सप्तैवासम्भवीजसः ।
 उल्लेदी वेणुमांशैवाश्वरघो लम्बनो धृतिः ॥
 षष्ठः प्रभाकरश्चापि सप्तमः कपिलः स्मृतः ।
 स्वनामचिह्नतश्चात्र** तथा वर्षाणि सुव्रताः ॥

* सप्तम इत्यारभ्य सप्तमस्तु महाद्रुममित्यन्तं G पुस्तके नास्ति ।

† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । सप्तमः स्वादित्याभ्य महाद्रुममित्यन्तं

।, H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

‡ पञ्चमं कुसुमीनरमिति B.

§ मोदाकं षष्ठमिति B.

॥ प्रवर इति B and D.

॥ दुन्दुभिश्चिति सप्तम इति B.

॥ स्वनामचिह्नना यत्र इति B and D.

ज्ञेयानि च तद्वान्धेषु हीपेष्वैवन्नयो मतः* ।
 शाल्मलिहीपनाथस्य सुताश्चासन्वपुत्रतः †
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्यतो‡‡ मानसश्चैव सप्तमः सुप्रभो मतः ॥
 ब्रह्महीपे§श्चरस्यापि सप्त मेधातिथेः सुताः ।
 ज्येष्ठः शान्तमयणस्तेषां शिथिरसु सुखोदयः ॥
 आनन्दश्च शिवश्चैव॥ क्षेमकश्च ध्रुवस्तथा ।
 ब्रह्महीपादिके ज्ञेया** शाल्मलिहीपान्तिकेषु च ॥
 वर्षानाञ्च†† विभागेन स्वधर्मां सुक्तये मतः‡‡‡ ।
 जम्बुहीपेश्चरस्यापि पुत्राश्चासन्महाबलाः ॥
 आग्नीध्रस्य द्विजश्रेष्ठास्तन्नामानि निबोधत ।
 नाभिः किम्बुरुषश्चैव तथा हरिरिलाहृतः ॥
 रम्यो हिरण्वांश्च कुरुर्भद्राक्षः केतुमालकः ।

-
- * हीपेष्वेतानि नामत इति B and D.
 † एतस्याद्वयं B पुत्रके नास्ति ।
 ‡ वैद्यत इति B. विद्युत इति E, G and H.
 § कुरुहीपेति E and H.
 ¶ शान्तमय इति E and H.
 ॥ आनन्दश्चामरश्चैव इति B.
 ** ब्रह्महीपादिकेषु ज्ञेय इति B.
 †† वर्षानाम इति B and D.
 ‡‡ विजा इति B.

जम्बुद्वीपेश्वरो राजा स चाग्नीध्रो महामतिः* ॥
 विभज्य नवधा तेभ्यो यद्यान्यायं ददौ पुनः ।
 नाभेसु दक्षिणे वर्षे† द्विमाह्नं प्रददौ पिता ॥
 हेमकूटन्ततो वर्षन्ददौ किम्बुरुषाय सः ।
 तृतीयं नैषधं वर्षं हरये दत्तवान् पिता ॥
 इलावृताय प्रददौ मेरुमध्यमिलावृतम् ।
 नीलाद्विरास्रतं‡ वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ॥
 श्वेतं यदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्यते ।
 यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ॥
 मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय न्यवेदयत् ।
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमासाय दत्तवान् ॥
 वर्षेष्वेतेषु ताग्युचानभ्यभिन्नराधिपः§ ।
 संसारासारतां॥ ज्ञात्वा तपस्तप्तुं वनङ्गतः ॥
 द्विमाह्नयन्तु यद्वर्षं ॥ नाभेरासीन्महात्मनः ।
 तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः ॥
 ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः** पुत्रश्रताग्रजः ॥

- महासुनिरिति E and H.
 † दक्षिणं वर्षमिति B.
 ‡ नीलाचलाश्रयमिति B and D.
 § अभिन्नश्च नराधिप इति B.
 ॥ संसारकृतामिति B and D.
 ॥ यक्षीतदिति B.
 ** धीर इति B.

सोऽभिविच्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः ।
 वानप्रस्थान्त्रयं गत्वा तपस्तेपे यथाविधि ॥
 तपसा धर्षितोऽत्यर्थं कश्योऽयमनिशन्ततः १ †
 ज्ञानयोगरतो भूत्वा महापाशपतोऽभवत् ॥
 सुमतिर्भरतस्यापि‡ पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 सुमतेस्तेजसस्तस्मादिन्द्रद्युम्नो महाद्युतिः ।
 परमेष्ठी सुतस्तस्मात्प्रतीहारस्तदन्वयः ॥
 प्रतिहर्त्सेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ।
 भवस्तस्मादथोद्गीयः प्रस्ताविस्तक्षुतोऽभवत् ॥
 पृथुस्ततस्ततो नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः‡ ।
 नरो गयस्य तनयस्तस्य भूयो॥ विराडभूत् ॥
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत ।
 धीमतोऽपि ततश्चाभूद्ग्रीवण॥स्तक्षुतोऽभवत् ॥
 त्वष्टा त्वष्टश्च विरजो रजस्तस्मादभूत्सुतः ।
 शतजिद्रथजित्तस्य जज्ञे पुत्रशतं द्विजाः ॥
 तेषां प्रधानो बलवान्विश्वज्योतिरिति स्मृतः ।

• धर्षित इति B and D.

† धमनिशन्तत इति B and D.

‡ भरतस्माद्भूदिति B.

§ सुत इति B.

॥ पुत्र इति B.

॥ श्रीचण इति B.

आराध्य देवं ब्रह्माणं क्षेमकं नाम पार्थिवम् ।
 असूत पुत्रं धर्म्मज्ञं महाबाहुमरिन्दमम् ॥
 एते पुरस्ताद्भ्राजानो महासत्त्वा महीजसः ।
 एषां वंशप्रसूतैस्तु* भुक्तैर्यं पृथिवी पुरा ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनविम्बासे चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— : —

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ।
 त्रैलोक्यस्यास्य मानं वो न शक्यं विस्तरेण तु ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ।
 जनस्तपश्च सत्यश्च लोकास्वर्णोद्भवास्तथा* ॥
 सूर्याचन्द्रमसौ यावत्किरणैरेव भासतः †
 तावद्भूर्लोक आस्थातः पुराणि द्विजपुङ्गवाः ॥‡

* प्रसूतैश्च इति B.

* मता इति B.

† एतन्पादद्वयं B पुलके नास्ति ।

‡ एतन्पादद्वयं E, G, H पुलकेषु नास्ति ।

यावत्प्रमाणो भूर्लोको विस्तरात्परिमण्डलात् ।
 भुवर्लोकोऽपि तावत्याम्नण्डलाद्वास्तरस्य तु ॥
 ऊर्ध्वं यन्मण्डलं व्योम्नि ध्रुवो यावद्वावस्थितः ।
 स्वर्गलोकः* समाख्यातस्तत्र वायोसु नेमयः ॥
 आवहः प्रवहश्चैव तत्रैवानुवहः पुनः† ।
 संवहो विवहश्चैव‡ तद्दूर्ध्वं स्यात्परावहः ॥
 तथा परिवहश्चैव§ वायोर्वै सप्तनेमयः ।
 भूमैर्योजनलक्षे तु भानोर्वै मण्डलं स्थितम् ॥
 लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्मृतम् ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नं तन्नक्षत्रेण प्रकाशते ॥
 हिलक्षे ह्यन्तरेण विप्रा बुधो नक्षत्रमण्डलात्॥ ।
 तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युग्रना स्थितः ॥
 अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ।
 लक्षहयेन भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
 सौरिर्हिलक्षेण गुरोर्यद्वाणामथ मण्डलात् ।
 सप्तर्षिमण्डलं तस्मान्नक्षत्रमात्रे प्रकाशते ॥

* सुरलोक इति D.

† पर इति B.

‡ विवहश्चाथ इति B.

§ परिवहश्चोर्ध्वमिति B.

¶ वे लक्षेऽप्यन्तरे इति B, D, E and H.

॥ बुधो नक्षत्र इत्यारभ्य गुरोरित्यन्तं B, D पुस्तकयोर्नास्ति ।

ऋषीणांमण्डलादूर्ध्वं लक्ष्मणात् स्त्रितो भ्रुवः* ।
 तत्र चर्मः स भगवान्विष्णुर्नारायणः स्त्रितः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः† सवितुः स्मृतः ।
 त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलस्य प्रमाणतः ॥
 द्विगुणः सूर्यः‡ विस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ।
 तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुर्भूत्वा तानुपसर्पति§ ॥
 उहृत्य पृथिवीच्छायां निर्भिर्तोमण्डलाच्चतिः ।
 स्वर्भानोस्तु बृहत्स्थानं तृतीयं यत्तमोमयम् ॥
 चन्द्रस्य षोडशो भागोभार्गवस्य विधीयते ।
 भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहत्स्थतिः ॥
 बृहत्स्थतेः पादहीनी भौमसौरावुभौ स्मृतौ ॥
 विस्तारामण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै ।
 बुधेन तानि तुल्यानि विस्तारामण्डलात्तथा ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु परस्परम् ।
 शतानि पञ्चचत्वारि त्रीणि हे चैव योजने ॥

* मेधीभूतसमस्तस्य ज्योतिषक्रस्य वै भ्रुव इत्यधिकं B पुलके दृश्यते । मेधीभूत-
 ति D, E, H पुलकेषु दृश्यते । मेधीभूतः मेधीभूतो वा केन्द्रीभूत इत्यर्थः ।

† विष्कम्भ means a diameter.

‡ तस्य इति B.

§ भूत्वाधनात्प्रसर्पतीति B and D.

॥ एतत्पादद्वयं B पुलके नास्ति ।

‡ एतत्पादद्वयं E, G, H पुलकेषु नास्ति ।

पूर्वापरानुक्तानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनाद्यर्द्धमात्राणि तेभ्योऽङ्गुलं न विद्यते ॥
 उपरिष्ठाक्षयस्त्रिंशः* ग्रहा वै दूरसर्पिणः ।
 सौरोऽङ्गिराश्च वक्रश्च त्रैयीमन्दविचारणः† ॥
 तेभ्योऽधस्ताच्च चत्वारः पुनरग्रे महाग्रहाः ।
 सूर्यः सोमोबुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः‡ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा चरति रश्मिमान् ।
 तदा पूर्वग्रहाणां वै सूर्योऽधस्तात्प्रसर्पति ॥
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं चरते शशी ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्वा सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥
 नक्षत्रेभ्यो बुधोर्ध्वं बुधादूर्ध्वं तु भार्गवः ।
 वक्रसु‡ भार्गवादूर्ध्वं वक्रादूर्ध्वं बृहस्पतिः ॥
 तस्माच्छनैश्चरोऽप्यूर्ध्वन्तस्मात्सप्तर्षिमण्डलम् ।
 ऋषीणाञ्चैव सप्तानां ध्रुवोर्ध्वं व्यवस्थितः ॥
 योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
 ईषादण्डस्तथा तस्यैव द्विगुणो द्विजसप्तमाः ॥
 सार्द्धंकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि तु ।

* उपरिष्ठाच्च तेषां वै इति E, G and H.

† त्रैया मन्दविचारिण इति B. एतत्पादस्य G पुस्तके नास्ति ।

‡ शुकः शीघ्रगादक्षिणायने इति E, G and H.

§ मनिम् इति G.

¶ तथैव स्मादिति B.

योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
 चिनाभिसत्ते* पञ्चारे षष्ठेमिन्द्रायाम्के †
 संवत्सरमयं क्त्वं काक्षचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयाक्षो‡ व्यवस्थितः§ ।
 पञ्चाशयानि॥ सार्धानि योजनानि द्विजोत्तमाः ॥
 अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोः॥ ।
 ऋक्षोक्षस्तद्युगार्धेन** भ्रुवाधारो रथस्य तु†† ॥
 द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाक्षले ।
 हृयाश्च सप्त ष्ण्डांसि तन्नामानि निबोधत ॥
 गायत्री च बृहत्पुण्ड्रिक् जगती पंक्तिरेव च ।
 अनुष्टुब्धिष्टुबध्युक्ता ष्ण्डांसि हरयो हरेः‡‡ ॥
 मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां दिशि महापुरी ।

* चिनाभिसति इति D.

† एतत्पादद्वयं B पुनर्के नाभि ।

‡ द्वितीयोऽपि विवक्षत इति D.

§ विवक्षत इति B.

॥ पञ्चाशयानि तु सार्धानि सन्दनस्य द्विजोत्तमाः ।

अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोरिति D.

॥ तद्युगार्धयोरिति B.

** भ्रुवोऽक्षस्तद्युगार्धे तु इति D.

†† वे इति B.

‡‡ रवेरिति B.

दक्षिणार्याः* यमस्याथ वक्षस्य तु पश्चिमे ॥
 उत्तरेषु† च सीमस्य तन्नामानि निबोधत ।
 अमरावती संयमनी‡ सुखा चैव विभावरी ॥
 काष्ठागतोदक्षिणतः क्षितेषुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषां चक्रमादाय देवदेवः पितामहः ॥
 दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ।
 सर्पद्वीपेषु विप्रेन्द्रा निगार्धस्य च सम्मुखः ॥
 उदयास्तमने चैव सर्वकालं तु सम्मुखे ।
 दिशास्त्रशेषास्तु तथा विप्रेन्द्रा विदिशास्तु च ॥
 कुलालचक्रपर्यन्तं भ्रमत्येष यथेन्द्रः ।
 करोत्येष यथा॥ रात्रिं विमुञ्चन्नेदिनीम्बिजाः ।
 दिवाकरकरैरेतत्पूरितं भुवनत्रयम् ।
 त्रैलोक्यं कथितं सङ्गिर्लोकानां मुनिपुङ्गवाः ॥
 आदित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं नात्र संग्रहः ।
 भवत्यस्माज्जगत्सर्वं॥ सदेवासुरमानुषम् ।
 रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्राणां दिव्यकसाम् ।
 द्युतिमान्द्युतिमत्कृत्स्नमजयत्सर्वलौकिकम्** ॥

* दक्षिणेन इति B.

† उत्तरेषु तु इति B.

‡ अथ नवाक्षरः पाद ।

॥ करोत्यङ्गसथा इति B.

॥ कृत्स्नमिति B.

** द्युतिर्द्युतिमता कृत्स्नं यत्नेन इति B and D.

सर्वात्मा सर्वलोकेशो महादेवः प्रजापतिः ।
 सूर्य एष तु लोकात्मन्* मूलं परमदैवतम् ॥
 हादृशान्ये तथादित्वा देवास्ते येऽधिकारिणः ।
 निर्वहन्ति वदन्त्यस्य† तदंशा विष्णुमूर्त्तयः ॥
 सर्वे नमस्यन्ति सहस्रबाहुं
 गन्धर्वयक्षोरगक्षिसुराद्याः ।
 यजन्ति यज्ञैर्विविधैर्मुनीन्द्राः‡
 छन्दोमयं ब्रह्ममयं पुराणम् ।

इति श्रीकृष्णपुराणे ज्योतिषां सप्तविंशोऽध्यायः ।

हाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सरथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्मुनिभिः*स्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥

-
- * त्रिलोकेश इति B and D.
 † पदं तस्य इति D.
 ‡ द्विजेन्द्रा इति B.

* वसुभिरिति B.

एसापचः* ग्रहपासस्तवैरावतसंज्ञितः ॥
 धनश्रयो महापद्मस्तथा कर्कोटकोद्दिजाः ।
 कम्बलो†ऽश्नतरश्चैव बहन्त्येनं यथाक्रमम् ॥
 तुम्बुरुर्नारदो हाहा ऋषिर्विश्वावसुस्तथा ।
 उग्रसेनोऽथ सुवचिरर्वावसुस्तथापरः ॥
 चित्रसेनस्तथोर्षायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ।
 सूर्यवर्षा हादशैते गन्धर्वा गायत्रा वराः‡ ॥
 गायन्ति गानैर्विविधैर्भानुं षड्जादिभिः§ क्रमात् ।
 ऋतुस्वलाप्सरोवर्यां॥ तथान्या पुष्पिकस्वला ॥
 मेनका सहजान्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः ।
 अमुक्लोचा च विश्वाची घृताची॥ चोर्वशी तथा ॥
 अन्या च पूर्वचित्तिः स्याद्रश्माश्चैव तिलोत्तमा ।
 ताण्डवैर्विविधैरेनं वसन्तादिषु वै क्रमात् ॥
 तीक्ष्णन्ति महादेवं भानुमात्मानमव्ययम् ।
 एवं देवा वसन्त्यर्के ह्री ह्री मासौ क्रमेण तु ।
 सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेजसां निधिम् ॥

* एसापच इति E and H.

† कम्बल इति B.

‡ मावता वरा इति B and D.

§ विविधैर्भानुं षड्जादिभिः इति B. षड्जादिषु क्रमादिति D

॥ ऋतुस्वला इति D. ऋतुस्वला इति E and H.

॥ घृताची च विश्वाचीति B.

अद्यितैस्त्रैर्वचोभिस्तु सुवन्ति मुनयो रविम् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैनं नृत्यगेयैरुपासते ॥
 ग्रामणीयक्षभृतानि कुर्वन्तेऽभीष्टसंग्रहम् ।
 सर्पा वहन्ति देवेशं यातुधानाः प्रयान्ति च* ॥
 बालखिल्या नयन्त्यस्त्रं परिवार्योद्दयाद्भवम् ।
 एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति तु† ॥
 भूतानामशुभं कर्म व्यपोहन्तीति कीर्तिताः ।
 एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवि भानुगाः‡ ॥
 विमाने च स्थिता नित्यं कामगे वातरंहसि ।
 वर्षन्तश्च तपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै क्रमात्§ ।
 गोपायन्तीह भूतानि सर्वाणीह युगक्रमात्¶ ॥
 एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः ।
 यथायोगं यथासत्त्वं स एष तपति प्रभुः ॥
 अहोरात्रव्यवस्थानकारणं स प्रजापतिः ।
 पितृदेव॥मनुष्यादीन्स सदाप्याययद्भुविः** ॥

* वै इति B.

† च इति B.

‡ सानुषु इति B. सानुगा इति D.

§ प्रजाः इति B.

¶ युगचथादिति B.

॥ पितृदेव इत्यारभ्य परमेष्ठौ प्रजापतिरित्यने G पुस्तके नास्ति ।

E, H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

** प्यायते रविरिति B.

तत्र देवी महादेवी भास्वाग्साक्षात्कृष्णरः ।
 भासते वेदविदुषां नीलपीवः सनातनः ॥
 स एष देवी भगवाग्यपरमेष्ठी प्रजापतिः ॥
 स्थानं तद्विदुरादित्ये वेदज्ञा वेदविग्रहम्* ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे चाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— :: —

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एवमेष महादेवी देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालीन्मा श्रौण्णरी तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सप्त*लोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठाः पुनः† सप्त‡रश्मयो गृहमेधिनः§ ॥
 सुपुत्रो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।§
 विश्वत्रवाः पुनश्चान्यः संयहसुरतः परः ॥

* वेदविग्रहाः इति B.

* उर्ध्वं इति B.

† पुनश्च इति D.

‡ गृहयोगिनः इति B and D.

§ अतः परवर्ती श्लोकः B पुत्रको नास्ति ।

अर्वावसुरिति ख्यातः खरकः सप्त कीर्त्तिताः ।
 सुपुङ्गवः सूर्यरश्मिसु पुष्पाति शिशिरद्युतिम् ॥
 तिर्यग्गूर्ध्वप्रचारीऽसौ सुपुङ्गवः परिपत्यते* ।
 हरिकेशसु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ॥
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सर्वदा ।
 विश्वत्रवास्तु† यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यदा ॥
 संयद्सुरिति ख्यातो यः पुष्पाति स लोहितम् ।
 वृहत्सतिं प्रपुष्पाति‡ रश्मिरर्वावसुः प्रभुः ॥
 ग्रनेश्वरं प्रपुष्पाति सप्तमसु खरस्तथा§ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण सर्वा नक्षत्रतारकाः ।
 वर्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव नित्यशः॥
 आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसां तमसामपि ॥॥
 आदत्ते सतु नाडीनां सहस्रेषु समन्ततः-।
 नादेयं चैव सामुद्रं कौप्यं चैव सहस्रदृक् ।##

* परिवर्धितः इति B. परिगीयते इति D.

† विश्ववाचान् इति B.

‡ सुपुष्पातीति B.

§ सुराट् ततः इति B and D.

॥ सर्वेशः इति B.

॥ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

** नादेयाञ्चैव सामुद्रान् कूप्याञ्चैव सहस्रदृगिति B.

स्थावरं जङ्गमञ्चैव यथा* कुल्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसङ्घस्रस्तु शीतवर्षीण्यनिस्रवम् ।
 तासाञ्चतुःश्रता नाथो वर्धन्ते चित्रमूर्त्तयः ॥
 चन्द्रगाश्चैव गाहाश्च काश्चनाः श्रतनास्तथा† ।
 अमृता नामतः‡ सर्वा रश्मयोद्दृष्टिसर्जनाः ॥
 द्विमोहताश्च§ तानाथो रश्मयो निःस्रताः॥ पुनः ।
 रथो मेथ्यश्च वास्यश्च॥ ऋद्दिभ्यः सर्जनास्तथा ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीतास्ताः स्वर्गभक्षयः ।
 शुक्लाश्च कुङ्कुमाश्चैव** गावोविश्वभृतस्तथा ॥
 शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा चर्मसर्जनाः ।
 समं विभर्त्ति ताभिः समनुष्यपितृदेवताः ॥
 मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
 अमृतेन सुराग्सर्वांस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥
 वसन्ते ग्रीष्मके चैव षड्भिः स तपति प्रभुः ।

* यवेति B.

† चन्द्रगाश्चैव यास्याश्च कीतनाः पुननास्तथा इति B. चन्द्रगाश्चैव गावाश्च कीतना
 मृतनास्तथा इति D.

‡ नाम ताः इति B and D

§ द्विमोहताश्च इति B and D.

॥ चित्रमूर्त्तय इति B and D.

॥ रथो मेथ्यश्च पीथ्यश्च इति B रश्मयो मेथ्यश्च पीथ्यश्च इति D.

** कुङ्कुमाश्चैव इति B and D.

शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्षति* ॥
 हिमन्ते शिशिरे चैव हिममुज्ज्वलति त्रिभिः ।
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु† फाल्गुने ॥
 चैत्रे मासे स देवेशो धाता वैशाखतापनः ।
 ज्येष्ठे मासे भवेद्दिन्द्रः‡ आषाढे तपते रविः§ ॥
 विवस्वान् श्रावणे मासि प्रौष्ठपद्याश्रमः स्मृतः ।
 पर्जन्योऽश्वयुजेण मासि कार्तिके मासि भास्करः॥ ॥
 मार्गशीर्षे भवेन्निचः षोडशे विष्णुः सनातनः ।
 पञ्चरश्मिसहस्राणि** वरुणस्वार्ककर्षणि ॥
 षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः†† सप्तभिस्तथा ।
 धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिश्च शतक्रतुः ॥
 विवस्वान्दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ।
 सप्तभिस्तपते मित्रस्वष्टा चैवाष्टभिः‡‡स्तपेत् ॥

* प्रवर्षतिभिरिति B.

† च इति B.

‡ ज्येष्ठामूले पतेद्दिन्द्रः इति B.

§ सविता रविरिति B and C.

¶ पर्जन्यवाचिने लटा इति B. पर्जन्योऽश्वयुजि लटा इति D.

॥ मार्गः इति B.

** परं रश्मिसहस्राणीति B.

†† देवोऽश्वः इति B and D.

‡‡ वै चाष्टभिरिति B.

अर्थमा दशभिः पाति पर्जन्योमवभिस्तथा* ।
 षड्भी रश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वधृक् ॥
 वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीषे काश्वनसप्रभः ।
 श्वेतो वर्षास्तु विज्ञेयः† पाण्डुरः‡ शरदि प्रभुः ॥
 ह्रीमन्ते तान्मवर्षः स्वाच्छिग्रिरे लोहितो रविः ।
 शोषधीषु कालान्धत्ते§ स्वधामपि पितृष्वथ ॥
 सूर्योऽमरेष्वस्यतन्तुषा षयं त्रिषु॥ नियच्छति ।
 अन्ये चाष्टौ ग्रहाग्नेयाः सूर्येणाधिष्ठिता** दिजाः ॥
 चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः ।
 भौमो††मन्दस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ॥
 सर्वे ध्रुवे निवृत्ता वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
 भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुद्दिवाकरम् ॥
 अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रोरितास्तथा‡‡ ॥
 यस्माद्ब्रह्मति तान्वायुः प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥

* तपेदिति B.

† वर्षेण इति B.

‡ पाण्डुरः इति B and D.

§ बलं धत्ते इति B.

॥ सूर्योऽमरत्वमन्ते इति B.

॥ वेत्ति B.

** सूर्येणाधिष्ठिता इति B. सूर्येणाधिगता इति D.

†† भानुरिति B.

‡‡ दिजा इति B.

रथस्त्रिवक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता दम्य ते न क्षपाकरः* ‡
 वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्यथा ।
 आसन्नधी तु विप्रेन्द्रा भ्रुवाधाराणि सर्व्वदा† ‡
 स सोमः शुक्लपक्षे तु भास्करे परतः स्थिते ।
 आपूर्य्यते परस्यान्ते सततश्चैव ताः प्रभाः‡ ‡
 क्षीणस्मीतं§ सुरैः सोममाप्याययति नित्यदा ।
 एकेन रश्मिना विप्राः सुपुञ्जास्थेन भास्करः ॥
 एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येषु सोमस्याप्यायिता तनुः ।
 पीर्यमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णो दिवसक्रमात् ॥
 सम्पूर्णमर्षमासेन तं सोमममृतात्मकम् ।
 पिवन्ति देवता विप्रा यतस्तेऽमृतभोजनाः ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
 अपरान्ने पितृगणा जघन्यं पर्य्युपासते ॥
 पिवन्ति द्विलवंगु कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
 सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोरमृतताम्बिकाम् ॥
 निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्रधामृतम् ।

* निम्नाक्षर इति B.

† रश्मीनां सूर्य्यवत्कृत इति B.

‡ सततं दिवसक्रमादिति B and D.

§ क्षीणाश्रितमिति B.

¶ विकल्पमिति B. द्विकल्पमिति D.

मासद्वसिभवाश्निति* पितरः सन्ति निर्वृताः ॥
 न सोमस्य विनाशः स्वात्सुधा चैव सुपीयते† ।
 एवं सूर्यनिमित्तोऽस्य अयोवृष्टिश्च सप्तमाः ॥
 सोमपुत्रस्य षाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः‡ ।
 वारिजैः§ स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ याति सर्वतः ॥
 शुक्लस्य भूमिजैरग्नैः स्यन्दनो दग्धभिर्वृतः ।
 षष्टाभिश्चापि भौमस्य रघोर्हैमः सुगोभनः ॥
 वृहस्पतेरथोऽष्टाभ्यः स्यन्दनो हेमनिर्मितः ।
 रघोर्ऋष्यमयोऽष्टाभ्यो मन्दस्त्रायसनिर्मितः ॥§
 स्वर्भानोर्भास्करारेण तथाष्टाभिर्ऋष्यैर्वृतः ।
 एते महाप्रहाणां॥ वै समाख्याता रथाश्च वै*** ॥
 सर्वे ध्रुवे महाभागा निबद्धावायुरग्निभिः†† ।

* मवाप्यास्मानिति B and D. ममावस्मानिति E and H.

† देवैस्तु पीयते इति B and D.

‡ वाजिभिरिति D. वायुभिरिति H.

§ एतत्प्रादृश्यं B प्रसक्तं नास्ति ।

¶ षड्भिरिति B. तथा षष्टिर्ऋषैरिति D.

॥ मया प्रहाणाभिति B.

*** नव इति B and D.

†† वातरग्निभिरिति B and D. निबद्धावायुरग्निभिरिति E and H. निबद्धा
 वायुरग्निभिरेव सन्धिः सोढव्यं चार्थत्वात् ।

यहृर्चताराधिष्णानि ध्रुवे बहान्यशेषतः ॥
 भ्रमन्ति आमयन्त्येनं सर्वाण्यनिलरश्मिभिः ।*
 इति श्रीकूर्मपुराणे सुवनकीमे निचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

ध्रुवाद्दूर्ध्वं महर्लोकः कोटियोजनविस्तृतः ।
 कल्याधिकारिणस्तत्र संस्थिता द्विजपुङ्गवाः ॥
 जनलोको महर्लोकान्तथा कोटिद्वयात्मकः ।
 सनकाद्यास्तथा तत्र* संस्थिता ब्रह्मणः सुताः ॥
 जनलोकात्सपोलोकः कोटित्रयसमन्वितः ।
 वैराजास्तत्र वै देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ॥
 प्राजापत्यात्मत्यलोकः कोटिषट्केन संयुतः ।
 अपुनर्मरको नाम† ब्रह्मलोकस्तु स स्मृतः ॥

* एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

• सनन्दनादपस्तवेति B and D.

† अपुनर्मरकास्तत्र इति B.

अथ* लोकगुरुर्नद्या विश्वात्मा विश्वभावनः† ।
 आस्ते स योगिभिर्निर्त्वं पीत्वा योगाद्यतं परम् ॥
 वसन्ति‡ यतयः शान्ता नैष्ठिका§ ब्रह्मचारिणः ।
 योगिनस्तापसाः सिद्धा जापकाः परमेष्ठिनः ॥
 द्वारं॥ तद्योगिनामेकं गच्छतां परमं पदम् ।
 तत्र गत्वा न शोचन्ति स विष्णुः स च ब्रह्मरः ॥
 सूर्यकोटिप्रतीकाशं पुरन्तस्य दुरासदम् ।
 न मे वर्णयितुं शक्यं ज्वालामालासमाकुलम् ॥
 तत्र नारायणस्यापि भवनं ब्रह्मणः पुरे ।
 शैते तत्र हरिः श्रीमान्योगी॥ मायामयः परः ॥
 स विष्णुलोकः कथितः पुनरावृत्तिवर्जितः ।
 यान्ति तत्र महात्मानो ये प्रपन्ना जनाईनम् ।
 ऊर्ध्वं तद्ब्रह्म** सद्नात्पुरं ण्योतिर्मयं शुभम् ।
 वङ्गिना च परिशिष्टं तत्रास्ते भगवान् हरः†† ॥

- तत्र इति B.
- † विश्वतोमुखः इति B.
- ‡ विश्वकीर्ति B.
- § आस्तिका इति B.
- ॥ ज्ञानमिति B.
- ॥ मायी इति D, E and H.
- ऊर्ध्वं ब्रह्मसदनादिति B.
- †† भव इति B.

देव्या सह महादेवसिन्धुमानो मनीषिभिः ।
 योगिभिः शतसाहस्रैर्भूतैरुद्वैच संवृतः ॥
 तत्र ते* यान्ति निरता†भक्ताः‡ वै ब्रह्मचारिणः ।
 महादेवपराः शान्तास्तापसाः सत्ववादिनः§ ॥
 निर्ममा निरहङ्काराः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 द्रक्षन्ति ब्राह्मणायुक्ताः रुद्रलोकः स वै श्रुतः ॥
 एते सप्त महालोकाः पृथिव्याः॥ परिकीर्षिताः ।
 महातलादयश्चाधः पातालाः सन्ति वै द्विजाः ॥
 महातलं च पातालं** सर्व्वरत्नोपशोभितम् ।
 प्रासादैर्विविधैः शुभैर्हैवतायतनेर्युतम् ।
 अनन्तेन च संयुक्तं सुषुकुन्देन धीमता ।
 नृपेण बलिना चैव पातालं स्वर्गवासिना†† ॥
 शैलं रसातलं विप्राः शार्करं हि तलातलम् ।
 पीतं सुतलमित्युक्तं नितलं विद्दुमप्रभम् ॥

● वे इति B.

† नियता इति B.

‡ द्विजा इति B.

§ ब्रह्मवादिन इति B.

¶ सुक्ता इति B.

॥ पृथिव्यामिति B.

●● महातलं ह्येतलमिति B and D.

†† स्वर्गवासिनामिति B.

सितं च* वितलं प्रीळं तलञ्चैव सितेतरम् ।
 सुपर्णेन मुनित्रेष्ठास्तथा वासुकिना शुभम् ॥
 रसातलमिति ख्यातं तथान्यैश्च निषेवितम् ।
 विरोचनहिरस्याचतारकाद्यैश्च† सेवितम् ॥
 तलातलमिति ख्यातं सर्वशोभासमन्वितम् ।
 वैनतेयादिभिश्चैव कालनेमिपुरोन्मैः ॥
 पूर्वदेवैः समाकीर्णं सुतलञ्च तथापरैः ‡
 नितलं यवनाद्यैश्च तारकाम्निमुखैस्तथा ॥‡
 जम्बकाद्यैस्तथा नागैः§ प्रह्लादेनासुरेण च ।
 वितलं चैव विख्यातं कम्बलाहीन्द्रसेवितम् ॥
 महाजम्बेन वीरेण ह्ययश्रीवेष धीमता ।
 शङ्कुकर्णेन सन्निभं तथा नमुचिपूर्वकैः ॥
 तथान्यैर्विविधैर्नागैस्तलञ्चैव सुशोभनम् ।
 तेषामधस्तान्नरकाः कूर्माद्याः¶ परिकीर्त्तिताः ॥
 पापिनस्तेषु पच्यन्ते न ते वर्णयितुं क्षमाः ।
 पातालानामधस्तास्ते शेषाख्या वैष्णवी तनुः ॥
 कालाग्निरुद्रो योगात्मा नारसिंहोऽपि माधवः ।

* इति B.

† तथकाद्यैश्च इति B.

‡ एतत्पादद्वयं B पुनर्न नास्ति ।

§ महात्मकाद्यैर्नागैश्च इति B.

¶ नाश्याद्या इति B, D and H.

योऽनन्तः पच्यते देवो नागरूपी जनाईनः ।
 तदाधारमिदं सर्वं स कालाग्निं समाश्रितः* ॥
 तमाविश्य† महायोगी कालस्तददनीषितः‡ ॥
 विषज्वालामयशेषो जगत्संहरति स्वयम् ॥
 सहस्रमारिप्रतिमः§ संहर्त्ता शङ्करो भवः ।
 तामसी शान्भवी मूर्त्तिः कालो लोकप्रकालनः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे सुवचनविन्यासे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतद्ब्रह्माण्डमाख्यातश्चतुर्दशविधम्बहत् ।
 अतःपरम्भवस्यामि भूर्लोकस्यास्य निर्णयम् ॥
 जम्बूद्वीपः प्रधानोऽयं ब्रह्मः शाकलिरिव च* ।

* कालाग्निसमाश्रित इति B.

† तदाविश्येति B.

‡ तदनीषित इति B and D.

§ सहस्रनाथोऽप्रतिम इति B, D and E.

* शाकलएव चेति B and D.

कुशः क्रीञ्चस्य शाकस्य पुष्करस्यैव* सप्तमः ॥
 एते सप्त महाद्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्वृताः ।
 द्वीपाद्वीपो महानुक्तः सागराच्चापि† सागरः ॥
 चारोदेषुरसोदस्य सुरोदस्य घृतीदकः‡ ।
 दध्योदः क्षीरसलिलः स्वाद्रूदस्येति सागराः ॥
 पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा सप्तमुद्रा धरा स्मृता ।
 द्वीपैश्च सप्तभिर्युक्ता योजनानां समन्ततः§ ॥
 जम्बूद्वीपः समस्तानां मध्ये चैव व्यवस्थितः॥ ।
 तस्य मध्ये महामेखविश्रुतः कानकप्रभः ॥
 चतुरशीतिसाहस्री योजनैस्तस्य घोष्णयः ।
 प्रविष्टः षोडशसहस्राह्वाचिंशम्भूर्द्धि विस्तृतः ॥
 मूले षोडशसहस्री विस्तारस्तस्य सर्व्वतः ।
 भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकालेन संस्थितः ॥
 हिमवान् हेमकूटश्च निषधस्यास्य दक्षिणे ।
 नीलः खेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः ॥
 लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशद्वीनास्तथापरे ।

* पुष्करस्यैवेति B.

† सागरादपीति B.

‡ चारोदेषुरसस्यैव सुरोदकघृतीदक इति B and D.

§ समानत इति D.

॥ द्वीपानां मध्यतः पृथक् इति B. मन्वन्त पृथक् इति D.

सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ *
 भारतम्प्रथमं† वर्षन्ततः किम्पुरुषं स्मृतम् ।
 हरिवर्षं‡ तथैवान्यत्‡‡: मेरोर्दक्षिणतो द्विजाः ॥
 रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु‡‡ हिरण्यम् ।
 उत्तरे‡ कुरवश्चैव यथैते भारतास्तथा ॥
 नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तमाः ॥
 द्रुलावृतश्च तन्मध्ये तन्मध्ये मेरुदक्षिणतः ॥
 मेरोरुत्तुर्दक्षिणतश्च नवसाहस्रविस्तरम्‡‡‡ ।
 द्रुलावृतं महाभागाश्चत्वारस्तत्र पर्व्वताः ।
 विष्कम्भा रचितामेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥
 पूर्व्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे‡‡‡ सुपार्श्वोत्तरः‡‡‡‡ स्मृतः ॥
 कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पली वट एव च ।

* एतच्चरणद्वयं B पुलके नास्ति ।

† दक्षिणमिति B.

‡ तथैवान्ति इति B and D.

‡‡ तथैवानु इति B.

‡ उत्तरा इति B and D.

॥ एतच्चरणद्वयं B पुलके नास्ति ।

‡‡‡ विस्तृतमिति B and D.

‡‡‡ भागे इति B and D.

‡‡‡‡ पार्श्वोत्तरत इति B.

जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूनामहेतुर्महर्षयः ॥
महागजप्रमाणानि जम्बूनास्तस्याः फलानि च ।
पतन्ति भूभृतः पृष्ठे ग्रीर्यमाणानि सर्व्वतः ॥
रसेन तस्याः प्रख्याता तत्र जम्बूनदी गिरौ* ।
सरित्प्रवर्त्तते चापि पीयते तत्र वासिभिः ॥
न स्त्रीदो न च दौर्गन्ध्यञ्च जरा नेन्द्रियक्षयः ।
न तापः स्वच्छमनसात्मासौख्यं† तत्र जायते ॥
तत्तीरमृद्रसम्पाप्य वायुना सुविशोषितम् ‡
जाम्बूनदाख्यम्भवति सुवर्षं सिद्धभूषणम् ॥
भद्राश्वः पूर्व्वतो मेरोः केतुमालश्च पश्चिमे ।
वर्षे हे तु मुनिश्रेष्ठास्तयोर्मध्ये इलावृतम् ॥
वनश्चैत्ररथम्पूर्व्वं दक्षिणश्चामादनम् ।
वैभ्राजम्पश्चिमं विद्यादुत्तरं§ सवितुर्व्वनम् ॥
अरुणोदन्महाभद्रमसितोदञ्च मानसम् ।
सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्व्वदा ॥
सितान्तश्च कुमुदाञ्च कुरुरी माण्डवांस्तथा ।
वैकङ्की मणिशैलश्च वृक्षगवांश्चाचलोत्तमः ॥

* नदीति वै इति B and D.

† तस्यानाम्सुखमनसां नराणामिति B and D.

‡ एतच्चरचक्षयं B पुष्पके नास्ति ।

§ विद्यादुत्तरे इति B.

¶ चर्त्तति B and D.

महानीलोऽथ रुचकः सविन्दुर्मन्दरस्तथा ।
 वेणुमाञ्चैव मेघञ्च* निषधी देवपर्वतः ॥
 इत्येते देवचरिताः† सिद्धावासाः प्रकीर्तिताः ॥
 अरुणोदस्य सरसः पूर्वतः केसराचलः‡ ।
 त्रिकूटः शशिरश्चैव§ पतङ्गी रुचकस्तथा ॥
 निषधी वसुधारश्च¶ कलिङ्गस्त्रिशिखः श्रुतः॥ ।
 समूलो वसुवेदिश्च** कुरुक्षेत्रश्चैव सागुमान् ॥
 ताम्नातश्च विशालश्च कुमुदी वेणुपर्वतः ।
 एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलश्च पिञ्जकः†† ।
 पञ्चशैलोऽथ कौलासी हिमवाञ्चाचलोत्तमः ।
 इत्येते देवचरिता उल्कटाः पर्वतोत्तमाः ॥
 महाभद्रस्य सरसी दक्षिणे केसराचलः‡‡ ।
 शिखिवासाश्च वैदूर्यः कपिलो गन्धमादनः ॥

* वेणुमाञ्च समेघश्चेति B and D.

† देवचरिता इति B and D.

‡ केसराचल इति B.

§ त्रिकूट, शिखरश्चैव इति B and D. शशिराश्चैव इति E and H.

¶ वसुधारश्चेति B and D.

॥ शुभ इति B.

** वसुधारश्चेति B. वसुधीरश्चेति D.

†† गजशैलः पिञ्जाचक इति B and D.

‡‡ केसराचल इति B.

जावधिषु सुराम्बुषु* सर्व्वगन्धाचक्षीतमः ।
 सुपार्श्वेषु सुपचसु कङ्कः कपिल एव च ॥
 विरजो भद्रजालसु सुसकसु† महाबलः ।
 अन्नानो मधुमांस्तद्विचित्रशृङ्गी महालयः‡ ॥
 कुमुदो मुकुटधैव§ पाण्डुरः कृष्ण एव च ।
 पारिजातो महाशैलस्तथैव कपिलाचलः¶ ॥
 सुषेणः पुण्डरीकसु महामेघस्तथैव च ।
 एते पर्व्वतराजानः॥ सिद्धगन्धर्व्वसेविताः ॥
 असितोदस्य सरसः** पश्चिमे केसराचलः†† ।
 शङ्कुकूटोऽथ तृपभो हंसो नागस्तथैव चः‡‡ ॥
 कालाञ्जनः शुकः§§शैलो नीलः कमलगागा एव च ।

- * जावधितः सुगन्धयति B. सुगन्धय श्रीशङ्कराचक्षीतम इति D.
- † पिच्छलो भद्रशैलसु सुरसयति B.
- ‡ कुमुदो मुकुटलया इति B.
- § सहस्रविस्त्रयैव इति B and D.
- ¶ कपिलोदर इति B.
- ॥ पर्व्वतराजान इति चापै, पर्व्वतराजाः इति साधु ।
- ** पारिष इति B and D.
- †† केसराचल इति B.
- ‡‡ तथापर इति B.
- §§ कलिचरः शक्रेति B.
- ¶¶ कनक इति B.

प्रारिजाती महाशैलः शैलः कनक एव च ॥*
 पुष्पकश्च सुमेधश्च वाराहो विरजास्तथा ।
 मयूरः कपिलश्चैव महाकपिल एव च ॥
 इत्येते देवगन्धर्वसिद्धयज्ञैश्च सेविताः† ।
 सरसी मानसस्नेह उत्तरे केसराचलः‡ ॥
 एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमम् ।
 सन्ति चैवान्तरद्रोण्यः सरांसि च वनानि च ॥
 वसन्ति तत्र सुनयः सिद्धा वै§ ब्रह्मभाविताः ।
 प्रसन्ना शान्तरजसः सर्व्वदुःखविवर्जिताः ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनेश्वोरे पर्व्वतसंख्याने पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

चतुर्दशसहस्राणि* योजनानाम्महापुरी ।
 भिरोरुपरि विख्याता देवदेवस्य वेधसः ॥

* एतच्चरसदृशं B पुलके नास्ति ।

† सिद्धसहस्रनिसेविता इति B and D.

‡ केसराचल इति B.

§ सिद्धाविति B and D.

* सहस्राचामिति B.

तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
 उपास्यमानो योगीन्द्रैर्मुनीन्द्रोपेन्द्रश्चरैः ॥
 तत्र देवेश्वरेशानं विश्वात्मानम्यजापतिम् ।
 सनत्कुमारो भगवानुपास्ते नित्यमेव हि ॥
 स सिद्धऋषिगन्धर्वैः पूज्यमानः सुरैरपि ।
 समास्ते योगयुक्तात्मा पीत्वा तत्परमाद्यतम् ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य* शश्वोरमिततेजसः ।
 दीप्तमायतनं शुभ्रस्युरस्ताङ्गघ्राणः स्थितम् ॥
 दिव्यकान्तिसमायुक्तश्चतुर्द्वारं सुशोभनम् ।
 महर्षिगणसङ्घीर्षं ब्रह्मविद्भिर्निषेवितम् ॥
 देव्या सह महादेवः शशाङ्कार्काग्निखोचनः ।
 रमते तत्र विश्वेशः प्रमथैः प्रमथेश्वरः ॥
 तत्र वेदविदः शान्ता मुनयो ब्रह्मचारिणः ।
 पूजयन्ति महादेवन्तपसा सत्यवादिनः ॥
 तेषां साक्षात्सहादेवो मुनीनां भावितात्मनाम्† ।
 गृह्णाति पूजां शिरसा पार्ष्वत्वा परमेश्वरः ॥
 तत्रैव पर्वतवरे शक्रस्य परमा पुरी ।
 नान्नामरावती पूर्व्वे सर्व्वशोभासमन्विता ॥
 तत्र चाप्सरसः सर्वा गन्धर्वाः सिद्धचारणाः‡ ।

* देवादिदेवस्त्विति B, देवातिदेवस्य इति D.

† ब्रह्मवादिनामिति B and D.

‡ गीततत्पर इति B. गीततत्परमिति D.

उपासते सहस्राक्षं देवास्तत्र सहस्रशः ॥
 ये धार्मिका वेदविदो यागहोमपरायणाः ।
 तेषामन्तत्परमं स्थानं देवानामपि दुर्लभम् ॥
 तस्माद्दक्षिणः दिग्भागे वज्जेरमिततेजसः ।
 तेजोवती नाम पुरी दिव्याश्चर्य्यसमन्विता ॥
 तत्रास्ती भगवान्वह्निर्भाजमानः स्वतेजसा ।
 अपिनां होमिनां स्थानं दानवानां दुरासदम् ॥
 दक्षिणे पर्वतवरे यमस्वापिणः महापुरी ।
 नाम्ना संयमनी दिव्या सर्व्वशोभासमन्विताः ॥
 तत्र वैवस्वतं देवं देवाद्याः पर्य्युपासते ।
 स्थानं तत्सत्यसन्धानां लोके पुण्यकृतां नृणाम् ॥
 तस्यास्तु पश्चिमे भागे निऋतेस्तु महात्मनः ।
 रक्षोवती नाम पुरी राक्षसैः संवृता तु याऽ ॥
 तत्र तेऽ नैऋतं देवं राक्षसाः पर्य्युपासते ।
 गच्छन्ति तां धर्म्मरता ये तु ॥ तामसहस्रशः ॥
 पश्चिमे पर्व्वतवरे वरुणस्य महापुरी ।

* तस्य दक्षिणेति B and D.

† यमस्य तु इति B.

‡ सिद्धगन्धर्व्वसमन्विता इति B and D.

§ सर्व्वतो वृता इति B and D.

¶ तमिति B and D.

॥ धर्म्मरतां ये वे इति B.

नाम्ना शुश्रूषती पुण्या सर्व्वकामर्षिसंयुता ॥
तत्राप्सरोगणैः सिद्धैः सेव्यमानोऽमराधिपैः* ।
आस्ती स वरुणो राजा तत्र गच्छन्ति येऽम्बुदाः† ॥
तस्या उत्तरदिग्भागे वायोरपि महापुरी ।
नाम्ना गन्धर्वती पुण्या तत्रास्तीऽसौ प्रभञ्जनः ॥
अप्सरोगणगन्धर्वैः सेव्यमानो महान् प्रभुः‡ ॥
प्राणायामपरा विप्राऽ स्थानं तद्यान्ति शाश्वतम् ॥
तस्याः पूर्वं तु दिग्भागे सोमस्य परमा पुरी ।
नाम्ना कान्तिमती शुभ्रा तस्यां॥ सोमो विराजते ॥
तत्र ये धर्मनिरताः** स्वधर्मं पर्युपासते ।
तेषां तदुचितं स्थानं नानाभोगसमन्वितम् ॥
तस्यास्तु पूर्व्वदिग्भागे शङ्करस्य महापुरी ।
नाम्ना यशोवती पुण्या सर्व्वेषां सा†† दुरासदा ॥
तत्रेशानस्य भवनं रुद्रेणाधिष्ठितं‡‡ शुभम् ।

* अमराधिपः इति B, नराधिपेरिति E and H.

† ये सुदा इति B and D.

‡ सेव्यमानोऽमरः प्रभुरिति D.

§ मर्षाः इति B and D. प्राणायामरता मर्षाः इति G.

¶ शोभनमिति B and D.

॥ तत्र इति B.

** भोगनिरताः इति B and D.

†† सु इति B and D.

‡‡ रुद्रं विष्णुतपोरिति B and D.

गणेश्वरस्य विपुलं तत्रास्ती स गणावृतः* ॥
 तत्र भोगादिलिप्सूनां भक्तानां परमेष्ठिनः ।
 निवासः कल्पितः पूर्व्यं देवदेवेन शूलिना ॥
 विष्णुपादाङ्घ्रिनिष्क्रान्ता ज्ञावयित्वेन्दुमण्डलम् ।
 समन्ताद्गच्छन्ः पुर्यां गङ्गा पतति वै ततः† ॥
 सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा ह्यभवद्विजाः ।
 सीता चालकनन्दा च सुचक्षुर्भद्रनामिका ॥
 पूर्व्येण शैलाच्छैलन्तुः‡ सीता यात्वन्तरिक्षगा§ ।
 ततश्च पूर्व्यवर्षेण भद्राश्चाद्याति चार्श्वम् ॥
 तथैवालकनन्दा च दक्षिणादेत्य भारतम् ।
 प्रयाति सागरं भित्त्वा सप्तमेदाङ्घ्रिजोत्तमाः ॥
 सुचक्षुः पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्तथा ।
 पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति चार्श्वम् ॥
 भद्रा तद्योत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरुन् ।
 अतीत्य चोत्तराश्रोधिं समभ्येति महर्षयः ॥
 आनीलनिषधायामौ माख्यवह्न्यमादनौ ।
 तयोर्मध्यं गतो¶ मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥

* मण्डितः इति B.

† दिवः इति B and D.

‡ सीता शैलायु इति B.

§ शैले यात्वन्तरीक्षतः इति B and D.

¶ तयोर्मध्यगतः इति B and D.

भारताः* केतुमालाश्च भद्राक्षाः कुरवस्तथा ।
 पञ्चाषि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलवाद्यतः† ॥
 जठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ ।
 दक्षिणोत्तरमायातावानीलनिषधायतौ ॥
 गन्धमादनकैलासी पूर्वपञ्चायतावुभौ ।
 अशीतियोजनायामावर्ष्वान्तर्व्यवस्थितौ ॥
 निषधः पारिपाञ्च मर्यादापर्वताविभौ ।
 मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्व्वं व्यवस्थितौ ॥
 विश्वङ्गो जाकधिस्तदुत्तरे वर्षपर्व्वतौ ।
 तावदायामविस्तारौ‡ः अर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥
 मर्यादापर्व्वताः प्रोक्ता अष्टाविह मया द्विजाः ।
 जठराद्याः स्थिताः मेरोश्चतुर्दिक्षु महर्षयः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनविभागे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

* तारकाः इति B.

† मर्यादाः शैलवाद्यतः इति B.

‡ पूर्वपञ्चायतावुभौ इति B and D.

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

केतुमाले नराः काकाः सर्वे पनसभोजनाः ।
स्त्रियञ्चोत्पलपत्राभाः*स्ते जीवन्ति वर्षायुतम् ॥†
भद्राखे पुरुषाः शुक्लाः‡ स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ते§ चान्नभोजनाः¶ ॥
रम्यके पुरुषा नार्यी रमन्ति॥ रजतप्रभाः** ॥
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति चैव सत्वस्था न्यग्रोधफलभोजनाः ॥
हिरण्यये हिरण्याभाः सर्वे श्रीफलभोजनाः ।
एकादशसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति पुरुषा नार्यी देवलोकस्थिता इव ॥
त्रयोदशसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति कुरुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ।

* पचात्यः इति E, G and H.

† ते जीवन्ति वर्षायुतमित्यत्र ऊन्दःपतनम् ।

‡ शुभाः इति B.

§ जीवन्ते इत्यार्षमात्मनेपदम् ।

¶ वायुभोजनाः इति B and D.

॥ रमन्तीति परस्मैपदमार्थम् ।

** एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिषेविताः ॥
 चन्द्रहीणे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ।
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्लक्षभोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देवं चतुःशीर्षं चतुर्भुजम्* ।
 ध्याने मनः समाधाय सादरं भक्तिसंयुताः ॥
 तथा च हरिवर्षे † महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीक्षुरसाग्निः ॥
 तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रप्रभं शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
 चतुर्द्वारमनूपम्यं चतुस्तीरणसंयुतम् ।
 प्राकारैर्दशभिर्युक्तं दुराधर्षं सुदुर्गमम् ॥
 स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजगृहोपमम् ।
 सुवर्णस्तम्भसाहस्रैः‡ सर्वतः समलङ्कृतम् ॥
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिव्यसिंहासनीपेतं सर्व्योभासमन्वितम् ॥

* चतुर्भुजं चतुर्मुखमिति B.

† हरिवर्षेऽपि इति B.

‡ स्तम्भसाहस्रैश्च इति B and D. सुवर्णप्रतमाहस्रैः पर्वतेः समलङ्कृतमिति
 , G and H.

सरोभिः स्नादुपानीयैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
 नारायणपरैः शुद्धैर्वेदाध्ययनतत्परैः ॥
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 सुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य* विष्णोरमिततेजसः ।
 राजानः सर्वकालन्तु महिमानं प्रकुर्वन्ते ॥
 गायन्ति चैव नृत्यन्ति विलासिन्यो मनोहराः ।
 स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ॥
 इलाहते पद्मवर्णा जम्बूरसफलाशिनः† ।
 त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणाञ्च‡; स्थिरायुषः ॥
 भारतेषु स्त्रियः पुंसो§ नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 नानादेवार्चने युक्ता नानाकर्माणि कुर्वन्ते ॥
 परमायुः स्मृतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
 नवयौजनसाहस्रं वर्षमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामधिकारिणाम् ।
 महेन्द्रो मलयः सङ्घः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तान् कुलपर्वताः ।

* देवादिदेवस्य इति B and D.

† जम्बूरसफलाशिनः इति B and D.

‡ वर्षाणां वै इति B and D.

§ पुंस इति चाष, पुंसां इति चाध ।

¶ पारियात्रश्च इति B and D.

इन्द्रहीपः* कसेद्वमान्† ताम्रपर्षी‡ गभस्त्रिमान् ॥
 नागहीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्य च वासवः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां हीपः सागरसंस्थितः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु हीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्वे किरातास्तस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः मध्ये शुद्रास्तथैव च ।
 इज्यायुद्धबणिज्याभिर्वर्त्तयन्त्यत्र मानवाः§ ॥
 स्रवन्ते पावना नद्यः पर्वतेभ्यो विनिःस्रताः॥ ॥
 शतद्रुवन्द्भागान् च सरयूर्यमुना तथा ॥
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका॥ कुङ्कः ।
 गोमती धूतपापा च बाहुदा** च दृषद्वती ॥
 कौशिकी लोहिनी†† चेति द्विमवत्पादनिःस्रताः ।
 वेदस्मृतिर्वेदवती‡‡ व्रतघ्नी त्रिदिवी तत्रा ॥

* इन्द्रयुगः इति B and D.

† कसेद्वमान् इति D.

‡ ताम्रपर्षः इति B and D.

§ वर्त्तयन्त्यत्र मानवः इति B.

॥ अस्य त्रीकार्द्वय परिचर्षे स्त्रधर्षनिरता त्रिणुमर्षयन्त्यत्र मानवा इति D पुस्तके दृश्यते ।

॥ देविका इति B.

** बाहुदा इति E, G and H.

†† लोहिता इति B and D.

‡‡ वेदरता इति B.

वर्षाशा चन्दना* चैव सचर्मण्यवती सुरा† ॥
 विदिशा वेचवत्यापि पारियात्राश्रयाः स्मृताः ॥
 नर्मदा सुरसा शोषो दशार्णा च महानदी ‡
 मन्दाकिनी चिन्नकूटा तामसी च पिशाचिका ॥
 चिन्नोत्पला विशाला§ च मञ्जुला बालुवाहिनी¶ ॥
 ऋचवत्यादजा नद्यः सर्वपापहरा नृणाम् ॥
 तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या शीघ्रोदा च महानदी ।
 विन्ना॥ वैतरणी चैव बलाका च कुमुदती ॥
 तथा चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
 विन्ध्यापादप्रसृतास्तु सद्यः पापहरा नृणाम्** ॥
 गोदावरी भीमरक्षी कृष्णा वेणा च वश्यता†† ॥
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च द्विजोत्तमाः ।
 दक्षिणापथनद्यस्तु सङ्घपादादिनिःसृताः ॥

* वर्षा सावन्मना इति B. वर्षाशा वन्मना चैव इति D. वर्षाशा चन्दना चैवेति E.

† सदान्तीरा मनोरमा चर्मण्यती तथा सूर्यां विदिशा वेचवत्यापि इति B and D.

‡ एतत्यादद्वयं B पुस्तके नास्ति । अन्त्यापरं दक्षिणापथनद्यस्तु इत्यन्तं G

पुस्तके नास्ति ।

§ विपाशा च इति D, E and H.

¶ रत्नवाहिनीति B.

॥ वेष्णा इति B and D. चिन्ना इति E.

** पुष्पजनाः शुभाः इति B and D.

†† वर्षा च वसरो इति E.

ऋतुमाला तान्त्रपर्णी पुष्यवत्युत्पलावती ।
 मलयान्निःसृता नद्यः सर्वाः शीतजलाः स्रृताः ॥
 ऋषिकुल्या तिसामा च गन्धमादनगामिनी ।
 क्षिप्राः पलाशिनी चैव ऋषीका वंशधारिणी* ।
 शक्तिमत्पादसञ्जाताः सर्वपापहरा नृषाम् ॥
 आसां नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
 सर्वपापहराः‡ पुण्याः ज्ञानदानादिकर्मसु ॥
 तास्त्रिमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 पुण्ड्राः§ कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कर्त्तव्यः ।
 तथापरान्ताः सीराङ्गशूद्रा ह्यीनास्तथावुदाः ॥
 मालका मलयश्चैव॥ पारियात्रानिवासिनः ।
 सौवीराः सैश्रवा ह्येषा माम्या बाह्यानिवासिनः** ॥
 माद्रा रामास्तथैवान्ध्राः पारसीकास्तथैव च ।
 आसां पिवन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥

* रुपा इति B and D

† मलयकारिणीति B. रसकारिणी इति D.

‡ सर्वाः पापहराः इति B.

§ पुण्ड्रा इत्याख्य पारियात्रानिवासिन इत्यन् B पुनकी इतः श्रीकाण्डका-पुण्ड्रे
 दृश्यते ।

¶ शूद्राभीरा इति B.

॥ मलय इति E and H.

** कूषाः माम्याः कल्पनिवासिन इति D.

चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽब्रुवन् ।
 कृतं चेता हापरश्च कलिद्यान्ध्र न कश्चित् ॥
 यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षास्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः शुद्धयं न च ॥
 स्वस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
 रमन्ते विविधैर्भावैः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे सुवचनोपवचने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

हेमकूटगिरिः शृङ्गे महाकूटं सुशोभनम् ।
 स्फाटिकं देवदेवस्य विमानं परमेष्ठिनः ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य* भूतेशस्य त्रिशूलिनः ।
 देवाः सर्षिगणाः सिद्धाः† पूजां नित्यं प्रकुर्वते ॥
 स देव्याः‡ गिरिशः सार्वं महादेवो§ महेश्वरः ।

* देवाधिदेवस्य इति B.

† सिद्धगणा यथाः इति B and D.

‡ देवः इति B and D.

§ महादेव्या इति B and D.

भूतैः परिवृतो नित्यं भाति तत्र पिनाकाष्टक् ॥
 विभक्तचारशिखरः कैलासो यच्च पर्वतः ।
 निवासः कोटियक्षाणां कुबेरस्य च धीमतः ॥
 तत्रापि देवदेवस्य भवस्थायतनं महत् ।
 मन्दाकिनी तत्र पुण्याः रम्या सुविमलोदका ॥
 नदी नानाविधैः पद्मैरनेकैः समलङ्कृता ।
 देवदानवगन्धर्व्यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥
 उपस्पृष्टजला नित्यं सुपुण्या सुमनोरमा ।
 अन्याश्च नद्यः शतशः स्वर्णपद्मैरलङ्कृताः ॥
 तासां कूले तु देवस्य स्थानानि परमेष्ठिनः ।
 देवर्षिगणजुष्टानि तथा नारायणस्य तु ॥
 तस्यापि शिखरे शुभ्रंऽ पारिजातवनं शुभम् ।
 तत्र शक्रस्य विपुलं भवनं रत्नमण्डितम् ॥
 स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं हेमगोपुरशोभितम् ॥
 तत्राथ देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः ॥
 पुण्यञ्च ॥ भवनं रम्यं सर्वैरन्नोपशोभितम् ॥

* दिव्या इति B.

† च इति B.

‡ सिताशशिखरं चापि इति B. सिताशशिखरे चापि इति D.

§ संयुतमिति B.

¶ विद्यामरं ब्रह्मरिति B.

॥ सुपुण्यमिति B and D.

तत्र नारायणः श्रीमान् लक्ष्म्या सह जगत्पतिः ।
 भास्त्रे सर्वेश्वरः श्रेष्ठः* पूज्यमानः सनातनः ॥
 तथाच वसुधारे तु वसूनां रत्नमण्डितम् ।
 स्थानानामुत्तमं पुण्यं दुराधर्षं सुरद्विषाम् ॥
 रत्नधारे गिरिवरे सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासैर्युतानि च† ॥
 तत्र हैमं चतुर्द्वारं वज्रनीलादिमण्डितम् ।
 सुपुण्यं सदवस्थानं‡ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥
 तत्र देवर्षयो विप्राः सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 उपासते देवदेवं§ पितामहमजं परम् ॥
 सर्वैः सम्पूजितो नित्यं देव्या सह चतुर्मुखः ।
 भास्त्रे हिताय लोकानां शान्तानां परमा गतिः ॥
 तस्यैकशृङ्गशिखरे महापद्मैरलङ्किते ।
 स्वच्छासृतजलं पुण्यं सुगन्धं॥ सुमहत्सरः ।
 जैगीषव्याश्रमं पुण्यं योगीन्द्रैरुपसेवितम्॥ ॥

* सर्वामरश्रेष्ठः इति B and D

† सिद्धावासपुतानि चेति B.

‡ सुमहत्स्थानमिति B and D.

§ सदा देवमिति B.

॥ सुगन्धमर्षं, सुगन्धि ।

॥ श्रीभिन्नमिति B.

तत्रास्ते* भगवान्निव्यं सर्व्वशिक्षैः† समाहृतः ।
 प्रशान्तदोषैरक्षुद्रैर्ब्रह्मविद्भिर्भ्रातृभिः ॥
 शङ्को मनोहरश्चैव कौशिकः कृष्ण एव च ।
 सुमना वेदवादश्च शिष्यास्तस्य प्रसादतः‡ ॥
 सर्व्वयोगरताः शान्ता भङ्गोद्भूतविषयाः ।
 उपासते महाचार्याः§ ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥
 तेषामनुग्रहाद्यैः यतीनां शान्तचेतसाम् ।
 सान्निध्यं कुरुते भूयो देव्या सह महेश्वरः ॥
 अनेकान्यायमाणिषां स्युस्तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ।
 मुनीनां युक्तमनसां॥ सरांसि सरितस्तथा ॥
 तेषु योगरता विप्राः** जापकाः संयतेन्द्रियाः ।
 ब्रह्मस्थानसक्तमनसो रमन्ते ज्ञानतत्पराः ॥
 आत्मन्यात्मानमाधाय शिष्यान्ते पर्य्यवस्थितम्†† ।
 ध्यायन्ति देवमीशानं येन सर्व्वमिदं ततम् ॥

* तत्रासौ इति B and D.

† चास्ते शिक्षैरिति B and D.

‡ प्रधानतः इति B and D.

§ महाचार्या इति B and D.

¶ अन्यानि चायमाणीति B and D.

॥ योगनिःतश्चित्तानामित्यर्थः ।

** वैद्या इति E and H.

†† शिष्यान्तान्तरमाश्रितमिति B and D.

सुमेघं वासवस्थानं सहस्रादित्यंसन्निभम् ।
 तत्रास्ती भगवानिन्द्रः अथा सह सुरेश्वरः ॥
 गजशैले तु दुर्गाया भवनं मणितोरणम् ।
 आस्ती भगवती दुर्गा तत्र साक्षात्पद्मेश्वरी ।
 उपास्यमाना विविधैः शक्तिभेदैरितस्ततः ॥
 पीत्वा योगामृतं लब्ध्वा साक्षाद्मृतमैश्वरम् ॥
 सुलीलस्यः‡ गिरेः शृङ्गे‡ नानाधातुसमुक्चले ‡
 राक्षसानां पुराणि स्युः सरांसि शतशो द्विजाः ।
 तथा पुरशतं विप्राः शतशृङ्गे महाचले ॥
 स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं यक्षाणाममितीजसाम् ।
 श्वेतीदरगिरेः शृङ्गे सुपर्णस्य महात्मनः ॥
 प्राकारगोपुरीपेतं मणितोरणमण्डितम् ।
 स तत्र गरुडः श्रीमान् साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥
 ध्यात्वा तत्परमं ज्योतिरात्मन्धेवमथाव्ययम् ॥
 अन्यच्च भवनं पुण्यं श्रीशृङ्गे मुनिपुङ्गवाः ॥
 श्रीदेव्याः सर्वरत्नाढ्यं हैमं समणितोरणम् ।

* सुमेघे इति B. जमीघमिति D.

† साक्षादानन्देश्वरमिति B and D.

‡ सुनीलस्य इति B, D and E.

§ शृङ्गि इति B. नानाधातु इत्यादिपादादकं B पुस्तके नास्ति ।

¶ ध्यात्वाणे तत्परं ज्योतिरात्मनं विष्णुमव्ययमिति B and D.

तत्र सा परमा शक्तिर्विष्णोरतिमनीरमा ॥
 अगन्तविभवा सखीर्जगत्संमोहनोत्सुका ।
 अध्यास्ते देवगन्धर्वसिद्धचारणवन्दिता ॥
 विचिन्त्या जगतो योनिः स्वशक्तिकिरणोज्ज्वला ।
 तत्रैव देवदेवस्य विष्णोरायतनं महत् ॥
 सरांसि तत्र चत्वारि विचित्रकमलाश्रयाः ।
 तथा सहस्रशिखरे विद्याधरपुराष्टकम् ॥
 रत्नसोपानसंयुक्तं सरोभिर्बोपशोभितम् ।
 नद्यो विमलपानीयाश्चित्तनीलोत्पलाकराः ॥
 कर्णिकारवनं दिव्यं* तत्रास्ते शङ्करः स्वयम्† ॥
 पारिजाते महालक्ष्म्याः पर्वते तु‡ पुरं शुभम् ॥
 रम्य§प्रासादसंयुक्तं घण्टाचामरभूषितम् ।
 नृत्यङ्गिरम्बरःसङ्घैरितचेतसः शोभितम् ॥
 सुदङ्गपणवोद्दुष्टं॥ वेणुवीणा॥निनादितम् ।
 गन्धर्वकिन्नराकीर्णं संहृतं सिंहपुङ्गवैः ॥

* तत्र इति B.

† शङ्करोऽप्यया इति B.

‡ परिपात्रे महाशैले महालक्ष्म्याः इति B.

§ रम्यमिति B.

॥ सुरगोद्दुष्टमिति B.

॥ नीचावेणु इति B.

भास्त्रङ्गिर्भृशमायुक्तः* महाप्रासादसङ्कुलम् ।
 महागणेश्वरैर्जुष्टः† धार्मिकानां सुदर्शनम् ॥
 तत्र सा वसते‡ देवी नित्यं योगपरायणा ।
 महालक्ष्मीर्महादेवी त्रिशूलवरधारिणी ।
 त्रिनेत्रा सर्वशक्त्यौघसंहता सा च तन्मयी§ ।
 पश्यन्ति तत्र मुनयः सिद्धा ये ब्रह्मवादिनः ॥
 सुपार्श्वस्योत्तरे भागे सरस्वत्याः पुरोत्तमम् ।
 सरांसि सिद्धजुष्टानि देवभोग्यानि सप्तमाः ॥
 पाण्डुरस्य गिरेः शृङ्गे विचित्रद्रुमसङ्कुलम्¶ ।
 गन्धर्व्याणां पुरश्चतं दिव्यस्त्रीभिः समावृतम् ॥
 तेन नित्यं॥मदीक्षिता नरा नार्थ्यस्तथैव च ।
 क्रीडन्ति सुदिता नित्यं विलासैर्भोगतत्पराः ॥
 अञ्जनस्य** गिरेः शृङ्गे नारीपुरमनुत्तमम् ।
 वसन्ति तत्राप्सरसो रश्माद्या रतिलालसाः ॥
 चित्रसेनादयो यत्र समायान्धर्धिनः सदा ।

* भास्त्रङ्गित्तमकोर्णमिति B and D.

† गणेश्वरादिना युक्तमिति B. गणेश्वराङ्गनाजुष्टमिति D.

‡ वसते इत्यार्यनात्मनेपदम् ।

§ सन्मयीति D, E and H.

¶ सङ्कुले इति B.

॥ ते तु नित्यमिति B.

** इतः भवति प्रथमैर्युक्ता इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

सा पुरी सर्वरत्नाढ्या नैकप्रभवचैर्युता ॥
 अनेकानि पुराणि स्तुः कौमुदे चापि सप्तमाः* ।
 रुद्राणां शान्तरजसामीश्वरासक्तचेतसाम्† ॥
 तेषु रुद्रा महायोगा महेशान्तरचारिणः ।
 समासते पुरं ज्योतिरारूढाः स्थानमैश्वरम्‡ ॥
 पिञ्जरस्य गिरेः शृङ्गे गणेशानां पुरत्रयम् ।
 नदीश्वरस्य कपिला तत्रास्ते स महामतिः ॥
 तथा च जारुधेः शृङ्गे देवदेवस्य धीमतः ।
 दीप्तमायतनं पुण्यं§ भास्करस्यामितीजसः ।
 तस्यैवोत्तरदिग्भागे चन्द्रस्थानमनुत्तमम् ।
 वसतेऽत्र तत्र रम्यात्मा भगवान् शान्त॥दीधितिः ॥
 अन्यत्र भवनं दिव्यं हंसशैले महर्षयः ।
 सहस्रयोजनायामं सुवर्णमणितोरणम् ॥
 तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा सिद्धसङ्घैरभिष्टुतः ।
 सावित्रा सह विश्वात्मा वासुदेवादिभिः**र्युतः ॥

* सुप्रताः इति B.

† कौमुदरार्पितचेतसामिति B.

‡ स्थानमनुत्तममिति B.

§ रम्यमिति B.

¶ रमते इति B.

॥ शीत इति B and D.

** वामदेवादिभिरिति B and D.

तस्य दक्षिणदिग्भागे सिद्धानां पुरमुत्तमम्* ।
 सनन्दनादयो यत्र वसन्ति मुनिपुत्रवाः ॥
 पञ्चशैलस्य शिखरे दानवानां पुरत्रयम् ।
 नातिदूरेण तस्माच्च† दैत्याचार्य्यस्य धीमतः ।
 सुगन्धशैलशिखरे सरिन्निरुपशोभितम् ।
 कर्दमस्याश्रमं पुण्यं तत्रास्ते भगवानृषिः ॥
 तस्यैव पूर्वदिग्भागे किञ्चिद्दक्षिणाश्रिते ।
 सनत्कुमारो भगवान्तचास्ते ब्रह्मवित्तमः ॥
 सर्वेष्वेतेषु शैलेषु तथान्येषु मुनीश्वराः ।
 सरांसि विमला नद्यो देवानामालयानि‡ च ॥
 सिद्धलिङ्गानि पुण्यानि मुनिभिः स्थापितानि च§ ।
 तानि चायतनान्याशुषा संख्यातुं नैव शक्यते॥ ॥
 एष सङ्क्षेपतः प्रोक्तो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ।
 न शक्यो विस्तराद्दत्तुं मया वर्षशतैरपि ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे जम्बूद्वीपवर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

-
- * पुरसप्तममिति A.
 † तस्माद्य इति B.
 ‡ अथ क्लीबलकार्षणम् ।
 § तु इति B.
 ¶ वन्यान्वाश्रमवर्थाणीति B and D.
 ॥ एकलकार्षणम्, शक्यते ।

जनपञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ।
 संवेष्टयित्वा* क्षीरोदं ब्रह्मद्वीपो व्यवस्थितः ॥
 ब्रह्मद्वीपे च विप्रेन्द्राः सप्तासङ्कुलपर्वताः ।
 सिन्धायुताः† सुपर्वाणः सिद्धसङ्घनिषेविताः ॥
 गोमेदः‡ प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
 नारदो दुन्दुभिभ्यैव मणिमान्मेघनिखनः§ ।
 वैभ्राजः सप्तमस्तेषां॥ ब्रह्मणोऽत्यन्तवल्लभः ॥
 तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवानजः ।
 उपास्यते स विद्वात्मा साक्षी सर्वस्य विशदृक्॥ ।
 तेषु पुण्या जनपदा आधयो व्याधयो न च ।
 न तत्र** पापकर्त्तारः पुरुषा वै कथञ्चन ॥
 तेषां नद्यश्च समैव वर्षाणाम्नु समुद्रगाः ।

* संवेष्टयित्वा इत्यर्थम्, संवेष्टय इति साधु ।

† सप्तज्यायताः इति B and D.

‡ गोमेद इति D.

§ सोमस्य ऋषभस्येति B and D.

॥ सप्तमः प्रीतिः इति B.

॥ विशदृक् इति B and D.

** चात्र इति B.

तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहमुपासते ॥
 अमृतमाग्निखे चैव विपापा त्रिदिवो कृता ।
 अमृता सुलता चैव नामतः परिकीर्त्तिताः ॥
 सुद्रनद्यस्तु विख्याताः सरांसि च बह्वन्यपि* ।
 न चैतेषु युगावस्था पुरुषा वै चिरायुषः ॥
 आर्यकाः कुरुराक्षैव विदेहा† भाविनस्तथा ।
 ब्रह्मचत्रियविट्शूद्रास्तस्मिन्हीपे प्रकीर्त्तिताः ॥
 ब्रज्यते भगवानीशो‡ वर्णैस्तत्र निवासिभिः ।
 तेषाञ्च सोमसाम्राज्यं§ सारूप्यं मुनिपुङ्गवाः ॥
 सर्व्वे धर्मरता नित्यं सर्व्वे¶ सुदितमानसाः ।
 पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥
 द्व्यक्षीपप्रमाणन्तु द्विगुणेन समन्ततः ।
 संवेष्टीक्षुरसाम्भोधिं शास्त्रलिः संव्यवस्थितः ॥
 समवर्षाणि तत्रापि समैव कुलपर्व्वताः ॥
 ऋज्वायताः सुपर्वाणः सप्तनद्यश्च सुव्रताः ॥
 कुमुदशानदश्चैव तृतीयश्च वलाहकः ।

* संख्याताः सरांसि सुबह्वन्यपि इति B.

† विदेहा इति B.

‡ भगवान् सोमः इति B and D.

§ सोमसाम्राज्यमिति B, D, E, G and H.

¶ नित्यमिति B.

॥ एतच्चरणद्वयं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

द्वायः कंससु* महिषः कङ्कशान् सप्तमस्तथा† ॥
 योनी तोया विद्वष्ट्या च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी ।
 निवृत्तिश्चेति ता नद्यः स्मृताः पापहरा नृषाम् ॥
 न तेषु विद्यते लोभः क्रोधो वा द्विजसत्तमाः ।
 न चैवास्ति युगावस्था जना जीवन्त्यनामयाः ॥
 यजन्ति सततं तत्र वर्षा वायुं सनातनम् ।
 तेषां तस्माधर्मं युक्तं‡ सारूप्यञ्च सलोकता ॥
 कपिला ब्राह्मणाः प्रीक्षा राजानशारुणास्तथा ।
 पीता वैश्याः स्मृताः कृष्णा क्षीपिऽस्मिन् वृषला द्विजाः ॥
 शास्त्रालस्य तु विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ।
 संवेद्य तु सुरोदाभिं कुशक्षीपी अवस्थितः ॥
 विद्वमश्चैव होमश्‡ द्युतिमान् पुष्यवांस्तथा ।
 कुशेशयो हरिश्चैव मन्दरः सप्त¶ पर्वताः ॥
 धृतपापा शिवा चैव पवित्रा सन्विता तथा ।
 तथा विद्युत्प्रभा रामा महानद्यश्च सप्त वै॥ ॥
 अन्याश्च शतशो विप्रा नद्यो मण्डिजलाः शुभाः ।

* कङ्कशु इति B, D and E.

† सप्तपर्वतानिति B.

‡ तेषां तस्माद्य सायुज्यमिति B and D.

§ होमश्च इति B.

¶ हरिश्चाय मन्दरः सप्त इति B.

॥ विद्युदन्ता मही चेति नद्यस्तत्र जलावहाः इति B and D.

तासु ब्रह्माणमीशानं देवाद्याः पर्युपासते ॥
 ब्राह्मणा द्रविणो विप्राः क्षत्रियाः शुष्णिणस्तथा ।
 वैश्यास्तोभासु* मन्देहाः शूद्रास्तत्र प्रकीर्त्तिताः ॥
 मर्त्येऽपि ज्ञानसम्पन्नाः† मैत्रादिगुणसंयुताः ।
 यथोक्तकारिणः सर्वे सर्वे भूतहिते रताः ॥
 यजन्ति यज्ञैर्विविधैः‡ ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
 तथाश्च ब्रह्मसायुज्यं सारूप्यञ्च सलोकता ॥
 कुशदीपस्य विस्ताराद्दिगुणेन समन्ततः ।
 क्रौञ्चदीपः स्थितो§ विप्रा वेष्टयित्वा वृत्तोदधिम् ॥
 क्रौञ्चो वामनकश्चैव ष्ठीयश्चाधिकारिकः ।
 देवाण्डश्च विवेदश्च पुण्डरीकस्तथैव च ।
 नाम्ना च सप्तमः प्रोक्तः पर्वतो दुन्दुभिस्वनः ॥
 गौरी कुमुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
 कोभिश्च॥ पुण्डरीकाद्या नद्यः प्राधान्यतः स्मृताः ॥
 पुष्कलाः पुष्करा धन्यास्त्रिधा वर्णाः** क्रमेण वै ।

* वैश्याः खेहासु इति B.

† मर्त्ये विज्ञानसम्पन्ना इति B.

‡ विविधैर्गजैरिति B.

§ क्रौञ्चदीपस्ततः इति B.

॥ दिवावसन्निरोद्धश्च इति B. देवपूर्वो गौरीन्द्रश्च इति D.

॥ प्यातिश्च इति B and D.

** तिष्यान्तश्च इति B. तिष्यान्तश्च इति D.

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तमाः ॥
 अर्चयन्ति महादेवं यज्ञदानश्रमादिभिः ।
 व्रतोपवासैर्विविधैर्होमैश्च पिब्यतर्पणैः* ॥
 तेषां वै रुद्रसायुज्यं सारूप्यञ्चातिदुर्लभम् ।
 सलोकता च सामीप्यं जायते तत्प्रसादतः ॥
 क्रौञ्चहृषीकेश्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ।
 शकहृषीकेश्यः स्थितो विप्रा आवेक्ष्य दधिसागरम् ॥
 उदयो रैवतश्चैव श्यामकाष्ठगिरिस्तथा ।
 भाष्विकेयस्तथा रम्यः केसरी चेति पर्वताः ॥
 सुकुमारी कुमारी च नलिनी वेणुका तथा ।
 हनुका धेनुका चैव गभस्तिश्चेति निम्नगाः ॥
 आसां पिवन्तः सलिलं जीवन्ति तत्र मानवाः ।
 अनामयाश्चाशोकाश्च‡ रागद्वेषविवर्जिताः ॥
 मृगाश्च§ मगधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान् क्रमेषु तु ॥
 यजन्ति सततं देवं सर्व्वलोकैकसाक्षिणम् ।
 व्रतोपवासैर्विविधैर्देवदेवं दिवाकारम् ॥

* होमेः स्वाध्यायनर्पणेति B and D.

† श्यामाकाल इति B.

‡ अनामया च्छोकाश्च इति B.

§ मगाश्च इति D, E, G and H.

तेषां वै सूर्यसायुज्यं* सामीप्यञ्च सरूपता ।
 सलोकता च विप्रेन्द्रा जायते तत्रसादृतः ॥
 शाकदीपं समाहृत्य चीरोदः सागरः स्थितः ।
 श्वेतद्वीपञ्च तत्राग्रे नारायणपरायणाः ।
 तत्र पुण्या जनपदा नानासूर्यसमन्विताः ।
 श्वेतास्तत्र नरा नित्यं जायन्ते विष्णुतत्पराः ॥
 नाधयो व्याधयस्तत्र जरामृत्युभयं न च ।
 क्रोधलोभविनिर्मुक्ता मायामात्सर्यवर्जिताः ॥
 नित्यपुष्टा निरातङ्गा नित्यानन्दाश्च भोगिनः ।
 नारायणसमाः सर्वे नारायणपरायणाः ॥†
 केचिद्द्वानपरा नित्यं योगिनः संयतेन्द्रियाः ।
 केचिज्जपन्ति तप्यन्ति केचिद्विज्ञानिनोऽपरे ॥
 अन्ये निर्बीजयोगिन ब्रह्मभावेन भाविताः ।
 ध्यायन्ति तत्परं ब्रह्म वासुदेवं सनातनम्‡ ॥
 एकान्तिनो निरालम्बा महाभागवताः परे ।
 पश्यन्ति तत्परं§ ब्रह्म विष्णुस्थं तमसः परम् ॥
 सर्वे चतुर्भुजाकाराः शङ्खचक्रगदाधराः ।

* तेषां सूर्येण सायुज्यमिति B.

† तत्र पुण्या इत्यादिश्लोकवट्कं A, D, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ परं पदमिति B.

§ परममिति B.

सुपीतवाससः सर्व्वे श्रीवक्त्राङ्कितवचसः ॥
 अन्ये महेश्वरपरास्त्रिपुङ्खाङ्कितमस्तकाः ।
 सुयोगाङ्गुतिकरणाः महागण्डवाहनाः ॥
 सर्व्वे शक्तिसमायुक्ताः नित्यानन्दाद्य निर्व्वन्ताः ।
 वसन्ति तत्र पुरुषाः विष्णोरन्तरचारिणः ॥
 तत्र नारायणस्वान्धं दुर्गमन्दुरतिक्रमम् ।
 नारायणं नाम पुरं प्रासादैः रूपशोभितम् ॥
 हेमप्राकारसंयुक्तं स्फाटिकैर्मण्डपैर्युतम् ।
 प्रभासहस्तकलिलन्दुराधवं सुशोभनम् ॥
 हर्षप्रसादः संयुक्तमहालक्षणसमाकुलम् ।
 हेमगोपुरसाहस्रैर्नानारत्नोपशोभितैः ॥
 शुभ्रास्तरणसंयुक्तैर्विचित्रैः समलङ्कृतम् ।
 नन्दनैर्विविधाकारैः स्रवन्तीभिश्च शोभितम् ॥
 सरोभिः सर्व्वतो युक्तं वीणावेणुनिनादितम् ।
 पताकाभिर्विचित्राभिरनेकाभिश्च शोभितम् ॥
 वीथीभिः सर्व्वतो युक्तं सोपानैः रत्नभूषितैः ।

* सुयोगोङ्गुतिकरणाः इति B and D.

† सर्व्वशक्तिसमायुक्ताः इति B and D.

‡ व्यासाद्यैरिति B and D.

§ प्राकार इति B and D.

¶ महाहाल इति B and D.

|| शुभ्रतोरणसंयुक्तभिति B.

नदीःशतसहस्राब्धं दिव्यगाननिनादितम्* ॥
 हंसकारणवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
 चतुर्द्वारमनीपम्यमगम्यं देवविद्धिषाम् ॥
 तत्र तत्राप्सरःसङ्घैर्नृत्यङ्गिरुपशोभितम् ।
 नानागीतविधानैर्देवानामपि दुर्लभैः‡ ॥
 नानाविलाससम्पन्नेः कामुकैरतिकोमलैः ।
 प्रभूतचन्द्रवदनैर्नूपुरारावसंयुतैः ॥
 श्रेष्ठस्मितैः सुविम्बोष्ठैर्बालमुग्धमृगिच्छयैः ।
 अशेषविभवोपेतैस्तनुमध्यविभूषितैः§ ॥
 सुराजहंसचलनैः सुवेषैर्मधुरस्वनैः ।
 संलापालापगङ्गकुशलैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
 स्तनभारविनम्रैश्च मधुघूर्णितलोचनैः ॥
 नानावर्णविचित्राङ्गैर्नानाभोगरतिप्रियैः ।
 उत्फुल्लकुसुमोद्यानैस्तद्भूतशतशोभितम्॥ ॥
 असंख्येयगुणं शुद्धमसंख्यैस्त्रिदशैरपि ।

* नारीति B and D.

† दिव्यमेशमन्वितमिति B. दिव्यमेशमन्वितमिति D.

‡ दुर्लभमिति B.

§ भूषितैस्तनुमध्यमैरिति B.

¶ संलापोल्लाप इति B.

॥ इतश्चेतश्च शोभितमिति B.

श्रीमत्पवित्रन्देवस्य श्रीपतेरमितीजसः ॥
 तस्य मध्येऽतितेजस्कमुद्यत्पाकारः*तीरणम् ।
 स्थानं तद्देष्यं दिव्यं योगिनां सिद्धिदायकम्† ॥
 तन्मध्ये भगवानेकः पुण्डरीकदलयुतिः ।
 शीतेऽशेषजगत्सूतिः शेषाद्दृश्यने हरिः ॥
 विचिन्त्यमानो योगीन्द्रैः सनन्दनपुरोगमैः ।
 स्वात्मानन्दामृतं पीत्वा पुरस्तात्तमसः परः ॥
 पीतवासा विशालाक्षीः‡ महामायो महाभुजः ।
 क्षीरोदकमथया नित्यं गृहीतचरणद्वयः ॥
 सा च देवी जगद्वन्द्या पादमूले हरिप्रिया ।
 समास्ते तन्मना नित्यं पीत्वा नारायणामृतम् ॥
 न तत्राधार्मिका यान्ति न च देवान्तरालयाः§ ।
 वैकुण्ठं नाम तत्स्थानं तिद्गैरपि वन्दितम् ॥
 न मे¶ प्रभवति प्रज्ञा कृत्स्नशास्त्र॥निरूपणे ।
 एतावच्छक्यते वक्तुं नारायणपुरं हि तत् ॥
 स एव परमं ब्रह्म वासुदेवः सनातनः ।

* चक्षुषाकार इति B.

† योगिनामपि दुर्लभमिति B and D.

‡ सुपीतवर्णोऽननः इति B and D.

§ देवान्तराश्रयाः इति B.

¶ न मेऽत्र भवतीति D, E and H.

॥ कृत्स्नशास्त्र इति G.

श्रुते नारायणः श्रीमात्म्यायया मोहयन्मृतम्* ॥
 नारायणादिदं जातं तस्मिन्नेव व्यवस्थितम् ।
 तमाश्रयति† कालान्ते स एव परमा गतिः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनविन्वासे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

पञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

शाकहीपस्य विस्ताराद्दिगुणेन व्यवस्थितः ।
 श्रीरार्थवं समान्त्रित्य* हीपं पुष्करसंज्ञितम् ॥
 एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्वतो मानसोत्तरः ।
 योजनानां सहस्राणि चोर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥
 तावदेव च विस्तीर्थः सर्वतः पारिमण्डलः ।

* मोहितमिति B.

† तमेवाश्रयति इति B and G. तं समश्नोति कल्पान्ते इति D.

* समान्त्रित्य इति B.

स एव द्वीपश्चाहेन* मानसोत्तरसंस्थितः† ॥
 एक एव महाभागः सन्निवेशो द्विधा‡ कृतः ।
 तस्मिन्हीपे स्मृती ही तु§ पुण्ड्री जनपदौ शुभौ ।
 अपरौ मानसस्याथ पर्वतस्यानुमण्डली ॥ ¶
 महावीतं॥ स्मृतं वर्षं धातकीखण्डमेव च ।
 स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ॥
 तस्मिन्हीपे महाहृत्तो न्यग्रोधोऽमरपूजितः ।
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ॥
 तत्रैव मुनिशार्दूलाः शिवनारायणालयः ।
 वसत्यत्र महादेवो हरीर्षं हरिरव्ययः ।
 सम्पूज्यमानो ब्रह्माद्यैः कुमारद्यैश्च योगिभिः ।
 गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैरीश्वरः कृष्णपिङ्गलः** ॥
 स्वस्यास्तत्र प्रजाः सर्वा ब्राह्मणाः शतशस्त्रिभः†† ॥
 निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः ॥

* द्वीपः पञ्चाहे इति B, C and E.

† संस्थितः इति B and C.

‡ सन्निवेशाद्विधा इति B.

§ तु ही इति B.

¶ एतत्पाठस्य A, C, E, H पुनकेषु नास्ति ।

॥ महावीरमिति B.

** कृष्णपिङ्गलेरिति B and C.

†† ब्राह्मणाः सहस्रत्रिभः इति B. सहस्रायुषः इति C.

सत्यावृते न तत्रास्तां नीत्तमाधममध्यमाः ।
 न* वर्षान्त्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः ॥
 परेण पुष्करेणाय समावृत्य स्थितो महान् ।
 स्वाद्रूदकसमुद्रस्तु समन्ताद्द्विजसत्तमाः ॥
 परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
 काश्चनी द्विगुणा भूमिः सर्व्वचैक+त्रिंशोपमा ॥
 तस्याः परेण शैलस्तु मर्यादा भानुमण्डलः‡ ।
 प्रकाशस्याप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥
 योजनानां सहस्राणि दश तस्योच्छ्रयः स्मृतः ।
 तावानेव च विस्तारो लोकालोकमहागिरेः ॥
 समावृत्य तु तं शैलं सर्व्वतो वै समस्थितम् ।
 तमखाण्डकटाहेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥
 एते सप्त महालोकाः पातालाः सम्यकीर्त्तिताः§ ।
 ब्रह्माण्डाशेषश्चविस्तारः संक्षेपेण मयोदितः ॥
 अण्डानामीदृशानान्तु कीदृशो ज्ञेयाः सहस्रशः ।
 सर्व्वगत्वात्प्रधानस्य कारणस्याव्ययात्मनः ॥
 अण्डेष्वेतेषु सर्व्वेषु भुवनानि चतुर्दश ।

* न इत्यारभ्य पादषट्कं B पुलकी गति ।

+ सर्व्वत्रैव इति B. सर्व्वा चैव त्रिंशोपमा इति C.

‡ स्वाण्डमण्डल इति C.

§ सप्त कीर्त्तिताः इति C, E and D.

¶ ब्रह्माण्डेषु इति B.

तत्र तत्र चतुर्भङ्गा इन्द्रा नारायणादयः ॥
 द्योत्तरमथैकैकमण्डावरणसप्तकम् ।
 समन्तात्स्थितं विप्रास्तत्र यान्ति मनीषिणः ॥
 अनन्तमेवमव्यक्तमनादिनिधनं महत् ।
 अतीत्य वर्त्तते सर्व्वश्चगण्डतिरघरम् ॥
 अनन्तत्वमनन्तस्य यतः सङ्गा न विद्यते ।
 तदव्यक्तमिदं ज्ञेयं तद्गङ्गा परमं ध्रुवम्* ॥
 अनन्त एष सर्व्वत्र सर्व्वस्थानेषु पठ्यते ॥
 तस्य पूर्व्वं मयाप्युक्तं यत्तन्माहात्म्यमुत्तमम् ।
 स एष सर्व्वत्र गतः सर्व्वस्थानेषु पूज्यते‡ ॥
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ।
 अर्षवेषु च सर्व्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥
 तथा तमसि तत्त्वे वाऽप्येष एव महाद्युतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गः¶ क्रीडते पुरुषोत्तमः ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
 अण्डाद्गङ्गा समुत्पन्नस्तीन सृष्टमिदं जगत् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनकोशे पञ्चाशोऽध्यायः ।

* वरक इति B.

† तदव्यक्तमिति प्रोक्तं ज्ञेयं तत्परमं पदमिति B.

‡ वर्त्तते इति B.

§ सत्त्वे च इति B.

¶ विभक्तय इति B.

एकपञ्चाशोऽध्यायः ।

ऋषय जनुः ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै* ।
तानि त्वं कथयाम्नाकं व्यासश्च हापरे युगे ॥
वेदशाखाप्रणयिनो देवदेवस्य धीमतः ।
धर्म्मार्थानां प्रवक्तारो हीमानस्य† कलौ युगे ॥
क्रियन्तो देवदेवस्य शिष्याः कलियुगेऽपि वै ।
एतन्मूर्खं समासेन सूत वक्तुमिहार्हसि ॥

सूत उवाच ।

मनुः स्वायम्भुवः पूर्वन्ततः स्वारोचिषो मतः‡ ।
उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चानुषस्तथा ॥
षड्भेते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं समैतन्ममं वर्त्तते परम्§ ॥
स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
अत जह्वं निबोधध्वं मनोः स्वारोचिषस्य तु ॥
पारावताश्च तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरैः ।

* तु इति B.

† तथापतारात्मन्मार्थनीमानस्य इति B and D.

‡ स्वारोचिषस्ततः इति B.

§ यस्यैतन्ममो वर्त्ततेऽन्तरः इति B.

विपश्चिन्नाम देवेन्द्रो बभूवासुरमर्दनः* ॥
 अर्जस्तभस्तथा प्राणो दान्तोऽथ ऋषभस्तथा ।
 तिमिरशार्वरीवांश्च सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
 चैत्रकिम्बुरुषाद्यास्तु सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
 द्वितीयमेतदाख्यातमन्तरं ऋणु चीत्तमन्† ॥
 द्वितीयेऽप्यन्तरे चैव उत्तमो नाम वै मनुः ।
 सुशान्तिस्तत्र देवेन्द्रो बभूवामित्रकर्षणः ॥
 सुधा‡ मानस्तथा सत्या शिवश्चाथ प्रतर्हणः ।
 वशवर्त्तिनः पक्ष्मिने§ गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
 रजोगान्धोर्ध्वाद्बुधश्च॥ सवनस्थानघस्तथा ।
 सुतपाः शक्र॥ इत्येते सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
 तामसस्यान्तरे देवाः सुरायासहस्रास्तथा## ॥
 सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
 शिविरिन्द्रस्तथैवासी††च्छतयज्ञोपलक्षणः ।

* सूदन इति B.

† चीत्तरमिति B.

‡ सुरा इति B.

§ यक्षेते इति B.

॥ रजोर्ध्वाद्बुधश्च इति B.

॥ शक्र इति B and C.

सनवाहुवयस्यथा इति B. सुरायासहस्रास्तथा इति E.

†† तथाचाष्टीदिति B.

बभूव शङ्करे भक्तो महादेवार्चने रतः ॥
 ज्योतिर्धाम प्रथक्कल्पयेन्नोऽम्बिवसनस्तथा* ।
 पीवरस्त्वृषयो† श्रुते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥
 पञ्चमे चापि विप्रेन्द्रा रैवतो नाम नामतः ‡
 मनुर्विभुश्च‡ तन्नेन्द्रो बभूवासुरमर्हणः ॥
 अमिता भूतयस्तत्र वैकुण्ठाद्य सुरोत्तमाः§ ।
 एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
 हिरण्यरोमा वेदश्रीणारुह्यबाहुस्तथैव ¶ ।
 वेदबाहुः सुबाहुश्च सपर्जन्यो॥ महामुनिः ।
 एते सप्तर्षयो विप्रास्तत्रासत्रैवतेऽन्तरे ॥
 स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
 प्रियव्रतान्विता श्रुते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
 षष्ठे मन्वन्तरे चापि** चाक्षुषसु मनुर्हिजाः ।
 मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवांश्चैव निबोधत ॥

* ज्योतिर्धामां प्रथुः काव्ययेनीऽपिर्वंक्षस्तथा इति B. ऽपिषवनस्तथा इति C

† पीवरस्त्वृषयः इति B.

‡ बभूव इति B.

§ एतत्यादयश्च B पुस्तके नास्ति ।

¶ देवश्रीरिति B.

॥ देवबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च इति B.

** चाषीदिति B.

आद्याः प्रभृतभाष्याश्च प्रथमाश्च * द्विवीकसः ।
 महानुभावा लोख्याश्च† पञ्च देवगणाः स्मृताः‡ ॥
 विरजाश्च हविष्मांश्च तमी मनुसमः स्मृतः§ ।
 अविनामाश्च सविष्णुश्च सप्तासन्नृषयः शुभाः ॥
 विवस्वतः सुतो विप्राः आह देवो महाव्युतिः ।
 मनुः संवर्त्तनो विप्राः॥ साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा देवास्तत्र मरुद्गणाः ।
 पुरन्दरस्तथैवेन्द्रो बभूव परवीरहा ॥
 वशिष्ठः काश्यपः** खान्निर्जमद्ग्निस्य गौतमः ।
 विश्वामित्रो भरद्वाजः सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
 विष्णुशक्तिरनीपम्या सत्त्वोद्भिक्ता स्थितास्थितौ ।
 तदंशभृता राजानः सर्वे च त्रिदिवीकसः ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं†† प्रकृत्यां††† मानसः सुतः ।
 रुचेः प्रजापतेर्जज्ञे तदंशेनाभवद्दिजाः ॥

* प्रभृता भव्याश्च पृथगाश्च इति B.

† महात्मा बालखिल्याश्च इति B.

‡ पञ्चैते ऋतका गणा इति B. पञ्चैतेऽप्यष्टका गणा इति C.

§ सुमंथा विरजाश्चैव हविष्मांश्च तमीमधुरिति B. हविष्मानुत्तमी मधुरिति C.

॥ अविनामा इति B. अभिमानः सविष्णुश्च इति C.

॥ मनुः स वर्त्तते धीमानिति B.

** काश्यप इति B.

†† साकृत्स्थानिति B.

ततः पुनरसौ देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
 तुषितायां समुत्पन्नसुषितैः सह दैवतैः ॥
 उत्तमे त्वन्तरे विष्णुः सत्यैः सह सुरोत्तमः* ।
 सत्यायामभवत्सत्यः सत्यरूपो जनार्दनः ॥
 तामसस्यान्तरे चैव सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
 ह्यथायां† हरिभिर्हैर्वैर्हरिरेवाभवत्‡ हरिः ॥
 रैवतेऽप्यन्तरे चैव सङ्कल्पाभ्यामसौ हरिः§ ।
 सभ्रूतो मानसैः¶ सार्धं देवैः सह महाद्युतिः ॥
 चाक्षुषेऽप्यन्तरे चैव वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
 विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठैर्दैवतैः सह ॥
 मन्वन्तरे च॥ सम्प्राप्ते तथा वैवस्वतेऽन्तरे ।
 वामनः काश्यपादिष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ॥
 त्रिभिः क्रमैः**रिमान्लोकाञ्चित्वा येन महात्मना ।
 पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकण्ठकम् ॥
 इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।

* सुरोत्तमैरिति B, C, E and H.

† ह्यथायामिति B and C.

‡ हरिरेषोऽभवदिति B.

§ संभ्रूत्यां मानसोऽभवदिति B. सभ्रूत्यां मानसो हरिरिति D.

¶ रामसैरिति B.

॥ इति इति B.

** त्रिविक्रमैरिति B.

सप्त चेवाभवन्विप्रा याभिः सहर्षिताः प्रजाः* ॥
यस्माद्दिश्वमिदं छात्स्व वामनेन महात्मना ।
तस्मात्सर्व्यैः स्मृतो नूनं देवैः सर्व्येषु दैत्यहा ॥
एव सर्व्यं सृजत्वाद्दौ पाति हन्ति च केशवः ।
भूतान्तरात्मा भगवान्नारायण इति श्रुतिः ॥
एकांशेन जगत्सर्व्यं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धा संस्त्रितोऽऽ व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि च§ ॥
एका भगवती सूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञान्याया तामसी शिवसंज्ञिता ॥
निहन्ती** सकलस्यान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सखीद्रिक्ता तृतीयान्याया† प्रद्युञ्जेति च संज्ञिता‡ ॥
जगत्संस्थापयेद्दिश्वं§§ सा विष्णोः प्रकृतिर्ध्रुवा ॥

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† विश्वविधिर्धातोः प्रवेशनादिति B. देवैः सर्व्येषु दैत्यहा इति G and II.

‡ चतुर्धरस्थितः इति B.

§ वा इति B.

॥ संज्ञाना इति B.

॥ तामसीशेन लक्षिता इति B.

** निहन्ति इति B and II.

†† तथैवान्या इति B.

‡‡ सन्धिता इति B.

§§ जगत्स्थापयते सर्व्यमिति B.

चतुर्धा वासुदेवस्य* मूर्तिर्ब्रह्मेति संज्ञिता† ।
 राजसी सानिदस्य पुरुषसृष्टिकारिता ॥
 यः स्वपितृखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः‡ ।
 नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गं करोति सः ॥
 यासौ नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या शुभा स्मृता§ ।
 तथा सन्धोहयेद्विभ्रं सदेवासुरमानुषम् ॥
 ततः सैव जगन्मूर्तिः॥ प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
 वासुदेवो ज्ञानन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः ॥
 प्रधानं पुरुषं कालः सत्त्वत्रयमनुत्तमम् ।
 वासुदेवात्मकं नित्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते** ॥
 एकश्चेदं†† चतुष्पादं चतुर्धा पुनरच्युतः ।
 विभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो भगवान् हरिः ॥
 कृष्णवैपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः स्वयम् ।
 अवातरत्स सम्पूर्णं स्वेच्छया भगवान्‡‡ हरिः ॥

* सानिदस्याख्या इति B.

† प्रद्युम्नमूर्तिकारिता इति B.

‡ एतस्याद्वयं B पुरुषो नास्ति ।

§ मुनीचराः इति B.

¶ मानवमिति B.

॥ सैव सर्वजगन्मूर्तिरिति B.

** विज्ञानमुच्यते इति B.

†† एषं वैपमिति B.

‡‡ ज्ञानवदिति B.

अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयोः विदुः ।
 एकोऽयं वेद भगवान् व्यासी नारायणः प्रभुः ॥
 इत्येतद्विष्णुमाहात्म्यं कथितं मुनिसत्तमाः† ।
 एतत्सत्यं‡ पुनः सत्यमेवं ज्ञात्वा न मुञ्चति ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे मन्वन्तरशीतने विष्णुमाहात्म्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ।

हापञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अस्मिन्मन्वन्तरे पूर्वं वर्त्तमाने महान् प्रभुः* ।
 हापरे प्रथमे व्यासो† मनुः स्वायम्भुवो मतः ॥
 विभेद बहुधा वेदं नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभोः ।
 द्वितीये हापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥

* नर्वयः इति B.

† उत्तमं वो मुनिपुङ्गवा इति B.

‡ एतत्सत्यमिति B.

• विस्तुरिति B.

† चास इति B.

तृतीये चीशना व्यासस्यतुये स्त्रीहृहस्यतिः ।
 सविता पञ्चमे व्यासः षष्ठे सृष्टुः प्रकीर्तितः ॥
 सप्तमे च तस्यैवेन्द्री वशिष्ठस्याष्टमे मतः ।
 सारस्वतस्य* नवमे विधामा दशमे मतः† ॥
 एकादशे तु ऋषभः सुतेजा द्वादशे स्मृतः‡ ।
 त्रयोदशे तथा धर्मः सुचक्षुस्तु चतुर्दशे ॥
 त्रय्यारुणिः§ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
 छतस्रयः सप्तदशे अष्टादशे ऋतस्रयः ॥
 ततो व्यासो भरद्वाजस्तस्माद्दूर्धन्तु गौतमः ।
 वाचस्पत्यस्यैकविंशे तस्मान्नारायणः॥ परः ॥
 षण्विन्दुस्त्रयोविंशे वास्नीकिस्तत्परः स्मृतः ।
 पञ्चविंशे तथा॥ प्राप्ते यस्मिन्वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराशरसुतो व्यासः क्षण्डैपायनोऽभवत् ॥

* वैवस्वतस्य इति B.

† स्मृतः इति B.

‡ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

§ चारुणिके इति B.

॥ तस्मान्नारायणः इति B and F.

॥ इतः परं

शान्तः षड्विंशे तु पराशरः ।

सप्तविंशे तथा व्यासो कात्कर्षो महासुनिः ॥

अष्टाविंशे पुनः

इत्यधिकं B, E, F, G पुस्तकेषु दृश्यते ।

स एव सर्व्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्य्यो महायोगी कृष्णहैपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमीशानं दृष्ट्वा सुत्वा* त्रिलोचनम् ।
 तत्रसादादसौ व्यासं वेदानामकरोत्प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् स जथाह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च ।
 पैलं तेषां चतुर्ष्वञ्च पञ्चमं मां महामुनिः ॥
 ऋग्वेदपाठकं† पैलं जथाह स महामुनिः ।
 यजुर्व्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
 जैमिनिं सामवेदस्य पाठकं‡ सोऽन्वपद्यत ।
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत्§ ॥
 एक आसीद्यजुर्व्वेदसं चतुर्षा प्रकल्पयत् ।
 चतुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तीन यज्ञमथाकरोत् ॥
 आध्वर्ज्वं यजुर्भिः स्याद्ग्नहोत्रं द्विजोत्तमाः ।
 औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः ॥
 ततः सत्रे च उच्यत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।

* सुत्वा इति E and H. सान्त्विति B.

† श्रावकमिति B.

‡ श्रावकमिति B.

§ व्यकल्पयदिति B.

यजूंषि तु* यजुर्वेदं सामवेदन्तु सामभिः† ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान्तु शतेनैव‡ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 सामवेदं सप्तस्यैव शाखानां प्रविभेद§ सः ।
 अथर्व्याणमथो वेदं विभेद कुशकेतनः¶ ।
 भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः॥ ॥
 सोऽथमेकसप्ततुष्यादौ वेदः पूर्वं पुरातनः ।
 ओङ्कारो ब्रह्मणो जातः सर्व्वदोषविशोधनः ॥
 वेदविद्योऽथ** भगवान्वासुदेवः सनातनः ।
 स गीयते परो वेदैर्यो वेदैर्न स वेदवित् ॥
 एतत्परतरं ब्रह्म ज्योतिरानन्दमुत्तमम् ।
 वेदवाक्योदितमत्त्वं वासुदेवः परम्पदम् ॥
 वेदविद्यामिमं†† वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ।
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिःश्वासकृत्परः‡‡ ॥

* च इति B.

† सामगमिति B.

‡ शतेनाथ इति B.

§ शाखानाञ्च विभेद इति B.

¶ नक्षत्रेण तु इति B and II.

॥ पुनरिति B.

** हि इति B.

†† वेदविद्यामिमामिति B.

‡‡ वेदनिष्ठः सदेवः इति B, वेदनिष्ठं सदेवरमिति F.

स वेदवेद्यो भगवान्वेदमूर्तिर्महेश्वरः ।
 स एव वेद्यो वेदश्च तमेवाश्रित्य मुष्यते ॥
 इत्येतदक्षरं वेदःमीदृशं वेदमव्ययम् ।
 अवेदश्च विजानाति पाराशर्यो महामुनिः ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे वेदशास्त्रप्रवचने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

वेदव्यासावताराणि* हापरे कथितानि तु ।
 महादेवावताराणि कालौ शृणुत सुव्रताः ॥
 प्रायेण† कलियुगे खेतो देवदेवो महामुनिः ।
 नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्देवस्वतेऽन्तरे ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये सकाले पर्वतोत्तमे ।

* वेदमिति B.

● अथ कौबलमारंभः ।

† आदौ इति B.

तस्य शिष्याः प्रशिष्याश्च* बभूवुरभितप्रभाः ॥
 श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।
 चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
 सुतारो मदनश्चैव† सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।
 लोकाक्षिस्त्वथ योगीन्द्रो जैगीषव्याऽथ सप्तमे‡ ॥
 अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः ।
 शृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः पुरः स्मृतः ॥
 द्वादशेऽतिसमाख्यातो बाली वाथ त्रयोदशे ।
 चतुर्दशे गौतमस्तु वेददर्शी§ ततः परः ॥
 गोकर्णश्चाभवत्तस्माद्गुहावासः शिखण्डधृक्॥
 यजमाख्यश्चहासच॥ दारुको लाङ्गली तथा## ॥
 महायामो मुनिः†† शूली डिण्डिमुण्डीश्वरः स्वयम्‡‡ ।

* शिष्यायुक्ता इति B and F.

† सुभाषो दमनचाप इति B.

‡ सप्तमः इति B.

§ वेदज्ञोर्वा इति B, E, G and H.

॥ शिखण्डाय इति B.

जटामाख्यश्चहासः इति B.

** कर्मादिति B.

†† श्वेतः परसया इति B.

‡‡ डिण्डी मुण्डी च वे कर्मादिति B. डिण्डिमुण्डीश्वरः इति G.

सद्विष्णुः सोमशर्मा च नकुलीश्वर एव च* ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य चत्वारः सुतपोधनाः ।
 शिष्या बभूवुषान्वेषां प्रत्येकं मुनिपुङ्गवाः ॥
 प्रसन्नमनसो दान्ता ऐश्वरीं भक्तिमाश्रिताः† ।
 क्रमेण ताम्प्रवक्ष्यामि योगिनो योगवित्तमान्‡ ॥
 दुन्दुभिः शतरूपस्य ऋचीकः केतुमांस्तथा ।
 विशोकश्‡ विकेशश्च विशाखः॥ श्रापनाशनः ॥
 सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्हमी दुरतिक्रमः ।
 सनकः॥ सनातनश्चैव तथैव च** सनन्दनः ॥

* अतः परं B पुलके

वैतस्वतेऽनरे शशीरवताराग्निशूलिनः ।

अष्टविंशतिराख्याता शान्ते कलिधुगे प्रभोः ।

तीर्थे काशावतारं स्याद्देवेशो नकुलीश्वरः ।

धिकं दृश्यते ।

† भक्तिमाश्रिताः इति B.

‡ अतः परं B पुलके

श्रेतः श्रेतश्चिखश्चैव श्रेतास्यः श्रेतलोहितः ।

धिकं दृश्यते ।

§ विन्दकेशः इति B.

॥ विपापः इति B.

॥ सनः इति B.

** कुमारश्च इति B.

दालभ्यसः* महायोगी धर्मात्मानो महीजसः† ।
 सुधामा विरजाश्चैव गृह्णवाख्यज एव च ॥
 सारस्वतस्तथा मेघो धनवाहः‡ सुवाहनः ।
 कपिलसासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखी मुनिः ॥
 पराशरश्च गर्गश्च भार्गवश्चाङ्गिरास्तथा ।
 चलबन्धु§ निरामित्रः केतुशृङ्गस्तपोधनाः ॥
 लम्बादरश्च लम्बश्च विक्रोयो लम्बकः शुकः॥ ।
 सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यासाध्यस्तथैव च॥ ॥
 सुधामा काश्यपश्चाथ** वसिष्ठेवरिजास्तथा ।
 अत्रिश्चस्तथा चैव श्रवणोऽथ सुवैद्यकः ॥
 कुण्डिश्च कुण्डिबाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः ।
 कश्यपो ह्युग्रना चैव च्यवनोऽथ बृहस्पतिः ॥
 उच्चास्यो†† वामदेवश्च महाकालो‡‡ महानिलिः§§ ।

* वाकलश्च इति E. G and H.

† एतत्पादद्वयं B पुनक्ते नास्ति ।

‡ मेघो धनवाहः इति B.

§ चलबन्धुरिति B.

॥ लम्बाश्चो लम्बकेशकः इति B.

॥ साध्यः सत्यतथैव च इति B.

** काश्यपश्चैव इति B.

†† उच्यते इति B and F.

‡‡ महाकालः इति B and G.

§§ महानिलिः इति B.

वाजस्रवा* सुकेशश्च श्यावाश्वः सुपथीश्वरः ॥
 हिरण्यनाभः कौशिल्योऽकाशुः कुशुमिधस्तथा† ।
 सुमन्तवर्चसो विद्वान् कबन्धः कुषिकन्धरः ॥
 भ्रूची दर्वायणिशैव‡ः केतुमान् गौतमस्तथा ।
 भल्लाची मधुपिङ्गश्च खेतकेतुस्तपोधनः§ ॥
 उषिधाण हृद्दद्रश्च देवलः कविरिव च ।
 शालहोत्राग्निवेशस्तु॥ युवनाश्वः शरदसुः ॥
 कुण्डलः** कुण्डकर्णश्च कुन्तश्चैव प्रवाहकः ।
 उलूकी विद्रुतश्चैव शार्द्रकी ह्याश्वलायनः ॥
 अक्षपादः कुमारश्च उलूकी वसुवाहनः†† ।
 कुषिकश्चैव गर्गश्च मित्रकी रुद्ररेव‡‡ः च ॥
 शिथ्या एते महात्मानः सर्वावर्त्तेषु§§ योगिनाम् ।

* वाजस्रवा इति B and F.

† कौशिल्यः कुशुमिधस्तथा इति B and F.

‡ दर्वायणिरिति E and H. दर्वायणिरिति F.

§ तपोनिधिरिति B.

¶ देवलः इति B. उषिधी हृद्दद्रश्च इति F.

॥ शालहोत्रोऽग्निवेशश्च इति B.

** कुण्डलः इति B.

†† वसु एव च इति B.

‡‡ ऋष्यएव इति B.

§§ सर्वावर्त्तेषु इति B. सर्वेऽन्ध्याः सुयोगिनामिति F.

विमला ब्रह्मभूयिष्ठा ज्ञानयोगपरायणाः ॥
 कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां हिताय च* ।
 योगेश्वराणामादेशाद्देदसंस्थापनाय वै ॥
 ये ब्राह्मणाः संस्मरन्ति नमस्यन्ति च सर्वदा ।
 तर्पयन्त्यर्चयन्त्येतान् ब्रह्मविद्यामवाप्नुयुः ॥
 इदं वैवस्वतं प्रोक्तमन्तरं विस्तरेण तु ।
 भविष्यति च सावर्णो दक्षसावर्णं एव च ॥
 दशमो ब्रह्मसावर्णो धर्म एकादशः स्मृतः ।
 द्वादशो रुद्रसावर्णो रीच्यनामा† त्रयोदशः ।
 भौत्यश्चतुर्दशः प्रोक्तो भविष्या मनवः क्रमात् ॥
 अयं वः कथितो ह्यंशः पूर्वो नारायणेरितः ।
 भूतैर्भव्यैर्वर्त्तमानैराख्यानैरुपवृंहितः ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्रावयेद्वा द्विजोत्तमान्‡ § ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते§ ॥
 पठेद्देवालये स्नात्वा नदीतीरेषु चैव हि ।
 नारायणं नमस्कृत्य भावेन पुरुषोत्तमम् ॥

* हि इति B.

† रीच्यमानः इति B and F.

‡ द्विजोत्तमाः इति B and F.

§ ब्रह्मणा सह जोहते इति B.

नमो देवादिदेवाय* देवानां परमात्मने ।
पुरुषाय पुराणाय विष्णवे प्रभविष्णवे† ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे पूर्वविभागे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।
पूर्वविभागः समाप्तः ।

* देवादिदेवाय इति B.

† कूर्मरूपिणे इति B.

उत्तरविभागः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ऋषय जसुः ।

भवता कथितः सम्यक् सर्गः स्वायम्भुवः प्रभुः* ।
ब्रह्माण्डस्यादि†विस्तारो मन्वन्तरविनिश्चयः ॥
तत्रेश्वरेश्वरो देवो वर्णिभिर्धर्मतत्परैः ।
ज्ञानयोगरतैर्नित्यमाराध्यः कथितस्त्वया ॥
तत्त्वज्ञाशेषसंसारदुःखनाशमनुत्तमम्‡ ।
ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं तेन§ पश्येम तत्परम् ॥
त्वं हि नारायणः साक्षात्कृष्णद्वैपायनात्मभो ।
अवाप्ताखिलविज्ञानस्तत्त्वां पृच्छामहे॥ पुनः ॥
श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं कृष्णद्वैपायनात्मभुः ।
सूतः पौराणिकः श्रुत्वा भाषितुं ह्युपचक्रमे ॥

* ततः इति B. यम इति E, G and H.

† ब्रह्माण्डस्यास्य इति B.

‡ नाशनमुत्तममिति B.

§ येन इति B, E and H.

¶ अथ पार्वमात्मनेपदम् ।

तथास्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णहैपायनः स्वयम् ।
 आजगाम मुनिश्रेष्ठा यत्र सत्रं* समासते ॥
 तं दृष्ट्वा वेदविद्वांसङ्कालमेघसमद्युतिम् ।
 व्यासङ्कमलपत्राक्षं प्रणेमुर्हिजपुङ्गवाः ॥
 पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वासौ लोमहर्षणः ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्विश्वोऽभवत् ॥
 दृष्ट्वास्तेऽनामयं विप्राः शौनकाद्या महामुनिम् ।
 समासृत्यासनं ‡ तस्मै तद्योग्यं समकल्पयन् ॥
 अथैनानब्रवीद्वाक्यं पराशरसुतः प्रभुः ।
 कश्चिन्न हानिस्तपसः § स्वाध्यायस्य श्रुतस्य च ॥
 ततश्च॥ सूतः स्वगुरुं प्रणम्याह महामुनिम् ।
 ज्ञानं तद्ब्रह्मविषयं मुनीनां वक्तुमर्हसि ॥
 इमे हि मुनयः शान्तास्लापसा धर्मतत्पराः ।
 शुश्रूषा जायते चैषां॥ वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥
 ज्ञानं विमुक्तिदं दिव्यं यन्मे साक्षात्त्वयीदितम् ।
 मुनीनां व्याहृतं पूर्वं विष्णुना कूर्मरूपिणा ॥

* यत्र इति B.

† प्रदक्षिणोक्तं गुरुं प्राञ्जलिः पार्श्वतोऽभवदिति B पार्श्वतोऽभवदिति F.

‡ समाश्राव्यासनमिति B.

§ तपधी हानिरिति B.

॥ ततः स इति B.

॥ चैव इति B.

श्रुत्वा सूतस्य वचनं मुनिः सत्ववतीसुतः ।
 प्रणम्य शिरसा रुद्रं वचः प्राह सुखावहम् ॥
 व्यास उवाच ।

वच्छे देवी महादेवः पृष्ठो योगीश्वरैः पुरा ।
 सनत्कुमारप्रमुखैः स स्वयं* समभाषत ॥
 सनत्कुमारः सनकस्तथैव च सनन्दनः ।
 अङ्गिरा रुद्रसहितो भृगुः परमधर्मवित् ॥
 कणादः कपिलो गर्गो† वामदेवो महामुनिः ।
 शुक्रो वशिष्ठो भगवान् सर्व्वे संयतमानसाः ॥
 परस्परं विचार्य्येते संयमाविष्टचेतसः‡ ।
 तप्तवन्तस्तपो घोरं पुण्ये वदरिकाश्रमे ॥
 अपश्यंस्ते महायोगसृष्टिधर्मसुतं मुनिम्§ ।
 नारायणमनाद्यन्तं नरेण सहितं तदा ॥
 संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः सर्व्ववेदसमुद्भवैः ।
 प्रणेषुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनो योगवित्तमम् ॥
 विघ्नाय वाञ्छितं तेषां भगवानपि सर्व्ववित् ।
 प्राह गन्धीरया वाचा किमर्थं तप्यते तपः ॥
 अहुवन् हृष्टमनसो विश्वात्मानं सनातनम् ।

* स्वयं यदिति B.

† योगीति B and F.

‡ संयमाविष्टचेतसः इति B and F.

§ यच्चिन्ति B.

साक्षान्नारायणं देवमागतं सिद्धिपूषकम् ॥
 वयं संयममापन्नाः* सर्वे वै ब्रह्मवादिनः ।
 भवन्तमेकं† शरणं प्रपन्नाः पुरुषोत्तमम् ॥
 त्वं वेत्सि परमं गुह्यं सर्वन्तु भगवानृषिः ।
 नारायणः स्वयं‡ साक्षात्पुराणोऽव्यक्तपुरुषः ॥
 नह्यन्थो विद्यते वेत्ता त्वाद्यते परमेश्वरम् ।
 स त्वमस्माकमचलं§ संशयं ह्येतुमर्हसि ॥
 किं कारणमिदं क्लृप्तं को नु संसरते सदा ।
 कश्चिदात्मा च का मुक्तिः¶ संसारः किन्निमित्तकः ॥
 कः संसार इतीशानः॥ को वा सर्वं प्रपश्यति ।
 किं तत्परतरं ब्रह्म सर्वं नो वक्तुमर्हसि ॥
 एवमुक्त्वा तु मुनयः प्रापश्यन् पुरुषोत्तमम् ।
 विहाय तापसं वेपं** संस्थितं स्वेन तेजसा ।
 विभ्राजमानं विमलं प्रभामण्डलमण्डितम् ।
 श्रीवत्सवक्षसन्देवं तप्तजास्बूनदप्रभम् ।

* संशयमापन्नाः इति B and F.

† भवन्तमेव इति B.

‡ परः इति B.

§ दृश्यमानाकनखिलमिति B and F.

¶ सा मूर्तिरिति B.

॥ संसारपतीशान इति B, E and H.

** रूपमिति B.

शङ्खचक्रगदापाणिं शार्ङ्गहस्तं श्रिया वृतम् ।
 न दृष्टस्तत्क्षणादेव नरस्तस्यैव तेजसा ॥
 तदन्तरे महादेवः शशाङ्काङ्कितशेखरः ।
 प्रसादाभिमुखो रुद्रः प्रादुरासीन्महेश्वरः ॥
 निरीक्ष्य ते जगन्नाथं त्रिनेत्रं चन्द्रभूषणम् ।
 तुष्टवुर्हृष्टमनसो भक्त्या तं परमेश्वरम् ॥
 जयेश्वर महादेव जय भूतपते शिव ।
 जयाशेषमुनीशान तपसाऽभिप्रयुजित ॥
 सहस्रमूर्ते विश्वात्मन् जगद्यन्त्रप्रवर्त्तक ।
 जयानन्त जगज्जन्मत्राणसंहारकारक* ॥
 सहस्रचरणेशान शम्भो योगीन्द्रवन्दित ।
 जयाम्बिकापते देव नमस्ते परमेश्वर ॥
 संस्तुतो भगवानीशस्यम्बको भक्तवत्सलः ।
 समालिङ्ग्य हृषीकेशं प्राह गम्भीरया गिरा ॥
 किमर्थं पुण्डरीकाक्ष मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 इमं समागता देशं किन्तु† कार्यं मयाच्युत‡ ॥
 आकर्ष्य तस्य तद्वाक्यं देवदेवो जनार्दनः ।
 प्राह देवो महादेवं प्रसादाभिमुखं स्थितम् ॥
 इमे हि मुनयो देव तापसाः क्षीणकल्मषाः ।

* कारक इति B.

† किंवा इति B.

‡ समाच्युत इति B.

अभ्यागतानां शरणं सम्यग्दर्शनकाङ्क्षिणाम् ॥
 यदि प्रसन्नो भगवान्मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 सन्निधौ मम तज्ज्ञानं दिव्यं वक्तुमिहार्हसि ॥
 त्वं हि वेद्य स्वमात्मानं न ह्यन्यो विद्यते शिव ।
 वद* त्वमात्मनात्मानं मुनीन्द्रेभ्यः प्रदर्शय ॥
 एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रोवाच मुनिपुङ्गवान् ।
 प्रदर्शयन्योगसिद्धिं निरीक्ष्य वृषभध्वजम् ॥
 सन्दर्शनात्प्रहेयस्य† शङ्करस्याथ शूलिनः ।
 क्तार्थं स्वयमात्मानं ज्ञातुमर्हथ तत्त्वतः ॥
 पूजामर्हथ देवेशः‡ प्रत्यक्षं पुरतः स्थितम् ।
 ममैव सन्निधाने स§ यथावद्वक्तुमीश्वरः ॥
 निशम्य विष्णोर्वचनं प्रणम्य वृषभध्वजम् ।
 सनत्कुमारप्रमुखाः पृच्छन्ति स्म महेश्वरम् ॥
 अथास्मिन्नन्तरे दिव्यमासनं विमलं शिवम् ।
 किमप्यचिन्त्यं गगनादीश्वरार्थं समुद्भवौ ॥
 तत्राससाद् योगात्मा विष्णुना सह विश्वकृत्षा ।
 तेजसा पूरयन्विश्वं भाति देवो महेश्वरः ॥

* ततः इति B.

† सन्दर्शनादुद्देश इति B.

‡ द्रष्टुमर्हथ विनयेति B. देवेशं पूजामर्हथ देवेशं पूजयितुमर्हथेत्यर्थः ।

§ सन्निधाने इति B. ईश्वरः शक्तीतीत्यर्थः ।

¶ विश्वविदिति B.

ततो देवाधिदेवेशं* शङ्करं ब्रह्मवादिनः ।
 विभ्राजमानं विमले तस्मिन्दृशुरासने ॥
 तमासनस्थं भूतानामीशं दृष्ट्वा किल ।
 यदन्तरा सर्वमेतद्यतोऽभिन्नमिदं जगत् ॥
 सवासुदेवमीशानमीशं दृष्ट्वा परम् ॥
 प्रोवाच पृष्टो भगवान्मुनीनां परमेश्वरः ।
 निरीक्ष्य पुण्डरीकाक्षं स्वात्मयोगमनुत्तमम् ॥
 तत्पृष्टुध्वं यथान्यायमुच्यमानं‡ मयानघाः ।
 प्रशान्तमनसः§ सर्व्वं विशुषं ज्ञानमैश्वरम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु ॥ प्रथमाऽध्यायः ।

* तं ते देवादिदेवेशमिति B and H.

† स वासुदेवमासीनं तमीशं दृष्ट्वाः किल इति B.

‡ याच्यमानमिति B.

§ प्रशान्तमानसाः इति B.

¶ ज्ञानमेश्वरभावितमिति B and F.

॥ उपविभामि ईश्वरगीतासूपनिषत्सु इति B and F.

द्वितीयोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अवाच्यमेतद्विज्ञानं मम गुह्यं सनातनम् ।
यस्य देवा विजानन्ति यतन्तोऽपि* द्विजातयः ॥
इदं ज्ञानं समाश्रित्य ब्राह्मीभूता† द्विजोत्तमाः ।
न संसारं प्रपद्यन्ते‡ पूर्वोऽपि ब्रह्मवादिनः ॥
गुह्याद्गुह्यतमं साक्षाद्गोपनीयं प्रथमतः ।
वक्ष्ये भक्तिमतामद्य युष्माकं ब्रह्मवादिनाम् ॥
आत्मायं केवलः स्वच्छः शुद्धः§ सूक्ष्मः सनातनः ।
अस्ति सर्वान्तरः साक्षाच्चिन्मात्रस्तमसः¶ परः ॥
सोऽन्तर्व्यामी स पुरुषः स प्राणः स महेश्वरः ।
स कालोऽत्र॥ तदव्यक्तं स च वेद इति श्रुतिः ॥
अस्माद्विजायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते ।
स मायी** मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ॥

* यतन इत्यार्षम्, यतमानाः इति साधु ।

† ब्रह्मभूताः इति B, E, F and H.

‡ प्रपद्यन्तीति B.

§ सूक्ष्मः शान्तः इति B. शान्तः सूक्ष्म इति F.

¶ विन्मयस्तमसः इति B. तन्मनाः परः इति F.

॥ स कालोऽपि इति B and F.

** चमायीति B.

न चाप्ययं संसरति न संसारमयः प्रभुः* ।
 नायं पृथ्वी न सलिलं न तेजः पवनो नभः ॥†
 न प्राणो न मनोऽव्यक्तं न शब्दः स्पर्श एव च ।
 न रूपं न रसो गन्धो‡ न नायं कर्त्ता न वागपि ॥
 न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थं द्विजोत्तमाः ।
 न च कर्त्ता न भोक्ता वा§ न च प्रकृतिपुरुषौ ।
 न माया नैव च प्राणा न चैव परमार्थतः¶ ॥
 यथा प्रकाशतमसोः॥ सम्बन्धो नोपपद्यते ।
 तद्वदैक्यं न सम्बन्धः प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥
 छायातपो यथा लोके परस्परविलक्षणौ ।
 तद्वत्प्रपञ्चपुरुषौ विभिन्नौ परमार्थतः ॥
 तथात्मा मलिनः सृष्टेः** विकारी स्यात्स्वरूपतः ।
 न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरगतैरपि ॥
 पश्यन्ति मुनयो मुक्ताः स्वात्मानं परमार्थतः ।
 विकारहीनं निर्द्वन्द्वमानन्दात्मानमव्ययम् ॥

* न च संसारयेत् प्रभुरिति E, F, G and H.

† एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

‡ न रूपरसगन्धश्च इति B.

§ न कर्त्ता न च भोक्ता वा इति B.

¶ चैतन्यं परमाद्यतः इति B. चैतन्ये परमार्थत इति F and H.

॥ न रागद्वेषतमसोरिति B.

** सुख. इति B.

अहं कर्त्ता सुखी दुःखी क्लेशः स्थलेति* या मतिः ।
 सा चाहङ्कारकर्त्तृत्वादात्मन्यारोपिता जनैः ॥
 वदन्ति † वेदविद्वांसः सात्त्विकं प्रकृतेः परम् ।
 भोक्तारमक्षरं बुद्धं सर्व्वेषु समवस्थितम् ॥
 तस्माद्ब्रह्मज्ञानमूलो हि‡ संसारः सर्व्वदेहिनाम् ।
 अज्ञानादन्यथा ज्ञानात्तत्त्वं प्रकृतिसङ्गतम् ॥
 नित्योद्दितं स्वयं ज्योतिः सर्व्वगः पुरुषः परः ।
 अहङ्काराविवेकेन कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
 पश्यन्ति ऋषयो§ऽव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
 प्रधानं पुरुषं वा बुद्ध्वा कारणं ब्रह्मवादिनः ॥
 तेनायं॥ सङ्गतः स्वात्मा** कूटस्थोऽपि निरञ्जनः ।
 स्वात्मानमक्षरं ब्रह्म नावबुध्यत तत्त्वतः ॥
 अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्दुःखं†† तथैतरत् ।
 रागद्वेषादयो दोषाः सर्व्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥

* कालेति B.

† विदन्तीति B.

‡ अज्ञानमूलोऽयमिति B.

§ अर्षय इति B.

॥ प्रकृतमिति B. प्रकृतिं बुद्धेति F.

॥ तेनाय इति B.

** सङ्गतो ज्ञात्मा इति B.

†† सुखमिति B.

कार्माण्यस्य महान्दोषः* पुण्यापुण्यमिति स्थितिः† ।
 तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥
 नित्यं सर्वत्र गुह्यात्मा‡ कूटस्थो दीषवर्जितः ।
 एकः सन्तिष्ठते§ यत्तथा मायया न स्वभावतः ॥
 तस्माद्देतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः ।
 भेदोऽव्यक्तस्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया ॥
 यथा च¶ धूमसम्पर्कान्नाकाशो मलिनो भवेत् ।
 अन्तःकरणजैर्भावैरात्मा तद्वन्न लिप्यते ॥
 यथा स्वप्नभया भाति केवलः स्फाटिकोपलः॥ ।
 उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते ॥
 ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ।
 अर्थस्वरूपमेवान्ये** पश्यन्त्यन्ये कुट्टष्टयः ॥
 कूटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्यात्मा स्वभावतः ।
 दृश्यते ह्यर्थरूपेण पुरुषैर्ज्ञानदृष्टिभिः ॥
 यथा स लक्ष्यते रक्तः केवलं स्फाटिको जनैः ।

* भवेद्दोषः इति B and F.

† नृत्तिरिति B and H.

‡ नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा इति B, E, F and H.

§ स भिद्यते इति B, F and H.

¶ तथा ह्येति B.

॥ स्फाटिकोऽपलः इति B.

** अर्थस्वरूपं विज्ञानादिति B. नेवाशा इति F.

रत्तिकायुपधानेन तद्वत्परमपूरुषः ॥
 तस्मादात्माक्षरः शुद्धो नित्यः सर्व्वचगोऽव्ययः* ।
 उपासितव्यो मन्तव्यः श्रोतव्यश्च मुमुक्षुभिः ॥
 यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्व्वञ्च सर्व्वदा† ।
 योगिनः अन्नधानस्य‡ तदा सम्पद्यते स्वयम् ॥
 यदा सर्वाणि भूतानि स्नात्स्नान्वाभिधीयते§ ।
 सर्व्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
 यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।
 एकीभूतः परेणासौ॥ तदा भवति केवलम्॥ ॥
 यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
 तदासावसृतीभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥
 यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं** ब्रह्म सम्पद्यते सदा†† ।
 यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ।

* सर्व्वगतीऽव्ययः इति B.

† सर्व्वचगं सदेति B and F.

‡ योगिनोऽव्यवधानेन इति B.

§ स्नात्स्नान्वाभिपश्यतीति B.

॥ परेणादी इति B.

॥ केवलः इति B and F.

** विस्तारः इति B.

†† तदा इति B and F.

मायामात्रं तदा सर्व्वं जगद्भवति* निर्वृतः ॥
 यदा जम्भजरादुःखव्याधीनामेकभेषजम् ।
 केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसौ तदा शिवः ॥
 यथा नदीनदा लोके सागरेणैकतां ययुः ।
 तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कलेनैकतां ब्रजत् ॥
 तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्ची न संस्थितिः ।
 अज्ञानेनावृतं लोके† विज्ञानं तेन मुञ्चति‡ ॥
 विज्ञानं निर्मूलं सूक्ष्मं निर्व्विकल्पं तदव्ययम् ।
 अज्ञानमितरत्नं‡ विज्ञानमिति तन्मतम् ॥
 एतद्वः कथितं॥ साङ्ख्यं भाषितं** ज्ञानमुत्तमम् ।
 सर्व्ववेदान्तसारं हि योगस्तत्रैकचित्तता ॥
 योगात्सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः†† प्रवर्त्तते ।
 योगज्ञानाभियुक्तस्य नावाप्यं विद्यते क्वचित् ॥
 यदेव योगिनो यान्ति साङ्ख्यस्तदतिगम्यते‡‡ ॥

* जगत्कालं तदाभवतीति B.

† अज्ञानेनावृतं लोके इति B.

‡ मुञ्चते इति B.

‡ अज्ञानमिति तन्मतमिति B.

¶ मे मतमिति B.

॥ परममिति B and F.

** भाषितमिति B.

†† ज्ञानाद्योगः इति B.

‡‡ तदतिगम्यते इति B and F. अभिगम्यते इति E and II.

एकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥
 अन्ये हि योगिनो विप्रा द्वैश्वर्यासक्तचेतसः ।
 मञ्जन्ति तत्र तत्रैव ये चान्ये कुण्ठनुव्रजयः ॥
 यत्तत्सर्वमतं* दिव्यमैश्वर्यममलं महत् ।
 ज्ञानयोगाभियुक्तान् देहान्ते तद्वाप्नुयात् ॥
 एष आत्माहमव्यक्तो मायावी परमेश्वरः ।
 कीर्त्तितः सर्ववेदेषु सर्वात्मा सर्वतोमुखः ॥
 सर्वरूपः† सर्वरसः सर्वगन्धोऽजरोऽमरः ।
 सर्वतः पाणिपादोऽहमन्तर्यामी सनातनः ॥
 अपाणिपादो जवगो‡ ग्रहीता हृदि संस्थितः ।
 अचक्षुः‡रपि पश्यामि तथाकर्णः शृणोम्यहम् ॥
 वेदाहं सर्वमेवेदं न मां जानाति कश्चन ।
 प्राहुर्महान्तं पुरुषं मामेवां तत्त्वदर्शिनः ॥
 पश्यन्ति ऋषयो॥ हेतुमात्मनः सूक्ष्मदर्शिनः ।
 निर्गुणामलरूपस्य यदैश्वर्यमनुत्तमम् ॥
 यत्र देवा विजानन्ति मोहिता मम मायया ।

* सर्वगतमिति B, F and H.

† सर्वकामः इति B.

‡ जवनः इति E, F and H.

§ विचक्षुमिति B.

¶ सर्ववः इति B.

॥ यत्तदैश्वर्यमनुत्तममिति B.

वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुष्वं ब्रह्मवादिनः ॥
 नाहं प्रशस्तः सर्वस्य मायातीतः स्वभावतः ।
 प्रेरयामि तन्नापीदं कारणं सूरयो विदुः ॥
 यती* शुद्धतमं देहं सर्वगं तस्वदर्शिनः ।
 प्रविष्टा मम सायुष्यं लभन्ते योगिनोऽव्ययम् ॥
 ये हि मायामतिक्रान्ता मम या† विश्वरूपिणी ।
 लभन्ते परमं शुद्धं निर्वाणन्ते मया सह ॥
 न तेषां परमावृत्तिः‡ कल्पकोटिशतैरपि ।
 प्रसादान्मम योगीन्द्रा एतद्देदानुयासनम् ॥
 तत्पुत्रशिशुयोगिभ्यो दातव्यं ब्रह्मवादिभिः ।
 मङ्गलमेतद्विज्ञानं साङ्गं योगसमाश्रयम् ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु§ तृतीयोऽध्यायः ।

* यन्त्रे इति B.

† तेषां हि चक्रमापन्ना माया मे इति B and H.

‡ पुनरावृत्तिरिति B and F.

§ ईश्वरगीतासूपनिषत्सु इति B.

तृतीयोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अव्यक्ताद्भवत्कालः प्रधानं पुरुषः परः ।
तेभ्यः सर्वमिदं जातं तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽचिश्चिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमन्त्रोक्ते सर्वमावृत्त्वा तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वाधारं सदानन्दमव्यक्तां द्वैतवर्जितम् ॥
सर्वोपमानरहितं प्रमाणातीतगोचरम् ।
निर्विकल्पं निराभासं सर्वावासं परासृतम् ॥
अभिन्नं भिन्नसंस्थानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
निर्गुणं परमं ज्योतिस्तज्जानं सूरयो विदुः ॥
स आत्मा सर्वभूतानां स वाङ्माभ्यन्तरः परः ।
सोऽहं सर्वत्रगः शान्तो ज्ञानात्मा परमेश्वरः ॥
मया ततमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्* ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि यस्तं वेदविदो विदुः† ॥
प्रधानं पुरुषश्चैव तदसु समुदाहृतम् ।
तयोरनादिरिदं‡ कालः संयोगजः परः ॥

* जगदव्यक्तमूर्तिर्नेति B. जगदव्ययमूर्तिर्ना इति F.

† यस्तं वेद स वेदविदिति B and F.

‡ तयोरनादिरिदं इति B.

त्रयमेतदनाद्यन्तमव्यक्ते समवस्थितम् ।
 तदात्मकं तदन्यत्स्यात्तद्रूपं मामकं विदुः ॥
 महदाद्यं विशेषान्तं* सम्प्रसूतेऽखिलं जगत् ।
 या सा प्रकृतिरुद्दिष्टा मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥
 पुरुषः प्रकृतिस्यो वैगं भुङ्क्ते यः प्राकृतान् गुणान् ।
 अहङ्कारविमुक्तत्वाप्नोच्यते पञ्चविंशकः ॥
 आद्यो विकारः प्रकृतेर्महानिति च कथ्यते ।
 विघ्नात्प्रकृतिविघ्नानात्‍‡‡ अहङ्कारस्तदुत्थितः ॥
 एक एव महानात्मा सोऽहङ्कारोऽभिधीयते ।
 स जीवः सोऽन्तरात्मेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः ॥
 तेन वेद्मते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ।
 स विघ्नानात्मकस्तस्य मनः स्यादुपकारकम् ॥
 तेनापि तन्मयस्तस्मात्‍‡ संसारः पुरुषस्य तु ।
 स चाविवेकः प्रकृतौ सङ्गात्कालेन सोऽभवत् ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
 सर्वे कालस्य वशगाः न कालः कस्यचिदृशे ॥
 सोऽन्तरा सर्वमेवेदं नियच्छति सनातनः ।

* महदाद्यं विशेषान्तं—महत्तत्त्वादारभ्य विशेषपदार्थपर्यन्तमित्यर्थः । महत्
 प्रधानं, विशेषः प्रेक्षितकैरभ्युपेतः पदार्थः ।

† हीति B.

‡ विघ्नानमक्तिर्विशता रति B.

§ तेनाविवेकतत्त्वादिति B.

प्रीष्यति भगवान्प्राणः सर्व्वज्ञः पुरुषोत्तमः ॥
 सर्व्वेन्द्रियेभ्यः परमं मन आधुर्मनीषिणः ।
 मनससाप्यहङ्कारमहङ्कारान्महान्परः ॥
 महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
 पुरुषाङ्गवान् प्राणस्तस्य सर्व्वमिदं जगत् ॥
 प्राणात्परतरं व्योम व्यामातीतोऽग्निरीश्वरः ।
 सोऽहं ब्रह्माव्ययः* शान्तिं मायातीतमिदं जगत् ॥
 नास्ति मत्तः परं भूतं माञ्च विज्ञाय मुच्यते‡ ।
 नित्यं नास्तीति§ जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
 ऋते मामेवणामव्यक्तं व्योमरूपं महेश्वरम् ॥
 सोऽहं सृजामि सकलं संहरामि सदा जगत् ।
 मायी मायामयो देवः कालेन सह सङ्गतः ॥
 मत्सन्निधावेष कालः करोति सकलं जगत् ।
 नियोजयत्यनन्तात्मा ह्येतद्देदानुशासनम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु दृतीयोऽध्यायः ।

* सर्व्वेश्वरः इति B.

† ज्ञानात्मा परमेश्वरः इति B.

‡ मां विज्ञाय विमुच्यते इति B.

§ नित्यं हि नास्ति इति B.

¶ मार्केकर्मिणि B.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुष्वं ब्रह्मवादिनः ।
माहात्म्यं देवदेवस्य येन सर्वं प्रवर्त्तते* ॥
नाहं तपोभिर्विविधैर्न दानेन न चेज्यया ।
शक्यो हि पुरुषैर्ज्ञातुमृते भक्तिमनुत्तमाम् ॥
अहं हि सर्वभूतानां मन्तस्त्रिष्टामि सर्वतः‡ ॥
मां सर्वसाक्षिणं लोको न जानाति मुनीश्वराः ॥
यस्यान्तरा सर्वमिदं यो हि सर्वान्तकः परः ।
सोऽहं धाता विधाता च कालोऽग्निः‡र्विश्वतीसुखः ॥
न मां पश्यन्ति मुनयः सर्वे पितृदिवीकसः ।
ब्रह्मा चण मनवः शक्रो ये चान्ये प्रथितीजसः ॥
मृणन्ति सततं वेदा॥ मामेकं परमेश्वरम् ।
यजन्ति विविधैर्यज्ञैः** ब्राह्मणा वैदिकैर्भक्षैः ॥

* वेनेदं संपवर्त्तते इति B.

† भावानामिति B.

‡ सर्वेशः इति B.

§ लोकोऽभिन्निति B.

¶ ब्रह्माचः इति B and F.

॥ देवा इति B.

** विविधैर्यज्ञैः इति B. विविधैर्यज्ञैः इति F.

सर्वे लोका न पश्यन्ति* ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 ध्यायन्ति योगिनो देवं भूताधिपतिमीश्वरम् ॥
 अहं हि सर्वंहविषां भोक्ता चैव† फलप्रदः ।
 सर्वदेवतनुर्भूत्वा सर्वाङ्गा सर्वसंखितः‡ ।
 मां पश्यन्तीह विद्वांसो धार्मिका वेदवादिनः ॥
 तेषां सन्निहितो नित्यं ये मां नित्यमुपासते§ ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या धार्मिका मामुपासते ।
 तेषां ददामि तत्स्थानमानन्दं परमम्यदम् ॥
 अन्येऽपि ये स्वधर्मस्थाः शूद्राद्या नीचजातयः ।
 भक्तिमन्तः प्रमुच्यन्ते कालेनापि हिण सङ्गताः ॥
 मङ्गला न॥ विनश्यन्ति मङ्गला वीतकल्मषाः ।
 आदावेव** प्रतिघातं न मे भक्तः†† प्रपश्यति ॥
 यो वै निन्दति तं मूढो देवदेवं स निन्दति ।

* नमस्करोति B.

† चैव इति B and F.

‡ सर्वसंखितः इति B and F.

§ ये भक्ता मामुपासते इति B and F.

¶ कालेन मयीति B.

॥ न मङ्गला इति B.

** आदावेतदिति B.

†† मङ्गलः इति B.

यो हि पूजयते* भक्त्या स पूजयति† मां सदा ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं मदाराधनकारणात् ।
 यो मे ददाति नियतं स मे भक्तः प्रियो मम ॥
 अहं हि जगतामादौ ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
 विदधौ दत्तवान्वेदानशेषानात्मनिःसृतान् ॥
 अहमेव हि सर्वेषां योगिनां गुरुरव्ययः ।
 धार्मिकाणाञ्च गोप्ताहं निहन्ता वेदविहिषाम् ॥
 अहं हि‡: सर्वसंसाराम्बोचको योगिनामिह ।
 संसारहेतुरेवाहं सर्वसंसारवर्जितः ॥
 अहमेव हि संहर्ता संस्रष्टा§ परिपालकः ।
 माया वै मामिका शक्तिर्माया लोकविमोहनी ॥
 ममैव च परा शक्तिर्या सा विद्येति गीयते ।
 नाशयामि च तां मायां योगिनां हृदि संस्थितः ॥
 अहं हि सर्वशक्तीनां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ।
 आधारभूतः सर्वासां निधानममृतस्य च ॥
 एका सर्वान्तरा शक्तिः करोति विविधञ्जगत् ॥१॥

* यो हि तं पूजयेदिति B.

† स पूजयतीति B.

‡ वे दति B.

§ कष्टाहमिति B.

¶ अतः परं B पुलके

नाहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगमाश्रिताः ।

इत्यधिकं दृश्यते ।

आस्त्राय ब्रह्मसौ रूपं मन्मयी मद्दधिष्ठिता ॥
 अन्था च शक्तिर्विपुला संस्थापयति मे जगत् ।
 भूत्वा नारायणोऽनन्तो जगन्नाथोऽजगन्नाथः ॥
 द्वितीया महती शक्तिर्निहन्ति सकलं जगत् ।
 तामसी मे समाख्याता कालाख्या रुद्ररूपिणी ॥
 ध्यानेन मां प्रपश्यन्ति केचिज्ज्ञानेन चापरे ।
 अपरे भक्तियोगेन कर्मयोगेन चापरे ॥
 सर्वेषामेव भक्तानामिष्टः प्रियतमो मम ।
 यो हि ज्ञानेन मान्त्रित्वमाराधयति नान्यथा ॥
 अन्ये च हरयेऽभक्ता मदाराधनकारिणः ।
 तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव नावर्त्तन्ते च वै पुनः ॥
 मया ततमिदं क्लृप्तंऽ प्रधानपुरुषात्मकम् ।
 मय्येव संस्थितं चित्तं मया सम्प्रेर्यते जगत् ॥
 नाहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगमास्थितः § ।
 प्रेरयामि जगत्कृत्स्नमेतद्यो वेद सोऽमृतः ॥
 पश्याम्यशेषमेवेदं वर्त्तमानं स्वभावतः ।
 करोति कालो भगवान्महायोगेश्वरः स्वयम् ॥
 योऽहं सम्प्रीच्यते योगी मायी शास्त्रेषु सूरिभिः ।

* अहमेव हीति B.

+ वेऽच मे इति B.

‡ क्लृप्तमिति B.

§ योगमाश्रितः इति B.

योगेश्वरोऽसौ भगवान्महायोगेश्वरः स्वयम्* ॥
 महत्त्वं सर्वसत्त्वानां वरत्वात्† परमेष्ठिनः ।
 प्रीच्यते भगवान् ब्रह्मा महाब्रह्ममयोऽमलः ॥
 यो मामेवं विजानाति महायोगेश्वरेश्वरम् ।
 सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संग्रहः ॥
 सोऽहं प्रेरयिता देवः परमानन्दसंश्रितः‡ ।
 नृत्यामि योगी सततं यस्तद्देव स योगवित्§ ॥
 इति गुह्यतमं ज्ञानं सर्ववेदेषु निश्चितम्¶ ॥
 प्रसन्नचेतसे देयं धार्मिकायाहितान्नये ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु षष्ठोऽध्यायः ।

-
- * महादेवो महाप्रभुरिति B, G and H.
 † सर्वसत्त्वानां परत्वादिति B.
 ‡ नाश्रितः इति B.
 § प्रेरयामि जगत्कृच्छं यस्तं वेद स वेदविदिति B.
 ¶ निश्चितमिति B.

पञ्चमोऽध्यायः ।

सूत उवाच* ।

एतावदुक्त्वा भगवान्योगिनां परमेश्वरः ।
ननर्त्त परमं भावमैश्वरं सम्प्रदर्शयन् ॥
तं ते दृष्टुरीशानं तेजसां परमं निधिम् ।
नृत्यमानं† महादेवं विष्णुना गगनेऽमले ॥
तं‡ विदुर्योगतत्त्वज्ञा योगिनो यतमानसाः ।
तमीशं सर्वभूतानामाकाशे दृष्टुः किल ॥
यस्य मायामयं सर्वं येनेदं ध्रियते§ जगत् ।
नृत्यमानः स्वयं विप्रैर्विश्वेभ्यः खलु दृश्यते ॥
यत्पादपङ्कजं स्मृत्वा पुरुषो ज्ञानजन्मयम् ।
जहाति नृत्यमानस्तं भूतेषां दृष्टुः किल ॥
केचिन्निद्राण्जितश्चासाः शान्ता भक्तिसमन्विताः ।
ज्योतिर्भयं प्रपश्यन्ति स योगी दृश्यते किल ॥
योऽज्ञानान्मोचयेत् क्षिप्रं प्रसन्नो भक्तवत्सलः ।

* व्यास उवाच इति B and F.

† नृत्यमानमित्याद्ये, नृत्यन्मिति साधु ।

‡ यमिति B.

§ प्रेष्यते इति B. पूर्यते इति F.

¶ यं विनिद्रा इति B, E, F, and H.

तमेवं मीचनं* रुद्रमाकाशे दृष्टुः परम् ॥
 सहस्रधिरसं देवं सहस्रचरणाकृतिम् ।
 सहस्रबाहुं जटिलं चन्द्रार्द्धकतशेखरम् ॥
 वसानं चर्मं वैयाघ्रं शूलासक्तमहाकरम् ।
 दण्डमात्रं† त्रयीनेत्रं सूर्यसोमाम्निलोचनम् ॥
 ब्रह्माण्डं तेजसा स्त्रेण सर्व्वमाहृत्य धिष्ठितम्‡ ।
 दंष्ट्राकरालं दुर्धर्षं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
 सृजन्तमनलज्वालं दहन्तमखिलं जगत् ।
 नृत्यन्तन्दृष्टुर्देवं विश्वकर्माणमीश्वरम् ॥
 महादेवं महायोगं देवानामपि दैवतम् ।
 पशूनां पतिमीशानं ज्योतिषां§ ज्योतिरव्ययम् ॥
 पिनाकिनं विशालाक्षं भेषजं भवरोगिणाम् ।
 कालात्मानं कालकालं॥ देवदेवं महेश्वरम् ॥
 उमापतिं विशालाक्षं योगानन्दमयं परम् ।
 ज्ञानवैराग्यनिलयं ज्ञानयोगं सनातनम् ॥
 शाश्वतैश्वर्यविभवं॥ धर्माधारं दुरासदम् ।

* मीचयतीति मीचनकम्, अन्धादंजनः । तमेव मीचकमिति B.

† दण्डपाणिमिति B and F.

‡ अचाधेराषोऽकारलोपः ।

§ आनन्दमिति B.

॥ कलाकालमिति B and G. कलादिस्वरूपमित्यर्थः । कलाकारमिति F

॥ पिष्टमिति B.

महेन्द्रोपेन्द्रनमितं महर्षिगणवन्दितम् ॥
 योगिनां हृदि तिष्ठन्तं योगमायासमाहृतम् ।
 क्षणेन जगतो योनिं नारायणमनामयम् ।
 ईश्वरेणैक्यमापन्नमपश्यन् ब्रह्मवादिनः ॥
 दृष्ट्वा तदैश्वरं रूपं रुद्रं नारायणात्मकम् ।
 छतार्थं मेनिरे सन्तः स्वात्मानं ब्रह्मवादिनः ॥

सनत्कुमारः सनको भृगुश्च
 सनातनश्चैव सगन्दनश्च ।
 रैभ्योऽङ्गिरा वामदेवोऽथ शुक्रो
 महर्षिरग्निः कपिलोमरीचिः ॥
 दृष्ट्वाथ† रुद्रं जगदीशितारं
 तं पद्मनाभाञ्चितवामभागम् ।
 ध्यात्वा हृदिस्थं प्रणिपत्य मूर्ध्ना
 छत्वाञ्जलिं स्वेषु शिरःसु भूयः ॥
 ओङ्कारमुच्चार्य विलोक्य देव-
 मन्तःशरीरं निहितं गुहायाम्‡ ।
 समसुवन् ब्रह्ममयैर्वचोभि-
 रानन्दपूर्णाहितमानसा वै§ ॥

* ईश्वरेणैक्यतापन्नमिति B and F.

† दृष्ट्वा चेति B.

‡ मनीषायामित्यर्थः ।

§ मानसाक्षी इति B.

मुनयः जसुः ।

त्वामेकमीशं पुरुषं पुराणं
 प्राणेश्वरं रुद्रमनन्तयोगम् ।
 नमाम सर्व्वं हृदि सन्निविष्टं
 प्रचेतसं ब्रह्ममयं पवित्रम् ॥
 पश्यन्ति त्वां मुनयो ब्रह्मयोनिं
 दान्ताः शान्ता विमलं रुक्मवर्णम् ।
 ध्यात्वात्मस्वप्रचलं* स्त्री शरीरे
 कविं परेभ्यः परमं परञ्च ॥
 त्वत्तः प्रसूता जगतः प्रसूतिः
 सर्वानुभुक्त्वं परमाणुभूतः† ।
 अणोरणीयान्महतो महीयां-
 स्वामिव सर्व्वं प्रवदन्ति सन्तः ॥
 हिरण्यगर्भो जगदन्तरात्मा
 त्वत्तोऽस्ति जातः पुरुषः पुराणः ।
 सप्तायमानो भवता निच्छ्रेयाः‡
 यथाविधानं सकलं स सद्यः ॥

* ध्यात्वा सुखमनसमिति B. स्वप्रचलं—स्वन आ मना प्रवक्षतीति तथोक्तम् ।
 ध्यात्वात्मसंख्यमचलमिति F. ध्यात्मस्वमचलमिति H.

† विष्कारिति B.

‡ विचनानामिति B. विचनानामः इति G.

त्वत्तीविदाः संकलाः संप्रसूता-
 स्वय्येवान्ते संखितिं ते सभन्ते ।
 पश्यामस्वाङ्गगतो हेतुभूतं
 नृत्यन्तं स्वे हृदये सन्निविष्टम् ॥ ~
 त्वयैवेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं
 मायावी त्वं जगतामेकनाभः ।
 नमामस्त्वां शरणं संपपन्नाः*
 योगात्मानं नृत्यन्तं† दिव्यनृत्यम् ॥
 पश्यामस्त्वां परमाकाशमध्ये
 नृत्यन्तं ते महिमानं स्वरामः ।
 सर्वात्मानं बहुधा सन्निविष्टं
 ब्रह्मानन्दमनुभूयानुभूय ॥
 श्रीङ्गारस्ते वाचको मुक्तिवीजं
 त्वमक्षरं प्रकृतौ गूढरूपम् ।
 तत्त्वां‡ सत्त्वं प्रवदन्तीह सन्तः
 स्वयम्भं भवतो यत्प्रभावम्§ ॥
 सुवन्ति त्वां सततं सर्व्ववेदा
 नमन्ति त्वामृषयः क्षीणदीपाः ।

* प्रपन्नाः इति B. प्रकृतेर्गुणाश्च इति F.

† चित्तचित्तमिति B. चद्रसननशक्तिमिति F.

‡ सं त्वामिति B.

§ स्वप्रभावमिति B.

शान्तात्मानः सत्यसन्धं वरिष्ठं
 विशन्ति त्वां* यतयो ब्रह्मनिष्ठाः ॥
 भुवो नाशो नादिमान्विश्वरूपः†
 ब्रह्मा विष्णुः परमेष्ठी वरिष्ठः ।
 स्वात्मानन्दमनुभूय विशन्ते
 स्वयं ज्योतिरचला नित्यमुक्ताः ॥
 एको रुद्रस्त्वं करोषीह विश्वं
 त्वं पालयस्वखिलं विश्वरूपम् ।
 त्वामिवान्ते निलयं विन्दतीदं
 नमामस्त्वां शरणं संप्रपन्नाः ॥
 एको वेदो बहुशास्त्रो ह्यनन्त-
 स्वामेवैकं बोधयत्येकरूपम् ।
 वन्द्यः‡ त्वां ये शरणं संप्रपन्ना
 मायामेतां ते तरन्तीह विप्राः§ ॥
 त्वामेकमाहुः कविमेकरुद्रं¶
 ब्रह्म गृणन्तं हरिमग्निमीशम् ।
 रुद्रं नित्यमनिलं॥ चैकितानं

* त्वां विशन्तीति B.

† अशानीशो नादिमानीशोराशिरिति B.

‡ वेद्यमिति B and F.

§ तेषां शान्तिः शान्तो गेतरेशामिति B.

¶ परमेश रुद्रमिति B.

॥ रुद्रं सत्यमनसमिति B.

धातारमादित्यमनेकरूपम् ॥
 त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
 त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगीता
 सनातनस्त्वं पुरुषोत्तमाऽसि ॥
 त्वमेव विश्वस्य तुराननस्त्वं
 त्वमेव रुद्रोऽभगवानपीथः ।
 त्वं विश्वनाथः† प्रकृतिः प्रतिष्ठा
 सर्वेश्वरस्त्वं परमेश्वरोऽसि ॥
 त्वामेकमाहुः पुरुषं पुराण-
 मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 चिन्मात्रमव्यक्तमनन्तरूपं
 खं ब्रह्म शून्यं प्रकृतिर्गुणाच्च‡ ॥
 यदन्तरा सर्वमिदं विभाति
 यदव्ययं निर्मलमेकरूपम् ।
 किमप्यचिन्त्यं तव रूपमेत-
 त्तदन्तरा यत्प्रतिभाति तत्त्वम् ॥
 योगेश्वरं भद्रमनन्तशक्तिं

* विश्वरिति B.

† विश्वनाथ इति E, F and H.

‡ प्रकृतिर्निर्गुणचेति B.

परायणं ब्रह्मतनुं पुराणम् ।
 नमाम सर्वे शरणार्थिनस्त्वां
 प्रसीद भूताधिपते महेश ॥
 त्वत्पादपद्मस्मरणादशेष-
 संसारबीजं निहृत्यं प्रयाति ।
 मनो नियम्य प्रणिधाय कार्यं
 प्रसादयामो वयमेकमीशम् ॥
 नमो भवायाद्यः भवोद्भवाय
 कालाय सर्वाय हराय तुभ्यम् ।
 नमोऽस्तु रुद्राय कपर्दिने ते
 नमोऽग्नये देव नमः शिवाय ॥

ततः स भगवान्प्रीतः‡ कपर्दीं वृषवाहनः ।
 संहृत्य परमं रूपं प्रकृतिस्थोऽभवद्भवः ॥
 ते भवं भूतभव्येशं पूर्ववत्समवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा नारायणं देवं विस्मितं वाक्यमब्रुवन् ॥
 भगवन् भूतभव्येश गीदृषाद्वितशासन ।

* अमेवमिति B.

† कार्यमिति F.

‡ भवायासु इति B.

§ देवः इति B.

¶ विस्मिताः इति B and F.

इद्वा ते परमं रूपं निवृत्ताः* सः सनातनः ॥
 भवत्प्रसादाद्मत्से परस्मिन्परमेष्ठरे ।
 अस्माकं जायते भक्तिस्त्वय्येवाव्यभिचारिणी ॥
 इदानीं श्रोतुमिच्छामो माहात्म्यं तव शङ्कर ।
 भूयोऽपि चैवं यन्नित्यं† याथात्म्यं परमेष्ठिनः ॥
 स तेषां वाक्यमाकर्ण्य योगिनां योगसिद्धिदः‡ ।
 प्राह गम्भीरया वाचा समालोक्य च माधवम् ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे ईश्वरगीतासु पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

शृणुध्वन्मद्यः सर्वे यथावत्परमेष्ठिनः ।
 वक्ष्यामीशस्य माहात्म्यं यत्तद्देविदो विदुः ॥
 सर्वलोकैकनिर्माता सर्वलोकैकरक्षिता ।
 सर्वलोकैकसंहर्ता सर्वात्माहं सनातनः ।

* निर्वृताः इति B.

† तारयन्नित्यमिति B.

‡ योगसिद्धिदमिति B.

सर्वेषामेव वस्तूनामन्तर्यामी महेश्वरः* ।
 मध्ये चान्तः† स्थितं सर्वं नाहं सर्वत्र संस्थितः ॥
 भवद्भिरद्भुतं दृष्टं यत्स्वरूपञ्च मामकम् ।
 ममैषा ह्युपमा विप्रा माया वै‡ दर्शिता मया ॥
 सर्वेषामेव भावानामन्तरं समवस्थितः ।
 प्रेरयामि जगत्कृच्छ्रं क्रियाशक्तिरियं§ मम ॥
 मयेदं चेष्टते विश्वं तद्वै भावानुवर्त्ति मे॥
 सोऽहं कालो जगत्कृच्छ्रं प्रेरयामि कलात्मकम् ॥
 एकांशेन जगत्कृच्छ्रं करोमि मुनिपुङ्गवाः ।
 संहाराम्येकरूपेण स्थितावस्था॥ ममैव तु ॥
 आदिमध्यान्तनिर्मुक्तो मायातत्त्वप्रवर्त्तकः ।
 शोभयामि च सर्गादौ प्रधानपुरुषावुभौ ॥
 ताभ्यां सञ्जायते विश्वं संयुक्ताभ्यां परस्परम् ।
 महदादिक्रमेणैव मम तेजो विजृम्भतेः** ॥

* पिता स्वामिति B.

† मध्येवानी इति B.

‡ माययति B.

§ क्रियाशक्तिरित्यारभ्य जगत्कृच्छ्रमित्यन्तं A पुस्तके नास्ति ।

॥ मयेदं चेष्टते विश्वं तदस्वभावानुवर्त्ति न इति E.

मयेदं चेष्टितं विश्वं तदस्वभावानुवर्त्ति च इति F.

॥ विधावस्था ममैव तु इति B and F.

** विजृम्भयामिति B.

यो हि सर्वजगत्प्राची कालचक्रप्रवर्तकः ।
 हिरण्यगर्भो मार्त्तण्डः सोऽपि महेश्वरसम्भवः ॥
 तस्मै दिव्यं स्वमैश्वर्यं ज्ञानयोगं सनातनम् ।
 दत्तवानात्मवान्वेदान्* कल्पादौ चतुरो हिजाः ॥
 स मन्त्रियोगतो† देवो ब्रह्मा मद्भावभाषितः ।
 दिव्यं तन्मामकैश्वर्यं सर्वदावगतः‡ स्वयम् ॥
 स सर्वलोकनिर्माता मन्त्रियोगेन सर्ववित् ।
 भूत्वा चतुर्मुखः सर्गं सृजत्येवात्मसम्भवः ॥
 योऽपि नारायणोऽनन्तो लोकानां प्रभवोऽव्ययः ।
 ममैव च परा§ मूर्त्तिः करोति परिपालनम् ॥
 योऽन्तकः सर्वभूतानां रुद्रः कालात्मकः प्रभुः ।
 मदान्नयासौ सततं संहरिष्यति मे तनुः ॥
 हृद्यं वहति देवानां कथं कथ्याग्निनामपि ।
 पाकञ्च कुरुते वक्त्रिः सोऽपि मच्छक्तिनादितः ॥
 भुक्तमाहारजातञ्च पचते तदहर्निशम्¶ ॥
 वैश्वानरोऽग्निर्भगवानीश्वरस्य नियोगतः ॥
 योऽपि सर्वात्मसां योनिर्वरुणो देवपुङ्गवः ।

* दत्तवानात्मजानेति B. दत्तवानात्मजान्वेदानिति F.

† मम नियोगत इति B.

‡ सर्वदा वहतीति B.

§ परमेति B.

¶ पचत्येतदहर्निशमिति B.

सोऽपि सञ्जीवयेत्कल्मसीश्वरस्य नियोगतः ॥
 योऽन्तस्त्रिष्टति भूतानां वह्निर्देवः प्रभञ्जनः ।
 मदान्नयासौ भूतानां शरीराणि विभर्त्सि हि ॥
 योऽपि सञ्जीवनो नृणां देवानाममृताकरः ।
 सोमः स मन्त्रियोगेन नोदितः किल वर्त्तते ॥
 यः स्वभासा जगत्कृत्स्नं प्रभासयति सर्वशः* ॥
 सूर्यो वृष्टिं वितनुते स्वोस्त्रेणैव† स्वयम्भुवः ॥
 योऽप्यशेषजगच्छास्ता शक्रः सर्वामरेश्वरः ।
 यज्वनां फलदो देवो वर्त्तते स‡ मदान्नया ॥
 यः प्रयास्ता ह्यसाधूनां वर्त्तते नियमादिह ।
 यमो वैवस्वतो देवो देवदेवनियोगतः ॥
 योऽपि सर्वधनाध्यक्षो धनानां सम्प्रदायकः ।
 सोऽपीश्वरनियोगेन कुबेरो वर्त्तते सदा ॥
 यः सर्वरक्षसां नाथस्तामसानां§ फलप्रदः ।
 मन्त्रियोगादसौ देवो वर्त्तते निर्वर्त्ततिः सदा ॥
 वेतालगणभूतानां स्वामी भोगफलप्रदः ॥१॥
 ईशानः किल भूतानां सोऽपि तिष्ठेन्नदान्नया ॥

* प्रकाशयति सर्वदा इति B.

† आस्त्रेणैवेति B, F and H.

‡ वर्त्ततेऽसौ इति B.

§ तापसानामिति B, F and H.

॥ मन्त्रियोगादित्यारभ्य पादवृत्तयं A पुस्तके न दृश्यते ।

यो वामदेवोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रगणाप्रथीः ।
 रक्षको योगिनां नित्यं वर्त्ततेऽसौ मदान्नया ॥
 यश्च सर्वजगत्पूज्यो वर्त्तते विघ्ननायकः ।
 विनायको धर्मरतः* योऽपि महत्तनाम्बिष ॥
 योऽपि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो देवसेनापतिः प्रभुः ।
 स्कन्दोऽसौ वर्त्तते नित्यं स्वयम्भूर्बिधिनोदितः ॥
 ये च प्रजानां पतयो मरीच्याद्या महर्षयः ।
 सृजन्ति विविधं लोकं परस्मैव नियोगतः† ॥
 या च त्रीः सर्वभूतानामन्ददाति विपुलां श्रियम् ।
 पत्नी नारायणस्यासौ वर्त्तते मदनुग्रहात् ॥
 वाचं ददाति विपुलां या च देवी सरस्वती ।
 सापीश्वरनियोगेन मोदिता‡ संप्रवर्त्तते ॥
 याशेषपुरुषान् घोराश्वरक्षात्सारयिष्यति ।
 सावित्री संस्रृता चापि§ मदान्नानुविधायिनी ॥
 पार्वती परमा देवी ब्रह्मविद्याप्रदायिनी ।
 यापि ध्याता विशेषेण सापि महत्तनानुगा ॥
 योऽनन्तमहिमानन्तः श्रेष्ठोऽशेषामरप्रभुः ।

* धर्मनेता इति B.

† यस्मैव नित्यवो मतः इति A. च च पाठो न सलोचनः ।

‡ पूजितेति A aud H.

§ वचोति B.

दधाति शिरसा लोकां वाऽपि देवनियोगतः ॥
 योऽग्निः संवर्त्तकी नित्यं बहुवारूपसंस्थितः ।
 पिवत्यखिलमश्रोधिमीश्वरस्य नियोगतः ॥
 ये चतुर्दश लोकोऽस्मिन्नभवः प्रथितौजसः ।
 पालयन्ति प्रजाः सर्वास्तेऽपि तस्य नियोगतः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च तथाश्विनौ ।
 अन्याश्च देवताः सर्वाः शास्त्रेणैव विनिर्भिताः* ॥
 गन्धर्वा गरुडाद्याश्च† सिद्धाः साध्याश्च चारणाः ।
 यक्षरक्षःपिशाचाश्च स्थिताः सृष्टाः स्वयम्भुवा ॥
 कला काष्ठा निमेषाश्च मुहूर्त्ता दिवसाः क्षपाः ।
 ऋतवः पक्षमासाश्च स्थिताः शास्त्रे प्रजापतेः ॥‡
 युगमन्वन्तराण्येव मम तिष्ठन्ति शासने ।
 पराश्वैव परार्क्षाश्च कालभेदास्तथापरे ॥
 चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 नियोगादेव च वर्त्तन्ते देवस्य परमात्मनः ॥
 पातालानि च सर्वाणि भुवनानि च शासनात् ।
 ब्रह्माण्डानि॥ च वर्त्तन्ते सर्वाण्येव स्वयम्भुवः ॥

* सहास्रैवैव निष्ठिताः इति B सहास्रैनेव निष्ठिता इति F.

† गरुडा ऋषाः इति B. गरुडाः पक्षा इति F.

‡ चतुर् लोकाः A पुस्तके नास्ति ।

¶ निवन्तादेवेति B.

‡ सवीदानौति A and F. तथोदानौति E.

अतीतान्यप्यसंख्यानि ब्रह्माण्डानि ममाज्ञया ।
 प्रवृत्तानि पदार्थौघैः सहितानि समन्ततः ॥
 ब्रह्माण्डानि भविष्यन्ति सह चात्मभिः परात्मनैः ।
 करिष्यन्ति* सदैवाग्नां परस्य परमात्मनः ॥
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरिव च ।
 भूतादिरादिप्रकृतिर्नियोगे मम वर्त्तते ॥
 याशेषजगतां योनिर्मोहिनी सर्वदेहिनाम् ।
 माया विवर्त्तते नित्यं सापीश्वरनियोगतः ॥
 यो वै‡ देहभृतान्देवः पुरुषः पठ्यते परः ।
 आत्मासौ वर्त्तते नित्यमीश्वरस्य§ नियोगतः ॥
 विधूय मोहकलिलं यया पश्यति तत्पदम् ।
 सापि बुद्धिर्गर्भहेयस्य नियोगवशवर्त्तिनी ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन मम शक्त्यात्मकं जगत् ।
 मयैव प्रेर्यते॥ क्लृप्तं मयैव प्रलयं व्रजेत् ॥
 अहं हि भगवानीशः स्वयं ज्योतिः सनातनः ।
 परमात्मा परं ब्रह्म मत्तो ह्यन्यो न विद्यते ॥

* बलुभिरिति B and F.

+ बहिष्यन्तीति B.

‡ हीति B.

§ महेवरेति B.

¶ विद्या इति B.

॥ मयैव युज्यते इति B.

इत्येतत्परमं ज्ञानं युष्माकं कथितं मया ।
 ज्ञात्वा विमुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु षष्ठीऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

नृणां ध्वंसयः सर्व्वं प्रभावं परमेष्ठिनः ।
 यं ज्ञात्वा पुरुषो मुक्तो न संसारे पतित्पुनः ॥
 परात्परतरं ब्रह्म शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्* ।
 नित्यानन्दं निर्विकल्पं तच्चाम परमं मम ॥
 अहं ब्रह्मविदां ब्रह्मा स्वयम्भूर्विश्वतोमुखः ।
 मायाविनामहन्देवः पुराणो हरिरव्ययः ॥
 योगिनामस्मरहं शम्भुः स्त्रीणान्देवी गिरीन्द्रजा ।
 आदित्यानामहं विष्णुर्वसूनामस्मि पावकः ॥
 इन्द्राणां शङ्करश्चाहं गरुडः पततामहम् ।
 ऐरावतो गजेन्द्राणां रामः शस्त्रभृतामहम् ॥

* निष्कलं परमिति B.

ऋषीणाञ्च वसिष्ठोऽहं देवानाञ्च शतक्रतुः ।
 शिल्पिणां विश्वकर्माहं प्रजादः सुरविद्विषाम्* ॥
 मुनीनामप्यहं व्यासो गणानाञ्च विनायकः ।
 वीराणां वीरभद्रोऽहं सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥
 पर्वतानामहं मेरुर्नक्षत्राणाञ्च चन्द्रमाः ।
 वज्रम्रहरणानाञ्च व्रतानां सत्यमक्षरहम् ॥
 अनन्तो भोगिनान्देवः सेनानीनाञ्च पावकः ।
 आश्रमाणां गृहस्थोऽहमीश्वराणां महेश्वरः ॥
 महाकल्पञ्च कल्पानां युगानाङ्गतमक्षरहम्† ।
 कुवेरः सर्व्यक्षाणां तृणानाञ्चैव वीरधः‡ ॥
 प्रजापतीनान्दक्षोऽहं निर्ऋतिः सर्व्वरक्षसाम् ।
 वायुर्वलवतामस्मि ह्यीपानां पुष्करोऽक्षरहम् ॥
 ऋगेंद्राणाञ्च सिंहोऽहं यन्त्राणां धनुरेव च ।
 वेदानां सामवेदोऽहं यजुषां शतवृद्धियम् ॥
 सावित्री सर्व्वजप्यानां गुह्यानां प्रणवोऽक्षरहम् ।
 सूक्तानां पौरुषं सूक्तं ज्येष्ठसाम च सामषु ॥
 सर्व्ववेदार्थविदुषां मनुः स्वायम्भुवोऽक्षरहम् ।
 ब्रह्मावर्त्तसु देशानां क्षेत्राणामविमुक्तकम् ॥

* प्रजादोऽक्षरमविविधामिति B.

† B पुसके एतत्पादद्वयमुपरिस्थितोक्तान् प्रागेव दृश्यते ।

‡ नक्षत्राणाञ्च वीरधः इति B.

विद्यानामात्मविद्याहं ज्ञानानामैश्वरं परम्* ।
 भूतानामस्म्यहं व्योम तत्त्वानां सृत्पुरेव च ॥
 पाशानामस्म्यहं माया ज्ञानः कलयतामहम् ।
 गतीनां मुक्तिरेवाहं परेषां परमेश्वरः ॥
 यश्चान्यदपि लोकेऽस्मिन् सत्त्वं तेजोबलाधिकम् ।
 तत्सर्वं प्रतिजानीध्वं मम तेजोविजृम्भितम्† ॥
 आत्मानः पशवः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्त्तिनः ।
 तेषां पतिरहन्देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥
 मायापाशेन बध्नामि पशूनेतान् स्वलीलया ।
 मामेव मोचकं प्राहुः पशूनां वेदवादिनः ॥
 मायापाशेन बध्नानां मोचकोऽन्धो न विद्यते ।
 मासृते परमात्मानं भूताधिपतिमव्ययम् ॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानि माया कर्म गुणा इति ।
 एते पाशाः पशुपतेः क्लेशाश्च पशुबन्धनाः ॥
 मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भूः ।
 एताः प्रकृतयस्त्वष्टी विकाराश्च तथापरे ॥
 श्रीचन्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणश्चैव तु पञ्चमम् ।
 पायूपस्थं करी पादौ वाक् चैव दशमी मता ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।

* ईश्वरः परमिति A.

† विजृम्भितमिति B.

त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि प्राकृतानि च ॥
 चतुर्विंशकमव्यक्तं प्रधानं गुणलक्षणम् ।
 अनादिमध्यनिधनं कारणं जगतः परम् ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयमुदाहृतम् ।
 साम्यावस्थितिमेतेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदुः ॥
 सत्त्वं ज्ञानं तमो ज्ञानं राजसं समुदाहृतम्* ।
 गुणानां बुद्धिद्वेषम्याद्वेषम्यं कवयो विदुः ॥
 धर्माधर्माविति प्रोक्तौ पाशौ हौ कर्माः†सञ्जितौ ।
 मय्यर्पितानि कर्माणि न बन्धाय विमुक्तये ॥
 अविद्यामस्मितां रागं द्वेषञ्चाभिनिवेशनम् ।
 क्लेशाख्यांस्तान् स्वयं प्राहः पाशानात्कनिबन्धनात् ॥
 एतेषामेव पाशानां माया कारणमुच्यते ।
 मूलप्रकृतिरव्यक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥
 स एव मूलप्रकृतिः प्रधानं पुरुषोऽपि च ।
 विकारा महदादीनि देवदेवः सनातनः ॥
 स एव बन्धः स च बन्धकर्त्ता
 स एव पाशः पशुभ्यस्तः‡ एव ।

* रजोनिश्चमुदाहृतमिति B.

† बन्धेति B.

‡ पाशाः पशवः स इति B.

स वेद सर्व्वत्र च तस्य वेत्ता
तमाहुराद्यं* पुरुषं पुराणम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अन्यहुञ्जतमं ज्ञानं वक्ष्ये ब्राह्मणपुङ्गवाः ।
येनासौ तरते जन्तुर्घोरं* संसारसागरम् ॥
अयं† ब्रह्मा तमः शान्तः शाश्वतो निर्मलोऽव्ययः ।
एकाकी भगवानुक्तः केवलः परमेश्वरः ॥
मम योनिर्महद्ब्रह्म तच्च गर्भं दधाम्यहम् ।
मूलमायाभिधानन्तं‡ ततो जातमिदं जगत् ॥
प्रधानं पुरुषो ह्यात्मा महद्ब्रूताद्दि§ देव च ।
तस्याचाणि मनो॥ भूतानीन्द्रियाणि च जगन्निरे ॥

* तमाहुराद्यमिति B.

* चीरेति B.

† अहमिति B. अहं ब्रह्मण्यः इति F.

‡ तु इति B.

§ मह्यम् भूतादिरिति B.

॥ नचेति B.

ततोऽष्टमभवद्दैममर्कः*कोटिसमप्रभम् ।
 तस्मिन्मन्त्रे महाब्रह्मा मच्छ्रुत्वा चोपवृंहितः ॥
 ये चान्ये बहवो जीवास्त्रयः† सर्व एव ते ।
 न मां पश्यन्ति पितरं मायया मम मोहिताः ॥
 यासु‡ योनिषु ताः सर्वाः§ सन्भवन्तीह॥ मूर्त्तयः ।
 तां मातरं परां योनिं॥ मामेव पितरं विदुः ॥
 यो मामेवं** विजानाति वीजिनं पितरं प्रभुम्†† ।
 स वीरः‡‡ सर्व्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥
 ईशानः सर्व्वविद्यानां भूतानां परमेश्वरः ।
 ओङ्कारमूर्त्तिर्भगवानहं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
 समं सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥
 समं पश्यन् हि सर्व्वं च समवस्थितमीश्वरम् ।

* र्थेति B.

† मन्त्रया इति B.

‡ याचेति B.

§ सर्वासु इति B.

॥ सन्भवन्ति इति B.

॥ तासां माया परा योनिरिति B.

** मायानेवमिति B.

†† विभुमिति B.

‡‡ वीर इति B.

न हिनस्यात्मनात्मानं जतो याति पराङ्गतिम्* ॥
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरम् ।
 प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

सर्वज्ञता दृष्टिरनादिबोधः

स्रष्टवन्दता† नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अमन्तशक्तिश्च विभोर्विदित्वा

षडङ्गपुराणानि महेश्वरस्य ॥

तस्माच्चाणि मन आत्मा च तानि

सूक्ष्माण्याहुः सप्त तत्स्वात्मकानि ।

या सा हेतुः प्रकृतिः सा प्रधानं‡

बन्धः प्रोक्तो विनयेनापि§ तेन ॥

या सा शक्तिः प्रकृतौ स्त्रीरूपा

वेदेष्मन्ता कारणं ब्रह्मयोनिः ।

तस्या एकः परमेष्ठी पुरस्ता-

न्महेश्वरः पुरुषः सत्वरूपः ॥

ब्रह्मा योगी परमात्मा महीयान्

व्योमव्यापी वेद्वेद्यः पुराणः ।

* परं पदमिति B.

† स्रष्टवन्ता इति B and F.

‡ साधनमिति B.

§ विनियोगोऽपि इति B.

एको बद्धो सत्यमव्यक्तमेकं
 वीजं विश्वं देव* एकः स एव †
 तमेवैकं प्रादुरग्रेऽप्यनेकं
 त्वामेवाकाणं केचिद्द्वयं तमाहुः ‡
 अक्षोरशीशाश्वतो महीया-
 श्वाहादेवः प्रोच्यते विश्वरूपः§
 एवं हि यो वेद गुहाग्रयं परं§
 प्रभुं¶ पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
 हिरण्यं बुद्धिमतां पराङ्गतिं
 स बुद्धिमान्॥ बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु अष्टमोऽध्यायः ।

— ० —

-
- * वेद इति A, E and H.
 † श्लोकाकाशमिति B.
 ‡ वेदविहिरिति B.
 § प्रभुमिति B.
 ¶ परमिति B.
 ॥ अनुद्धिमामिति E and H.

नवमोऽध्यायः ।

ऋषय जसुः ।

निष्कलोनिर्धूलो नित्यो निष्क्रियः परमेश्वरः ।
ततो वद* महादेव विश्वरूपः कथं भवान् ॥

ईश्वर उवाच ।

नाहं विश्वो न विश्वश्च मामृते विद्यते द्विजाः ।
माया निमित्तमात्रास्ति सा चात्मनि मया त्रिता ॥
अनादिनिधना शक्तिर्माया व्यक्तिसमाश्रया† ।
तन्निमित्तः प्रपञ्चोऽयमव्यक्ताज्जायते खलु‡ ।
अव्यक्तं कारणं प्राङ्पुरानन्दं ज्योतिरक्षरम् ॥
अहमेव परं ब्रह्म मत्तोऽन्यद्दृष्टं विद्यते ।
तस्मान्मे विश्वरूपत्वं निश्चितं ब्रह्मवादिभिः ॥
एकत्वे च पृथक्त्वे च॥ प्रोक्तमेतन्निदर्शनम् ।
अहं तत्परमं ब्रह्म परमात्मा सनातनः ॥
अकारणं द्विजाः प्रोक्ता न दोषोऽह्यात्मनस्तथा ।

* देव इति A.

† अव्यक्तसमाश्रिता इति B. व्यक्तसमाश्रया इति F.

‡ अव्यक्तादभवत् खलु इति B.

§ मत्तोऽन्यद्दृष्टि इति B.

॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन इति B.

अनन्ताः* शक्तयोऽव्यक्ता मायया संस्त्रिता भुवाः ।
 तस्मिन्दिविस्थितं नित्यमव्यक्तं भाति केवलम् ॥
 अभिन्नं वक्ष्यते भिन्नं ब्रह्माव्यक्तं सनातनम्† ।
 एकया मायया युक्तमनादिनिधनं भुवम् ॥
 पुंसोऽन्याभूद्यथा भूतिरन्यथा न तिरोहितम्‡ ।
 अनादिमध्यन्तिष्ठन्तं चेष्टते विद्यया क्लृप्तं ॥
 तदेतत्परमव्यक्तं प्रभामण्डलमण्डितम् ।
 तदक्षरं परं ज्योतिस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तत्र सर्वमिदं प्रीतमोतं चैवास्त्रिंशत् जगत् ॥
 तदेवेदं§ जगत्कृत्स्नं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥
 यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति न कुतश्चन ॥
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
 मादित्यवर्षं पुरुषं पुरस्तात्॥ ।

* सुखमाः इति B.

† अभिन्नं स्वभावतः इति B and F.

‡ तन्तिरोहितमिति E and H.

§ तदेव च इति B.

¶ न बिभेति कदाचनेति B.

॥ तमसः परस्तादिति B and F.

तं विज्ञाय परिसुच्येत विद्या-
 ब्रह्मिन्नाम्नी भवति ब्रह्मभूतः* ॥
 अस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि-
 द्यत्तुत्योतिषां ज्योतिरेकं दिविस्वम्† ।
 तदेवात्मानं मन्यमानोऽथ विद्या-
 नात्मानन्दी भवति ब्रह्मभूतः ॥
 तदप्यहं‡ कखिलं गूढदेहं
 ब्रह्मानन्दमद्यतं विश्वधामा§ ।
 वदन्त्येवं ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठा-
 यत्र गत्वा न निवर्त्तेत भूयः ॥
 हिरण्यये परमाकाशतस्त्वे
 यद्दे दिवि¶ विप्रतिभातीव तेजः ।
 तद्विज्ञाने॥ परिपश्यन्ति धीरा-
 विभ्राजमानं विमलं व्योमधाम ॥

* ब्रह्मभूयः इति B.

† दिविष्ठमिति B.

‡ तदप्यहमिति B.

§ विश्वधाम इति B.

¶ वदन्तितीति B.

॥ तद्विज्ञानेन इति B.

ततः* परम्परिपश्यन्ति धीरा-
 ब्राह्मण्यात्मानमनुभूय साक्षात्† ।
 स्वयं प्रभुः परमेष्ठी महीयान्
 ब्रह्मानन्दी भगवानीश‡ एषः ॥
 एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
 तमेवैवं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
 स्तेषां शान्तिः प्राप्स्यती नेतरेषाम् ॥
 सर्वायनशिरोपीयः सर्वभूतगुहाशयः ।
 सर्वव्यापी स भगवान्त्समादृत्यन्न विद्यते ॥
 ब्रह्मेतदीश्वरज्ञानसुक्तं वो मुनिपुङ्गवाः ।
 गोपनीयं विशेषेण योगिनामपि दुर्लभम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे इंद्ररनीवासु नवमोऽध्यायः ।

* यतः इति B.

† अनुभूय इति B.

‡ भवानीश इति B.

दशमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अलिङ्गमेकमव्यक्तलिङ्गं ब्रह्मेति निश्चितम् ।
स्वयञ्ज्योतिः परन्तत्त्वं पूर्वं* व्याप्ति व्यवस्थितम् ॥
अव्यक्तं कारणं यत्तदक्षरं परमं पदम् ।
निर्गुणं सिद्धि†विज्ञानं तद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥
तन्नष्टस्वान्तसङ्ख्याः‡ नित्यं तद्भावभाविताः ।
पश्यन्ति तत्परं ब्रह्म यत्तल्लिङ्गमिति श्रुतिः ॥
अन्यथा न हि मां द्रष्टुं शक्यं वै मुनिपुङ्गवाः ।
न हि तद्विद्यते ज्ञानं येन तज्ज्ञायते§ परम् ॥
एतत्तत्परमं स्थानं¶ केवलं कवयो विदुः ।
अज्ञानतिमिरं॥ ज्ञानं यस्मान्मायामयं जगत् ॥
यज्ज्ञानं निर्मलं शुद्धं** निर्विकल्पन्निरञ्जनम्†† ।

* परे इति B and F.

† यद्वैति B.

‡ तद्विष्टाः ज्ञानसङ्ख्या इति B, F and H.

§ यतस्तज्ज्ञायते इति B.

¶ ज्ञानमिति B.

॥ अज्ञानमितरं ज्ञानमिति F. इतरदिति साधु ।

** सूक्ष्ममिति B.

†† यदव्ययमिति B.

ममात्मासौ तदेवैनमिति प्राहुर्विपश्चितः ॥
 येऽप्यनेकं प्रपश्यन्ति तत्परं परमं पदम् ।
 आश्रिताः परमाश्रितां बुद्धैक्यं तत्त्वमव्ययम् ॥
 ये पुनः परमन्तत्त्वमेकं वानेकमीश्वरम् ।
 भक्ताः मां सम्प्रपश्यन्ति विज्ञेयास्ते तदात्मकाः ॥
 साक्षाद्देवं प्रपश्यन्ति स्वात्मानं परमेश्वरम् ।
 नित्यानन्दं निर्विकल्पं सत्यरूपमिति स्थितिः ॥
 भजन्ते परमानन्दं सर्व्वगं जगदात्मकम् ॥
 स्वात्मन्यवस्थिताः शान्ताः परे व्यक्तापरस्य ॥ तु ॥
 एषा विमुक्तिः परमा मम सायुज्यमुत्तमम् ।
 निर्व्याणं ब्रह्मणा चैक्यं कैवल्यं कवयो विदुः ॥
 तस्मादनादिमध्यान्तं वस्त्वेकं परमं शिवम् ॥
 स ईश्वरो महादेवस्तं विज्ञाय प्रमुच्यते ॥
 न तत्र सूर्यः प्रतिभातीह चन्द्रो
 नक्षत्राणां गणो गोत विद्युत् ।

* तदेवेदमिति B. एनदिति साधु ।

† बुद्धैक्यमिति B.

‡ भक्ता इति B.

§ साक्षाद्देव इति B.

¶ यत्सदात्मकमिति B. यत्तदात्मकमिति G and H.

॥ परम्यन्ते परस्य तु इति F.

** परमः शिवः इति B.

†† न नक्षत्राणि तपनः इति B. नक्षत्रतारातपनश्च विद्युदिति F.

तद्भासितं ज्ञस्त्रिष्वभाति विष्णु-
 मतीव* भासमसन्तद्विभाति ॥
 विष्णोदितविष्कलं† निर्विकल्पं
 शुद्धं ब्रह्मत्परमं‡ यद्विभाति ।
 अचान्तरे ब्रह्मविदोऽथ नित्यं
 पश्यन्ति तत्त्वमचलं यत्न ईशः ॥
 नित्यानन्दममृतं सत्यरूपं
 शुद्धं वदन्ति पुरुषं सर्ववेदाः ।
 प्राणानिति§ प्रणवेनेशितारं
 ध्यायन्ति वेदैरिति निश्चितार्थाः॥ १ ॥
 न भूमिरापो न मनो न वह्निः
 प्राणोऽनिलो गगनं नीत बुद्धिः ।
 न चेतनोऽन्यत्परमाकाशमध्ये
 विभाति देवः शिव एव केवलः ॥
 इत्येतदुक्तं परमं रहस्यं
 ज्ञानञ्चेदं॥ सर्ववेदेषु गीतम्** ।

* तत्रिष्विति B.

† विष्णोदितं सामदमिति B.

‡ शुद्धं विश्वं परममिति B. शुद्धं ब्रह्मत्परममिति F.

§ तमीमिति इति B.

॥ वेदार्थविषयितार्थाः इति B. वेदार्थविषयितार्थमिति F.

॥ ज्ञानाद्यतमिति B.

** गूढमिति B.

जानाति योगी विजनेऽथ देशेः
युञ्जीत योगं प्रयतो ज्ञजस्रम् ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे ईश्वरगीतासु दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगं परमदुर्लभम् ।
येनात्मानं प्रपश्यन्ति भागुमन्तमिवेश्वरम् ॥
योगान्निर्दहतेः क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम्* ।
प्रसन्नं जायते ज्ञानं साक्षान्निर्वाणसिद्धिदम् ॥
योगात्प्रजायते ज्ञानं‡ ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते ।
योगज्ञानाभियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः ॥

* यदेवमिति A and II.

* दहतीति B.

† सचयमिति B.

‡ ज्ञानमित्यन्तं पादद्वयं A, E, II पुलकेषु नास्ति ।

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं नित्यमेव च* ।
 ये युञ्जन्ति महायोगं ते विज्ञेया महेश्वराः ॥
 योगस्तु द्विविधो† त्रियो ह्यभावः प्रथमो मतः ।
 अपरस्तु महा‡योगः सर्वयोगोत्तमोत्तमः ॥
 शून्यं सर्वनिराभासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।
 अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥
 यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
 मयैकं स मया योगो§ भाषितः परमः स्वयम्¶ ॥
 ये चान्ये योगिनां योगाः श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तरे ।
 सर्वं ते ब्रह्मयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 यत्र साक्षात्प्रपश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्वरम् ।
 सर्वेषामेव योगानां स योगः परमो मतः ॥
 सहस्रशोऽथ बहुशो॥ ये चेश्वरवहिष्कृताः ।
 न ते पश्यन्ति मामेकं योगिनो यतमानसाः ॥
 प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोपधारणा## ।

* वा इति B.

† प्रथमः इति A, E and H.

‡ अनुफो'सुनफा इति A, E and H.

§ महायोगः इति B.

¶ परमेश्वरः इति B.

॥ अतस्तः इति B.

** प्रत्याहारोऽथ धारणा इति B and G.

समाधिञ्च मुनिश्रेष्ठा यमञ्च नियमासने ॥
मथ्येकचित्तता योगः प्रत्यन्तरः*नियोगतः ।
तत्साधनानि चान्यानि युष्माकं कथितानि तु ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः सङ्केपतः प्रोक्तास्त्रिस्तशुद्धिप्रदा नृणाम् ॥
कर्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।
अज्ञेयजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः ॥
अहिंसायाः परो धर्मो नास्त्यहिंसापरं सुखम् ।
विधिना या भवेहिंसा त्वहिंसैव प्रकीर्त्तिता† ॥
सत्येन सर्व्वमाप्नोति सत्ये सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथार्थकथनाचारः सत्यम्प्रोक्तं हिजातिभिः ॥
परद्रव्यापहरणं चौर्यादथ‡ बलेन वा ।
स्तेयं तस्यानाचरणादस्तेयं धर्मसाधनम् ॥
कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्व्वदा ।
सर्व्वञ्च मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यम्प्रचक्षते ॥
द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि तथेच्छया ।
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन पालयेत् ॥
तपः स्वाध्यायसन्तोषौ शीचमीश्वरपूजनम् ॥

* उत्तान्तर इति B and F.

† सा त्वहिंसैव कीर्त्तिता इति B.

‡ चौर्यावाच इति B.

समासान्नियमाः प्रोक्ता योगसिद्धिप्रदायिनः ॥
 उपवासपराकाद्विज्ञच्छ्वान्द्रायणादिभिः ।
 शरीरशोषणभ्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ॥
 वेदान्तगततद्वीथिप्रणवादिजपम्बुधाः ।
 सत्त्वसिद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ॥
 स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।
 उत्तरोत्तरवै शिथ्यं प्राहुर्वेदार्थवेदिनः ॥
 यः शब्दबोधजननः परेषां शृण्वतां स्फुटम् ।
 स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्त उपांशोरथ लक्षणम् ॥
 श्रोत्रयोः स्रन्दमात्रेण परस्याशब्दबोधकम् ।
 उपांशुरेष निर्दिष्टः साध्वसौ वाचिकाज्जपात् ॥
 यत्पदाक्षरसङ्गत्या परिस्रन्दनवर्जितम् ॥
 चिन्तनं सर्वशब्दानां मानसं तज्जपं विदुः ॥
 यदृच्छालाभतो वित्तं § अलं पुंसो भवेदिति ।
 प्राशस्त्यश्रुणयः प्राहुः सन्तोषं सुखलक्षणम् ॥
 बाह्यमाभ्यन्तरं शौचं हिधा प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।
 शृङ्खलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिरथान्तरम् ॥

* A celebrated hymn and prayer of the यजुर्वेद occurring in the बाण-
 शमेथो संहिता.

+ सहस्रवाचिको जपः इति B.

‡ परिस्रन्दविवर्जितमिति B.

§ निश्चयमिति B, E and H.

सुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनःकायकर्म्मभिः ।
 सुनिश्चला शिवे भक्तिरेतदीयस्य* पूजनम् ॥
 यमाद्य नियमाः प्रोक्ताः प्राणायामत्रिविधत ।
 प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् †
 उत्तमाधममध्यत्वान्निधायं प्रतिपादितः ॥
 य‡ एव द्विविधः प्रोक्तः सगर्भोऽगर्भ एव च ॥
 मात्राहादयको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।
 मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्रिकोऽन्तकः § ॥
 यः खेदकम्पनोच्छ्वासजनकत्वं यथाक्रमम् ।
 संयोगश्च मनुष्याणामानन्दाच्चोत्तमोत्तमः ॥ ॥
 सुनफाख्यं हि** तं योगं सगर्भविजय††श्चुधाः ।
 एतद्वै योगिनां प्रादुः‡‡ प्राणायामस्य लक्षणम् ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

* सूत्रेति B.

† एतत्पादद्वयं A पुस्तके नास्ति ।

‡ स इति B, E and H.

§ मात्रिकोत्तम इति B, E and H.

¶ प्रखेदकम्पनोत्थान इति B. यः खेदकम्पनोत्थान इति G.

॥ मन्दमध्यमसुष्याणामानन्दादुत्तमोत्तम. इति B.

** सगर्भमाहुरिति B.

†† सगर्भविजयमिति B.

‡‡ एतद्वि योगिनामुक्तमिति B.

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामोऽथ नामतः* ॥
 रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽद्य† कुम्भकः ।
 प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्यतमानसैः ॥
 रेचको वाङ्मनिश्वासः‡ पूरकस्तन्निरोधनः§ ।
 साम्येन संस्थितिर्या सा कुम्भकः परिगीयते ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 निग्रहः प्रोच्यते सङ्गिः प्रत्याहारस्तु सप्तमाः ॥
 हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वसु मस्तके ।
 एवमादिषु देशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥
 देशावस्थितिमालम्ब्य जडं॥ या वृत्तिसन्ततिः ।
 प्रत्यन्तरैरसृष्टा या॥ तद्व्यानं सूरयो विदुः ॥
 एकाकारः समाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः ।
 प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगशासनः**सुत्तमम् ॥
 धारणा हादशायामा ध्यानं हादश धारणाः ।
 ध्यानं हादशकं यावत्समाधिरभिधीयते ।

* प्राणायामः स उच्यते इति 3.

† प्राणायामस्तु इति B.

‡ रेचकोऽङ्गनिश्वासादिति B.

§ निरोधतः इति B.

॥ बुद्धेरिति B, G, E and H.

॥ इत्यन्तरैरसृष्टा इति B. इत्यन्तरैरसृष्टा इति G.

** साधनेति B.

आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्हासनन्तथा ।
 साधनानाञ्च सर्वेषामेतत्साधनमुत्तमम् ॥
 जर्बोरुपरि विप्रेन्द्राः कृत्वा पादतले उभे ।
 समासीनात्मनः पद्ममेतदासनमुत्तमम् ॥
 उभे कृत्वा पादतले जानूर्वीरन्तरेण हि ।
 समासीनात्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परम् ॥
 एकं पादमथैकस्मिन्विष्टभ्योरसि सत्तमाः ।
 आसीनार्हासनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥*
 अदेशकाले योगस्य दर्शनं हि न विद्यते ।
 अग्न्यभ्यासे जले वापि शुष्कपर्णचये तथा ॥
 जन्तुव्याप्ते श्मशाने च जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ।
 सशब्दे सञ्चये† वापि चैत्यदल्लीकसञ्चये ॥
 अशुभे दुर्जनाक्रान्ते मशकादिसमन्विते ।
 नाचरेद्देहबाधे वा दौर्मनस्यादिसम्भवे ॥
 सुगुप्ते सुशुभे देशे गुहायां पर्वतस्य च ‡
 नद्यास्तीरे पुण्यदेशे देवतायतने तथा ॥
 गृहे वा सुशुभे देशे§ निर्जने जन्तुवर्जिते ।

* अयं श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

† सभये इति B.

‡ एतदन्तं पादवगुष्टयं A पुस्तके नास्ति ।

§ रम्ये इति B.

युञ्जीत योगं* सततमात्मानं तत्परायणः† ॥
 नमस्कृत्याथ योगीन्द्राब्धिस्थांश्चैव विनायकम् ।
 गुरुश्चैव च‡ मां योगी युञ्जीत सुसमाहितः ॥
 आसनं स्वस्तिकं बद्ध्वा पद्ममूर्धमथापि वा ।
 नासिकाग्रं समां दृष्टिमीषदुष्मीलितेक्षणः ॥
 कृत्वाथ निर्भयः शान्तस्वक्ता मायामयं जगत् ।
 स्वात्मन्यवस्थितन्देवं चिन्तयेत्परमेश्वरम् ॥
 शिखाग्रं द्वादशाङ्गुल्यै कल्पयित्वाथ पङ्कजम् ।
 धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालं सुशोभनम् ॥
 ऐश्वर्याष्टदलं श्वेतं परं वैराग्यकर्णिकम् ।
 चिन्तयेत्परमं कीशं कर्णिकायां हिरण्ययम् ॥
 सर्वशक्तिमयं साक्षाद्यं प्राचुर्दिवमव्ययम् ।
 ओङ्कारवाच्यमव्यक्तं रश्मिज्वाला§समाकुलम् ।
 चिन्तयेत्तत्र विमलं परं ज्योतिर्यदक्षरम् ॥
 तस्मिन्ज्योतिषि तिन्यस्य स्वानन्दं मम भेदतः¶ ॥
 ध्यायीत कीश॥मध्यस्थमीशं परमकारणम् ॥

* योगीति B.

† मत्परायणः इति B.

‡ गुरुशैवाय इति B and H.

§ कालेति B.

¶ स्वात्मानं तद्भेदतः इति B. स्वात्मानन्दमभेदतः इति G and H.

॥ ध्यायीताकाशेति B and H. ध्यायीत—अथ आत्मनेपदित्तमार्धम् ।

तदात्मा सर्व्वगो भूत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
 एतद्ब्रह्मतमं ज्ञानं ध्यानान्तरमधीच्यते ॥
 चिन्तयित्वा तु पूर्व्वोक्तं हृदये पद्ममुत्तमम् ।
 आत्मानमथ कान्तारं* तत्रानलसमत्वेषम् ॥
 मध्ये वक्त्रिशिखाकारं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।
 चिन्तयेत्परमात्मानं तन्मध्ये गगनं परम् ॥
 ओङ्कारबोधितं तत्त्वं शाश्वतं शिवमुच्यते† ।
 अव्यक्तं‡ प्रकृतौ लीनं परं ज्योतिरनुत्तमम् ॥
 तदन्तः परमं तत्त्वमात्माधारं निरञ्जनम् ।
 ध्यायीत तन्मयो§ नित्यमेकरूपं महेश्वरम् ॥
 विशोध्य सर्व्वतत्त्वानि प्रणवेनाथवा पुनः ।
 संस्थाप्यमपि॥ चात्मानं निर्मले परमे पदे ॥
 पावयित्वात्मना॥ देहं तेनैव ज्ञानवारिणा ।
 मदात्मा मन्मना** भस्म गृहीत्वा त्वाग्निहोत्रिकम्†† ॥

* कान्तारमिति B and F.

† शिवमच्युतमिति B, F and H.

‡ अनन्तमिति B.

§ तन्मना इति B.

॥ संस्थाप्य मयि इति B and H.

॥ प्रावयित्वात्मना इति B and H.

** मन्मथः इति B.

†† त्वग्निहोत्रमिति B.

तेनीषूलितसर्वाङ्गमग्निरादित्यमन्त्रतः ।
 चिन्तयेत्स्वात्मनीशानं परं ज्योतिःस्वरूपिणम् ॥
 एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये ।
 सर्ववेदान्तमार्गोऽयं मत्वाश्रममितिः शुक्तिः ॥
 एतत्परतरं गुह्यं मत्सायुज्यप्रदायकम् § ।
 हिजातीनान्तु कथितं भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च क्षमा शौचन्तपो दमः ।
 सन्तोषः सत्यमास्तिक्यं व्रताङ्गानि विशेषतः ॥
 एकेनाप्यथ हीनेन व्रतमस्य न च लुप्यते ।
 तस्मादात्मगुणोपेतो महत्तं वीढुमर्हति ॥
 वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मासुपाश्रिताः ।
 बहवोऽनेन योगेन पूता मद्भावयोगतः ॥
 ये यथा मां प्रषद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 ज्ञानयोगेन मां तस्माद्यजेत परमेश्वरम् ॥
 अथवा भक्तियोगेन वैराग्येण परेण तु ।

* मधिरित्यादि इति B.

† सारोऽयमिति B and H.

‡ यत्वाश्रम इति B.

§ मत्सायुज्योपपादकमिति B.

¶ तु इति B and F.

॥ तद्भूतमिति B.

** महावनागताः इति B.

चेतसा बोधयुक्तेन पूजयेन्मां सदा शुचिः ॥
 सर्वकर्माणि संन्यस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः ।
 प्राप्नोति मम सायुज्यं शुद्धमेतन्मयोदितम् ॥
 अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रीकरण एव च ।
 निर्भ्रमो निरहङ्कारो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्देगैर्मुक्तो यः सहि मे प्रियः ॥
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्मद्भक्तो मासुपैष्यति ॥
 सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मत्परायणः ।
 मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं परमं पदम् ॥
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।
 निराशी निर्भ्रमो भूत्वा मामेकं शरणं व्रजेत् ॥
 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यदमो निराश्रयः ।
 कर्मण्यपि प्रवृत्तोऽपि कर्मणा तेन बुध्यते ॥

* यन्मादित्यादि भाङ्गश्लोकत्रयं A, E, H पुनक्तंय नामि ।

† नैव तेन निवध्यते इति B and F.

निराशी यतचित्तात्मा* त्यक्तसर्वपरिशुद्धः ।
 शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति तत्पदम्† ॥
 यदृच्छालाभदमस्य‡ इन्द्रातीतस्य§ चैव हि ।
 कुर्वतो मत्प्रसादायं कर्म संसारनाशनम् ॥
 मन्मना मन्मस्कारो मद्याजी मत्परायणः ।
 मामुपास्यति॥ योगीशो ज्ञात्वा मां परमेश्वरम् ॥
 मामेवाहुः परं ज्योतिः॥ बीधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
 एवं नित्याभियुक्तानां मायेयं कर्म सात्त्वगम् ।
 नाशयामि तमः क्लेशं ज्ञानदीपेन भास्वता ॥
 मद्बुद्धयो मां सततं पूजयन्तीह ये जनाः ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां** योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥
 ये चान्ये भोगकर्मार्या†† यजन्ते ह्यन्यदेवताः ।
 तेषां तदन्तं विज्ञेयं‡‡ देवतानुगतं फलम् ॥

* यतचित्तात्मेति B. त्रितचित्तात्मेति G.

† क्लिप्तमिति F and H.

‡ तुष्टमेति B.

§ इन्द्रातीतस्य—इत्थं सुखदुःखशीतोष्णादिइत्थं तदतीतस्य इत्यर्थः ।

॥ उपालो इति साधु । मामुपैष्यतीति B.

॥ मद्बुद्धयो मां सततमिति B.

** मायेयमित्यादि युक्तानामित्यन्तं A, H पुस्तकयोर्नास्ति ।

†† येऽन्ये च कामभोगार्थमिति B.

‡‡ तदन्तरं ज्ञेयमिति B.

ये चान्यः देवताभक्ताः पूजयन्तीह देवताः ।
 मङ्गावनासमायुक्ता सुच्यन्ते तेऽपि मानवाः† ॥
 तस्माद्दिनश्वरा‡ नन्यांस्त्वक्ता देवानशेषतः ।
 मामेव संश्रयेदीशं स याति परमं पदम् ॥
 त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेहं निःश्रीको निष्परिग्रहः ।
 यजेन्नामरणास्त्रिङ्गं विरक्तः परमेश्वरम् ॥
 येऽर्चयन्ति सदा लिङ्गं त्यक्त्वा भोगानशेषतः§ ।
 एकेन जन्मना तेषां ददामि परमम्पदम् ॥
 परात्मनः सदा¶ लिङ्गं केवलं रजतप्रभम् ॥
 ज्ञानात्मकं सर्वगतं योगिनां हृदि संस्थितम्** ॥
 ये चान्ये नियता†† भक्ता भावयित्वा विधानतः ।
 यत्र क्वचन तस्त्रिङ्गमर्चयन्ति महेश्वरम् ॥
 जले वा वक्रिमध्ये वा व्योम्नि सूर्येऽप्यथान्यतः ।
 रत्नादौ भावयित्वेशमर्चयेत्त्रिङ्गमेश्वरम् ॥

* चान्येति B.

† भावतः इति B and F.

‡ विश्वेश्वरति B.

§ मामेवेति पादाष्टकं A, II पुत्रकेषु नास्ति ।

¶ परानन्दात्मकमिति B.

‡ सन्निरञ्जनमिति B.

** हृदये स्थितमिति B.

†† नियतमिति B.

सर्वलिङ्गमयं ह्येतत्सर्वं लिङ्गे* प्रतिष्ठितम् ।
 तस्माल्लिङ्गेऽर्चयेदीशं यत्र क्वचन शाश्वतम् ॥
 अग्नी क्रियावतामसु व्योम्नि सूर्यं मनीषिणाम् ।
 काष्ठादिव्वेव मूर्खाणां हृदि लिङ्गन्तु योगिनाम् ॥
 यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः प्रीतिसंयुतः ।
 यावज्जीवं जपेदुक्तः प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ॥
 अथवा शतरुद्रीयं जपेदामरणाहिजः ।
 एकाकी जितचित्तात्मा स याति परमम्पदम् ॥
 वसेच्चामरणाहिप्रा वाराणस्यां समाहितः ।
 सोऽपीश्वरप्रसादेन याति तत्परमम्पदम् ॥‡
 तत्रोत्क्रमणकाले हि सर्वेषामेव देहिनाम् ।
 ददाति परमं§ ज्ञानं येन मुच्येत बन्धनात् ॥
 वर्षाश्रमविधिङ्करक्षुर्वाणो मत्परायणः ।
 तेनैव जन्मना ज्ञानं लब्ध्वा याति शिवम्पदम् ॥
 येऽपि तत्र वसन्तीह नीचा वैश्या पापयोनयः ।
 सर्वे तरन्ति संसारमीश्वरानुग्रहाहिजाः ॥

* सर्वलिङ्गे इति A.

† यतेति B.

‡ एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

§ तत्परमिति B.

¶ वेति B.

किन्तु विघ्नाः भविष्यन्ति पापीपहतचेतसाम्* ।
 धर्माग्न्समाश्रयेत्तस्मान्मुक्तये सततं†‡ द्विजाः ॥
 एतद्रहस्यं वेदानां न देयं यस्य कस्यचित् ।
 धार्मिकायैव दातव्यं भक्ताय ब्रह्मचारिणे ॥
 व्यास उवाच ।

इत्येतदुक्त्वा भगवान् शश्वती योगमुत्तमम्§ ।
 व्याजहार समासीनं नारायणमनामयम् ॥
 मयैतद्भाषितं ज्ञानं हितार्थं ब्रह्मवादिनाम् ।
 दातव्यं शान्तचित्तेभ्यः शिष्येभ्यो भवता शिवम् ॥
 उक्त्वैवमर्थं¶ योगीन्द्रानब्रवीद्भगवानजः ।
 हिताय॥ सर्वभक्तानां द्विजातीनां द्विजोत्तमाः ॥
 भवन्तोऽपि हि मज्जन्तुं शिष्याणां विधिपूर्वकम् ।
 उपदेक्ष्यन्ति भक्तानां सर्वेषां वचनान्मम ॥
 अयं नारायणो योऽसावीश्वरो** नात्र संशयः ।
 नान्तरं ये प्रपश्यन्ति तेषां देयमिदम्परम् ।

* विघ्ना इति B.

† चेतसः इति B.

‡ नियतमिति B.

§ आत्मयोगमनुत्तममिति B.

¶ उक्त्वैवमप्येति B.

॥ हितार्थमिति B.

** योऽसावीश्वरः इति B and F.

ममैषा परमा मूर्तिर्नारायणसमाह्वया ।
 सर्वभूतात्मभूतस्या* शान्ता चाक्षरसंस्थिता ॥
 येऽन्यथा मां† प्रपश्यन्ति लोके भेददृशो जनाः ।
 न ते सुक्तिं प्रपश्यन्ति जायन्ते च पुनः पुनः ॥
 ये त्वेनं विष्णुमव्यक्तं माञ्च देवं महेश्वरम् ।
 एकीभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 तस्मादनादिनिधनं विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 मामेव सम्प्रपश्यध्वं‡ पूजयध्वं तथैव च ॥
 येऽन्यथा सम्प्रपश्यन्ति§ मत्त्वैवन्देवतान्तरम् ।
 ते यान्ति नरकान् घोरान्नाहन्तेषु व्यवस्थितः ॥
 मूर्खं वा पण्डितं वापि ब्राह्मणं वा मदाश्रयम् ।
 मोचयामि श्लपाकं वा नारायणमनिन्दकम्¶ ॥
 तस्मादेष॥ महायोगी मङ्गलैः पुरुषोत्तमः ।
 अर्चनीयो नमस्कार्यो मत्प्रीतिजननाय वै** ॥
 एवमुक्त्वा वासुदेवमालिङ्ग्य स पिनाकधृक् ।

* सर्वभूतात्मभूता सेति B.

† ये त्वन्वधेति B.

‡ सम्प्रपश्यतेति साधु ।

§ मां प्रपश्यन्तीति B.

¶ न नारायणनिन्दकमिति B.

॥ तस्मादेषेति B.

** हीति B.

अन्तर्हितोऽभवत्तेषां सर्वेषामिव पश्यताम् ॥
 नारायणोऽपि भगवांस्तापसं वैषमुत्तमम् ।
 जग्राह योगिनः सर्वांस्यज्ञा वै परमं वपुः ॥
 ज्ञानं भवद्भिरमसं प्रसादात्परमेष्ठिनः ।
 साक्षाद्देवमहेशस्य ज्ञानं संसारनाशनम् ॥
 गच्छध्वं विज्वराः सर्वं विज्ञानं परमेष्ठिनः ।
 प्रवर्त्तयध्वं शिष्येभ्यो धार्मिकेभ्यो मुनीश्वराः ॥
 इदं भक्त्या ग्रान्ताय धार्मिकायाहितात्मने ।
 विज्ञानमैश्वरं देयं ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
 एवमुक्त्वा स विश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः* ।
 नारायणो महायोगी जगामादर्शनं स्वयम् ॥
 ऋषयस्तेऽपि देवेश † नमस्तुभ्य महेश्वरम् ।
 नारायणञ्च भूतादिं स्नानि स्थानानि लेभिरे‡ ॥
 सनत्कुमारो भगवान् संवर्त्ताय महामुनिः ।
 दत्तवानैश्वरं ज्ञानं सोऽपि सत्यत्वमाययौ॥ ॥
 सनन्दनोऽपि योगीन्द्रः पुलहाय॥ महर्षये ।

* साक्षादेति B.

† योगमुत्तममिति B.

‡ तेऽपि देवाधिदेवेशमिति B.

§ लेभिरे इति B and F.

¶ सत्यव्रताय तु इति B and F.

॥ पुलहायिति B.

प्रददौ गीतमायाय* पुलहोऽपि प्रजापतिः ॥
 अङ्गिरा वेदविदुषे भारहाजाय दत्तवान् ।
 जैगीषव्याय कपिलस्तथा पञ्चशिखाय च ॥
 पराशरोऽपि सनकात्पिता मे सर्व्वतस्वष्टक् ।
 लेभे तत्परमं ज्ञानं तस्माद्वाङ्गीकिराप्तवान् ॥
 ममीवाच पुरा देवः सतीदेहभवाङ्गजः ।
 वामदेवो महायोगी रुद्रः कालः†पिनाकष्टक् ॥
 नारायणोऽपि भगवान्देवकीतनयो हरिः ।
 अर्जुनाय स्वयं साक्षाद्दत्तवानिदमुत्तमम् ॥
 यदाहं‡ लब्धवानुद्गाहामदेवादनुत्तमम् ।
 विशेषान्निरिषे भक्तिस्तस्मादारभ्य मेऽभवत् ॥
 शरण्यं गिरिशं रुद्रं प्रपन्नोऽहं विशेषतः ।
 भूतेशं गिरिशं स्याणुं देवदेवं त्रिशूलिनम् ॥
 भवन्तोऽपि हि तं देवं शम्भुं गोवृषवाहनम् ।
 प्रपद्यन्तां सपत्नीकाः सपुत्राः शरणं शिवम् ॥
 वर्त्तध्वन्तत्प्रसादेन कर्मयोगेन शङ्करम् ।
 पूजयध्वं महादेवं गोपतिं व्यालऽभूषणम् ॥

* गीतमायाय इति B.

† किलेति B, E, F and H.

‡ यदापीति B.

§ सूतीति B.

एवमुक्ते पुनस्ते तु* शौनकाया महेश्वरम् ।
 प्रणेमुः शाश्वतं स्थाणुं व्यासं सत्ववतीसुतम् ॥
 अभ्रुवन् हृष्टमनसः कृष्णद्वैपायनं प्रभुम्† ।
 साक्षाद्देवं‡ ः हृषीकेशं शिवं लोकमहेश्वरम् ॥
 भवत्प्रसादादचला शरस्थे गीहृषध्वजे ।
 इदानीं जायते भक्तिर्यां देवैरपि दुर्लभा§ ॥
 कथयस्व मुनिश्रेष्ठ कर्मयोगमनुत्तमम् ।
 येनासीन् भगवानीशः समाराध्यो मुमुक्षुभिः ॥
 त्वत्सन्निधावेव सूतः शृणोतु भगवद्वचः ।
 तद्ददुःखिल्लोकानां रक्षणं धर्मसंग्रहम् ॥
 यदुक्तं देवदेवेन विष्णुना कूर्मरूपिणा ।
 पृष्टेन मुनिभिः सर्वं शक्रेणास्मृतमन्यने ॥
 श्रुत्वा सत्ववतीसूनुः कर्मयोगं सनातनम् ॥
 मुनीनां भाषितं कृत्स्नं प्रोवाच सुसमाहितः ॥
 य इमं पठते नित्यं संवादं कृत्तिवाससः ।
 सनत्कुमारप्रमुखैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

* एवमुक्ते तु मुनयः इति B.

† मुनिमिति B.

‡ साक्षाद्देवमिति B.

§ वक्तव्यमिति B.

¶ येनासावित्यादि द्वादशपादाः A पुस्तके न सन्ति ।

॥ येनासी भगवानित्याख्य कर्मयोगं सनातनमित्यसं B, H पुस्तकयोर्भाषि ।

आवयेहा द्विजान् शुभान् ब्रह्मचर्यपरायणान् ।
 यो वा विचारयेदर्थं स याति परमाङ्गतिम् ॥
 यश्चैतच्छृणुयान्नित्यं भक्तियुक्तो दृढव्रतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पठितव्यो मनीषिभिः ।
 श्रोतव्यश्चानुमन्तव्यो विशेषाद्ब्राह्मणैः सदा ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे षट्साहस्रां संहितायां उत्तरभागे ईश्वरगीतासु
 एकादशोऽध्यायः । ईश्वरगीता समाप्ता ।

द्वादशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्वे वक्ष्यमाणं* सनातनम् ।
 कर्मयोगं ब्राह्मणानामाच्यन्तिकफलप्रदम् ॥
 भ्रान्नायसिद्धमखिलं ब्राह्मणानां प्रदर्शितम्† ।

* श्रोतव्यश्चावेति B.

* ब्रह्मयोगमिति A, E and H.

† ब्रह्मणा प्रदर्शितमिति B.

ऋषीणां शृङ्खलां पूर्व्वं मनुराह प्रजापतिः ॥
 सर्व्वपापहरं पुण्यं ऋषिसत्तैर्निषेवितम् ।
 समाहितधियो यूयं शृणुष्वङ्गदतो मम ॥
 क्तोपनयनी वेदानधीयीत द्विजोत्तमाः* ।
 गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे स्वसूचीक्ताविधानतः ॥
 दण्डी च मेखली सूची कृष्णाजिनधरो मुनिः ।
 भिक्षाचारी ब्रह्मचारी स्वायमे निवसन् सुखम्† ॥
 कार्पासमुपवीतार्थं निर्भितं ब्रह्मणा पुरा ।
 ब्राह्मणानां त्रिवृत्सूत्रं कौशं वा वस्त्रमेव वा ॥
 सदीपवीती चैव स्यात्सदा बहुशिखी द्विजः‡ ।
 अन्यथा यत्कृतं कर्म तद्भवत्यथयाक्तम् ॥
 वसेद्विकृतं वासः कार्पासं वा कषायकम् ।
 तदेव परिधानीयं शुक्लमच्छिद्रमुत्तमम् ॥
 उत्तरन्तु समाख्यातं वासः कृष्णाजिनं शुभम् ।
 अभावे दिव्यमजिनं रौरवं वा विधीयते ॥
 उदृत्य दक्षिणं बाहुं सव्ये बाह्वीणं समर्पितम् ।

* द्विजोत्तमः इति B.

† स्वसूचीक्तेति B and F.

‡ भिक्षाचारी बहुद्विती वीचमाणी गुरीर्मुखमिति B and F.

§ द्विजाः इति A.

¶ सव्यबाह्वीणमिति B.

उपवीत* भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जने† ॥
 सव्यं‡ बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः ।
 प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्रे कर्मणि योजयेत् ॥
 अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ह्येमे जप्ये तथैव च ।
 स्वाध्याये भोजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ।
 उपासने गुरुणाञ्च सन्ध्योः साधुसङ्गमे ।
 उपवीती भवेन्नित्यं विधिरेष सनातनः ॥
 मौञ्जी त्रिवृत्तमा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
 कुशेन निर्मिता विप्राऽग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः ॥
 धारयेद्द्वैत्वपालाशौ दण्डौ केयान्तकौ॥ द्विजः॥ ।
 यज्ञार्हवृत्तजं वाथ सौम्यमव्रणमेव च ॥
 सायं प्रातर्द्विजः सन्यामुपासीत समाहितः ।
 कामाक्षीभाङ्गयाम्नीहात्यक्षैनां पतितो भवेत् ॥
 अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सायम्प्रातर्यथाविधि** ।

* उपवीतमित्यादि द्वादशपादाः A पुस्तके न सन्ति ।

† विधिरेष सनातन इति E and H.

‡ सव्यमित्यारभ्य उपवीती भवेन्नित्यमित्युक्तं E, H पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ सुखाभावे कुशेनाङ्कुरिति B.

॥ कैशान्तिकाविति B.

॥ द्विजाः इति A.

** प्रसन्नधौरिति B.

ज्ञात्वा सप्तर्षयेद्देवानृषीन् पिष्टगणांस्तथा ॥
 देवताभ्यर्चनं कुर्यात्पुण्यैः पन्थेण चाम्बुना* ।
 अभिवादनश्रीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ॥
 असावहं भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् ।
 आयुरारोग्यसान्निध्यं†‡ द्रव्यादिपरिवर्जितम्‡‡ ॥
 आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवाद्ने ।
 आकार‡‡चास्य नाम्नोऽन्ने वाच्यः पूर्वाक्षरद्वयतः ॥
 न कुर्याद्योऽभिवादस्य॥ द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
 विन्यस्तपाणिना॥ कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
 सव्येन सव्यः स्पृष्टव्या दक्षिणेन तु*‡‡ दक्षिणः ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि†† तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
 नोदकन्धारयेन्नैच्छं पुष्पाणि समिधन्तथा‡‡‡ ।

* पनैरयाम्भिरिति B.

† सिस्रार्धमिति B. आयुरारोग्यमन्निचनिति F.

‡ तन्नादिपरिवर्जितः इति B.

‡‡ अकार इति B.

‡‡‡ येन वेत्त्यभिवादयेति B.

॥ स व्यक्तपाणिनेति B.

*‡‡ चेति B.

†† वैदिकं वापीति B.

‡‡‡ समिधन्तयेति B.

एवंविधानि चान्यानि न देवाद्येसु कर्मषु ॥
 ब्राह्मणं* कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्मुमनामयम् ।
 वैश्यं क्षेमं समागत्य† शूद्रमारोग्यमेव च‡ ॥
 उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
 मातुलः श्वशुरश्चैव मातामहपितामही ॥
 वर्षज्येष्ठः§ पितृव्यश्च सर्व्वे ते¶ गुरवः स्मृताः ।
 माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥
 श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा भ्रातृजाया गुरुः॥ स्त्रियः ।
 द्रुत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतस्तथा*** ।
 अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥
 गुरुं†† दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 नैतेरुपविशेत्क्षेत्रं विवदेतार्थकारणात्‡‡ ॥
 जीवितार्थमपि देषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम् ।

* ब्राह्मणानिति B.

† समागम्येति B.

‡ लिति B.

§ वधीज्येष्ठ इति B.

¶ पुंसीऽपेति B.

॥ धातो च गुरवः इति B.

** पितृतो द्विजाः इति B.

†† गुरुमिति B.

‡‡ विवदेत्त्राय कारणादिति B.

उदितोऽपि गुणैरग्यैर्गुरुद्वेषी पतत्सधः ॥
 गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
 तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
 यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।
 ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥
 आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
 पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥
 यावत्पिता च माता च दावेतौ निर्विकारिणी ।
 तावत्सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ॥
 पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
 स पुत्रः सकलं धर्ममाप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
 नास्ति मातृसमो देवो* नास्ति तात†समो गुरुः ।
 तयोः प्रत्युपकारी हि‡ न कथञ्चन विद्यते ॥
 तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्कर्मणा मनसा गिरा ।
 न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत्§ ॥
 वर्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ।
 धर्मः सारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्त¶फलप्रदः ॥

* मातृसमं देवमिति B.

† पिता इति B.

‡ प्रत्युपकारोऽपीति B.

§ समाचरेदिति B.

¶ प्रेत्यानन्देति B.

सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया ।
 शिथो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य वा पूज्यते दिवि* ॥
 यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूर्खोऽवमन्यते† ।
 तेन दोषेण स प्रेत्य‡ निरयङ्गोरसृच्छति ॥
 पुंसां वर्जनि तिष्ठेत्§ पूज्यो भर्ता च॥ सर्वदा ।
 अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकारादि गौरवम् ॥
 ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान्प्राणान् सत्यजन्ति हि॥ ।
 तेषामथाक्षयाँल्लोकान् प्रोवाच भगवान्मनुः ॥
 मातुलांश्च पितृव्यांश्च शशुरात्पुत्रजो गुरुन् ।
 असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥
 अवाचो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भो भवत्पूर्वकत्वेन अभिभाषेत धर्मवित् ॥
 अभिवाद्यश्च पूज्यश्च शिरसा वन्द्य एव च ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैश्च श्रीकामैः सादरं सदा ॥
 नाभिवाद्यास्तु विप्रेन्द्रैः** क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।

* चापद्यते दिविमिति B.

† मूर्खो न मन्यते इति B.

‡ संप्रेत्येति A.

§ चेष्टेति B.

¶ लिति B.

॥ वै इति B.

** विप्रेतेति B.

ज्ञानकर्म्मगुणीपिता ये यजन्ति* बहुश्रुताः ॥
 ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।
 सवर्णेषु† सवर्णानां काम्यमेवाभिवादनम् ॥
 गुरुरग्निर्हिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेव‡ गुरुः स्त्रीणां सर्वस्या§भ्यागतो गुरुः ॥
 विद्या कर्म्म तपो¶ बन्धुर्वित्तं भवति पञ्चमम् ।
 मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्वं पूर्वं गुरुत्तरात् ॥
 एतानि॥ त्रिषु वर्णेषु भूयांसि बलः#वन्ति च ।
 यत्र स्युः सोऽत्र०० मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥
 पत्या देवो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
 वृद्धाय भारभुग्नायः‡‡ रोगिणे दुर्बलाय च ॥
 भिक्षामाह्वय शिष्टानां§§ गृह्ण्यः प्रयतोऽन्वहम् ।

* यद्यप्येति इति B and F.

† सवर्णेष्वेति B.

‡ पतिरेकः इति B.

§ स्वयमेति B.

¶ यत्र इति B, F and G. मनुभंदितायामेव यत्र इति पाठो दृश्यते ।

‡ पञ्चानामिति B.

** वज्रिति B.

†† क्षीयेति E, F and H.

‡‡ मघावेति A, E and H. मघाव इति F.

§§ विद्यादानमिति B. शिष्टानामिति F.

निवेद्य गुरवेऽग्नीयाहाग्यतः*स्तदनुग्रया ॥
 भवत्पूर्वञ्चरेऽक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
 भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यसु भवदुत्तरम् ॥
 मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीत्रिजाम् ।
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥
 स्वजातीयगृहेष्वेव सार्व्वर्षिकमेव वा† ।
 भैक्षस्य चरणं‡ युक्तं पतितादिषु वर्ज्जितम्§ ॥
 वेद्यन्नैरहीनानां प्रपन्नानां॥ स्वकर्म्मसु ।
 ब्रह्मचारी हरेऽक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥
 गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
 अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥
 सर्व्वं वा विचरेद्भ्रामं पूर्वींक्षानामसम्भवे ।
 नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्वनवलीकयन् ॥
 समाहृत्य॥ तु तद्वैद्यं पचेदन्नममायया ।
 भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ॥

* वाद्यत इति B.

† चेति B.

‡ भैक्षसाचरणमिति B.

§ पतितादिविवर्जितः इति B.

॥ प्रपन्नानामिति B.

॥ समाहृत्येति द्रमपादाः A पुस्तके न सन्ति । तत चारभ्य पचपादाः E,

H पुस्तकयोर्न सन्ति ।

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यमेकावादी भवेन्नती ।
 भैक्षेण वृत्तिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥
 पूजयेदनसन्नित्यमथाश्चैतदकुक्षयन् ।
 दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेश ततो भुञ्जीत वाग्यतः* ॥
 अनारोग्यमनायुष्यमस्त्रग्यञ्चातिभोजनम् ।
 अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
 प्राप्नुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ।
 नाद्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेष सनातनः ॥
 प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुञ्जानो हिरुपस्पृशेत् ।
 शूची देशे समासीनो भुञ्जा च हिरुपस्पृशेत् ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे उत्तरविभागे व्यासगीतासु द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

भुक्त्वा पीत्वा च सुप्ता च स्नात्वा रथ्योपसर्पणे* ।
श्रीश्री विसोमकौ सृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्तभाषणे ।
शीवित्वाध्ययनारम्भे कासश्चासागमे तथा ॥
चत्वरं वा श्लथानं वा समागम्य द्विजोत्तमः† ।
सन्ध्योरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत्पुनः ॥
चण्डालम्बेच्छसम्भाषे स्त्रीशूद्रीच्छिष्टभाषणे ।
उच्छिष्टं पुरुषं सृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधम् ।
आचामेद्गुपाते वा लोहितस्य तद्यैव च ॥
भोजने सन्ध्ययोः स्नात्वा त्यागे‡ मूत्रपुरीषयोः ।
आचान्तोऽप्याचमेत्सुप्ता सकृत्सकृदथाव्ययः§ ॥
अग्निर्गवामघालम्भे सृष्ट्वा प्रयतमेव च॥ ।
स्त्रीषामघालनः सर्गैः॥ नीवीं वा परिधाय च ।

* रथ्यावसर्पणे इति B.

† द्विजोत्तमाः इति A.

‡ भोजनेन च सन्ध्यायाः स्नातेति B.

§ दद्यान्वतः इति B.

॥ वेति B.

॥ स्त्रीचमघालनसंसर्गैः इति B.

उपसृशेज्जलशान्तः* वृषं वा भूमिमेव च† ।
 केशानाञ्चात्मनः स्पर्शं वाससोऽञ्चाक्षितस्य च ।
 अनुष्णाभिरफेनाभिर्विशृङ्खान्निच वाग्यतः‡ ।
 शीचेऽप्यु सर्व्वदाचामेदासीनः प्रागुदभुषः ॥
 शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुक्तकण्ठऽश्रिखोऽपि वा ।
 प्रकृत्वा पादयोः शीचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 सोपानत्को जलस्थो वा नोष्णीषी चाचमेद्बुधः ।
 न चैव वर्षधाराभिर्हस्तोच्छिष्टे तथा बुधः॥ ।
 नैकहस्तार्पितजलैर्विना सूत्रेण वा पुनः ।
 न पादुकासनस्थो वा वह्निर्जानुकरोऽपि## वा ।
 विट्शुद्रादिकरामुक्तेर्न चोच्छिष्टैस्तथैव च ।††
 न चैवाङ्गुलिभिः शस्तं प्रकुर्व्वन्नन्यमानसः‡‡ ॥
 न वर्षरसदुष्टाभिर्न चैवाप्रसुरोदकैः§§ ।

* जलं यार्द्रमिति B.

† वेति B.

‡ अदुष्टाभिश्च धन्तः इति B.

§ कमेति B.

॥ न शुचिर्भवेदिति B.

न तिष्ठन्नीयतो जलेरिति B.

** जामुरवापीति B.

†† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

‡‡ न कुर्व्यान्नान्यमानसः इति B.

§§ न चैव प्रसुरोदकैरिति B.

न पाण्डुभिर्भिताभिर्वा न वहिष्कक्ष एव वा ॥
 हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिः क्षत्रियः शुचिः ।
 प्राशिताभिस्तथा वैश्यः स्त्रीशूद्रौ स्पर्शतोऽश्वसः* ॥
 अङ्गुष्ठमूलरेखायां तीर्थं ब्राह्मणमिहोच्यते† ।
 प्रदेशिन्याश्च यन्मूलं पितृतीर्थमनुत्तमम्‡ ।
 कनिष्ठामूलतः पञ्चाग्राजापत्यं प्रचक्षते ॥
 अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दैवं तद्देवार्थं§ प्रकीर्तितम् ।
 मूले वा दैवमादिष्टमान्नेयं मध्यतः स्मृतम् ।
 तदेव सौमिकं तीर्थमेवं ज्ञात्वा न मुह्यति ॥
 ब्राह्मणैव तु तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ।
 कायेन वाथ दैवेन चाथाचान्ते शुचिर्भवेत्॥ ॥
 त्रिराचामेदपः** पूर्वं ब्राह्मणः प्रयतस्ततः ।
 संवृताङ्गुष्ठमूलेन†† मुखं वै समुपसृशेत् ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु सृशेन्नेत्रद्वयं ततः ।
 तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृशेन्नासापुटद्वयम् ॥

* स्पर्शतोऽश्वसः इति B.

† अङ्गुष्ठमूलान्तररेखायां ब्राह्मणमुच्यते इति B.

‡ अङ्गुष्ठान्तरदेशिन्योः पितृषुः तीर्थमुत्तममिति B.

§ तद्देवार्थमिति B.

¶ देवमादिष्टमान्नेयमिति B.

॥ न तु वेदेन वै द्विजाः इति B.

** त्रिः प्राचीयादपः इति B.

†† संवृताङ्गुष्ठमूलेनेति B.

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपसृजेत् ।
 सर्वाङ्गुलीभिर्वाङ्ग च* हृदयन्तु तलेन वा ।
 नाभिः शिरस्य सर्वाभिरङ्गुष्ठेनाद्य† वा हयम् ॥
 त्रिः प्राग्नीयात्तदन्धसु सुप्रीतास्तेन देवताः‡ ।
 ब्रह्मा विष्णुर्महेश्च भवन्तीत्यनुशुभम् ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
 संसृष्टयोर्लोचनयोः प्रीयेते शशिभास्करौ ॥
 नासत्यदस्त्री प्रीयेते सृष्टे नासापुटद्वये ।
 श्रीचयोः§ सृष्टयोस्तद्वप्रीयेते चानिलानलौ ॥
 संसृष्टे हृदये वास्यन् प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 मूर्ध्नि संस्पर्शनादेव प्रीतस्तु॥ पुरुषो भवेत् ॥
 नोच्छिष्टं कुर्वते नित्यं** विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः ।
 दन्तान्तर्हन्त††लम्बेषु जिह्वोष्ठैरशुचिर्भवेत्‡‡ ॥

- * सर्वासामथ योगेनेति B.
 † सृष्टेहे शिरसस्तदङ्गुष्ठेनाद्येति B.
 ‡ प्रीतास्तेनाभ्यदेवताः इति B.
 § चर्चयोरिति B.
 ¶ वास्यति B.
 ॥ संस्पर्शनादेकः प्रीतः स इति B.
 ●● सुख्याः इति B.
 †† दन्तवहनीति B.

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
 भूमिकास्ते* समाप्तेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥
 मधुपर्के च सीमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे ।
 फले मूलेच्छुदण्डे च† न दीषन्माह वै मनुः ॥
 प्रसुराचोदपानेषु यद्युच्छिष्टो‡ भवेद्विजः ।
 भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्याभ्युक्षिपेत्ततः§ ॥
 तैजसं वा¶ समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः ।
 भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्याक्रियते॥ तु तत् ॥
 यद्यमन्त्रं** समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः ।
 अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शचितामियात् ।
 वस्त्रादिषु विकल्पः स्यान्न सृष्ट्वा चैवमेव हि†† ॥
 अरख्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा द्रव्यहस्तौ न दुष्यति ॥
 निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्रमुदङ्मुखः ।

* भूमिगैलौरिति B and F.

† फलमूलेच्छुदण्डेनेति A.

‡ द्रव्यहस्त इति B.

§ माचम्याभ्युक्षेत्ततः इति B.

¶ वै इति B.

॥ माचम्याभ्युक्षेदिति B.

** यदा सृशन्ति B.

†† तत्संस्पर्शाचमेदिति B.

अङ्गि कुर्याच्छतम्बुत्रं रात्री चेद्विषामुखः* ॥
 अन्तर्दाय महीं काष्ठैः पत्रैर्लोष्टैस्तृणैः वा ।
 ग्राह्यं च शिरः कुर्याद्विषमूत्रस्य विसर्जनम् ॥
 छायाकूपनदीगोष्ठचैत्वान्तःपथि भक्षस्तु ।
 अग्नी वेश्म† श्मशाने च विषमूत्रे न समाचरेत् ॥
 न गोपथे न कुष्ठे‡ वा महाहृत्ते न ग्राडुले ।
 न तिष्ठन्वा न निर्वासा न च पर्वतमस्तके ॥
 न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
 न ससत्त्वेषु गर्तेषु§ नागच्छन्वा समाचरेत् ॥
 तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
 न क्षेत्रे विमले चापि॥ न तीर्थे न चतुष्पथे ॥
 नोद्याने न समीपे॥ वा नांशरे न पराशुची ।
 न सोपानत्पादुकी वा गन्ता यानान्तरिक्षगः** ॥
 न चैवाभिमुखं स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्न च॥॥ ।

* एतत्पादद्वयं A, H पुस्तकयोर्नास्ति ।

† चेवेति B.

‡ न गोमये न कुष्ठे इति B.

§ गच्छन्वा इति A.

॥ न क्षेत्रे न विमले नापीति B.

॥ नोद्यानीपसमीपे इति B. नो नद्यादिसमीपे वा इति F.

** न चैवी नामरौचके इति B.

†† गवाजिति B, E and H.

न देवदेवालययोर्नद्यामपि* कदाचन ॥
 नदीं ज्योतींषि वीक्षित्वा† न वार्यभिसुखीऽथ वा ।
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसीमं तथैव च ॥
 आहृत्य सृत्तिकां कूलाङ्गेपगन्धापकर्षणात्‡ ।
 कुर्यादतन्वितः शीघ्रं विशुद्धैरुद्धृतीदकैः ॥
 नाहरेग्मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्हमान्§ ।
 न मार्गान्नीषराद्दिशाञ्छौचोच्छ्रिष्टा तथैव च॥ ॥
 न देवायतनात्कूपाद्गामादस्तर्ज्जलात्तथा॥ ।
 उपसृशेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उत्तरविभागे त्रयोदशीऽध्यायः ।

* अपामपीति B and G.

† वीक्ष्येति साङ् ।

‡ गन्धापकर्षणमिति B.

§ कर्हमादिति B.

॥ शौचश्रिष्टां परस्व तु इति B. शौचोच्छ्रिष्टां परस्व चेति E, G and H.

॥ यामान्न च जलात्तथेति B.

चतुर्होऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः श्रौचाचारसमन्वितः ।
आहृतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणोः* गुरोर्मुखम् ॥
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्सन्ध्याचारः†समन्वितः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।
आसीनो न च तिष्ठन्वा उत्तिष्ठन्वा‡ परान्मुखः ॥
न च शय्यासनसंश्लेषणं सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोश्च॥ चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
नीदाहरेदस्य नाम परीक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
गुरोर्यत्र प्रतीवादीः** निन्दा चापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

* कुर्याद्दीक्षमाणः इति B.

† उच्यतेति B, E and H.

‡ साक्षाचारिति B.

§ नासीनो न च मुञ्चानो न तिष्ठन्नेति B.

¶ नीचशय्यासनसंश्लेषिति B.

॥ गुरोर्मुख इति B.

** प्रतीवादी इति B and F.

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुषो नान्तिके स्थियाः ।
 न चैवास्यात्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत* सन्निधौ ॥
 उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत्सदा ।
 मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वा समाचरेत् ॥
 नास्य निर्मात्यशयनं पादुकोपानहावपि ।
 आक्रमेदासनं छायामासन्दी† वा कदाचन ॥
 साधयेद्दन्तकाष्ठादीन् कृत्यञ्चास्त्रैः‡ निवेदयेत् ।
 अनापृच्छ्य न गन्तव्यं भवेत्प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ सारयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जृम्भाहास्यादिकञ्चैव§ कण्ठप्रावरणं तथा ॥
 वर्जयेत्सन्निधौ नित्यमथास्फोटनं वचः॥ ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमनाः गुरुः ॥
 आसीताथ गुरोरुक्ते॥ फलके वा समाहितः ।
 आसने शयने याने नैकस्तिष्ठेत्कदाचन** ।
 धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तश्चानुगच्छति ॥

* स्थितौ वासीतेति B.

† आसन्दौ—चतुष्पादासनविशेषः । आक्रमेदासनं आस्य छायादीनेति B.

‡ सञ्चञ्चै इति B.

§ जृम्भितं दक्षितञ्चैवेति B.

॥ अवस्फोटनमेव चेति B. बाहुस्फोटनमेव चेति F.

॥ आसीताथो गुरीमच्छेदिति B. आसीताथो गुरोः कूर्से इति F.

** नैव तिष्ठेत्कथञ्चनेति B.

षोऽश्लोद्धयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
 नासीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनीषु च ॥
 जितेन्द्रियः स्यात्कततं वश्यात्मा क्लोधनः शुचिः ।
 प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितभाषिणीम्* ॥
 गन्धमाख्यं रसशब्दं शुकं[†] आणिविहिंसनम् ।
 अभ्यङ्गश्चाञ्जनोपानच्छ्वधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्त्तनम् ।
 द्यूतञ्जनः[‡]परीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्बनं तथा ।
 परोपधातं पेशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदकुम्भं सुमनसो गीशक्तमृत्तिकाङ्गुशान् ।
 आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहृषरेत् ॥
 कृतञ्च लवणं सर्व्वं वर्ज्यं पर्युषितञ्च यत् ।
 अतृत्यदर्शी सततं भवेद्गीतादिनिस्पृहः ॥
 नादित्यं वै समीक्षेत न चरे[§] हन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्रान्त्यैरभिभाषणम् ॥
 गुरुप्रियार्थं सर्व्वं हिण प्रयुञ्जीत न कामतः ।

* हितकारिणीमिति B.

† शुकं—धीतधवलदुङ्गलमित्यर्थः । रभं कन्यां शुकमिति B.

‡ चातञ्जलमिति B.

§ नाचरेदिति B.

¶ बुकच्छिष्टं भेषजाधमिति B.

मलापकर्षणं ज्ञानमाचरेद्दे कथञ्चन* ॥
 न कुर्यान्मानसं विप्रो गुरोस्व्यागि कदाचन† ॥
 मोहाहा यदि वा लोभात्प्रज्ञानं पतितो भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि‡ तथाध्यात्मिकमेव च§ ।
 आददीत यतो ज्ञानं न तं हृष्ट्येकदाचन ॥
 गुरोरप्यवलितस्य कार्यार्थकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मनुस्व्यागं समन्नवीत् ॥
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्भक्तिर्गामाचरेत् ।
 न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयनिषु ।
 प्रतिषेधस्तु चाधर्माद्वितं चोपदिशत्स्वपि ॥
 श्रेयस्तु गुरुवद्भक्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु दारिषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥
 बालः समानजन्मा वा॥ शिष्यो वा यन्नकर्माणि** ।
 अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥

* नाचरेद्भि कदाचनेति B.

† कथञ्चनेति B.

‡ वापीति B.

§ वेति B.

¶ गुरुवद्भक्तिमिति B.

॥ सम्मानयन्मान्यामिति B.

** अपकर्माणीति B.

उल्हादनं वै* गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्व्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शीघ्रमेव च ॥
 गुरुवत्परिपूज्याश्च† सवर्णा गुरुर्योषितः ।
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोल्हादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमा‡वसावहमिति ब्रुवन् ॥
 विप्रोश्च§ पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु सर्वेषु च सतां धर्ममनुस्मरन् ।
 माह॥ष्वसा मातुलानी श्वश्रूयाथ पितृष्वसा ।
 संपूज्या गुरुपत्नी च** समस्ता गुरुभार्यया ॥
 भ्रातुर्भार्यीप††संयाह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।
 विप्रस्य तूपसंयाह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥

* चेति B.

† त्विति B.

‡ भूम्यामिति B.

§ विप्रोऽद्येति A.

¶ कुर्वीतेति B.

॥ मातुरिति B.

** गुरुपत्नीवेति B.

†† भार्या चेति B.

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्यां च स्वसर्व्यपि ।
 मातृवदृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
 एवमाचारसंपन्नमात्मवन्तमदाश्विकम् ।
 वेदमध्यापयेत्तर्म्मं पुराणाङ्गानि* नित्यशः ॥
 संवत्सरोक्षिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्द्दिशन् ।
 हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतोर्गुं गुरुः ॥
 आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदी धार्मिकः शुचिः ।
 सूक्तार्थदोऽरसः‡ साधुः§ स्वाध्यायादश्वधर्मतः॥
 कृतश्रश्च तथाद्रोही मेधावी तूपकन्नरः॥ ।
 आसः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजातयः ॥
 एतेषु ब्रह्मणो**दानमन्यत्र च यथोदितान् ।

* पुराणानि चङ्गानि च ।

“शिष्या कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां मणः ।

कन्दर्पां निवितिष्येव षडङ्गो वेद इत्यते ॥”

† दुष्कृतः इति B.

‡ अरसः—शृङ्गारादिरसहीनः रागहीन इत्यर्थः ।

§ ज्ञानोऽन्नदोऽर्थदः साधुरिति B.

॥ स्वाध्यायादश्वधर्मतः—स्वाध्यायी—वेदाध्ययनरतः ।

आदश्वधर्मतः—दशविधधर्मपर्यन्तम् ।

“धृतिः चमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिकरुः ।

शौर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मसत्त्वचम् ॥”

॥ उभक्तन्नर इति B and F.

** ब्राह्मण इति B, E and H.

आचम्य संयतो नित्यमधीयीत ह्युदक्षुण्णः ॥
 उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
 अधीष्व भी इति ब्रूयादिरामस्त्विति नारभेत्* ॥
 अनुकूलं समासीनः† पवित्रैश्चैव पावितः ।
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्ततर्षोकारमर्हति ॥
 ब्राह्मणः प्रणवक्षुर्यादन्ते च‡ विधिवद्विजः ।
 क्षुर्यादध्ययनं नित्यं ब्रह्माञ्जलिकरस्थितः ॥
 सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
 अधीयीताप्ययं नित्यं ब्राह्मण्याश्चावतेऽन्यथा ॥
 योऽधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराहृत्या सदेवताः ।
 प्रीणाति तर्ष्यन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदैव ह्रिः§ ॥
 यजूंष्यधीते नियतं दध्ना प्रीणाति देवताः ।
 सामान्यधीते प्रीणाति घृताहृतिभिरन्वहम् ॥
 अथर्षाङ्गिरसो नित्यं मध्वाण प्रीणाति देवताः ।
 वेदाङ्गानि॥ पुराणानि मांसैश्च तर्षयेत्पुरान्** ॥

* नारभेदिति B. नारभेदिति F.

† प्राङ्मुखं पश्यंवासीनः इति B. प्राङ्मुखे इति F.

‡ दन्तेऽपीति B.

§ सदेवताः इति B.

¶ मधुना इति साधु ।

॥ चर्षाङ्गान्धीति B and F.

** मांसैस्तर्षयेते पुराणानि B.

अपां समीपे नियतोऽनैत्थिकं विधिमाश्रितः ।
 गायत्रीमध्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥
 सहस्रपरमान्देवीं शतमध्यां दशावराम्* ।
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीञ्चैव वेदांस्तु† तुलयातीलयत्प्रभुः ।
 एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीञ्च तथैकतः ॥
 ओङ्कारमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः ॥
 पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः ।
 महाव्याहृतयस्त्रिस्तः सर्वाशुभनिवर्हणाः ॥
 प्रधानं पुरुषः कालो विष्णुर्ब्रह्मा महेश्वरः ।
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिस्तः क्रमाद्ग्राहृतयः स्मृताः ॥
 ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तदक्षरम् ।
 एष मन्त्रोमहायोगः सारात्सार उदाहृतः ॥
 योऽधीतेऽह्न्यह्न्येतां गायत्रीं‡ वेदमातरम् ।
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमाङ्गतिम् ॥
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
 न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥

* प्रथमः इति B and F.

† दशापरामिति B.

‡ वेदांशिति B.

§ सावित्रीमिति B.

श्रावणस्य तु मासस्य पीर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
 आषाढ्यां प्रोष्ठपद्यां वा वेदीपाकरणं श्रुतम् ॥
 उत्कृज्य ग्रामनगरं मासान्विप्रोर्ध्वपञ्चमान्* ।
 अधीयीत शुची देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 पुथ्ये तु छन्दसाङ्कुर्याद्द्विहिरुत्सर्जनन्दिजाः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्याह्ने प्रथमेऽहनि ॥
 छन्दसां प्रीणनं कुर्यात्† खेषु ऋत्विषुः‡ वै द्विजाः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षे च मानवः ॥
 इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
 अध्यापनं प्र‡कुर्वाणो ह्यनध्यायान्विवर्जयेत् ॥
 कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ॥ दिवापांशुसमूहने ।
 विद्युत्स्तनितवर्षेषु॥ महोत्कानाञ्च संग्रवे ।
 आकाशिकमनध्यायमेतेष्वह प्रजापतिः ॥
 निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।
 एतानाकाशिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

* विप्रोर्ध्वपञ्चमान्—इ विप्रः । सन्धिः ।

† छन्दांस्पर्ध्वमधीयत्येति B. छन्दांस्पर्ध्वमतोऽभ्यस्यङ्कृष्णपक्षेषु वै द्विजाः इति I'.

‡ शुक्लपक्षेषु इति A and B.

§ चेति B.

॥ विद्युत्स्तनितवर्षेण इति E and II. इतः परं पादपुष्टयं प्रीक्षपुस्त-
कयोगात् ।

॥ इतः परं नव पादाः A पुस्तके न सन्ति ।

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्त्रने ।
 सञ्च्यतिः स्याद्वनध्यायमवृत्ती चात्र दर्शने ॥
 नित्यानध्याय एव स्याद्गामेषु नगरेषु च ।
 धर्मैर्नैपुण्यकामानां पूतिगन्धेन नित्यशः ॥
 अन्तःशवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधी ।
 अनध्यायो भुज्यमानेः* समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रे च विवर्जयेत् ।
 उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 ऋहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च सूतके† ॥
 यावदेकोऽनुद्दिष्टस्य स्नेहो गन्धश्च‡ तिष्ठति ।
 विप्रस्य विपुले§ देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 शयानः प्रोढपादश्च कृत्वा वै चावसिक्तकाम् ।
 नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्यन्नमेव च ॥
 नीहारेपाते शब्दे च¶ सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
 अमावास्यां चतुर्दश्यां पीर्णमास्यष्टमीषु च ॥

* बध्यमाने इति B. गुण्यमाने इति K.

† रात्रः सूतके रात्रः पुषादिजननाश्रीषु; रात्रौः सूतके—रात्रुषु परमकाले इत्यर्थः ।

‡ क्षेपयेति B.

§ विदुषः इति B.

¶ नीहारे वाचपाते चेति B.

उपाकर्षाणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।
 अष्टकासु चतस्रोरात्रमृतवन्तासु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पीषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ॥
 श्लेषान्तकस्य ष्छायायां शास्त्रलेखधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कीर्तिदारकपितृयोः ॥
 समानविद्ये च मृते तथा सन्नञ्जचारिणि ।
 आचार्ये संस्थिते वापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥
 छिद्राख्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।
 हिंसन्ति राक्षसास्त्रेषु तस्मादेतान्विसर्जयेत्* ॥
 नैत्यिके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।
 उपाकर्षाणि कर्मान्ति† शोममन्त्रेषु चैव हि ॥
 एकामृचमथैकं वा ययुः सामाद्य वा पुनः ।
 अष्टकाद्यास्त्रधीयीत मारुते चातिवायति ॥
 अनध्यायसु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वाख्येतानि वर्जयेत् ॥
 एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
 ब्रह्मणाभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥
 योऽन्यत्र कुरुते यन्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजाः‡ ।

* दिव्यवेदिति B.

† शोमान्ते इति B.

‡ द्विज इति B.

स समूहो न सभाष्यो वेदवाङ्मो द्विजातिभिः ॥
 न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टेदेष वै द्विजः* ।
 एवमाचारहीनस्तु† पङ्के गौरिव सीदति ॥
 योऽधीत्य विधिवद्देदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
 सचान्धः शुद्धकल्पस्तु‡ पदार्थं न प्रपद्यते ॥
 यदि चाऽत्कृतिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरौ ।
 युक्तः परिचरेदेनमाशरीराभिघातनात्पा ।
 गत्वा वनं वा विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ।
 अभ्यसेत् ॥ तदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
 सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदाङ्गानि** विप्रेषतः ।
 अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥
 एतद्विधानं परमं पुराणं
 वेदाङ्गतः सम्यगिहेरितश्च†† ।

* सन्तुष्टी वै विभीषणः इति B.

† पाठमात्रवसङ्गस्तु इति B.

‡ स चान्धः शुद्धकल्पः इति B and F.

§ इति B.

¶ माशरीरविमोक्षादिति B. माशरीरनिपातनादिति F.

॥ अधीयीतेति B and H.

** वेदान्तादिति B and F.

†† वेदागमे सम्यगिहेरितं नः इति B and F.

पुरा महर्षिप्रवरानुष्टुः*
 स्नायन्धुवो यन्मनुराह देवः †
 एवमीश्वरसमर्षितान्तरो
 योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवत्†
 मोहजासमपहाय सोऽमृतं‡
 याति तत्पद्मनामयं शिवम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उत्तरभागे षष्ठ्योऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

वेदं वेदौ तथा वेदान्विन्याहा चतुरो द्विजाः* ।
 अधीत्य चाभिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमाः† ॥

* प्रवरानुष्टुः इति B.

† विधानविदिति B.

‡ सोऽमृतः इति B.

* वेदान्वाचतुरोऽथवा इति B. साङ्गान्ते चतुरी द्विजः इति F.

† विजोत्तमः इति B.

गुरवे तु धनं दत्त्वा ज्ञायीत* तदनुग्रया ।
 शीर्षव्रतोऽथ युक्तात्मा स शक्तः† ज्ञातुमर्हति ॥
 वैष्णवीन्धारयेद्यष्टिमन्तर्वासं तथोत्तरम् ।
 यन्नोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
 कूर्चं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौक्मे च कुण्डले वेदं व्युत्थेऽङ्गैश्च नखः शक्तिः ॥
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वाहृद्दिर्माष्यं न धारयेत् ।
 अन्यत्र काञ्चनादिप्रः न रक्तां विभृयात्स्वजम् ॥
 शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
 नजीर्णमलवद्दासा भवेद्द्वै वैभवेऽ सति ॥
 न रक्तमुख्यश्चान्यष्टतं वासीन कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ स्वजं वाथ पादुके न प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतकरान्‍गं दर्भान्तथा कृष्णाजिनानि च ।
 नापसव्यं परीदध्याद्दासीन विकृतञ्च यत् ॥
 आहरेद्दिधिवहारान् सट्टशानात्मनः शुभान् ॥ ।
 रूपलक्षणसंयुक्तान्धोनिदोषविवर्जितान् ॥

* ज्ञायादिति साधु ।

‡ शीर्षव्रतोऽथ युक्तात्मा शक्तो वेति B. शीर्षे व्रते सुयुक्तात्मा इति F.

‡ कृतेति B, E, F and H.

§ विभवे इति B, E, F and H.

¶ उपवीतमलहारमिति B, E, F and H.

॥ समानिति A, E, F and H.

अमात्रः शीघ्रप्रभवामसमानर्षिगीचजाम् ।
 आहरेद्वाङ्मन्त्रो भार्यां शीघ्रशीघ्रसमन्विताम् ॥
 ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्पुत्रोऽभिजायते ।
 वर्जयेत्प्रतिषिद्धानि दिनानि तु प्रयत्नतः† ॥
 षष्ठाष्टमीं पञ्चदशीं द्वादशीं च चतुर्दशीम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः‡ ॥
 आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्जातवेदसम् ।
 व्रतानि स्नातकानित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 अकुर्वाणः पतत्याशु नरकान्धाति भीषणान्§ ॥
 अभ्यसेत्प्रयती वेदं महायज्ञांश्च भावयेत्¶ ॥
 कुर्याद्गृह्याणि कर्माणि सन्ध्योपासनमेव च ॥
 सख्यं समाधिकैः कुर्यादर्चयेद्दीश्वरं॥ सदा ।
 दैवतान्यधिगच्छेत्** कुर्याद्गार्याविभूषणम्†† ॥

* अमन्तीति A. अमन्तीति H. आमन्तीति E.

† वर्जयेत्प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन प्रतिषिद्धदिनानि तु इति B.

‡ तद्वज्रमन्त्रयज्ञोति B and F.

§ नरकानतिभीषणानिति B.

¶ महायज्ञाश्च इत्यप्येदिति B and F.

॥ उपवेशादीश्वरमिति B, E, F and H.

** दैवतान्यधिगच्छेत्ति B.

†† भार्याभिपोषणमिति B and F.

न धर्मं स्थापयेद्विद्वान् पापं गृहयेदपि ।
 कुर्वीतात्महितं नित्यं* सर्वभूतानुकम्पनम्† ॥
 वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 वेदः‡ वाग्बुद्धिसारूप्यमाचरेद्विहरेत्तदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यच्च वेदितः ।
 तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यच्च कुचक्षितः§ ॥
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायास्ततां मार्गं तेन गच्छन्तरिष्यति॥ ॥
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतवान् ।
 सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्ध्यास्नानपरोनित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
 अन्नसूयी सृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रेत्य वर्द्धते ॥
 वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनिरतः श्राद्धकर्मभ्युच्यते गृही॥ ॥
 मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।

* सर्वेनिति B.

† भूतानुकम्पकः इति B.

‡ द्वेषेति B. वेपेति F.

§ कर्हिचिदिति B.

॥ गच्छन् दुष्यतीति B.

॥ श्राद्धकर्मभ्युच्यते गृही इति B, E and H. श्राद्धं कुर्वन् प्रभुच्यते इति F.

दान्ती* यज्वा देवभक्तो ब्रह्मक्षीके महीयते ॥
 त्रिवर्गदेवी सततन्देवतानाञ्च पूजनम् ।
 कुर्याद्दहरहर्नित्यं नमस्त्रेभ्यतः सुरान् ॥
 विभागशीलः† सततं चमायुक्तो दयालुकः ।
 गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।
 अध्यात्मनिरतः‡ ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 एतस्माद्§ प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरेत्कर्म्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
 विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो मुच्यते ब्रह्मब्राह्म कार्या विचारणा ॥
 विगर्हातिक्रमाद्येपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
 अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां मर्षणं क्षमा ॥
 स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
 दयेति मुनयः प्राहुः साक्षात्कर्म्मस्य साधनम् ॥
 चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमिति तद्विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ॥

* दानेति B and F.

† विभागशीलः—रात्रिभिरं विभक्त्य चर्मायं कामक्षीवीत्यर्थः ।

‡ शीलतेति B.

§ एतस्मादिति B.

अधीत्य विधिवद्देदानर्धश्चैवोपलभ्य तु ।
 धर्मकार्यान्निवृत्तश्चैव तद्विज्ञानमिच्छते ॥
 सत्येन लोकान्* जयति सत्यं तत्परमं पदम् ।
 यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 दमः शरीरोपरमः शमः प्रज्ञाप्रसादजः ।
 अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शीचति ॥
 यथा स देवो भगवान्विद्यया वेद्यते परः ।
 साक्षाद्देवो महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
 तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्निवृत्तमक्रोधनः शुचिः ।
 महायज्ञपरो विद्वान्न भवेत्तदनुत्तमम्† ॥
 धर्मस्थायतनं यन्नाच्छरीरं प्रतिपालयेत् ।
 न च देहं विना रुद्रो विद्यते पुरुषैः‡ परः ॥
 नित्यधर्मार्थकामेषु युज्येत नियतो द्विजः §
 न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
 सीदन्नपि हि धर्मैण न त्वधर्मं समाचरेत् ।
 धर्मो हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ॥
 भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्मधीः ।

* लोकमिति B.

† लभ्यते तनुमुत्तममिति B. लभते तत्त्वमुत्तममिति F.

‡ पुरुषैर्विद्यते इति B.

§ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

न वेददेवतानिन्दां कुर्यात्तैश्च न संवदेत् ॥
 यस्त्विमं नियतं विप्रो धर्माध्यायं पठेच्छुचिः ।
 अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे उत्तरभागे पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

न हिंस्यात्सर्वभूतानि नानृतं वा वदेत्कचित् ।
 नाहितं नाप्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यात्कथञ्चन ॥
 लूणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव च* ।
 परस्यापहरन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
 न राज्ञः प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रात्पतितादपि ।
 नान्यस्माद्याचकत्वञ्च† निन्दिताहर्षयेद्बुधः ॥
 नित्यं याचनको न स्यात्पुनस्तत्रैव‡ याचयेत् ।

* वेति B.

† न चान्यस्मादग्रजनेति B.

‡ पुनस्तं नैवेति B.

प्राणानपहरत्येष* याचकस्तस्य दुर्मतिः† ॥
 न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः‡ ।
 ब्रह्मस्त्रं वा नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते§ ।
 देवस्त्रं चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
 पुष्ये शार्ङ्गोदके काष्ठे तथा मूले ढणे फलेषु ॥
 अदत्तादानमस्त्रियं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥
 गृहीतव्यानि पुष्याणि देवार्चनविधौ द्विजैः॥ ।
 नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ॥
 ढणं काष्ठं फलं पुष्यं प्रकाशं वै हरेद्बुधः ।
 धर्मार्थं केवलं विप्राः** ह्यन्यथा पतितो भवेत् ॥
 तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथिस्थितैः ।
 क्षुधात्तैर्नान्यथा विप्रा धर्मविद्धिरिति स्थितिः†† ॥
 न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

* एवमिति B.

† दुर्मतेरिति B.

‡ द्विजोत्तमः इति B.

§ विषमिष्यते इति B.

¶ फले ढणे इति B.

॥ द्विजाः इति B.

** वास्यमिति B. विप्र इति F.

†† मुतिरिति B. स्थितमिति F.

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्* ॥
 प्रेत्येह चेदृशो विप्रोगर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 कृद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥
 अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिसुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्यग्गोनौ च जायते †
 वैडालव्रतिनः‡ पापा लोके धर्मविनाशकाः ।
 सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत्फलम् ॥
 पाषण्डिनोविकर्मस्थान्वाभाचारांस्तथैव च ।
 पञ्चरात्रान् § पाशुपतान् ¶ वासनात्रेणापि नार्चयेत् ॥
 वेदनिन्दारतान् ॥ मर्त्यान्देवनिन्दारतांस्तथा ।
 हिजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 याजनं योनिसम्बन्धं सहवासञ्च भाषणम् ।
 कुर्वाणः पतते जन्तुस्तस्माद्यत्नेन वर्जयेत् ॥
 देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ।
 ज्ञानापवादीनास्तिक्वं तस्मात्कोटिगुणाधिकम् ॥
 गोभिश्च दैवतैर्विप्रैः कृत्वा राजोपसेवया ।

* लम्बनमिति B. लम्बनमिति F.

† कृद्मनेति पादघट्टकं A पुलके नास्ति । कृद्मनेति पादत्रयं E H पुलकयोर्न दृश्यते ।

‡ चञ्चालव्रतिन इति E and H.

§ पञ्चरात्रान् पञ्चरात्रनामकथय्यानुसारिणे वैष्णवविशेषान् ।

¶ पाशुपतान् — शैवविशेषान् ।

॥ परानिति B.

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः* ॥
 कुविवाहेः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥
 अनृतात्पारदार्याश्च तथाऽभक्षस्य भक्षणात् ।
 अश्रीतधर्मचरणात्क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
 अश्रोत्रियेषु वै दानाहृषलेषु तथैव च ।
 विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
 नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
 न शूद्रराज्ये निवसेन्न पापण्डजनैर्वृते ॥
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्ता समुद्रयोर्द्वेषं नान्यत्र निवसेद्विजः ॥
 कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ॥
 अर्धक्रोशान्दीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ।
 नान्यत्र निवसेत्पुण्यां नान्यजग्रामसन्निधौ ॥
 न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुङ्गवैः ।
 न मूर्खैर्नावलितैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥
 एकग्रथ्यासनम्पत्तिर्भाण्डपक्वानमिश्रणम् ।
 याजनाध्यापनं योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
 सहाध्यायस्तु दशमः सहायाजनमेव च ।

* धर्मतः इति B. सर्वत इति F.

एकादशैते निर्दिष्टाः* दोषाः सङ्करासंज्ञिताः ॥
 समीपे वाप्यवस्थानात्पापं सङ्गमते नृणाम् ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन सङ्करं वर्ज्जयेद्बुधः ॥
 एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
 भस्मना क्लतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥
 अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
 द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभियते ॥
 न कुर्याद्दुःखवैराणि‡ विवादं चैव पैशुनम्‡ ।
 परत्वे चै गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ॥
 न संवसेत्सूतकिनाण न कञ्चिन्मर्ग्यणि स्पृशेत् ।
 न सूर्य्यपरिवेशं वा नेन्द्रचापं शवाग्निकम् ॥
 परस्मै कथयेद्दिहाब्धिशिनं वा कदाचन॥ ।
 न कुर्याद्बहुभिः सार्द्धं विरोधं वा कदाचन** ॥
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।
 तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि विनिर्दिशेत् ॥

* एकादश समुद्दिष्टाः इति B.

† सादयेति B.

‡ यत्कवैराचौति B, F and H.

§ न च पैशुनमिति B.

¶ न संवसेत्सूतर्कमेति B.

॥ कथयन्नेति B.

** वसुभिसकथेति B. वसुभिः सह इति F.

नोदक्यामभिभाषेत नाशुचिं वा द्विजोत्तमः* ।
 न देवगुरुविप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ॥
 न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्जयेत् ।
 वेदनिन्दान्देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 यस्तु देवानृषीन् विप्रान्† वेदान्वा निन्दति द्विजः ।
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः ॥
 निन्दयेद्दे गुरुन्देवान्देवं वा सोपहंङ्गणम्‡ ।
 कल्पकोटिशतं सायं रौरवे पच्यते नरः ॥
 तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात्किञ्चिदुत्तरम् ।
 कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैतानवलोकयेत् ॥
 वर्जयेद्दे रहस्यञ्च§ परेषां गूहयेद्बुधः ।
 विवादं स्वजनैः सार्धं न कुर्याद्दे कदाचन ॥
 न पापं पापिनं ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमम्¶ ।
 स तेन तुल्यदोषः स्यान्मिथ्यादिदोषवान् भवेत् ॥
 यानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् ।
 तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंसिनाम् ॥

* द्विजोत्तमः इति B.

† चैवेति B.

‡ सोपहंङ्गणं—उपहंङ्गणमितम् । उपहंङ्गणं—संग्रहेण वर्जनम्, संहिता-

मिबहम् । वेदव्यासोपहंङ्गणमिति B and F.

§ रहस्यानीति B.

¶ द्विजोत्तमः इति B and F.

ब्रह्महत्यासुरापाने स्त्रीशुर्वङ्गनागमे ।
 दृष्टं विशोधनं सङ्गिः* नास्ति मिथ्याभिर्शंसने ॥
 नेचेतीद्यन्तमादित्यं शशिनश्चानिमित्ततः† ।
 नास्तं यातं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम् ॥
 तिरोहितं वाससा वा‡ नादर्शान्तरगामिणम्§ ।
 न नग्नां स्त्रियमीचेत पुरुषं वा कदाचन ॥
 न च मूत्रं पुरीषं वा न च संसृष्टमैद्युनम्¶ ।
 नाशुचिः सूर्यसोमादीन् ग्रहानालोकयेद्बुधः ॥
 पतितव्यङ्गचण्डालानुच्छिष्टान्नावलोकयेत् ।
 नाभिभाषेत च परमुच्छिष्टो वावगर्षितः॥ ॥
 न स्युश्चेतसंस्पर्शं न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ।
 न तैलोदकयोश्चायां न पत्नीं भोजने सति ।
 नियुक्त**बन्धनाङ्गां वा नोत्थत्तं मत्तमेव वा†† ॥

* दृष्टं वै शोधनं इतिरिति B. इतिरिति F.

† शशिनं वानिमित्ततः इति B. वानिमित्तक इति F.

‡ वा संसारादिति B.

§ नादर्शान्तरगामिणमिति B. न दृश्याद्यनुगामिणमिति F.

¶ संसृष्टेति B.

॥ वावगुर्षितः इति B, E, G and H.

** नासुक्तेति B. न सुक्तेति F.

†† चेति B.

नाश्रीयाद्गार्थ्या सार्धं नैनामीक्षेत मेहनीम्* ।
 क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वा नासनस्थां यथासुखम् ॥
 नोदके चात्मनोरूपं न कूलं खम्भमेव वा† ।
 न लङ्घयेच्च मूत्रं वा‡ न नाधितिष्ठेत्कदाचन ॥
 न शूद्राय मतिन्दद्यात्कृशरं पायसन्दधि ।
 नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ॥
 न चैवास्मै व्रतन्दद्यात्‡ च धर्मं वदेद्बुधः ।
 न च क्रोधवशङ्गच्छेद्देषं रागश्च॥ वर्जयेत् ॥
 लोभं दम्भं तथा वर्ज्यं॥ यात्रावि*॥ ज्ञानकुम्भनम् ।
 मानं मोहं तथा क्रोधं द्वेषश्च॥॥ परिवर्जयेत् ॥
 न कुर्यात्कस्यचित्पीडां सुतं शिष्यश्च ताडयेत् ।
 न हीनानुपसेवेत न च तीक्ष्णमतीन्‡‡ क्वचित् ॥
 नात्मानञ्चावमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् ।

* चायुषिमिति B.

† यमं वायममेव वेति B.

‡ मतिमानिति B.

§ ब्रूयन्ति B.

॥ रोषचेति B.

॥ यत्रादिति B.

** असूयामिति B.

†† र्भूषं मदन्तथा शोकं मोहचेति B.

‡‡ तीक्ष्णं मतिमिति B.

न चाश्रित्य* न सत्कुर्यान्नात्मानं संसयेद्बुधः† ॥
 न नखैर्विलिखेद्भूमिं‡ गां च संवेद्येन्न हि ।
 न नदीषु नदीं ब्रूयात्पर्वते न च पर्वतान्§ ॥
 प्रावसेत्तेन नैवापि॥ न त्यजेत्सहयायिनम्॥ ।
 नावगाहेदपो** नम्नो वज्रिञ्चापि व्रजेत्पदा†† ॥
 शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
 न शस्त्रसर्पैः‡‡ क्रीडेत न खानि खानि च स्पृशेत् ॥
 रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सह व्रजेत् ।
 न पाणिपादावन्मौ च चापलानि समाश्रयेत् ॥
 न शिन्नोद्दरयोर्नित्यं§§ न च श्रवणयोः क्वचित् ।
 न चाङ्गनखवाटं वै कुर्यान्नाञ्जलिना पिवत् ॥

* न विगिरानिति B and F. न च शिष्टानिति E and G. न चाश्रितानिति H.

† वा शपेद्बुधः इति B.

‡ न नखेन विलिखेद्भूमिमिति B.

§ नदीस्थितः नदीविषयिका कथां तथाच पर्वताकटः पर्वतसम्बन्धिनी कथा
नापि प्रस्तुत्यात् ।

॥ तेन तादृशेन नद्यां नदीं पर्वते पर्वतं निर्दिशता जनेन सह नैवीतरत् ।
वावासे भोजने वापीति B.

॥ सह पापिनामिति B.

** आवगाहेतेति साधु ।

†† वज्रं नापि व्रजेत्तदिति B.

‡‡ सर्पश्लैरिति B and F.

§§ न शिन्नोद्दरचापव्यमिति B.

नाभिवन्द्याञ्जलं पद्भ्यां पाणिना वा कदाचन ।
 न श्रातयेदिष्टकाभिः फलानि न फलेन च* ॥
 न श्लेच्छभाषणं शिष्येणाकर्षेच्च पदासनम् ।
 न भेदनमधिस्तोटां† छेदनं वा विलेपनम्‡ ॥
 कुर्याद्विमर्दनं धीमान्नाकस्मादेव निष्फलम् ।
 नोत्सङ्गे भक्षयेद्गन्थान् वृथाचेष्टाञ्च नाचरेत् ॥
 न नृत्येदथवा गायेत्र वादित्राणि वादयेत् ।
 न संहिताभ्यां पाणिभ्यां कण्ठ्येदात्मनः शिरः ॥
 न लौकिकैस्त्वैर्देवांस्तोषयेद्भ्रजैरपि§ ।
 नाक्षैः क्रीडेत्र धावेत् नाप्सु विण्मूत्रमाचरेत् ॥
 नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
 न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत् ॥
 न दन्तैर्नखरोमाणि छिन्यात्सुप्तं न बोधयेत् ।
 न बालातपमासेवेत्¶ प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥
 नैकः सुप्याच्छून्यगृहे स्वयं नोपानह्री हरेत् ।
 नाकारणाद्वा निष्ठीवेन्न वाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
 न पादक्षालनं कुर्यात्पादेनैव कदाचन ।

* सफलानि चेति B.

† नखभेदनमस्तीटनिति B and F.

‡ विलेखनमिति B.

§ वाक्चरैःपीति B. वाह्यचरैरपीति F.

¶ चासेतेवेति साधु ।

नाग्नौ प्रतापयेत्यादौ* न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
 नाभिप्रतारयेद्देवं† ब्राह्मणान् गामघापि वा ।
 वायुग्निगुरु‡ विप्रान्वा सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥
 अशुद्धः शयनं यानं स्वाध्यायं खानभोजनम् ।
 वह्निर्निष्क्रमणश्चैव न कुर्वीत कथञ्चन ॥
 स्वप्नमध्ययनं यानमुच्चारं§ भोजनं गतिम् ।
 उभयोः सन्ध्योर्नित्यं मध्याह्ने तुषा विवर्जयेत् ॥
 न सृशेत्याशिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणाऽनलान् ।
 न चैवाक्षं॥ पदा वापि न देवप्रतिमां सृशेत् ॥
 नाशुद्धोऽग्निं परिचरेन्न देवान् कीर्त्तयेद्वीन् ।
 नावगाहेद्गगाधासु धारयेन्नाग्निमेकतः** ॥
 न वामहस्तेनोद्धृत्य पिदेहक्लेश वा जलम् ।
 नोत्तरेदनुपसृश्या नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ॥
 अमेध्यलिप्तमन्यदा लोहितं वा विषाणि वा ।
 व्यतिक्रमेन स्रवस्तीक्ष्णासु मैथुनमाचरेत् ॥

* प्रतापयेत्यादाविति B.

† नाभिप्रसारयेदिति B and F.

‡ शपेति B.

§ खानमुत्तरंमिति B.

॥ चेति B.

॥ चान्मानमिति B.

** धारयेथानिमित्ततः इति B.

चैत्यं वृक्षं* न वै क्षिन्द्यान्नासु ष्ठीवनमुत्सृजेत्† ।
 नास्थिभस्मकपालानि न केशान्न च कण्टकान् ।
 ओषाङ्गारकरीषं वा नाधितिष्ठेत्कदाचन‡ ॥
 न चाग्निं लङ्घयेद्दीमान्नीपदध्यादधः क्वचित् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्मुखेन न धमेद्बुधः ॥
 न कूपमवरोहेत नाचक्षीताशुचिः§ क्वचित् ।
 अग्नी न प्रक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रश्मयेत्तथा ॥
 सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत्परान् ।
 अपश्यमथ पश्यं॥ वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥
 न वङ्गं मुखनिष्ठासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः ।
 पुण्यस्नानीदकस्नाने सीमान्तं वा क्लृपेत् तु॥ ॥
 न भिन्द्यात्पूर्वसमयं** सत्योपेतं†† कदाचन ।
 परस्परं पशून् व्यालान् पक्षिणो नावबीधयेत् ॥
 परबाधां न कुर्वीत जलपानायनादिभिः‡‡ ॥

* चैत्यवृक्षमिति B. चैत्यवृक्षानिति F.

† नाचरेदिति B.

‡ एतत्पाददधं A, E, II पुस्तकेषु नास्ति ।

§ नावेक्षेताशुचिमिति B and F.

॥ कूटपण्यमिति B. क्लृप्तपण्यं चेति F.

॥ चायमेव तु इति B. न क्लृपेत्—नातिक्रम्य गच्छेदित्यर्थः ।

** पूर्वसमयं पूर्वनिश्चितमवस्यमित्यर्थः ।

†† अभ्युपेतमिति B and F.

‡‡ जलवातातपादिभिरिति B and F.

कारयित्वा सुकर्माणि कारुन् पश्चान् वर्जयेत् ।
 सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिक्षार्थं नावघाटयेत् ॥
 वह्निर्मात्स्यं वह्निर्गन्धं* भार्यया सह भोजनम् ।
 विष्टञ्च वादं† कुक्षारप्रवेशञ्च विवर्जयेत् ॥
 न खादन् ब्राह्मणस्तिष्ठेन्न जल्पन्‡‡ हसनं बुधः ।
 स्वमग्निं नैव हस्तेन§ स्थूयन्मासु चिरं वसेत् ॥
 न पक्षकेणोपधमेन्न शूर्पेण न पाणिना ।
 मुखेनैव धमेदग्निं मुखादग्निरजायत ॥
 परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेद्बुधः ॥
 नैकशरेत्सभां विप्रः समवायञ्च वर्जयेत्॥ ।
 देवतायतनं गच्छेत्कदाचिन्नाप्रदक्षिणम् ॥
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
 नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह ॥
 न व्याधिदूषितैर्वापि न शूद्रैः पतितैर्न वा ।
 नोपानहर्जितोऽध्वानं‡‡ जलादिरहितस्तथा ॥

* सुगन्धश्चेति B.

† वाटमिति B. विष्टञ्च द्वारमिति F.

‡ न जपेद्वा इति B.

§ हस्तेनैकमेति A and H.

¶ याज्ञयेद्दिनः इति B.

॥ न देवायतनं गच्छेत्कदाचिन्नाप्रदक्षिणमिति B.

** वाषेति B.

न रात्रावरिणा सार्धं न विना च कर्मण्यलुम् ।
 नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत्कचित् ॥
 न वत्स्यस्तीं न विनतामतिक्रामेद्विजोत्तमाः ।
 न निन्देद्योगिनः सिद्धान् गुणिनोवा* यतींस्तथा ॥
 देवतायतने प्राज्ञो न देवानाञ्च सन्निधौ† ।
 नाक्रामेत्कामतश्चायां ब्राह्मणानाङ्गवामपि‡ ॥
 स्वान् नु नाक्रमयेच्छार्या पतिताद्यैर्न रोगिभिः ।
 नाङ्गारमस्मकेशादिष्वधितिष्ठेत्कदाचन ॥
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुं स्नानवस्त्रघटोदकम् ।
 न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयञ्चापिवेद्भिजाः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उत्तरभागे षोडशीऽध्यायः ।

* प्रतिनीवेति B.

† देवतायतनं प्राज्ञो देवानाञ्चैव सन्निधानिति B.

‡ ब्राह्मणानाञ्च गौरपीति B.

सप्तदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

नाद्याच्छूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि कामतः* ।
 स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुंक्ते ज्ञानापदि ॥
 षष्मासान्यो द्विजोभुंक्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
 जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतएवाभिजायते† ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।
 यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तृणानिमाप्नुयात् ॥
 नटाक्षः‡ नर्त्तकानश्च तक्ष्णोऽन्नं कर्मकारिणः§ ।
 गणान्नप्लणिकानश्च षड्रानि च वर्जयेत् ॥
 चक्रोपजीविरजकतस्करध्वजिनान्तथा ।
 गन्धर्व्वलीहकारान् सूतकानश्च वर्जयेत्¶ ॥
 कुलालच्चित्रकर्म्मिणं वार्हुषेः पतितस्य च॥ ।
 सुवर्णकारशैलूपव्याधवद्दातुरप्य च*** ॥

* वाम्यतः इति B and F.

† मृतः वा चाभिजायते इति B and F.

‡ राजान्नमिति B.

§ कर्मकारिण इति B and F.

¶ सूतकान् विवर्जयेदिति B.

॥ योगभवंमन्त्रकर्त्तोरभिज्ञस्य चैव हि इति E and H.

** व्याधितस्नातुरस्य च इति F.

चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंस्यन्था दण्डकस्य* च ।
 स्तेननास्तिकयोरन्नन्देवतानिन्दकस्य च ॥
 सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः ।
 भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 उच्छिष्टस्य कदर्थस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ।
 अपहृत्यन्नञ्च संख्यान्नं† शस्त्रजीवस्य चैव हि ॥
 क्लीवसत्र्यासिनश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि ‡
 भीतस्य रुदितस्यान्नमवकृष्टं परिग्रहम्§ ॥
 ब्रह्मद्विषः पापरुचेः आह्वानं सूतकस्य च ।
 वृथापाकस्य चैवान्नं शठान्नं चतुरस्य¶ च ॥
 अप्रजानान्तु नारीणां भृतकस्य॥ तथैव च ।
 कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥
 शौण्डान्नं घातिकान्नञ्च** भिषजामन्नमेव च ।
 विद्वज्जननस्यान्नं परिवेक्षन्नमेव च†† ॥

* दाम्भिकस्येति B. दण्डिकस्य च इति F.

† सहास्रमिति B.

‡ एतत्पादचतुष्टयं A G पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ परिचयमिति B. अपहृत्यं परिचयमिति F.

¶ चतुरस्येति B. श्वान्नं भातुरस्य च इति F.

॥ कृतन्नस्येति B.

** शौण्डिकान्नं घाटिकान्नमिति B, E and F.

†† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

पुनर्भुवो विशेषेण तथैव द्विधिषूपतेः ।
 भवन्नातं चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम् ॥
 गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितम् ।
 दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्व्वमन्ने व्यवस्त्रितम् ॥
 यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किल्बिषम् ।
 आर्त्तिकः* कुलमित्रश्च स्वगोपालश्च नापितः† ॥
 कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्त्तिक एव च ‡
 एते शूद्रेषु भोज्यान्नं दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ।
 पायसं स्नेहपक्वं यत् § गोरसञ्चैव सक्तवः ॥
 पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद्वाह्यं तथैव च ॥
 हन्ताकञ्जालिका ॥ श्याकं कुसुभाश्मन्तकं तथा ॥
 पलाण्डुं लसुनं सूक्तं निर्यासञ्चैव वर्जयेत् ।
 छत्राकं विड्वराहञ्च शैलं पीयूषमेव** च ॥

* आर्त्तिकः इति B.

† गोपालो दासनापितो इति B.

‡ एतन्पादद्वयं A, E, H प्रकृतं नान्ति ।

§ चेति B.

¶ शूद्रादवाह्यं चिन्नातिभिरिति B.

॥ नालिकेति B.

** पीयूषमेवेति B. विड्वराहञ्च शैलं पीयूषमेव च इति H. विड्वराहञ्च शैल-
 पीयूषमेव च इति F.

विलयं सुमुखश्चैव कवकानि* च विवर्जयेत्† ।
 गृह्णन् किंशुकश्चैव कुक्कुटश्च‡ तथैव च ॥
 उदुम्बरमलावुश्च जग्ध्वा पतति वै द्विजः ।
 हृथाकशरसं यावं पायसापूपमेव च ॥
 अनुपाकृतमांसश्च देवान्नानि हवींषि च ।
 यवागूं मातुलिङ्गश्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥
 नीपं कपित्थं मूत्रश्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 पिण्याकक्षोद्भृतस्त्रेहं दिवाधाना§स्तथैव च ॥
 राशौ च तिलसम्बद्धं प्रयत्नेन दधि त्यजेत् ।
 नाग्नीयात्पयसा तक्रं न बीजान्युपजीवयेत् ॥
 क्रियादुष्टं भावदुष्टमसत्क्रमं विवर्जयेत् ।
 केशकीटावपन्नश्च स्वभूर्लेशश्च॥ नित्यशः ॥
 श्वाप्रातश्च पुनः सिद्धं चण्डालावेक्षितं तथा ।
 उदक्याया च पतितैर्गवा चाप्रातमेव च॥ ॥
 अनर्क्षितं पर्युषितं पर्याभ्रान्तश्च नित्यशः ।
 काककुक्कुटसंस्पृष्टं कृमिभिश्चैव संयुतम् ॥

* करकाशीति B.

† विवर्जयेदिति B.

‡ ककुभश्चेति B.

§ देवधान्यमिति B.

॥ सुहृदेष्वेति B.

॥ वेति B.

मनुष्यैरथवा घ्रातं कुष्ठिना स्पृष्टमेव च* ।
 न रजस्रलया दत्तं न पुंस्रव्या सरोषकम्† ॥
 मलवहाससा चापि परया चोपयोजयेत्‡ ।
 विवक्षायाश्च गोः क्षीरमौङ्गं वा निर्द्दश्र च§ ॥
 आविकं सन्धिनीक्षीरमपेयं॥ मनुरब्रवीत् ।
 वस्त्राकं हंसदात्सूहं कलविकं शुक्रं तथा ॥
 तथा कुरुरवज्जूरं॥ जालपादश्च कीकिलम् ।
 चापांश्च खञ्जरीटांश्च श्येनं गृध्रं तथैव च ॥
 उलूकं चक्रवाकश्च भासं पारावतं तथा** ।
 कपोतं टिट्ठिभक्षैव ग्रामकुक्कुटमेव च ॥
 सिंहं व्याघ्रश्च मार्जारं श्वानं कुक्कुरमेव च†† ॥
 शृगालं मर्कटश्चैव गर्दभश्च न भक्षयेत् ।
 न भक्षयेत्सर्वसृगास्रान्यान्वनचरान्द्विजान्‡‡ ॥
 जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चेति धारणा ।

* अनर्चितमित्यादि पादषट्कं B पुस्तके नास्ति ।

† सरोमयेति B.

‡ परवासीऽथ वज्रंयेदिति B.

§ चानिर्द्दश्रकथेति B.

॥ सन्धिनीक्षीरमपेयमिति B.

॥ कुरुरश्च चकीरश्चेति B.

** लपीति B.

†† एतत्पादवर्थं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡‡ पक्षिषोऽन्यान्वनचरानिति B.

गीधा कूर्मः शयः श्वावित्* सन्नकी चेति सत्तमाः ॥
 मध्याः पञ्चनखा नित्यं मगुराह प्रजापतिः ।
 मत्स्यान् सशष्कान् भुञ्जीयान्मांसं रौरवमेव च ॥
 निवेद्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यस्तु† नान्यथा ।
 मयूरन्तित्तिरश्चैव कपिञ्जलकमेव च‡ ॥
 वार्ध्नीणसन्दीपिनश्च मत्स्यानाह प्रजापतिः ।
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च§ तथा पाठीनरोहितैः ॥
 मत्स्येष्वेतेषां समुद्दिष्टा भक्षणीया मुनीश्वराः ।
 प्रोक्षितं भक्षयेद्देवां मांसञ्च द्विजकाम्यया ॥
 यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामपि चात्यये ।
 भक्षयेदेव मांसानि श्रेष्ठभोजी न लिप्यते ॥
 श्लेषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यं न कारयेत्॥ ।
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
 यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत् ॥
 अदेयं वाप्यपेयञ्च** तद्यैवास्पृश्यमेव च ।

* षड्गोति B.

† चेति B.

‡ कपीतश्च कपिञ्जलमिति B.

§ श्रेष्ठरं सिंहतुण्डचेति B.

¶ मत्स्याचेते इति B.

॥ नियोगाद्यङ्गकारादिति B.

** अपेयं वापि पेयचेति B.

द्विजातीनां समासीकृतं* नित्यं मद्यमिति स्थितिः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन† मद्यं नित्यञ्च वर्जयेत्‡ ॥
 पीत्वा पतितः‡ कर्माभ्यो न सम्भाष्यो भवेद्विजैः॥
 भक्षयित्वा ह्यभक्ष्याणि॥ पीत्वापेयान्यपि द्विजः ।
 नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तत्र व्रजत्यधः ॥
 तस्मात्परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
 आरोप्य याति चैवैको तथा वै याति रौरवम्** ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे मत्स्यामन्वयनिर्णये व्यासगीतासु
 सप्तदशोऽध्यायः ।

-
- * द्विजातीनामसासीकृतमिति B.
 † प्रक्षारयेति B.
 ‡ नित्यं विवर्जयेदिति B.
 § पततीति B.
 ¶ असम्भाष्यो भवेद्विजः इति B.
 ॥ भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणीति B.
 ** अपेयानि च विप्रा वै तथा विद्याति रौरवमिति B.

अष्टादशोऽध्यायः ।

ऋषयः जसुः ।

अहन्यहनि कर्त्तव्यं ब्राह्मणानां महामुने ।
तदाचक्षाखिलं कर्म येन मुच्येत बन्धनात् ॥

व्यास उवाच ।

वचेः* समाहिता यूयं शृणुष्वहदतो मम ।
अहन्यहनि कर्त्तव्यं ब्राह्मणानां क्रमादिधिः† ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते तूत्याय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशश्च यन्मूलं‡ ध्यायेत मनसेऽक्षरम् ॥
उषाकाले§ सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नानानदीषु शुद्धासु शीचङ्गत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृता जनाः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत्पा ।
ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ॥॥

* विष्णो इति B.

† क्रमादिधिति B.

‡ कायक्लेशं तदुद्भवमिति B and F.

§ उषःकाले इति B.

¶ शुभमिति B.

॥ एतत्पादद्वयं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

मुखे सुप्तस्य सततं क्षात्वा याः संस्त्रवन्ति हि ।
 ततो नैवाचरेत्कर्म्म अकृत्वा ज्ञानमादिमम्* ॥
 अलक्ष्मीं जलं किञ्चित्† दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
 प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥
 अतः‡ ज्ञानं विना पुंसां पापित्वं§ कर्म्मसु स्मृतम् ।
 ह्येने जप्ये विशेषेण तस्मात्ज्ञानं समाचरेत् ॥
 अशक्तावशिरस्कं वा ज्ञानमस्य विधीयते ।
 आर्द्रेण वाससा वाद्य मार्जनं पावनं¶ स्मृतम् ॥
 आयत्ये वै॥ समुत्पन्ने ज्ञानमेव** समाचरेत् ।
 ब्राह्मादीनामघाशक्ती ज्ञानान्याहुर्म्मनीषिणः ॥
 ब्राह्ममान्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं यौगिकं यच्च†† पौंड्रा ज्ञानं समासतः‡‡ ॥
 ब्राह्मन्तु मार्जनं§§ मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

* कर्म्मस्यकृत्वा ज्ञानमादितः इति B.

† अलक्ष्मीः क्षालकर्थी इति B.

‡ न चेति B.

§ पावनमिति B.

¶ कायिकमिति B.

॥ असामर्थ्ये इति B.

** ज्ञानमेवमिति B.

†† तद्वदिति B.

‡‡ प्रकीर्णितमिति B.

§§ मार्जनैरिति B.

आग्नेयं भस्मनापादमस्तुकाद्देहधूलनम् ॥
 गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
 यत्तु* सातपवर्षेण ज्ञानं तद्विव्यमुच्यते ॥
 वारुणञ्चावगाहस्तु मानसं स्वात्मवेदनम् ।
 योगिनां† ज्ञानमाख्यातं योगे विश्वादिचिन्तनम्‡ ॥
 आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ।
 मनःशुद्धिकरं पुंसां नित्यं तत्प्रानमाचरेत् ॥
 शक्त्येहारुणं विद्वान् प्रायश्चित्ते§ तथैव च ॥
 प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
 आचम्य प्रयतो नित्यं ज्ञानं प्रातः¶ समाचरेत् ॥
 मध्याह्निसमस्यौख्यं द्वादशाङ्गुलसन्धितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदप्रेण तु धावयेत् ॥
 क्षीरवृक्षसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
 अपामार्गञ्च विष्वच्च करवीरं विशेषतः ॥
 वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैकं यथोदितम् ।
 परिहृत्य दिनं पापं भक्षयेद्द्वै विधानवित् ॥

* यथेति A.

† योगिकमिति B.

‡ योगादिचिन्तनमिति B.

§ प्राजापत्यमिति B.

¶ प्रातःज्ञानमिति B.

नीत्यादयेदन्तकाष्ठं* नाङ्गुल्येण धारयेत्† ।
 प्रक्षाल्य भङ्गा तज्जह्याच्छुचीं देशे समाहितः ॥
 स्नात्वा सन्तर्प्येद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
 आचम्य मन्त्रविद्विषं ‡ पुनराचम्य वाग्यतः ॥
 सम्प्राज्यं मन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 आपो द्विष्टाव्याहृतिभिः सावित्रा वारुणैः शुभैः ॥
 सोङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् § ।
 जप्त्वा जलाञ्जलिं दद्याद्गास्करं प्रति तन्मनाः ॥
 प्राक्कल्पेषु ततः स्थित्वा ¶ दर्भेषु सुसमाहितः ।
 प्राणायामत्रयङ्गत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥ ॥
 या च सन्ध्या** जगत्स्मृतिर्मायातीता हि निष्कला ।
 ऐश्वरी केवला†† शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥
 ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः ।
 प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत् ॥
 सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
 यदन्यत्कुरुते किञ्चिन्न तस्य फलमाप्नुयात् ॥
 अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपास्य विधिवत्सन्ध्यां प्राप्ताः पूर्वोऽपरां गतिम् ॥

* नीत्यादयेदिति B. † नाङ्गुल्या धारयेत् कश्चिदिति B. ‡ मन्त्रविद्विषमिति H.
 § देवमातरमिति B. ¶ प्राङ्मुखं समासीनः इति B, E and G. ॥ स्मृतिर्गति B.
 ** या सन्ध्या इति B. †† ऐश्वरी तु परमिति B.

योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्यं द्विजोत्तमः ।
 विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन सन्ध्यापासनमाचरेत् ।
 उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
 सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम् ।
 सावित्रीं वै तपेद्विद्वान् प्राञ्जुखः प्रयतः स्थितः ॥
 अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुःसामसन्ध्वैः ॥
 उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
 कुर्व्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्द्ध्वा तेनैव* मन्त्रतः ॥
 श्रीऋखोल्काय† शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
 निवेदयामि चात्मानं नमस्ते विश्वरूपिणे‡ ॥
 नमस्ते घृणिने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे । §
 त्वमेव ब्रह्म परममापोज्योतीरसोऽष्टतम् ।
 भूर्भुवः स्वस्वमोङ्कारः शर्व्वी रुद्रः सनातनः ॥
 पुरुषः सन्महोऽन्तस्थं प्रणमामि कपर्दिनम् ।
 त्वमेव विश्वम्बहुधा जातं यज्जायते॥ च यत् ॥
 नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ।
 प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय च॥ ॥

* नित्यचेति B. † शक्तीकलायेति B. श्रीं खद्योताय इति F. ‡ इ
 इति B and F. § एतत्पादद्वयं A, E, H पुस्तकेह नास्ति । ॥ च
 इति B. ॥ ते इति B.

नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणकृतः ।
 हिरण्यवाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ॥
 अम्बिकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः *
 नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
 विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
 तमोऽपहाय ते† नित्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते वज्र‡हस्ताय त्राम्बकाय नमो नमः ।
 प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं महान्तं§ परमेश्वरम् ॥
 हिरण्यये गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माण्डत्वां परामृतम्¶ ॥
 विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
 नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्विने ॥
 उग्राय सर्वतक्षाय॥ त्वां प्रपद्ये सदैव हि ।
 एतद्दे सूर्यहृदयं जघ्ना स्तवमनुत्तमम् ॥
 प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्सूर्याद्दिवाकरम् ।
 इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ॥
 प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम्** ।
 सर्वपापप्रशमनं वेदसारसमुद्भवम् ।

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । † नम उमापतये इति B. ‡ वज्र इति B.
 § दहन्मिति B. ¶ परां गतिमिति B. ॥ सर्वभक्षाय इति B and F.
 ** ब्रह्मण्यनु प्रसादतः इति B.

ब्राह्मणानां हितं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम् ॥११॥
 अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
 प्रज्वाल्य वक्त्रं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ॥
 ऋत्विक् पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहोदरः ।
 प्राप्यानुष्ठां विशेषेण ह्यध्वर्युर्वा यथाविधि ।
 पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरः शुचिः॥३॥
 अनन्यमनसा नित्यं१ जुहुयात्संयतेन्द्रियः ॥
 विना दर्भेण यत्क मं विना सूत्रेण वाण पुनः ।
 राक्षसं तद्भवेत्सर्व्वानामुत्रेह फलप्रदम् ॥
 दैवतानि नमस्कुर्यादुपहारान्निवेदयेत् ॥
 दद्यात्पुष्पादिकन्तेषां वृडांश्चैवाभिवादयेत् ॥
 गुरुञ्चैवाप्युपासीत हितञ्चास्य समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासन्ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तिर्ता द्विजाः॥३॥
 जपेदध्यापयेच्छिष्यास्वारयेद्दे॥११॥ विचारयेत् ।
 अवेक्षेताथः॥३॥ शास्त्रेण धर्मादीनि द्विजोत्तमाः ॥
 वैदिकांश्चैव निगमान्वेदाङ्गानि च सर्व्वशः॥३॥
 उपेयादीश्वरं वा शृणुया योगक्षेमप्रसिद्धये ॥

* सहैरिति F. + एतत्पादचतुष्टयं A पुलके न दृश्यते । † शुक्ला
 इति E and F. § अनन्यमनसो वक्त्रमिति B. १ मन्त्रेण यदीति B
 सारान्निवेदयेदिति B. ** द्विजः इति B. †† आचरेदिति B. †† अवेक्षे
 अवेक्ष्य तत्र शास्त्राणि इति F §§ विशेषतः इति B and E. १११ द
 क्षायेति B and H.

साधयेद्विधानर्यान् कुटुम्बार्थे द्विजोत्तमः* ।
 ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥
 पुष्याक्षतान् कुशतिलान् गोशकृच्छुद्धमेव वा† ।
 नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ॥
 परकीयनिपानेषु न स्नायाद्वै कदाचन ।
 पञ्चपिण्डान्समुद्धृत्य स्नायाद्वासम्भवे पुनः ॥
 मृदेकया गिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेस्तथापरि ।
 अधस्तुः‡ तिसृभिः कायः§ पादौ षड्भिस्तथैव च ॥
 मृत्तिका च समुद्दिष्टा सार्द्राणामलकमात्रिका ।
 गोमयस्य प्रमाणन्तु॥ तेनाङ्गं लेपयेत्पुनः०० ॥
 लेपयित्वा तीरसंस्थं†† तन्निङ्गैरेव मन्त्रतः‡‡ ॥
 प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात्समाहितः ॥
 अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रेस्तन्निङ्गैर्वारुणैः शुभैः ।
 भावपूतस्तदव्यक्तं धारयेद्विष्णुः§§मव्ययम् ॥
 आपो नारायणाङ्गतास्ता॥॥ एवास्यायनं पुनः ।
 तस्मान्नारायणन्देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥

* ततो द्विजः इति B. † गोमयं गृह्यमेव चेति B, E and F. ‡ अपथयेति ।
 § कायमिति B, E and F. ॥ त्वाद्रौ इति B. ॥ प्रमाणन्तदिति B. ०० लेपये-
 ततः इति B. †† लेपयित्वा च तीरस्थमिति B and E ; तीरस्थः सन्निङ्गैः इति B
 ‡‡ तन्निङ्गैरेवेति B. §§ ध्यायन्ने विष्णुमिति B and E. धारयन्निति B
 ॥॥ नारायणीङ्गतास्ता इति B, E and F.

प्रेक्ष्य* सोङ्कारमादित्यं त्रिनिर्मज्जेजलाश्रये† †
 आचान्तः पुनराचामेत्‡‡ मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
 अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
 त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥
 द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येद्दद्यात्तिस्रणवान्विताम् ।
 सावित्रीं वा जपेद्द्विद्वान्तथा चैवाघमर्षणम् ॥
 ततः सन्मार्जनं कार्यम्§ आपो हिष्ठा मयो भुवः ।
 इदमापः प्रवहतो व्याहृतिभिस्तथैव च ॥
 तथाभिमन्त्र्य तत्तोयमापो हिष्ठादिभिस्त्रिकैः॥ ।
 अन्तर्जलगतो मग्नो जपेत्त्रिरघमर्षणम् ॥
 द्रुपदां॥ वाथ सावित्रीं तद्विष्णांः परमम्यदम् ।
 आवर्त्तयेच्च** प्रणवं देवं वा संस्मरन्त्वरिम् ॥
 द्रुपदादिव यां मन्त्रां यजुर्वेदे प्रतिष्ठितः ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अपः पाणी समादाय जप्त्वा वै मार्जने कृते ।
 विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनादनः ।
 तथाघमर्षणम्रोक्तं††† सर्वपापापनादनम् ॥

* प्रीक्ष्येति B. † जलाश्रये इति B. ‡ पुनः पुनस्तथाचामेदिति B and E.
 § कुर्यादिति B and E. ॥ हिष्ठादिमन्त्रकैरिति E and F. ॥ त्रिपद्यामिति B
 त्रिपदामिति E. ** आवर्त्तयेत्वा इति B and E. †† अथाघमर्षणं सूक्तमिति B,
 E and F.

अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्द्धं पुष्याक्षतान्वितम्* ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमूर्द्धं यस्तमसः परः† ॥
 उदुत्यं चित्रमित्येते तच्चक्षुरिति मन्त्रतः ।
 हंसः शुचिषदन्तेन सावित्र्या सविशेषतः‡ ॥
 अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनेः ।
 सावित्रीं वै जपेत्पञ्चाब्जपयज्ञः स वै स्मृतः ॥
 विविधानि पवित्राणि§ गुह्यविद्यास्तथैव च ।
 शतरुद्रीयं शिरसं सौरान्मन्त्रांश्च॥ सर्व्वतः ॥
 प्राकृतेषु॥ समासीनः कुशेषु प्राङ्मुखः शुचिः ।
 तिष्ठंश्च बीजमाणोऽर्कः** जप्यं कुर्यात्समाहितः ॥
 स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
 कर्त्तव्या त्वक्षमाला स्यादुत्तरादुत्तमा भ्रूता†† ॥
 जपकाले न भाषेत व्यङ्गा नः‡‡ प्रक्षयेद्बुधः ।
 न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
 गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
 एकान्तेषु§§ शुचीं देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

* पुष्याक्षतान्वितमिति B. पुष्यान्वितं जर्मासति E. † उदुत्यं तमसस्यरि इति A. E and F. ‡ च विशेषत इति B, E and F. § च चित्राणीति B. ¶ शतरुद्रीयमाद्यर्च्यशिरः सौरांश्चति B, E and F. ॥ प्राकृत्येव इति B, E, F and G. ** तिष्ठंश्चबीजमाणोऽर्कमिति B and E. †† उत्तररुद्रीयरा इति A. ‡‡ नान्वाणीति B, E and F. §§ सुशभे इति E.

चण्डालाशौचपतिताम्* दृष्ट्वा चैव पुनर्जपेत् ।
 तैरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव पुनर्जपेत्† ॥
 आचम्य प्रयती नित्यं जपेद्दशुचिदर्शने ।
 सौराभ्यन्वान् शक्तितो वै पावमानीस्तु कामतः ॥
 यदि स्यात् क्लिबः‡वासा वै वारिमध्यं गतोऽपि वा ।
 अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥
 प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य ततः क्षितौ ।
 आचम्य च यथागस्त्रं शक्त्या§ स्वाध्यायमाचरेत् ॥
 ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा¶ ॥
 आदावोङ्कारमुच्चार्य नामान्ते॥ तर्पयामि वः** ॥
 देवान् ब्रह्म ऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
 तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वमूत्रोक्तः††विधानतः । ‡‡
 देवर्षींस्तर्पयेद्दीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥
 यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणे ।
 प्राचीनावीती पैत्रेण§§ स्नेन तीर्थेन भावितः ॥
 निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्तु समाचम्य च वाग्यतः¶¶ ॥
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुष्पैः पत्रैरथाम्बुभिः ॥

* चाण्डालाशौचपतितामिति B and F. + जपेत्पुनरिति B and F
 † क्षिप्रेति B. § भक्त्या इति B. ¶ पितृगणान् क्रमादिति B. ॥ नमोऽन्ते इति .
 नमोऽन्ते तर्पयामि च इति E and F. ॰ चेति B. †† स्वगृहीत इति I
 ‡‡ अन्वावहेन सन्धेन पाणिना दक्षिणेन तु इत्यधिकः पाठः E and F. §§ पित्रे
 इति B, E and F. ¶¶ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
 अन्यांश्चाभिमतान्नेवान् भक्त्याचारो नरोत्तमः* ॥
 प्रदद्यादाथ पुष्पाणि सूक्तेन पौरुषेण† ॥ तु ।
 आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यक् समर्चिताः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वम् वै देवतानि समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेहै पृथक् पृथक् ॥
 विष्णोराराधनात्पुण्यं‡ विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्माद्नादिमध्वान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन सुसमाहितः§ ।
 न ताभ्यां¶ सद्गो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि ॥ ।
 तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्वतः ॥
 अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
 आराधयेन्महादेवं भावपूर्तो महेश्वरम् ॥
 मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवा पुनः ।
 ईशानेनाथवा रुद्रेऽस्यस्वक्तेन** समाहितः ॥
 पुष्यैः पत्रैरथाग्निर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।

* अर्थाद्यपि महादेवान् भक्त्या चार्काधनी नर इति B, E and F. † सूक्तेन पौरुषेण—पुरुषसूक्तेन “सहस्रशीर्षा पुरुष” इत्यादिसंज्ञण । ‡ न विष्णोराधनादिति E and F. § पुरुषेण तु इति B, E and F. ¶ नैताभ्यामिति B, E and F. ॥ अतः परं निवेदयेत् स्वात्मानं विष्णवेऽनन्वतेजसे इति B, E, F पुस्तकेष्वधिकः पाठो दृश्यते । ** रुद्रे नाम्नक्तेनेति A.

उक्त्वा* नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा जपेत्† ॥
 नमस्कुर्यात्त्रिहादेवं तं मृत्युञ्जयमीश्वरम्‡ ।
 निवेदयेत् स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरम् ॥
 प्रदक्षिणं§ द्विजः कुर्यात्पञ्च वर्षाणि वै बुधः॥ ॥
 ध्यायेत्॥ देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम् ॥
 अथावलोकयेदर्कः* हंसः शुचिषदित्यूचा ।
 कुर्वन्॥॥ पञ्च महायज्ञान् गृह्णत्वा समाहितः ॥
 देवयज्ञं पितृयज्ञभूतयज्ञन्तथैव चः‡ ॥
 मानुषं§§ ब्रह्मयज्ञश्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥
 यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
 क्त्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ॥
 अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान् एव च॥॥ ।
 कुशपुच्छे समासीनः कुशपाणिः समाहितः ॥
 शालाग्नी लौकिके वाद्य जले भूम्यामथापि वा ।
 वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यो॥॥ देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
 यदि स्यात्लौकिके पत्रे ततोऽन्नं तत्र ह्यते ।
 शालाग्नी तत्पचेदन्नं विधिरेष सनातनः ॥

* अथो इति B, E and F. † याज्ञयेदिति B. ‡ मृतं मन्त्रमितीश्वर
 B and E. § प्रदक्षिणः इति A. ॥ जपेन्निति B. पञ्च ब्रह्मणि वै जप
 E and F. ॥ ध्यायेत् ध्यायेत्, आर्षः प्रयोगः । * अथवालोकायेदिति
 † कुर्यादिति B and F. ‡ देवियज्ञन्तथैव चेति B. §§ मानुषमिति
 ॥ वा इति B. ॥ वैश्वदेवनिमित्तमिति B.

देवेभ्यश्च हुतादन्नात्* शेषात्भूतबलिं हरेत् ।
 भूतयज्ञः स विज्ञेयो‡ भूतिदः§ सर्वदेहिनाम् ॥
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितादिभ्यएव च ।
 दद्याद्भूमौ वह्नियान्नस्यक्षिभ्यो द्विजसत्तमाः¶ ॥
 सायञ्चान्नस्य॥ सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
 भूतयज्ञस्त्वयन्नित्यं सायम्प्रातर्यथाविधि** ॥
 एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सन्ततम्†† ।
 नित्यश्नादं तदुच्छिष्टं‡‡ः‡ः पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥
 उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
 वेदतत्त्वार्थविदुषेः§§ द्विजायैवोपपादयेत् ॥
 पूजयेदतिथिन्नित्यं नमस्येदर्चयेद्विजः¶¶ ॥
 मनोवाक्श्रमभिः शान्तः स्वागतं स्वगृहङ्गतः‖ ॥
 अन्वारब्धेन सथ्येन पाणिना दक्षिणेन तु*** ॥
 हन्तकारमथायं वा भिक्षां वा शक्तितां द्विजः ।
 दद्यादतिथये नित्यम्बुध्येत परमेश्वरम् ॥
 भिक्षामाहुर्थासमात्रामयं तत्प्राप्तुर्गुणम्††† ॥

* देवेभ्यन्तु हुतादन्ना इति B. † शेषमिति F. ‡ वै ज्ञेय इति B. § भूतिर
 इति B. ¶ बलिं, लवणं, पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमा इति B and E. ॥ सायमन्नस्यति F
 ** विधीयते इति B. †† सततमिति B and E. सततमिति F ‡‡ यद्द्विष्टमिति I
 तदुद्दिष्टमिति E, F and H. §§ विज्ञायति B. ¶¶ अर्चयेद्विभूमिति B. तर
 इति F. ‖ तत इति B, E and F. *** एतन्पादद्वयं B, E, F पुल्लेगु नाम्नि
 ††† तन्प्राप्तुर्गुणमिति B and H. तन्प्राप्तुर्गुणमिति E and F.

पुष्कलं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमित्यते* ॥
 गोदीहकालमात्रं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः‡ स्वयम् ।
 अभ्यागतान्यथाशक्तिं पूजयेदतिथीन्सदा§ ॥
 भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
 दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्जितः ॥
 सर्वेषामप्यलाभे हिणं त्वन्नङ्गीभ्यो निवेदयेत् ।
 भुञ्जीत बहुभिः॥ सार्धं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥
 अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान्द्विजोत्तमाः ।
 भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं स गच्छति ॥
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
 नाशयन्त्याशु पापानि देवताभ्यर्चनन्तथा ॥
 यो मोहादथवाज्ञानादकृत्वा** देवतार्चनम् ।
 भुङ्क्ते स याति नरकं शूकरं नात्र संशयः†† ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजाः ।
 भुञ्जीत स्वजनैः सार्धं स याति परमाङ्गतिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे‡‡ व्यासगीतासु अष्टादशोऽध्यायः ।

* मृष्यते इति B and F. + गोदीहमात्रं कालमिति B, E and H. † प्रती-
 क्ष्योऽप्यतिथिरिति B. § यथेति B and E. तथेति F. ¶ चेति B. ॥ वसुभिरिति
 B, E and F. ** मोहादथ वाज्ञानादकृत्वा इति B and F. †† शूकरेभ्यभिजायते
 इति B and F. ‡‡ उपविभागे इत्यधिकः पाठः B पुस्तके दृश्यते ।

जनविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुखएव* वा ।
आसीनः स्वासने शुद्धे भूम्यां पादौ निधाय च ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यगस्यं दक्षिणामुखः ।
त्रियम्पत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतम्भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥
पश्चार्द्रीं भोजनङ्घ्र्याङ्गमौ पात्रं निधाय च ।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥
उपलिप्ते शुची देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
आचम्याद्राननोऽक्रोधः पश्चार्द्रीं भोजनञ्चरेत् ॥
महाव्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु ।
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोऽशान+क्रियाञ्चरेत् ॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तां प्राणायामाद्याहुतिन्ततः ।
अपानाय ततो भुक्त्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय ततः कुर्यात्समानायेति पञ्चमीम्ः॥ ।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि हिजः ॥
शेषमन्नं यथाकामं‡ भुञ्जीत व्यञ्जनेर्युतम् ।
ध्यात्वा तन्मनसा देवानात्मानं॥ वै प्रजापतिम् ॥

* सूर्याभिसुखमेवेति B and H. † आपःपानेति B । पञ्चममिति A and H.

‡ यथोक्तञ्च इति B. ¶ देवमात्मानमिति B and F.

अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिवेत् ।
 आचान्तः पुनराचामेदयङ्गौरिति मन्त्रतः ॥
 द्रुपदां वा त्रिरावर्त्य सर्वपापप्रणाशनीम् ।
 प्राणानाङ्गन्यिरसीत्यालभेदुदरन्ततः* ॥
 आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण पादाङ्गुष्ठेन† दक्षिणे ।
 निस्त्रावयेद्वस्तुजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
 कृताः‡ नुमन्त्रणं कुर्यात्सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
 अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणेति हिऽ ॥
 सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः स्मृतः परः॥ ।
 योऽनेन विधिना कुर्यात्स कविव्राह्मणः स्वयम् ॥ ॥
 यज्ञोपवीती भुञ्जीत स्तग्गन्धालङ्कृतः शुचिः ।
 सायम्प्रातर्मान्तरा* वै सन्ध्यायान्तु विशेषतः ॥
 नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वं प्रतिसायं शशियहात्† ।
 ग्रहकाले न चाश्रीयात्स्नात्वाश्रीयाद्विमुक्तये‡ ॥
 मुक्ते शशिनि चाश्रीयाद्यदिऽ‡ न स्वान्महानिशा ।
 अमुक्तयोस्तुगयोरद्याहृदा परेऽहनि ॥
 नाश्रीयात्प्रेक्षमाणानामप्रदाय च॥॥ दुर्मतिः ।

* लभेत हृदयन्तत इति B. + पादाङ्गुष्ठेऽप्येति B ‡ इवा इति H. § अया-
 चरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणेति हीति B and E. अथ क्रमेणेति H. ॥ परः स्मृत-
 इति B. ॥ स याति ब्राह्मणः स्वयमिति B and E. * प्रातर्मान्तरिति B, H and G.
 † अङ्गि सायं प्रचक्षते इति B. अङ्गि सायं शशियहे इति E. ‡ स्नात्वाश्रीयात्पु मुक्तये
 इति B. §§ भुञ्जीत यदीति B. ॥॥ अप्रदायेव इति B.

यज्ञावशिष्टमद्याहा* न क्रुद्धो नान्यमानसः ॥
 आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।
 वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥
 यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिराः यच्च भुङ्क्ते विदिग्भुखः† ।
 सोपानत्कस्र यो भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
 नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रष्टक् ।
 न च भिन्नासनगतो न यानसंस्थितोऽपि वाः‡ ॥
 न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाण्यु ।
 नोच्छिष्टो वृतमादद्यात्§ न मूर्धानं स्पृशेदपि ॥
 न ब्रह्म कीर्त्तयेच्चापि¶ न निःशेषं न भार्य्याया ।
 नात्मकारे न सन्ध्यायां॥ न च देवालयादिषु ॥
 नैकवस्त्रसु भुञ्जीत न यानग्रयनस्थितः** ।
 न पादुकानिर्गतोऽथ‡‡ न हसन्विलपन्नपि ॥
 भुक्त्वा वैः‡‡ सुखमास्थाय तदन्नम्परिणामयेत् ।
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थानुपपन्नं हयेत्§§ ॥
 ततः सन्ध्यामुपासीत पूर्व्वोक्तविधिना शुचिः¶¶ ।

* न यज्ञशिष्टादव्याहा इति B and E. † उदग्भुखः इति B and E. ‡ न
 ग्रयानः स्थितोऽपि वेति B. न ग्रयानः स्थितोऽपि वा इति E. § आदर्थार्त्त इति आर्षः
 प्रवीणः, आददीत इति साधु । ¶ कीर्त्तयेच्चापि इति B. ॥ न आकाशे इति B and E.
 ** न ग्रयानः स्थितोऽपि वेति B. †† न पादुकानुगती वा इति B. ‡‡ मुञ्जीत इति B.
 §§ तदर्थोऽनुपपन्नं हयेदिति H. ¶¶ विज इति B and E.

आसीनश्च* जपेद्देवीं गायत्रीं पश्चिमाश्रयति ॥
 न तिष्ठति तु यः पूर्वानास्ते† सन्ध्यान्तु पश्चिमाम् ।
 स शूद्रेण समो लोके सर्वकर्म‡विवर्जितः ॥
 हुत्वाग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा यन्नावशिष्टकम् ॥
 सभृत्य§बान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि ॥
 नोत्तराभिमुखः स्वप्यात्पश्चिमाभिमुखो न च ।
 न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित् ॥
 न शीर्णायान्तु खड्गायां शून्यागारे न चैव हि ।
 नानुवंशेण न पालाशे शयने वा कदाचन ॥
 इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि वै मया ।
 ब्राह्मणानाङ्गत्यजात॥मपवर्गफलप्रदम् ॥
 नास्तिक्वाद्यवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।
 स याति नरकान्घोरान् काकयोनी च जायते ॥
 नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्ताश्रमविधिं स्वकम् ।
 तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु जनविंशोऽध्यायः ।

* आसीनश्च इति B, E and F. † पूर्वां नापीति B. ‡ धर्मोति B. सर्व-
 कर्मवद्विभूत इति F. § सङ्घवेति B. ॥ नापि वीणे इति B. ॥ कृत्यतममिति B.

विंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अथ आहममावास्यां प्राप्य कार्यं द्विजोत्तमैः ।
 पिण्डान्वाहार्यकम्भक्त्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनिः शस्यते ।
 अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तेनामिपेण च ॥
 प्रतिपन्नभृति ह्यन्यास्तिथयः कृष्णपक्षके ।
 चतुर्दशीं वर्जयित्वा प्रशस्ता ह्युपरोधतः* ॥
 अमावास्याष्टकास्तिस्त्रः पोषमासादिषु त्रिषु ।
 तिस्रस्तास्त्वष्टकाः†‡ पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ॥
 अयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।
 शस्यपाकः आहकालाः नित्याः§ प्राक्ताः दिने दिने ॥
 नैमित्तिकन्तु॥ कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रमूर्त्ययोः ।
 बान्धवानां विस्तरेण॥ नारकी स्यादतीऽन्यथा ॥
 काम्यानि** चैव आहानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।
 अयने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनन्तकम्†† ॥
 संक्रान्त्यामक्षयं‡‡ आहं तथा जन्मदिनेष्वपि ।

* क्षीणे राजनि अयुक्तो चन्द्रे कृष्णपक्ष इत्यर्थः । † अपरा यतः इति B. ह्युपरो-
 धते इति F. ‡ तिस्रस्तान्वाहार्यकमिति B. § नित्यमिति B. ॥ नैमित्तिकं हि
 इति B. ॥ ब्राह्मणानाञ्च मरणं इति B. बान्धवानाञ्च मरणं इति F. ** शस्या-
 नीति B. †† व्यतीपातेऽप्यनन्तकमिति B. ‡‡ संक्रान्त्यामयने इति B.

नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यङ्काम्यः* विशेषतः ॥
 स्वर्गञ्च लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।
 अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्चसम् ॥
 रौद्राणां कर्मणां सिद्धिमार्द्रायां शौर्यमेव च† ।
 पुनर्वसौ तथा भूमिं श्रियं पुष्ये तथैव च ॥
 सर्वाङ्कामांस्तथा सार्धैः‡ पित्रे सौभाग्यमेव च ।
 अर्यन्ने तु धनं विन्द्येत्§ फाल्गुन्यां पापनाशनम् ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठं तथा हस्ते चित्रायाञ्च बहून् सुतान् ।
 बाणिज्यसिद्धिं स्वाती तु विशाखासु सुवर्णकम् ॥
 मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शक्रे तथैव च ।
 मूले कृषिं लभेज्ज्ञानं सिद्धिमाप्ये समुद्रतः ॥
 सर्वान् कामान्वैश्वदेवे श्रेष्ठान्तु यवणे पुनः ।
 धनिष्ठायां तथा कामानस्वपे॥ च परस्वलम् ॥
 अजैकपादे कुप्यं स्यादाहिर्बुध्ने गृहं शुभम् ।
 रेवत्याम्बहवो गावो ह्यश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।
 याम्ये तु जीवितन्तु॥ स्यादः श्राद्धं समग्रयच्छति** ॥
 अश्विन्यां चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

* काशे इति B. † रौद्राणां सिद्धिमार्द्रायां कर्मणां सौख्यमेव चेति B. रोहिण्यां
 कर्मणां सिद्धिमिति F. ‡ सार्धे इति B. § विद्यादिति B and F. ॥ वाहणे
 इति B. श्राविष्ठायां तथा काम्यं वाहणे इति F. ॥ जीवनं तदिति B. ** यदि श्राद्धं
 अग्रयच्छति इति B. †† त्वारीग्यमिति B, F and H.

विद्यामभीष्टान्तु गुरौ* धनं वै भार्गवे पुनः ।
 ग्रनैश्चरे लभेदायुः प्रतिपत्तु सुतान् शुभान् ॥
 कन्यका† वै द्वितीयायां तृतीयायान्तु वेदिनः‡ ।
 पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थीं वै§ पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ॥
 षष्ठ्यां घृतं॥ कृपिञ्चापि सप्तम्याञ्च धनं नरः॥ ।
 अष्टम्यामपि बाणिल्यं लभते यावदः सदा ॥
 स्यान्नवम्यामेकखरं दशम्यां द्विखरं बहु ।
 एकादश्यान्तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥
 द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च ।
 त्र्यतिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु कुप्रजाः ।
 पञ्चदश्यां सर्व्वकामान् प्राप्नोति ¶ यावदः सदा ॥
 तस्माच्छ्राद्धं न कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां द्विजातिभिः ।
 शस्तेण तु हतानान्तु यावदं॥ तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 द्रव्यब्राह्मणसम्पत्ती न कालनियमः कृतः ।
 तस्माद्भोगापवर्गाथे यावदं कुर्युर्द्विजातयः ॥
 कर्म्मरक्षेषु सर्व्वेषु कुर्यादभ्युदयेः॥ पुनः ।
 पुत्रजन्मादिषु यावदं पार्व्वणं पर्व्वसु स्मृतम् ॥
 अहन्यहनि नित्यं स्यात्काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।

* विद्यामभीष्टां जीवे तु इति B and F. † कन्यकामिति B and F. ‡ विन्द-
 तीति B. नन्दित इति F. § तु इति B. ॥ द्युतिमिति B. इतिमिति F. ॥ सप्तम्यां
 लभते नरः इति B and F. ¶ कामानाप्नोतीति B, F and H. † हतानां वै
 तत्र यावदिति B. †; कुर्यादाभ्युदयमिति B and F.

एकोद्दिष्टादि विज्ञेयं द्विधा आचन्तुः पार्वणम् ॥
 एतत्पञ्चविधं आहं मनुना परिकीर्तितम् ।
 यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत्प्रयत्नेन पालयेत् ॥
 शुद्धये सप्तमं आहं ब्रह्मणा परिभाषितम् ।
 दैविकञ्चाष्टमं आहं यत्कृत्वा मुच्यते भयात् ॥
 सख्या रात्रौ न कर्त्तव्यं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
 देयानान्तु विशेषेण भवेत्पुण्यमनन्तकम् ॥
 गङ्गायामक्षयं आहं प्रयागेऽमरकण्ठकेः † ।
 गायन्ति पितरो गाथां नर्त्तयन्ति ‡ मनीषिणः ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
 तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गथां व्रजेत् ॥
 गथां प्राप्यानुपङ्गेण यदि आहं समाचरेत् ॥
 तारिताः पितरस्तेन स याति परमाङ्गतिम् ॥
 वाराहपर्वते चैव गथायां वै विशेषतः ।
 वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ॥
 गङ्गाद्वारे प्रभासे तु त्रिल्लके नीलपर्वते ।
 कुरुक्षेत्रे च कुजाम्ने ॥ शृगुरङ्गे महालये ॥
 केदारि फल्गुतीर्थे †† च नैमिषारण्ये ††† एव च ।

* वृद्धिआहन्तु इति B and F. † इतः परं पादषट्कं B पुस्तके नास्ति ।

‡ मरकण्ठे इति H. § गाथाः कौर्मयन्ति इति B, E and F. ¶ यः आहं समुपाचरेदिति B. ॥ कुजाम्ने इति A. कुजाम्ने इति H. कुजाम्ने इति B, E and F.

†† फल्गुनौतीर्थे इति B, E and F. ††† नैमिषारण्यथोरपि इति H.

सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे तु विशेषतः ॥
 नर्मदायां कुशावर्त्तं श्रीशैले कर्णभद्रके * ।
 वेत्रवत्यां विशाखायां† गांदावर्यां विशेषतः ॥
 एवमादिषु चान्येषु‡ तीर्थेषु पुलिनेषु च ।
 नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥
 व्रीहिभिश्च यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 श्यामाकैश्च यवैः काशैः§ नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितॄन् ॥
 आम्रान् पाने रतानिह्नून् शृङ्गीकांश्च सदाङ्गिमान् ॥
 विदार्यांश्च कुरण्डांश्च॥ यादकाले प्रदापयेत् ॥
 लाजा मधुयुता** दद्यात्ततून् शर्करया सह ।
 दद्याच्छाङ्गे प्रयत्नेन †† शङ्खाटवक्रकैकान् ‡‡ ॥
 ही मासी मत्स्यमांसिन श्रीआम्रान् हारिणन्§§ तु ।
 श्रीरभ्रेणाय चतुरः प्राकुर्वन्नेह पञ्च तु ।
 घण्टासांश्चागमांसिन पार्थिवेनहृत् ॥ सप्त वै ॥

* भद्रकर्णके इति B and E. नन्दकर्णव इति F. † विषाणायामिति B.
 क्षेत्रवत्यां विशेषेण इति E. ‡ एवमादिषु चान्येषु इति B. § शर्करा इति B and E.
 यवैः शाकैरिति F. ¶ आम्रान् पाने च तानिह्नून् शृङ्गीकानिति A and H.
 ॥ विदारीच भरण्यांश्च इति B. विदार्यांश्च मत्स्यमांसि इति H. ** लाजा मधुयुता
 निति B. †† दद्याच्छाङ्गे च यत्नेनिति B. †† शङ्खान् विषकैः प्रमानिति A and H.
 शङ्खाटविक्रकैकानिति F. §§ हारिणं निति B. * हारिणं न तु इति F and H.
 ¶ पार्थिवेनाथ इति B.

अष्टाविंशस्य मासेन शीरवेण नवैव तु* ।
 दश मासांस्तु दृष्यन्ति† वराहमहिषामिषैः ॥
 शशकूर्मयोर्मासेन‡ मासानेकादशैव तु †
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु§ ।
 वार्धीणसस्य मासेन ढसिर्द्दशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महाशक्कः खड्गलोहामिषं॥ मधु ।
 आनत्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥
 क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाथ मृतानाहृत्य वै द्विजः ।
 दद्याच्छास्त्रे प्रयत्नेन तदस्याक्षयमुच्यते ॥
 पिप्पली रुचकश्चैव॥ तथा चैव मसूरकम् ।
 कुभाण्डालावुशात्तीकभूटणं सरथं** तथा ॥
 कुसुभं पिण्डमूलं वै तन्दुलीयकमेव च ।
 राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषाजं†† विवर्जयेत् ॥
 आढक्यः‡‡ कोविदाराथ पालक्या§§ मरिचांस्तथा ।
 वर्जयेत्सप्त यत्नेन आढकाले हिजोत्तमः॥॥ ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे आढकल्प विंशोऽध्यायः ।

* च इति B. † मामास्तु दृष्यन्ते इति B. ‡ शशकूर्मयोस्तु मासेनेति B.
 § वा इति B. ॥ महाशक्कं खड्गं लोहामिषमिति B. ॥ पिप्पलीं कसुकश्चैव इति B.
 कृतकश्चैव इति F. ** सरममिति B and H. मसूरं चणकं तथा इति F.
 †† माहिषश्च इति B and F. †‡ कीटन्नानिति B. कीटवः कोविदारथ अलङ्कारो
 मरिचं तथेति F. §§ पालक्यामिति B. ** विजोत्तमः इति B.

एकविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

ज्ञात्वा यथोक्तं सन्तर्प्य पितृथन्द्रक्षये द्विजः ।
 पिण्डान्वाहार्यं यावत् कुर्यात्सौम्यमनाः शुचिः ॥
 पूर्वमेव समीक्षितं* ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदानानाञ्च स स्मृतः† ॥
 ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तचेतसः ।
 व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋत्कालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरप्यधीयानां यजुर्वेदविदेव च ।
 बह्वृचश्च त्रिसोपर्णस्त्रिमधुर्वा च योऽभवत् ॥
 त्रिणाचिक्रेतच्छन्दांगो ज्येष्ठसामग एव च ।
 अथर्वशिरसोऽध्वेता रुद्राध्यायी विशेपतः ॥
 अग्निहोत्रपरो विहात्रायविच्च पङ्कवित् ।
 मन्त्रब्राह्मणविचैव ययः‡ स्यादध्वंपाठकः ॥
 ऋषिव्रती हृषीकश्च शान्तचेता जितेन्द्रियः§ ।
 ब्रह्मदेयानुसन्तानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ॥
 चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
 गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

* परीक्षित इति B. † प्रदाने चातिथि. स्मृतः इति B. अत. परं श्लोकत्रयं B, E
 पुस्तकयोः नास्ति । ‡ यन् इति B. § तथा वादश्वार्थिकः इति B and E.

विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
 महादेवार्चनरतो वैष्णवः पंक्तिपावनः ॥*
 अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्रहणस्तथा ।
 सत्कीर्णं च दाननिरतो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥‡
 मातापित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी तथा द्विजः ।
 अध्यात्मविद्युनिर्दान्तो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥
 ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
 अद्वालुः‡ आदनिरतो ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
 वेदविद्यारतः॥ स्नातो ब्रह्मचर्य्यपरः सदा ।
 अथर्वणी मुमुक्षुश्च ब्राह्मणः पंक्तिपावनः॥ ॥
 असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
 असम्बन्धी** च विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥
 भोजयेद्योगिनं श्रान्तं॥॥ तत्त्वज्ञानरतं यतः‡‡ ।
 अभावे‡‡ नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्व्वाणकन्तथा ॥
 तदलाभे गृहस्थन्तु मुमुक्षुं सङ्गवर्ज्जितम् ।
 सर्वालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥

* अतः परं श्लोकचतुष्टयं A पुलके नास्ति । + सव्येण इति F. † युवान्
 श्रीविद्याः स्वस्याः महायज्ञपरायणाः । सावित्रीजापनिरतब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः
 कुलानां श्रुतवन्तश्च श्रेयवन्तस्तपस्विनः । अप्रिचित् स्नातको विधी विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः
 इत्यधिकः पाठः F पुलके अस्ति । § आशार्थम् इति F. ॥ अत इति F. ॥ इतः
 पूर्वम् श्लोकचतुष्टयं H पुलके नास्ति । ०० असम्बन्धीति B and F. †† पूर्वमिति
 B and F. ‡‡ यतिमिति B. §‡ अलाभे इति B and F.

प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्वान्नाति यतिर्हविः ।
 फलं वेदान्तवित्तस्य* सहस्रादतिरिच्यते ॥
 तस्माद्यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम् ।
 भोजयेद्व्यक्तव्येषु अलाभात्तदितरान्निजान् ॥
 एष वै प्रथमः कथः प्रदाने ह्यव्यक्तव्ययोः ।
 अनुक्तव्यस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥
 मातामहं मातुलञ्च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विट्पतिम्बन्धुमृत्विग्याज्यो च भोजयेत् ॥
 न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः‡ कार्योऽस्य सङ्ग्रहः ।
 पैशाची दक्षिणाया हि नेहामुत्र‡ फलप्रदा ॥
 कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
 द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणान्निरिव शाम्यति ।
 तस्मै ह्यव्यं न दातव्यं न हि भस्मानि ह्ययते ॥
 यद्योषरेण वीजमुष्णा न वप्ता लभते फलम् ।
 तथाऽऽवृत्ते हविर्दत्त्वा न दानाल्लभते॥ फलम् ॥
 यावतो यसते पिण्डान्द्व्यक्तव्येष्वमन्त्रवित् ।
 तावतो यसते प्रेत्य दीप्तान् स्थूलांस्वयोगुडान्** ॥

* वेदविदां तस्य इति B and F. † त्वलाभार्थिनि B. ‡ अर्चयेति B.

§ नैवासुचेति B. ¶ यथा विष्णु इति B. ॥ दाता लभते इति B and F.

** दीप्तानलानयोगुडानिति B.

अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनहृत्ता नराधमः ।
 यत्रैते भुञ्जते हृद्यं तद्भवेदासुररुजिजाः ॥
 यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।
 स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः आद्यादिषु कदाचन ॥
 शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञोः षष्ठलानाञ्च याजकः† १
 बध्वन्धोपजीवी च षड्भेते ब्रह्मबन्धवः ॥
 दत्त्वानुयोगो वृत्त्यर्थः‡ पतिताम्बनुरन्न वीत् ।
 वेदविक्रयिणो ह्येते आद्यादिषु विगर्हिताः ॥
 सुतऽविक्रयिणो ये तु परपूर्वसमुद्भवाः ।
 असामान्यान्‡ यजन्ते ये पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 असंस्कृताध्यापका ये भृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये ।
 अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 ब्रह्मश्रावकनिर्यन्थाः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
 कापालिकाः पाशुपताः पाषाण्डा ये च तद्विधाः ॥
 यस्याश्रन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
 न तस्य तद्भवेच्छ्रावं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥
 अनाश्रमी यो द्विजः स्वादाश्रमी वा निरर्थकः॥ ।
 निष्पाश्रमी च ते विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिद्रुषकाः ॥
 दुषर्था कुनखी कुष्ठी शिखी च श्यावदन्तकः ।

* दूत राज इति A and H. शूद्रप्रेष्यो भृतो राज इति F. † षष्ठो याम-
 याजकः इति B and F. ‡ द्रव्यार्थमिति B. § भुतीति B. वेदविक्रयिण-
 इति F. ¶ असमानानिति B and F. ॥ निवन्धकः इति B.

वेदप्रजननश्चैव स्तेनः स्त्रीवीऽथ नास्तिकः ॥
 तथपो हवस्तीसक्तो वीरहा दिधिमूपतिः ।
 अगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणी द्विजाः ॥
 परिवेत्ता च हिंस्रश्च ॥ परिवित्तिर्निराकृतिः ।
 गोनर्भवः कुसीदी च ॥ तथा नक्षत्रसूचकः ॥
 गीतवादित्रशीलश्च ॥ व्याधितः कारण एव च ।
 हीनाङ्गवातिरिताङ्गो ह्यवकीर्णो तथैव च ॥ १ ॥
 अन्नदूषी ॥ कुण्डगोली अभिशस्तोऽथ ॥ देवलः ।
 मित्रधुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्यानुवर्तितः ॥
 मातापित्रोर्गुरोस्त्र्यागी दारत्यागी तथैव च ।
 गीत्रस्यूक् ॥ अष्टशौचश्च काण्डस्यूष्टस्तथैव च ॥
 अन्नपत्यः ॥ कूटसाची याचको रङ्गजीवकः ॥
 समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ॥
 वेदनिन्दारतश्चैव ॥ देवनिन्दापरस्तथा ॥ ॥ ॥
 द्विजनिन्दारतश्चैव वर्ज्याः श्राद्धादिकर्मणि ॥ ॥ ॥
 कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
 मित्रधुक् कुहकश्चैव विशेषात्पंक्तिदूषकाः ॥

* तथा हिंस्रः इति B. + कुसीदश्च इति A, F and H. † नक्षत्रसूचकः इति
 and F § गीतवादित्रनिरत इति B. ॥ अतः परं श्लोकार्थं F पृक्तके नास्ति ।
 तन्नादूषीति B. ** ह्यविकलीऽथ इति B. ++ गीत्रभिदिति B. †† क्रूराश्चो चक्र
 च याजको रङ्गजीवन इति F. §§ याचको रङ्गजीवकः इति B. ॥ देवनिन्दा-
 त्र इति B. ॥ वेदनिन्दारतश्चेति B. *** कर्मण्य इति B.

शुक्लपुराणम् ।

सर्वे पुनरभोज्यान्ना न दानार्हाः स्वकर्म्मसु* ।
ब्रह्महा चाभिग्रस्ताश्च† वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
शूद्राचरसपुष्टाङ्गः सन्धोपासनवर्जितः ।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
अधीतनाशनश्चैव ज्ञानदानः‡ विवर्जितः ।
तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वते ।
निन्दितानाचरन्त्येते वर्ज्याः श्राद्धे§ प्रयत्नतः ॥

इति श्रीशुक्लपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु श्राद्धकल्पे
एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
सन्निमन्त्र्य* द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत्† ॥

तदा गार्हाश्च कर्मसु इति B. + ब्रह्मभावाग्निरस्तायेति B. † हीमेति B
F. नीनेति H. § वर्जनीयाः इति B.

सन्निपात्य इति B. + सन्निवर्त्तयेदिति B.

स्त्री भविष्यति मे आहं पूर्वैश्चरभिपूज्य च ।
 असम्भवे परेद्युर्वै* यथोक्तैर्लक्षणेयुतान् ॥
 तस्य ते पितरः श्रुत्वा आहकालमुपस्थितम् ।
 अन्योऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥
 तेर्ब्राह्मणैः† सहाभ्रन्ति पितरो ह्यन्तरिक्षगाः ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 आमन्त्रितास्तु ते विप्राः आहकाल उपस्थिते ।
 वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
 अन्नोधनोऽस्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
 भारं‡ मैथुनमध्वानं आहकालर्जयेदुधुवम्§ ॥
 आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै¶ योऽन्यमै कुरुते क्षणम् ।
 स याति नरकं॥ घोरं शूकरत्वम्प्रायति च** ॥
 आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यञ्चामन्त्रयेद्द्विजः†† ॥
 स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
 अक्षे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 ब्रह्महत्वामवाप्नोति तिर्यग्योनौ विधीयते‡‡ ॥
 निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्भृतिः§§ ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तस्मासं पांशुभोजनाः¶¶ ॥

* परेद्युर्वा इति B. † ब्राह्मणैस्तेरिति B. ‡ भावमिति B. § अपमिति B
 । E. ¶ वा इति B. ॥ रौरवमिति B. ** हि इति B. †† परञ्चामन्त्रयेद्द्विज-
 इति B. ‡‡ च जायते इति B. §§ ह्यध्वानमधिगच्छति इति B. ¶¶ पापभोजनाः
 B.

सर्वे पुनरभोज्यान्वा न दानार्हाः स्वकर्णसु* ।
 ब्रह्महा चाभिशस्ताश्च† वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्ध्यापासनवर्जितः ।
 महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
 अधीतनाशनश्चैव स्नानदान‡विवर्जितः ।
 तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वन्ते ।
 निन्दितानाचरन्त्येते वर्ज्याः श्राद्धे§ प्रयत्नतः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभानि व्यासगीतासु श्राद्धकल्पे
 एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
 सन्निमन्त्र* द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत्† ॥

* तदा नार्हाश्च कर्णसु इति B. † ब्रह्मभावाद्भिरसाधेति B. ‡ स्त्रीनेति B
 and E. लीनेति H. § वर्जनीयाः इति B.

* सन्निपात्य इति B. † सन्निवर्णयेदिति B.

शो भविष्यति मे आहं पूर्वेऽरभिपूज्य च ।
 असम्भवे परेद्युर्वै* यद्योक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥
 तस्य ते पितरः श्रुत्वा आहकालमुपस्थितम् ।
 अथोऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्यतन्ति मनोजवाः ॥
 तैर्ब्राह्मणैः† सहाश्रन्ति पितरो ह्यन्तरिक्षगाः ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 आमन्त्रिताश्च ते विप्राः आहकाल उपस्थिते ।
 वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
 अक्रोधनोऽखरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
 भारं‡ मैथुनमध्वानं आहकृहर्ज्येदुध्रुवम् § ॥
 आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै¶ योऽन्यस्मै कुरुते क्षणम् ।
 स याति नरकं॥ घोरं शूकरत्वम्प्रायति च** ॥
 आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यच्चामन्त्रयेद्द्विजः†† ॥
 स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
 आद्ये निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 ब्रह्महत्वामवाप्नोति तिर्यग्धीनौ विधीयते‡‡ ॥
 निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः§§ ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः¶¶ ॥

* परेद्युर्वा इति B. † ब्राह्मणैर्लैरिति B. ‡ भावमिति B. § जपमिति B
 and P. ¶ वा इति B. ॥ रौरवमिति B. ** हि इति B. †† परधामन्त्रयेद्द्विज-
 मिति B. ‡‡ च जायते इति B. §§ ह्यध्वानमधिगच्छति इति B. ¶¶ पापभोजनाः
 इति B.

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्याद्वै* कलहं द्विजः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं† मलभोजनाः ॥
 तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्विजः ।
 अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥
 श्वो भूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भांसमाहितः ।
 समूलानाहरेद्वारि दक्षिणायां सुनिर्म्बलान्‡ ॥
 दक्षिणाप्रवणं क्षिप्रं विभक्तं§ शुभलक्षणम् ।
 शुचिन्देवं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ॥ चैव नाम्बुषु॥ ।
 विविक्लेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥
 पारक्वे भूमिभागे तु** पितृणां नैव निर्वपेत् ।
 स्वामिभिस्तद्विहन्व्येत मोहाद्यत्†† क्रियते नरैः ॥
 अटश्चः पर्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न श्रेतेषु परिग्रहः ॥
 तिलाग्रविकिरेत्तत्र‡‡ सर्व्वतो बन्धयेदजम्§§ ।
 असुरोपहतं सर्व्वं॥॥ तिलैः शुध्यत्यजेन तु॥॥ ॥
 ततोऽन्नम्बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमध्यगम्*** ।

* प्रकुर्यादिति B and F. करोतीति H. † भवन्ति तस्य तन्मासं पितरः
 इति B. ‡ सुनिर्म्बलमिति B. § विविक्तमिति B. ॥ सुभूमौ इति B. ॥ साशुषु
 इति B and F. ** च इति B. †† मोहाद्य इति B. तन्मोचमिति F.
 ‡‡ विकिरेत्येतेति B. तिलांशु विकिरेत्तत्र इति F. §§ बन्धयेदजमिति B.
 ॥॥ यावमिति F. ॥॥ वा इति B. *** व्यञ्जनमभ्युत्तमिति B. व्यञ्जनव्यञ्जितमिति F.

चोषं पेयं संसृतञ्च* यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ॥
 ततो निवृत्ते मध्याह्ने तुप्तरोमनखान्द्रिजान् ।
 भवगम्य † यथामार्गमग्रच्छेदन्तधावनम्‡ ॥
 तैलमभ्यञ्जनं§ स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
 पात्रैरौदुम्बरैर्हृद्याद्वैश्वदैवत्यपूर्वकम् ॥
 ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
 पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥
 ये चात्र विश्वदेवानां विप्राः पूर्व्वं निमन्त्रिताः ¶ ।
 प्राङ्मुखान्यासनान्येषां त्रिदर्भोपहतानि च॥ ॥
 दक्षिणामुखमुक्तानि पितृणामासनानि च । **
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥
 तेषूपवेश्येदेतानासनं संसृशन्नपि†† ।
 आसध्वमिति सञ्जल्पन्नासीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥
 ह्यौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्रे त्रयशोदङ्मुखस्ताथा ।
 एकैकं तत्र दैवन्तु पितृमातामहैष्वपि‡‡ ॥
 सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।

* संसृष्टेति B and F. † अभिगम्य इति B ‡ अस्य श्लोकार्थस्य स्थानि F पुस्तके
 "आसध्वमिति संजल्पन्नासीरन्ते पृथक् पृथक्" इति दृश्यते । § तैलेनाभ्यञ्जनमिति B.
 ¶ विजाः पूर्व्वनिमन्त्रिताः इति B and F. ॥ त्रिदर्भोपहतानि च इति H.
 वैश्वर्षोपहतानि च इति F. ** एतत्पादार्थं A पुस्तके नास्ति । एतत् श्लोकार्थकं H
 पुस्तके नास्ति । †† स्यस्य स विजमिति B. ‡‡ एकैकं वा भवेत्तत्र देवमातामहैष्वपीति B.
 एकैकं भावयेत्तत्र एवं मातामहैष्वपीति H.

पञ्चैतान्विस्तरौ हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥
 अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम् ॥
 उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत्सर्व्वस्नात्प्रकृतात्ततः* ।
 देवतायतने वासौ† निवेद्यान्यत्प्रवर्त्तयेत् ॥
 प्राग्भेदेन तदग्नी तु दद्याद्द्वै‡ ब्रह्मचारिणे ।
 तस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वांसं भोजयेद्विजम् ॥ §
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
 उपविष्टस्तु यः शब्दे कामं तमपि भोजयेत् ॥
 अतिश्चिर्यस्य नाश्नाति न तच्छ्राद्धम्प्रशस्यते ।
 तस्मात्प्रयत्नाच्छ्राद्धेषु पूज्या ह्यतिथयो द्विजैः ॥
 आतिथ्यरहिते शब्दे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
 काकयोनिं व्रजन्त्येते दाता चैव न संशयः ॥
 हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणयुक्तस्तु नास्तिकः¶ ।
 कुक्कुटः शूकरश्खानी॥ वर्ज्याः शब्देषु दूरतः ॥
 बीभत्सुमशुचिं नग्नं मत्तन्मृत्तं रजस्वलाम् ।
 नीलकाषायवसनपाषण्डांश्च विवर्त्तयेत् ॥
 यत्तत्र क्रियते कर्म्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति ।
 तत्सर्व्वमेव कर्त्तव्यं वैश्वदैवत्यपूर्व्वकम् ॥

* पुनरिति B and F. † चासौ इति B. ‡ दद्यात् इति B. § एतत्-
 पादार्थं A पुस्तके नास्ति । ¶ व्रथौ पुङ्गवनास्तिकौ इति B. ॥ कुक्कुटः शकरः
 श्वानः इति B.

यद्योपविष्टान् सर्वांस्तानलङ्घुर्याद्विभूषणैः* ।
 स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः ॥
 ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुग्रया ।
 उदन्मुखी यथाप्यायं विश्वेदेवास इत्यृचा ॥
 हे पवित्रे गृहीत्वास्य† भाजने क्षालिते पुनः ।
 शन्नो देवी जलं क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥
 या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घं‡ विनिक्षिपेत् ।
 प्रदद्यान्नन्धमाख्यानं धूपादीनि च शक्तितः ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः ।
 आवाहनं ततः कुर्यादुग्रन्तस्वेत्यृचा बुधः ॥
 आवाह्यं तदनुज्ञातो जपेदायन्तु§ नस्ततः ।
 शन्नो देव्यादकं पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा ॥
 क्षिप्त्वा चार्घं यथापूर्वंन्दत्त्वा हस्तेषु वा¶ पुनः ।
 संस्रवांस्र ततः सर्वांन् पात्रे कुर्यात्समाहितः ॥
 पितृभ्यः स्नानमंसीति॥ न्युजपात्रं निधापयेत् ।
 अग्नी करिष्यन्नादाय** पृच्छेद्वं†† घृतप्लुतम् ।
 कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवित्‡‡ ॥
 यज्ञोपवीतिना होमः कर्तव्यः कुशपाणिना ।

* संस्रुव्यां विभूषणैरिति B. † गृहीत्वाथ इति B. ‡ हस्ते त्वर्घमिति B and F.
 § जपेदायानु इति B. ¶ वै इति B and F. ॥ स्नानमेतच्च इति B and F.
 ** करिष्यन्नादायेति B and F. †† पृच्छेत्त्वन्नमिति B. ‡‡ जुहुयादुपवीतवा-
 निति B.

प्राचीनावीतिना पितॄं वैश्वदेवन्तु होमयेत्* ॥
 दक्षिणं पातयेज्जानुन्देवान् परिचरन्सदा ॥
 पितृणां परिचर्यासु पातयेदितरं तथा ॥
 सोमाय वै पितृमतेः‡ स्वधा नम इति हुवन् ।
 अग्नये कथ्यवाहनाय स्वधेति जुहुयात्ततः ॥
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
 महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥
 ततस्त्रैरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणान्दिशम् ।
 होमयेनोपलिप्याथ§ स्थानदुर्थात्ससैकतम् ॥
 अण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणाणप्रवणं शुभम् ।
 त्रिकलिखेत्तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥
 ततः संस्तीर्य तत्स्थाने दर्भान्वै दक्षिणाग्रगान् ॥
 त्रीन् पिण्डान्निर्वपेत्तत्र हविःशेषात्समाहितः ॥
 उप्यपिण्डांसु तद्वस्तं निसृज्याक्षेपभोजिनान्** ।
 तेषु दर्भेष्वथाचम्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।
 तद्वन्तु†† नमस्कुर्यात्तातृनेव च मन्त्रवित् ॥
 उदकान्नियच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
 अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युग्राः‡‡ समाहितः ॥

* होमविदिति B. होमवदिति F. † पुमानिति B. ‡ पितृमते इति B.

§ उपलिप्योर्लोमिति B and F. ¶ इतः परं चैव हि इत्यन्तः पाठः B पुसके न
 दृश्यते ॥ दक्षिणाग्रकानिति F. ** जुप्तपिण्डांसु तं वक्षं निसृज्य क्षेपमागिना-

मिति B. †† वदन्तु इति F. ‡‡ जुमानिति B.

अथ पिण्डाश्च शिष्टानां* विधिवद्भोजयेद्विजान् ।
 मांसान् पूपांश्च विविधाञ्छ्राद्धकल्यांस्तु शोभनान्† ।
 ततोऽन्नसुखेज्जुक्तेष्वथतो विकिरन्भुवि ।
 पृष्ट्वा तदन्नमित्येव तप्तानाचामयेत्ततः ॥
 आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
 स्वधास्त्विति च ते ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥
 ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
 यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्जातसु तैर्द्विजैः ॥
 पित्रेण स्वदितमित्येव वाचं गोष्ठेषु सुश्रितम् ।
 सम्पन्नमित्यभ्युदये देवे सेवितुमित्यपि ॥
 विसृज्य ब्राह्मणान् तान्वै पितृपूर्वन्तु वाग्यतः ।
 दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन्वाचेतेमान्वरान् पितॄन् ॥
 दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
 अद्या च नो मा विगमद्बहुदेयश्च नोऽस्त्विति ॥
 पिण्डास्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नी जलेऽपि वा ।
 मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ॥
 प्रक्षाण्य हस्तावाचम्य ज्ञातिं शेषेण तोषयेत् ।
 सूपश्राकफलानीक्षून्‡ ण पयो दधि घृतं मधु ॥

* पिण्डावशिष्टानामिति B and F. † दद्यात्कश्चरपायसमिति B and F.

‡ तत आरभ्य तोषयेदित्यन्ताः सार्धसप्तहोकाः B and F पुस्तकयोर्न दृश्यन्ते । § रीचित-
 मित्यपीति E and H. ¶ पुपश्राकफलानीक्षू इति B.

अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भोज्यं*प्रेयकम् ।
 यद्यदिष्टं† द्विजेन्द्राणां तन्न वै विनिवेदयेत् ॥
 धान्यांस्तिलाञ्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ।
 उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ।
 अन्यत्र फलमूलेभ्यो पानकेभ्यस्तथैव च ॥
 न भूमौ घातयेज्जानुं न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
 न पादेन स्मृशेदन्नं न चैवमवधूनयेत्‡ ॥
 क्रोधेनैव च यद्भुक्तं यद्भुक्तं त्वयथाविधि ।
 यातुधाना विलुम्पन्ति जल्पता चोपपादितम् ॥
 खिन्नगात्रो न तिष्ठेत सन्निधौ च द्विजसनाम्§ ।
 न च पश्येत काकादीन् पक्षिणः प्रतिलोमगान्¶ ॥
 तद्रूपः पितरस्तत्र समायान्ति बुभुक्षवः॥ ॥
 न दद्यात्तत्र हस्तेन प्रत्नञ्च** लवणं तथा ।
 न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रयया पुनः ॥
 काञ्चनेन तु पात्रेण राजतीदुम्बरेण वा†† ॥
 दत्तमक्षयतां याति खञ्जेन च विशेषतः ॥
 पात्रे तु सृष्टमये यो वै श्राद्धे वै भोजयेद्विजान्‡‡ ॥
 स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसः ॥

* भक्ष्येति B and F. † यद्विष्टमिति B. ‡ न चैतदवधूनयेदिति B § द्विजी-
 तमिति A, E and H. ¶ प्रतिषेधयेदिति B and F. ॥ श्रुतःचराः इति B.
 ** शचयमिति B. †† च इति B. ‡‡ श्राद्धे वै भोजयते पितृमिति B. श्राद्धे वै भोजयत्
 पितृमिति E, F, G and F.

न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेत न* दापयेत् ।
 याचिता दापिता दाता नरकान्याति भीषणान्† ॥
 भुञ्जीरन्नघतः श्रेष्ठः‡ न ब्रूयुः प्राक्ततान् गुणान् ।
 तावद्धि पितरोऽश्रन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥
 नायासनोपविष्टसु भुञ्जीत प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽन्यः पङ्क्त्या हरति किस्विषम् ॥
 न किञ्चिद्वर्जयेच्छात्रे नियुक्तसु द्विजोत्तमः ।
 न मांसस्य निषेधेन§ न चान्यस्यान्नमीक्षयेत् ॥
 यो नाश्राति द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्मणि ।
 स प्रेत्य पश्यतां याति सश्वानेकविंशतिम् ॥
 स्वाध्यायं श्रावयेद्देषां धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥ ।
 ज्ञातिष्वपि चतुर्थेषु खान् भृत्यान् भोजयेत्ततः ॥
 पश्चात्स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ॥
 नोद्दासयेत् ॥ तदुच्छिष्टं यावन्नास्तङ्गतो रविः ॥
 ब्रह्मचारी भवेतान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
 दत्त्वा श्राद्धं तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ।

* न याचेन्न चेति B. न याचेत च दापयेदिति F. † दारुणानिति B. नरकं याति
 भीषणमिति F. ‡ भुञ्जीरन्नाग्यताः शिष्याः इति B. वाग्यतां शिष्टा इति F. § न मांसं
 प्रतिषेधेत इति B. ¶ श्रावयेद्देवानिति B. ॥ अतः परं B F पुस्तकयोः इतिहासपुरा-
 णानि श्राद्धकल्पान् शोभनान् । ततोऽन्नसुत्तजोहोक्ता सायती विकिरग्मुषि ॥ पृष्ठा स्वदित-
 त्तिलेखं दृष्टानाचामयेत्ततः । आचानान्तुजानीयादभितो रम्यतामिति ॥ स्वधास्त्विति च तं
 ब्रह्मचारीणासादनम् । ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ॥ इत्यधिकः पाठो दृश्यते ।
 ¶ समाचरेदिति B. ॥ निखनेश्च इति B. भूत्यां खनेदिति F.

महारौरवमासाय कीटयोनिं व्रजेत्युनः ॥
 शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ।
 स्वाध्यायश्च तथाध्वानं कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत् ॥
 श्राद्धं कृत्वा* परश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
 महापातकिभिसुख्या यान्ति ते नरकान् बहून् ॥
 एष वो विहितः सम्यक् श्राद्धकल्पः समासतः† ।
 अनेन वर्त्तयेः‡ नित्यं§ ब्राह्मणो व्यसनान्वितः ॥
 आमश्राद्धं यदा॥ कुर्याद्विधिन्नः श्रद्धयान्वितः ।
 तेनाग्नीकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥
 योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्याद्वै शान्तमानसः॥ ।
 व्यपेतकस्त्वो नित्यं यतिनां** वर्त्तयेत्यदम्†† ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्विजोत्तमः ।
 आराधितो भवेदीशस्तेन सम्यक् सनातनः ॥
 अपि मूलैः फलैर्वापि प्रकुर्याद्विधिनो द्विजः ।
 तिलोदकैस्तर्पयित्वा पितॄन् श्रात्वा समाहितः ।
 न जीवत्पितृको दद्याद्दोमान्तं वा विधीयते‡‡ ।
 येषां वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चैके प्रचक्षते ॥

* भुक्ता इति B and F. † सनातनः इति B and F. ‡ वर्त्तयेदिति F.

§ अतः परं B पुस्तके उदासीनीऽथ तन्नवित् । अनग्रिरभ्यगो वापि तथैव इत्यधिकः
 पाठो दृश्यते । ¶ द्विजः इति B and F. ॥ यतमानसः इति B and F.

** योगिनामिति B. †† वर्त्तते पदमिति B. योगिनाश्चकृते पदमिति F. ‡‡ श्रीमाथ-
 चाभिधीयते इति B.

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यो यस्य प्रीयते तस्मै देयं नान्यस्य तेन तु ॥
 भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामन्तु भक्तितः ।
 न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रूयते श्रुतिः* ॥
 द्वाप्तुम्यायणिको दद्याद्दीजि† चैत्रिकयोः समम्‡ ।
 अधिकारी भवेत्सोऽथ नियोगोत्पादितो यदि ॥
 अनियुक्तात्सुतो§ यश्च ण शुक्रतो जायते त्विह ।
 प्रदद्याद्दीजिने पिण्डं चैत्रिणे तु ततोऽन्यथा ॥
 द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्ताभ्यां चैत्रिणे वीजिने तथा ।
 कीर्त्तयेदथचैवास्मिन्॥ वीजिनं चैत्रिणं ततः ।
 मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥
 अथौचे स्वे परिच्छीणे काम्यं वै कामतः पुनः ।
 पूर्वोक्ते चैव कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ॥
 देववत्सर्वमेव स्यान्नैव** कार्या तिलैः क्रियाः†† ।
 दर्भाश्च ऋजवः कार्या युग्मान्वै भोजयेद्द्विजान् ॥
 नान्दीमुखान् पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।
 मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम्‡‡ ॥

* प्रयतः श्रुतिरिति B. † वीजिति F and G. ‡ भात्रन्तरेण दत्तकत्वेन मृहीती-
 ऽपि स्वपितृदायादिभाक् पुत्री द्वाप्तुम्यायणिकः । अत्र तु चैत्रजः । वीजौ जन्मदाता,
 चैत्रिकः यस्य चेने उत्पन्नः । § ऋक्यादर्शं समादद्यादिति B and F. ण यत्तु
 इति B. ॥ कीर्त्तयेदथ वैकस्मिन्निति B, E, F and H. ** यवैरिति B. न वै
 इति F. †† तिलक्रिया इति B and F. ‡‡ सादनन्तरमिति B.

ततो मातामहानान्तु* हृषी आह्वयं कृतम् ।
 दैवपूर्वम्प्रदद्याद्वै न कुर्याद्प्रदक्षिणम् ॥
 प्रासुखो निर्वपेद्विहान्† उपवीती समाहितः ।
 पूर्वन्तु‡ मातरः पूज्या भक्त्या वै सगणेश्वराः ॥
 स्थण्डिलेषु विचित्रेषु§ प्रतिमासु द्विजातिषु ।
 पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्भूषणैरपि पूजयेत्¶ ॥
 पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धचयं द्विजः॥ ।
 अकृत्वा मातृयोगन्तु** यः आहन्तु निवेशयेत्†† ॥
 तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसां गच्छन्ति‡‡ मातरः ।

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु आह्वकल्पे

हविर्गोऽध्यायः ।

* मातामहानाश्च इति B. † पिच्छानिति B, E, F, G and H. ‡ पूर्वं वै इति B. § पवित्रेषु इति B. ¶ गन्धाद्यैर्भूषणैरपीति B and F. ॥ बुधः इति B and F. ** मातृयागन्तु इति B and F. †† आहं परिवेशयेदिति B and F. ‡‡ गच्छन्तीति B and F.

चयोविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।*

दशाहम्याहुराशीचं† सपिण्डेषु विधीयते‡ ।
 सृतेषु वापि§ ज्ञातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥
 नित्यानि चैव कर्माणि काम्यानि च विशेषतः ।
 न कुर्याद्विहितं किञ्चित्स्वाध्यायं मनसापि च ॥
 शुचीनक्रोधनान् भूम्यान्‡ शालाग्नौ भावयेत्॥ द्विजान् ।
 शुष्कान्नेन फलेर्वापि वैतानान्** जुहुयात्तथा ॥
 न सृशेयुरिमानन्ये न च तेभ्यः समाहरेत् ।
 चतुर्थे पञ्चमे चाङ्गि संस्पर्शः†† कथितो बुधैः ॥
 सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति‡‡ ॥
 सूतकं सूतिकाश्चैव वर्जयित्वा वृषां पुनः ॥
 अधीयानस्तथा वेदान्§§ वेदविच्च पिता भवेत् ।
 सृश्याः स्युः‡‡ सव्यं एवैते स्नानान्माता दशाहतः ॥
 दशाहं निर्गुणे प्रोक्तमाशीचं वातिनिर्गुणे॥ ॥ ।
 एकद्वित्रिगुणैर्युक्तस्यतुर्ह्येकदिनैः*** शुचिः ॥

* व्यास उवाच इति B and F. † अज्ञौचमिति B. ‡ विपश्चितः इति B and F. § वाधेति B. ¶ शुचीननिधनानयानिति B. शालानिति F. ॥ हारवे-
 दिति B. हारवेदिति F. ** Burnt offering presented to the fire daily by a
 Bráhmans. †† बङ्गसंस्पर्शः इति B. †† न प्रदुष्यतीति B. §§ यज्वा इति B
 and F. ¶¶ संस्रम्याः इति B. ||| वातिनिर्गुणे इति B. *** चतुस्येकगुणैरिति
 B. चतस्रेकदिनैरिति F. चतुर्ह्येकदिनैरिति E and H.

दशाह्लादपरं* सम्यक् अधीयीत जुहोति च ।
 चतुर्थे तस्य संसर्गं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च †
 यथेष्टाचरणस्येह ‡ मरणान्तमशौचकम् ॥
 त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानामशौचकम् ।
 प्राक्संस्कारात्रिरात्रं दशरात्रं ततः परम् § ॥
 जनद्विवर्षिके प्रेते मातापित्रोस्तद्विधत्ते ।
 जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातान्तु निर्गुणौ ॥ ॥
 आदन्तजननाक्षयः आचूडादेकरात्रकम् ।
 त्रिरात्रमौपमयनाक्षपिण्डानामशौचकम्* ॥
 जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यात्स्मरणमति †† ।
 मातुश्च सूतकं तस्यात्पिता स्यात्सृष्ट्य एव च ‡‡ ॥
 सदाशौचं §§ सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य तु ।
 जह्वं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ॥
 ततोऽर्हं ¶¶ दन्तजननाक्षपिण्डानामशौचकम् ।

* दशाहासु परमिति B and F. † यथेष्टाचरणस्याहुरिति B and F. § प्राक्सं-
 स्कारात्रिरात्रं स्यात्सदाहं दशाहकमिति B. प्राक्संस्कारात्रिरात्रं वै दशरात्रमन्तु
 परमिति F. ¶ B F पुस्तकयोः त्रिरात्रेण अचिन्तनी यदि अल्पमनिर्गुणः ।
 अदन्तजातमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते । इत्यधिकः पाठो दृश्यते ॥ यदि अल्पमनिर्गु-
 ण इति B. ** सपिण्डानामुदाहृतमिति B and F. †† मरणमिति B and F.
 ‡‡ बालस्य एव चेति B. §§ सद्यः शौचमिति B and F. ¶¶ चतुर्थमिति
 B and F.

एकरात्रं निर्गुणानां* चौड़ादूर्द्ध्वनिरात्रकम् ॥
 अदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमाः ।
 एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः† ॥
 व्रतादेशात्सपिण्डानां गर्भस्त्रावात्स्रपाततः‡ §
 गर्भश्रुतादहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे ।
 यथेष्टाचरणे ज्ञातो त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥
 यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्भवेत् ।
 शेषेषैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् ॥
 मरणोत्पत्तियोगेन मरणेन समाप्यते** ।
 आद्यं†† द्विमदाशौचं तदा पूर्वेण शुद्धयति‡‡ §§
 देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं श्रावमेव च ॥
 तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते ॥ ॥

* एकाङ्गं निर्गुणानाम् इति B. † चाल्यन्तनिर्गुण इति A and F. ‡ अनुष्ठानं विधीयते इति B. अत्राक् स्नानं विधीयते इति F. § सर्वेषामेव गुणिनामूर्द्ध्वन्तु विषयः पुनः । अर्थाक् षष्ठासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंभवः ॥ तदा माससमेसासामशौचं दिवसेः श्रुतम् । तत ऊर्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां द्वादशरात्रिकम् ॥ सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावात् धातुतः । इत्यधिकः पाठः B F पुस्तकयोः दृश्यते । ण गर्भश्रुतावहो-
 रात्रमिति B. ॥ त्रिरात्रकमिति B. ** मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते इति B. †† अशुद्धयति B. आशुद्धयति F. अशुद्धयति E. and H. ‡‡ ऊर्ध्वेसेन शुद्धयति इति B. §§ तथाच पञ्चमीरात्रिमतीत्य परतो भवेदित्यधिकः पाठः B पुस्तके दृश्यते । ण ण श्रावमेव तु इति B. श्रावं मरणाशौचमित्यर्थः । ॥ तावत्स्यादशुचिर्विभो यावच्छेषः समाप्यते इति B.

वार्त्तान्ते* सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम् ।†
 अप्रदानात्त्रिरात्रं‡ स्याद्दशरात्रं ततः§ परम् ॥
 मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्याद्दशौचकम् ।
 एकादशानाञ्च तथा॥ सूतके चैतदेव हि ॥
 पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ।
 एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सन्नन्नचारिणि॥ ॥
 प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्द्विषये स्थितः** ॥
 गृहे मृतासु सर्वासु कन्यासु च†† त्र्यहं पितुः ॥
 परपूर्वासु सर्वासु‡‡ पुत्रेषु क्ततकेषु च ।
 त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्यास्त्रिभार्यास्त्रिन्यगासु च ॥
 आचार्यपुत्रे पत्न्याञ्च अहोरात्रं§§मुदाहृतम् ।
 एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामे॥॥ आत्रियेऽपि च ॥
 त्रिरात्रमसपिण्डेषु||| स्वगृहे संस्थितेषु च ।

* अतीते इति B and F. † अथैव मरणे स्नानसूत्रं संवत्सराद्यदि । वेदार्थ-
 विशाषीयानो योऽप्रिवान्वृत्तिकर्षितः । सद्यः शीघ्रं भवेत्तस्य सर्वावस्थासु सर्वदा । स्त्रीषाम-
 संस्कृतानाम् प्रदानात्परतः सदा । सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात्संस्कारे भर्तुरेव हि । अहस्तदन्त-
 कन्यानामशीघ्रं मरणं श्रुतम् । जगद्विष्वर्षामरणे सद्यः शीघ्रमुदाहृतम् । आदन्तास्तीदरे
 सद्यः आषुक्कास्त्रिरात्रकम् । इत्यधिकः पाठः B F पुस्तकयोः दृश्यते । ‡ आप्रदानात्त्रि-
 रात्रमिति B. § अतः इति B and F. ¶ एकीदकानां मरणे इति B. एकीदकानाञ्च
 तथैति F. ॥ गुरौः सन्नन्नचारिणामिति B. ** स्थितिरिति B and F. †† दत्तासु
 कन्यासु इति B and F. ‡‡ भार्यासु इति B and F. §§ लक्ष्मीरात्रमिति B.
 ¶¶ संवामे इति B. ||| त्रिरात्रम् सपिण्डेषु इति B.

एकाहश्चास्त्रवर्षे* स्यादेकरात्रं तदिष्यते† ॥
 त्रिरात्रं श्वश्रूमरणात्‡ श्वशुरे चैतदेव ह्नि ।
 सद्यःश्रीचं समुद्दिष्टं स्वगोत्रे संस्थिते सति ॥
 श्वद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धति ॥
 चक्षुषिदृशूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
 तेषामश्रीचे§ विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 राजन्यवैश्यावप्यत्रं ह्यीनवर्णासु योनिषु ।
 तमेव॥ श्रीचं कुर्यातां विशुद्धात्म॥मसंशयम् ॥
 सर्वे तूत्तरवर्णानामश्रीचं कुर्युरादृताः** ।
 तद्वर्णविधिदृष्टेन खन्तु श्रीचं स्वयोनिषु ॥
 षड्रात्रं तु त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु††
 वैश्यत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाश्रीचमेव च‡‡ ॥
 अर्द्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।
 शूद्रत्रियविप्राणां वैश्यस्याश्रीचमेव च§§ ॥
 षड्रात्रं वै दशाहश्चत्वारण विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।
 अश्रीचं चत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥

* एकाहश्च त्रयर्थे इति B. एकाहं वा त्रयर्थे इति F. † तु शिष्यते इति B and F. ‡ श्वश्रुमरणे इति B. § अश्रीचमिति A. ¶ स्वमेव इति B and F. ॥ विशुद्धार्थमिति B and F. ** श्रीचं कुर्युरनर्हिताः इति B and F. †† ह्यीति B. ‡‡ शूद्रेष्वाश्रीचमेव तु इति B. §§ वैश्वेष्यश्रीचमिष्यते इति B. ॥ ११ ॥ द्वादशाहश्च इति B. द्वादशरात्रश्च इति F.

शूद्रविट्क्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणस्य तथैव च* ।
 दशरात्रेण शुचिः स्यादित्याह कमलापतिः† ॥
 असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 अशित्वा‡ च सहोषित्वा दशरात्रेण शुद्धयति ॥
 यद्यन्नमन्ति तेषान्तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।
 अनदंस्वन्नमन्ना तु§ न च तस्मिन् गृहे वसेत्¶ ॥
 सोदकेऽथ तदेव स्यान्मातुरात्रेषु बन्धुषु ।
 दशाहेन शवस्पर्शी सपिण्डश्चैव शुद्धयति ॥
 यदि निर्हरति प्रेतं लोभादाक्रान्तमानसः** ॥
 दशाहेन द्विजः शुद्धेहादशाहेन भूमिपः ॥
 अर्द्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यति ।
 षड्मासेणाथवा सर्वं त्रिरात्रेणाथवा पुनः ॥ ††
 अनाथश्चैव निर्हृत्य ब्राह्मणं धनवर्जितम् ।
 ज्ञात्वा सम्प्राश्य च‡‡ छृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥
 अपर§§छेत्परं वर्षमपरश्चापरेणा ॥ यदि ।
 अशौचे संसृशेत्क्षेत्रात्तदा शौचेन शुद्धयति ॥
 प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो ह्यनुगच्छेत्‡‡‡ कामतः ।

* ब्राह्मणे संस्थिते सतीति B and F. † कमलोद्भवः इति B and F. ‡ चासन्ना इति B. § अनदन्नमन्नेव इति B. अदन्नमन्ने चैव न चैतस्मिन्गृहे वसेदिति F. ¶ वसन्ति B. ॥ एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति. ** प्रलोभाक्रान्तमानसः इति B. †† दशाहेनेत्यादि पादवट्कं A, B, H पुस्तकेषु नास्ति । ‡‡ तु इति B. §§ अपर-इति B. ¶¶ अपरश्चापरः इति B. ‡‡‡ योऽनुगच्छतीति B and F.

ज्ञात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
 एकाहात्त्रयि शुद्धिर्वैश्ये स्याच्च द्वाहेन तु ।
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥
 अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रीति चेद्ब्राह्मणः स्वकैः ।
 चिरात्तं स्यात्तथाऽग्नीचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम् ॥
 अस्थिसञ्चयनादर्वागिकाहः क्षत्रवैश्ययोः ।
 अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥
 अनस्थिसञ्चिते विप्रो ब्राह्मणो रीति चेत्तदा ।
 स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचेलेनात्रां संशयः ॥
 यस्तैः सहाशनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।
 बान्धवो वापरो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
 यस्तेषां सममश्नाति सक्तदेवापि कामतः ।
 तदाग्नीचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥
 यावत्तद्वसमश्नाति दुर्भिक्षाभिहतोऽऽ नरः ।
 तावन्यहान्यग्नीचं स्यात्प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥
 दाहाद्यग्नीचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम् ।
 सपिण्डानाञ्चण मरणे मरणादितरेषु च ॥
 सपिण्डता च ॥ पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
 समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

* आदया इति B. + सचेलेन न इति B and F. † दुर्भिक्षोपहतः इति B.
 § ततः अरेदिति A. ¶ सपिण्डानान्तु इति B. ॥ तु इति B.

लेपभाजस्त्रयो ज्ञेयाः सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥
 अप्रप्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ।
 तासान्तु भर्तृसापिण्डं प्राह देवः पितामहः ॥
 ये चैकजाता बहवो भिन्नयो नय एव च ।
 भिन्नवर्णास्तु सापिण्डं भवेत्तेषां त्रिपूरुषम् ॥*
 कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
 दातारो नियमाश्चैव† ब्रह्मविद्वज्जचारिणो ।
 सत्रिणो व्रतिनस्तावत्सद्यःश्रीचमुदाहृतम्‡ ॥
 राजा चैवाभिषिक्तश्च§ अन्नणसत्रिण एव च ।
 यज्ञे विवाहकाले च दैवयोगे तथैव च ।
 सद्यःश्रीचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ॥
 सदाहव॥हतानाञ्च सर्पादिमरणेऽपि च** ।
 सद्यःश्रीचं समाख्यातं स्वप्नातिमरणे तथा ††
 अग्निमत्स्यपतने‡‡ वीराध्वन्यप्यनाशके ।
 गीब्राह्मणार्थे§§ सद्यस्ते सद्यःश्रीचं विधीयते ॥
 नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 नाश्रीचं कीर्त्त्यते सद्भिः पतिते च तथा नृते ॥

* अयं प्रागुक्तश्च श्लोकः B पुस्तके न दृश्यते । † नियमी चैवेति B and F.
 ‡ सद्यःश्रीचा उदाहृताः इति B. § चैवाभिषिक्तश्च इति F. ¶ प्रापेति B and F.
 ॥ डिम्बाहवेति B. विवाहवे इति F. ** विद्युता पार्थिवैर्द्विजैरिति B and F.
 †† एतच्छ्रीकार्त्तं A पुस्तके नास्ति । सर्पादिमरणे तथा इति E, F and H. †† अग्नी
 मत्स्यपतने इति B. §§ ब्रह्मणार्थेन इति B.

पतितानाम् दाहः स्यान्नाख्येष्टिर्नाख्यसञ्चयः ।
 नान्नुपातो नः पिण्डो वा कार्यं आद्यादिकं क्वचित् ॥
 व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम् ॥
 अथ क्विञ्चित्प्रमादेनः स्रियतेऽग्निविषादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कार्यञ्चैवोदकादिकम् ॥
 जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
 हिरण्यधान्यऽर्घोवासस्तिलाद्यन् गुरुसर्पिषा ॥
 फलानि पुष्यं शकञ्च लवणं काष्ठमेव च ।
 तोयं॥न्दधि घृतं तैलमौषधं क्षीरमेव चः ॥
 आशौचिनोऽर्घ्यं गृह्णाद्ग्राह्यं शुष्कान्चैव नित्यशः ॥
 आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
 अनाहिताग्निर्यथान्यायं लौकिकेनेतरो जनः ॥
 देहाभावात्पलाशीञ्चः कृत्वा प्रतिहतिम्युनः ।
 दाहः कार्यो यथान्यायं सपिण्डैः अत्रयान्वितैः ॥
 सकृत्प्रसिञ्चेदुदकंऽऽ नामगोत्रेण वाग्यतः ॥
 दशाहं बान्धवाः आद्यं सर्व्वं चैव सुसंयताः ॥ ॥
 पिण्डं प्रतिदिनन्द्युः सायं प्रातर्यथाविधि ।

* न चानुपातः इति B. † क्वचित्प्रमादेन इति B. ‡ उदकादिभिरिति B.
 § नाख्येति B. ॥ तिष्ठान्नेति B and F. ॥ तन्नमिति F. ** क्षीरतैलमौषधं तैलमेव
 च इति B. †† आशौचिनमिति B and F. †† पलाशैश्च इति B. §§ सकृत्प्रसिञ्च-
 न्युदकमिति B. ॥ ॥ वाग्यताः इति B. ॥ ॥ चैवान्नवाससः इति B and F.

प्रेताय च षट्द्वारि चतुर्थे भोजयेद्द्विजान् ॥
 द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्त्तव्यं सप्तम्यैः ।
 चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरस्यां सञ्चयनं भवेत् ।
 पूर्वान्प्रयुञ्जयेद्दिग्मान्* युग्मान्मुञ्चय्या षचीन् ॥
 पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि ।
 युग्मांश्च† भोजयेद्दिग्मान्वात्तन्तु तद्विजाः‡ §
 एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भवतः ।
 द्वादशे काङ्क्षिः‡ कर्त्तव्यं नवमेऽप्यथवाहनि¶ ।
 एकं पवित्रमेकोऽर्घः पिण्डपात्रं तथैव च ॥
 एवं षट्ताङ्घ्रि कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।
 सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः॥ ॥
 कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ।
 प्रेतार्थे पिण्डपात्रेषु‡‡ पात्रमासेचयेत्ततः ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ।
 सपिण्डीकरणञ्च देवपूर्व्यं विधीयते ॥
 पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्द्दिशेत्‡‡‡ ।
 ये सपिण्डीकृतयः प्रेता न तेषां स्युः प्रतिक्रियाः‡‡‡ ।

* पूर्वन्तु भोजयेद्दिग्मानिति B and F. प्रयुञ्जयेत्—प्रयोजयेत्, चार्घः प्रधीयः ।
 † अयुञ्जानिति B and F. ‡ तद्विदः इति B and F. § वाच इति B and F.
 ¶ अनिश्च लघवाहनि इति B and F. ॥ संवत्सरेऽपि वेति B. ‡‡ प्रेतार्थेपिण्डपात्रेषु
 इति B. ‡‡‡ प्रेतञ्च निर्द्दिशेदिति B and F. ‡‡‡ न तेषान् प्रतिक्रिया इति B,
 न तेषां साप्रतिक्रिया इति F.

यस्तु कुर्यात्पृथक् पिण्डं पितृणां सौऽभिजायते ॥
 मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डानब्धं समावसेत्* ।
 दद्याच्चानं† सोदकुम्भं प्रत्यहं प्रेतधर्मतः ॥
 पार्ष्णिणेन विधानेन सांवत्सरिकमिष्यते ।
 प्रतिसंवत्सरं कुर्याद्विधिरेष‡ सनातनः ॥
 मातापित्रोः सुतैः कार्यम्पिण्डदानादिकञ्च यत्§ †
 पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्न्यभावे तु सोदरः¶ ॥
 अनेनैव विधानेन जीवः श्राद्धं समाचरेत् ।
 कृत्वा दानादिकं सर्वं श्राद्धायुक्तः समाहितः ॥ †
 एष वः कथितः सम्यग्गृहस्थानां क्रियाविधिः ।
 स्त्रीणां भर्तृषु शूद्रेषु धर्मी नान्य द्रष्टव्यते** ॥
 स्वधर्मतत्परा†† नित्यमीश्वरार्पितमानसाः‡‡ †
 प्राप्नुवन्ति परं§§ स्थानं यदुक्तं वेद्वादिभिः ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासनीतासु श्राद्धकल्पे

चयीविंशोऽध्यायः ।

* पिण्डमब्धं समाचरेदिति B and F. † दद्यादन्नमिति B. ‡ कार्यं विधिरेष-
 इति B and F. § दानादिकं पुनरिति B. पिण्डदानादि किञ्चन इति F. ¶ सहो-
 दर इति B. ॥ एष श्लोकः A, E, F, H पुस्तकेषु नास्ति । ** द्रष्टव्यते इति B.
 †† स्वधर्मतत्पराः इति B. †‡ मानसः इति B. §§ प्राप्नोति तत्परमिति B.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अग्निहोत्रन्तु जुहुयात्सायम्प्रातर्यथाविधि* ।
 दग्नें चैव हि तस्यान्ते नवग्रस्ये तथैव च† ॥
 इष्टा चैव यथान्यायमृत्वन्ते च‡ § द्विजोऽध्वरैः ।
 पशुना त्वयनस्यान्ते समान्ते सोऽग्निर्कैर्मखैः§ ॥
 नानिष्टा नवग्रस्येष्ट्या पशुना वाग्निमान्द्विजः¶ ॥
 न चान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥
 नवेनाग्नेन चानिष्टा॥ पशुहृद्येन चान्नयः ।
 प्राणानेवाप्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगृह्णिनः ॥
 सावित्रान्ग्रान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।
 पितृंश्चेवाष्टकाः सर्वे नित्यमन्वष्टकासु च ॥
 एष धर्मः परो नित्यमपधर्मोऽन्य उच्यते ।
 जयाणामिह वर्णानां गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥
 नास्ति क्वाद्दधवालस्याद्योऽग्निः साधातुमिच्छति** ।
 यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥

* सायनेऽग्निर्होत्रोः सदा इति B. सायने ह्यग्निर्होत्रं सदा इति F. † दग्नेन चैव पशुनान्ते पीर्षमासेन चैव हि इति B. दग्नेन चार्धमासान्ते पीर्षमासेन चैव हि इति F. ‡ ग्रहान्ते नवग्रस्येन तथर्षन्ते इति B and F. § समानोऽसौमिकैर्मखैरिति B. ¶ चाग्निमान्द्विजः इति B and F. ॥ वाग्निना इति B. ** योऽग्निं नाधातुमिच्छतीति B.

तस्मात्* सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि† विशिषतः ।
 आधायाम्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेस्वरम् ॥
 अग्निहोत्रात्परोधर्मो द्विजानां मेह विद्यते ।
 तस्मादाराधयेन्नित्यमग्निहोत्रेण शाश्वतम् ॥ ‡
 यस्त्वाधायाम्निमांश्च स्यान्न यष्टुं देवमिच्छति ।
 स संमूढो न§ सभाष्यः किं पुनर्नास्तिको जनः ॥
 यस्य त्रैवार्षिकभक्तं¶ पर्याप्तं श्रुत्यवृत्तये ।
 अधिकं वा भवेद्यस्य॥ स सोमं पातुमर्हति ॥
 एष वै सर्वयज्ञानां सोमः प्रथम इष्यते ।
 सोमिनाराधयेद्देवं सोमलोकमहेश्वरम् ॥**
 पितामहेन विप्राणामादाय विहितः पशुः††† ।
 धर्मो विमुक्तये साक्षाच्छीतः स्मार्त्तो भवेत्पुनः‡‡‡ ॥
 श्रौतस्त्रेताग्निस्सम्बन्धात्§§ स्मार्त्तैः पूर्व्वं मयोदितः ।
 श्रेयस्करतमः श्रौतस्तस्माच्छ्रौतं समाचरेत् ॥

* इतः पूर्व्वं B पुस्तके तामिस्रमन्वतामिचं महारौरवरीरवी । कुम्भीपाकं वैतरणी-
 मसिपत्रवनं तथा । अन्वांश्च नरकान् घोरान् सम्प्राप्नोति सुदुर्भतिः । अन्वजानां कुक्षे
 विप्राः शूद्रवीणा च जायते । इत्यधिकः पाठो दृश्यते । † वै इति B. ‡ एष श्लोकः
 A पुस्तकेषु नास्ति । § सोऽसौ शूद्रः इति B and F. ¶ सुक्तमिति B. ॥ अधि-
 कञ्चाय विद्यते इति B. ** इतः परं B पुस्तके न सोमयागादधिको महेश्वाराधनात्ततः ।
 न सोमो विद्यते तस्मात्सोमिनाभ्यर्चयेत्परम् । इत्यधिकः पाठो दृश्यते । †† आदाव-
 विहितः घ्नमः इति B and F. ††† विषा पुनरिति B and F. §§ सम्बन्धः
 इति B and F.

उभावपि हितौ धर्मौ वेद वेदविनिःसृती ।
 शिष्टाचारसृतीयः स्याच्छ्रुतिसृत्योरभावतः* ॥
 धर्मोणाधिगतो यैसु वेदः सपरिवृंहणः ।
 ते शिष्टा ब्राह्मणः श्रेयाः† नित्यमात्मगुणान्विताः ॥
 तेषामभिमतो यः स्याच्चेतसा नित्यमेव हि ।
 स धर्मः कथितः सद्भिर्नान्येषामिति धारणा ॥ ‡
 पुराणं धर्मशास्त्राणि केदानामुपवृंहणम् ।
 एकस्माद्ब्रह्मविज्ञानं धर्मज्ञानं तथैकतः§ ॥
 धर्मं जिज्ञासमानानां तत्रमाणतरं स्मृतम् ।
 धर्मशास्त्रं पुराणानि ब्रह्मज्ञानेतराश्चमग् ॥
 नान्यतो जायते धर्मो ब्राह्मी॥ विद्या च वैदिकी ।
 तस्माद्धर्मं पुराणञ्च अहातव्यं मनीषिभिः ॥**

इति श्रीसूक्तपुराणे उपनिषागे व्यासगीतासु.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

* अस्माभतः इति B. † ब्राह्मणाः प्रीक्षाः इति B. ‡ एष श्लोकः A, E, H
 पुस्तकेषु नास्ति । § तथैव चेति A. ¶ ब्रह्मज्ञानपरायणाः इति B. ॥ ब्रह्मविद्या च
 वैदिकी इति E, F and H. ** धर्मं जिज्ञासमानानामित्यादि श्लोकपर्यं B पुस्तके
 श्लोकत्रयात् प्रायेण दृश्यते ।

मञ्जुविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एष वोऽभिहितः क्लृप्तो गृहस्थाश्रमवासिनः ।
 द्विजातेः परमो धर्मी वर्त्तनानि निबोधत ॥
 द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः ।
 अध्यापनं याजनञ्च पूर्व्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ।
 कुसीदक्लृप्तिबाणिक्यम्रकुर्वन्तः* स्वयङ्कृतम् ॥
 क्लृप्तेरभावे बाणिक्यं तदभावे कुसीदकम् ।
 आपत्कल्पस्वयं† ज्ञेयः पूर्व्वीक्तो मुख्य इत्यते ॥
 स्वयं वा कर्षणदुर्य्याहाणिक्यं वा कुसीदकम् ।
 कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदन्तं विवर्जयेत्‡ ॥
 चात्र§ वृत्तिम्यराम्नाहुर्न स्वयङ्कर्षणं द्विजैः ।
 तस्मात्प्राज्ञेण वर्त्तेत वर्त्तते नापदि द्विजः ॥
 तेन चावाप्यणं जीवन्तु वैश्यवृत्तिः॥ क्लृप्तिं व्रजेत् ।
 न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म कर्षणम् ॥
 शब्दलाभः पितृन्देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।
 ते ह्यसास्तस्य तं दोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।

* प्रकुर्वीत इति B and F. † आपत्कल्पी इत्यमिति B. ‡ कुसीदं तद्विवर्जये-
 दिति B. § चरेति B. ॥ चैवाप्य इति B. ॥ वैश्यावृत्तिमिति B and F.

वर्त्तयंतु श्रिलोच्छाभ्यामग्निहीत्रपरायणः ।
 इष्टीः पार्वीयणान्ता याः* केवला निर्व्वपेत्सदा ॥
 न लोकावृत्तं† वर्त्तेत वार्त्तान्ते वृत्तिहेतवे‡ ।
 अजिह्णामश्रुतां शुद्धां जीवेद्वाङ्मणजीविकाम् ॥
 याचित्वा चाथ सद्गोऽन्नं§ पितृन्देवांस्तु॥ तोषयेत् ।
 याचयेद्वा शुचीन्द्रान्तान्तेन वृष्येत्॥ स्वयं ततः ॥
 यस्तु द्रव्याणाम्जनकृत्वा गृहस्थां**स्तोषयेन्न तु ।
 देवाग्निपतृस्तु†† विधिना श्रुतां योनिं व्रजत्यधः‡‡ ॥
 धर्मस्वार्थश्च कामश्च श्रेयो मोक्षश्चतुष्टयम् ।
 धर्मादिरुहः कामः स्वाद्वाङ्मणानान्तु नेतरः ॥
 योऽर्थो धर्माय नामार्थं सोऽर्थो नार्थस्तथेतरः§§ ।
 तस्मादर्थं समासाद्य दद्याद्दे जुहुयाद्भिजः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

* पार्वीयणान्तायाः इति A, E and H. † लोकवृत्तिमिति B. ‡ वृत्तिहेतुः
 कथञ्चनेति B and F. § सद्गोऽन्नमिति B. ॥ देवांश्च इति B. ॥ याचयि-
 ष्यतिर्दानं न वृष्येदिति B. न तु वृष्येदिति G. न तु वृष्येत् सयवत इति F.
 ** गृहस्थमिति B. †† पितृंश्च इति B. ‡‡ व्रजत्यसौ इति B and F.
 §§ सोऽर्थोऽनर्थस्तथेतरः इति B and F.

षष्ठविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।
 ब्रह्मणाभिहितं पूर्वमृषीणां ब्रह्मवादिनाम् ॥
 अर्थानामुचितेऽपान्ने अहया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
 यहदाति विशिष्टेभ्यः शिष्टेभ्यः अहयाऽऽयुतः ।
 तद्विचित्रमहमन्येऽऽशेषं कस्यापि रक्षति ॥
 नित्यं नैमित्तिकङ्काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।
 चतुर्थं विमलश्रोत्रं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
 अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
 अनुद्दिश्य फलं तस्माद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥
 यत्तु पापोपमान्यर्थं दीयते विदुषाङ्करे ।
 नैमित्तिकन्तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
 क्षपत्यविजयैश्चैस्त्रैर्गार्थं यत्प्रदीयते ।
 दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्दध्मचिन्तकैः ॥
 यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मविष्णु प्रदीयते ।

* उदिते इति A and F. उदिते—शालीके इत्यर्थः । † अहया परया युत इति B and F. ‡ तत्रै विचित्रं मन्ये इति B and F. § अनुद्दिश्यफलमिति B ग बहु इति B. ॥ सद्भिरनुष्ठितमिति B and F.

चैतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्धिमलं शिवम् ॥
 दानधर्मं निषेवेत पात्रमासाद्य शक्तितः ।
 उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्व्वतः ॥
 कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं* यदतिरिच्यते ।
 अन्यथा दीयते यद्वि न तद्दानं फलप्रदम् ॥
 श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
 व्रतस्थाय† दरिद्राय यद्देयं‡ भक्तिपूर्व्वकम् ॥
 यस्तु दद्यान्महीशक्त्या ब्राह्मणायाहिताम्ये §
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति § ॥
 इक्षुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ¶
 ददाति वेदविदुषे यः स भूयो न जायते ॥
 गोचर्ममात्रामपि वा यो भूमिं सम्प्रयच्छति ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 भूमिदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
 अन्नदानन्तेन तुल्यं विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥
 यो ब्राह्मणाय शुचये धर्मशीलाय शीलिने ¶
 ददाति विद्यां विधिना ब्रह्मलोके महोयते ॥
 दद्याद्दहरहस्त्वन्नं अन्नया ब्रह्मचारिणे ।

* भरणार्थमिति B. † व्रतस्थाय इति B and H. व्रतस्थाय—सदाचार-
 सम्पन्नाय इत्यर्थः । ‡ प्रदेशमिति B and F § शोचते इति B. ¶ ब्रह्मणाय,
 शुचये, धर्मशालिने इति B and F.

सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्राह्मणं स्थानमेष्यति* ॥
 गृहस्थायाश्चदानेन फलम्प्राप्नोति† मानवः ।
 आगमे चास्य‡ दातव्यं दत्त्वाप्नोति पराङ्गतिम् ॥
 वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणांसत पञ्च वा ।
 उपोष्य विधिना शान्ताञ्छुचीन्§ प्रयतमानसः ॥
 पूजयित्वा तिलैः कृष्णैर्मधुना च विशेषतः ।
 गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयेद्वाण स्वयं वदेत् ॥
 प्रीयतां धर्मराजिति यद्वा मनसि वर्त्तते ।
 यावज्जीवहृतम्यापं॥ तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा** हिरण्यं मधुसर्पिणी ।
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
 कृतावमुदकुम्भञ्च वैशाख्याञ्च†† विशेषतः ।
 निर्दिश्य धर्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् ॥
 सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
 तर्पयेदुदपात्राणि‡‡ ब्राह्मणेभ्यो§§ व्यपोहति॥॥ ॥
 शुक्ताम्बरधरः कृष्णैस्त्रिलैर्हुता हुताशनम् ।

* स्थानमाप्नुयदिति B. ब्राह्मणं—ब्राह्मणः सम्बन्धीयमित्यर्थः, स्थानं ब्रह्मलोक-
 नित्यर्थः । † फलं नाप्नोतीति B. ‡ आत्मनेवास इति B and F. § शान्तः शुचिरिति
 B and F. ॥ वाचयित्वा इति B. ॥ यावज्जीवन्तु तत्पापमिति B. ** दत्त्वा इति
 B. †† वैशाख्यान् इति B. ‡‡ तर्पयेदुदपात्रेषु इति B. उदपात्रेण इति F.
 §§ ब्रह्म इत्यामिति B and F. ॥॥ अतः परं B, F' पुलकवीः माघमासे तमिले तु
 वादस्यां समुपोषितः इत्यधिकः पाठो दृश्यते ।

प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु विप्रेभ्यः सुसमाहितः* ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं सर्व्वं तरति वै द्विजः ॥
 अमावास्यामनुप्राप्य† ब्राह्मणाय तपस्विने ।
 यत्किञ्चिद्देवदेवेशं दद्याद्दोहिदृश्यः‡ शङ्करम् ॥
 प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः ।
 समजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिनम् ।
 आराधयेद्विजमुखे न तस्यास्ति § पुनर्भवः ॥
 कृष्णाष्टम्यां विशेषेण धार्मिकाय द्विजातये ।
 स्नात्वाभ्यर्च्य यथान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः ॥
 प्रीयतां मे महादेवो दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकम् ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 द्विजैः कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ।
 अमावास्यान्तु वै भक्तैः ¶ पूजनीयस्त्रिलोचनः ॥
 एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् ।
 अर्चयेद्ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमम्पदम् ॥
 एषा तिथिवैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षके ॥ ।
 तस्यामाराधयेद्देवम्यत्नेन जनार्दनम् ॥
 यत्किञ्चिद्देवमीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ ।

* तिलानिव समाहितः इति B and F. † अनुप्राप्तः इति B. ‡ दद्यादोद्दिश्य इति B. § तस्य नास्ति इति B. ¶ अमावस्यायां भक्तैस्तु इति B. ॥ शुक्लपक्षतः इति B.

दीयते विष्णवे वापि तदनन्तफलं स्मृतम्* ॥
 यो हि यान्देवतामिच्छेत्समाराधयितुम्नरः ।
 ब्राह्मणान् पूजयेद्द्विजान्† स तस्यास्तीषहेतुतः‡ ॥
 द्विजानां वपुरास्थाय नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ।
 पूज्यन्ते ब्राह्मणालाभे प्रतिमादिष्वपि क्वचित्§ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्तत्फलमभीप्सुभिः¶ ॥
 द्विजेषु देवता नित्यं पूजनीया विशेषतः ॥
 विभूतिकामः सततं पूजयेद्दे॥ पुरन्दरम् ।
 ब्रह्म**वर्चसकामस्तु ब्रह्माणं ब्रह्म††कामुकः ॥
 आरोग्यकामोऽथ रविं धेनु‡‡कामो हुताशनम् ।
 कर्षणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्दे विनायकम् ॥
 भोगकामस्तु शशिनं बलकामः समीरणम् ।
 सुमुक्तः सर्वसंसारान्प्रयत्नेनार्चयेद्दरिम्§§ ॥
 यस्तु योगन्तथा मोक्षमिच्छेत्तज्ज्ञानमैश्वरम् ।
 सोऽर्चयेद्दे॥ विरूपाक्षं प्रयत्नेन महेश्वरम्||| ॥
 यो वाञ्छति महायोगात्*‡‡ ज्ञानानि च महेश्वरम् ।

* तदनन्तफलप्रदमिति B. † यत्रादिति B ‡ स तस्यां तीषयेततः इति B.
 § प्रतिमादिषु ते क्वचिदिति B. ¶ अभीप्सता इति B and F. ॥ पूजयेद्दिति इति B.
 ** सर्वेति B. †† ज्ञानेति B and F. ‡‡ धनेति B and F. §§ प्रयत्न-
 दर्शयेद्दरिमिति B and F. ¶¶ सोऽर्चयेद्दिति इति B. ||| प्रयत्नेनैश्वर्यरमिति B-
 प्रयत्नेनैश्वरं इति F. *‡‡ ये वाञ्छन्ति महाभागानिति B and F.

स पूजयति* भूतेश्चेशवश्चापि भोगिनम्† ॥
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति धन‡मच्छयमन्नदः ।
 तिलप्रदः प्रजामिष्टान्दीपदश्चक्षुस्तमम् ॥
 भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 गृह्णदोऽग्राणि वैश्वानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥
 वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः§ ।
 अन्नदुहः त्रियं पुष्टां¶ गोदो ब्रह्मस्य विष्टपम्॥ ॥
 यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाम्प्रताम्** ॥
 धान्यान्यपि†† यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
 वेदविक्षु विशिष्टेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥
 गवां वास‡‡प्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ॥
 फलमूलानि शाकानि भोज्यानि§§ विविधानि च ।
 प्रदद्याद्वाह्मणेभ्यस्तु मुदा युक्तः स्वयम्भवेत्¶¶ ॥
 औषधं स्नेहमाहारं रोगिणे||| रोगशान्तये ।
 ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥

* ते पूजयन्तीति B and F. † भोगिनः इति B. ‡ सुखमिति B and F.
 § अश्वदो यानमुत्तममिति B. ¶ अश्वदाता त्रियश्चेष्टामिति B. || पिष्टपमिति B.
 ** ब्रह्म शाश्वतमिति B and F. †† धान्यान्यपीति B. ‡‡ वसेति B. घोषेति F.
 §§ पशूनि पागानीति B. ¶¶ सदा भवेदिति B and F. ||| रोगिणः
 इति B and F.

असिपत्रवनन्दुर्गः* सुरधारासमन्वितम् ।
 तीव्रतापञ्च† तरति कृत्रोपानग्रदो नरः ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि‡ दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयन्त देवाश्चमिच्छता ॥
 अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तश्रवति चाक्षयम् ॥
 प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
 दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीषु च वनेषु§ च ॥
 दानधर्मात्परो धर्मो भूतानान्नेह विद्यते ।
 तस्माद्दिवाय दातव्यं श्रीत्रियाय विजातिभिः ॥
 स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
 सुसुक्ष्मा च¶ दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥
 दीयमानन्तु यो मोहान्नोविप्राग्निपुरेषु च ।
 निवारयति पापात्मा तिर्यग्गोनिं व्रजेत्तु सः ॥
 यस्तु द्रव्यार्जनङ्कत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
 सर्वस्वमपहृत्यैनं राष्ट्रादिप्रतिवासयेत् ॥
 यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
 म्रियमाणेषु सत्त्वेषु ब्राह्मणः** स तु गर्हितः ॥

* मार्गमिति B and F. † तीष्णातपञ्चेति B and F. ‡ यच्चास्य इति E
 § नदेषु चेति B. ¶ सुसुक्ष्माञ्चेति B, E and H. ॥ राजा राष्ट्रात्प्रवासं
 दिति B and F. ** विदेषु ब्राह्मणा इति B and F. सत्त्वेषु ब्राह्मणा इति E.

तस्मान्न प्रतिगृह्णीयात् वै देयञ्च तस्य हि* ।
 अङ्कयित्वा† स्वकाद्राद्घातं राजा विप्रवासयेत् ॥
 यस्तु सङ्गो ददातीह न द्रव्यं ब्रह्म‡साधनम् ।
 स पूर्वाभ्यधिकः पापी नरके पचते नरः ॥
 स्वाध्यायवन्तो वै विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
 सत्यसंयमसंयुक्तास्तेभ्यो दद्याद्विजोत्तमाः§ ॥
 सुभुक्तमपि विद्वांसं धार्मिकभोजयेद्विजम् ।
 न तु मूर्खमवृत्तस्त्रं दशरात्रमुपोषितम् ॥
 सन्निकृष्टमतिक्रम्य श्रोत्रियं यः प्रयच्छति ।
 स तेन कर्मणा पापी दहत्यासप्तमङ्गुलम् ॥
 यदि स्यादधिको विप्रः शीलविद्यादिभिः स्वयम् ।
 तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि॥ सन्निधिम् ॥
 योऽर्चितम्यतिगृह्णाति** ददात्यर्चितमेव वा†† ॥
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्यये ॥
 न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हेतुके‡‡ऽपि च ।
 पाषण्डेषु च§§ सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥

* न तस्मान्न प्रतिगृह्णीयुर्न विप्रियुष ते न हि इति B. न द्रव्येयुष तेन हि इति F.
 † अङ्कयित्वेति B. ‡ धर्मोति B. यथासम्भो ददातीह स्वधनं धर्मसाधकमिति F.
 § सत्यसंयमसंश्लेषो दद्याद्विप्री विजोत्तमाः इति A. ¶ मूर्खमवृत्तस्त्रमिति B.
 ॥ अतिक्रम्य चेति B. ** प्रतिगृह्णीयादिति B. †† दद्यादर्चितमेव तु इति B.
 ‡‡ हेतुके—हेतुमन्विष्यतीति हेतुकः कृतकौ, यज्ञाहीनः, तस्मिन् । §§ न पाषण्डेषु इति B and F.

अपूपश्च हिरण्यश्च गामश्वं पृथिवीन्तिलान् ।
 अविहान्प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत् ॥
 द्विजातिभ्यो धनं लिप्तेत्यशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।
 अपि वा जातिमात्रेभ्यो* न तु शूद्रात्कथञ्चन ॥
 वृत्तिसङ्कोचनादिच्छेत्† नेहेत धनविस्तरम् ।
 धनलाभे‡ प्रसक्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
 वेदानधीत्य सकलान् यज्ञांश्चावाप्य सर्व्वशः ।
 न तां गतिमवाप्नोति सङ्कोचाद्यामवाप्नुयात् ॥
 प्रतिग्रहं‡ रचिर्न स्याद्याचार्यन्तु धनं हरेत् ।
 स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
 यस्तु स्याद्याचक्रोणं नित्यं न स स्वर्गस्व भाजनम् ।
 उहेजयति भूतानि यथा चीरस्तथैव सः ॥
 गुरुन् भृत्यांश्चोञ्जिहीर्षन्॥ अर्च्चिथन्देवतातिथीन् ।
 सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु हृष्येत्स्वयन्ततः ॥
 एवं गृह्णस्यो युक्तात्मा देवतातिथिपूजकः ।
 वर्त्तमानः संयतात्मा याति तत्परमम्पदम् ॥
 पुत्रे निधाय वा सर्व्वं गत्वारण्यन्तु तत्त्ववित् ।
 एकाकी विचरेन्नित्यमुदासीनः समाहितः ॥

* अपि राजन्यवैश्याभ्यामिति B and F. † वृत्तिसङ्कोचनन्विच्छेदिति B and
 ‡ धनलाभे इति B. धनलाभप्रसक्तस्तु इति F. § प्रतिगृह्णेति B. ण यस्तु या
 इति B and F. ॥ उञ्जिहीर्षुरिति B.

एष वः कथितो धर्मो गृहस्थानां द्विजोत्तमः ।

ज्नात्वा तु तिष्ठेन्नियतं तथानुष्ठापयेद्विजान् ॥

इति देवमनादिमेकमीशं

गृहधर्मोणं समर्चयेदजस्रम् ।

समतीत्य स सर्व्वभूतयोनिं

प्रकृतिं परं न याति जन्म ॥*

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे† व्यासगीतासु षड्विंशोऽध्यायः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः ।

वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्सदारः साग्निरेव वा* ॥

निक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्वनमथापि वा ।

दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्ज्वरीकृतविग्रहः ॥

शुक्लपत्रस्य पूर्व्वार्द्धे प्रशस्ते चोत्तरायणे ।

गत्वारण्यं नियमवांस्तपः कुर्यात्समाहितः ॥

* एष श्लोकः A पुस्तके नास्ति । † एतत्पदं A, E, H पुस्तकेषु न दृश्यते ।

* चेति B, E and F.

फलमूलानि पूतानि नित्यमाहारमाहरेत् ।
 यथाहारो* भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताः ॥
 पूजयित्वातिथीन्नित्यं† स्नात्वा चाभ्यर्चयेत्पुराणम् ।
 गृहानागत्य चाग्नीयादष्टौ‡ ग्रासान् समाहितः ॥
 जटां वै§ ब्रिहत्यान्नित्यं नखरोमाणि नोत्सृजेत् ।
 स्वाध्यायं सर्व्वदा कुर्यान्नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
 अग्निहोत्रञ्च जुहुयात्पञ्चयज्ञान् समाचरेत् ।
 मुन्यन्नैर्विविधैर्वन्यैः¶ ग्राकमूलफलेन च ॥
 चीरवासा भवेन्नित्यं स्नाति॥ त्रिषवणं शुचिः ।
 सर्व्वभूतानुकम्पी स्यात्प्रतिग्रहविवर्जितः ।
 स दर्शपौर्णमासेन** खजेत नियतं द्विजः ।
 ऋचेष्वाययणे†† चैव चातुर्मास्यानि चरहरेत्‡‡ ॥
 उत्तरायणञ्च क्रमशो§§ दक्षस्थायनमेव च ।
 वासन्तैः शारदैर्मध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ॥
 पुरोडाशांश्चरुश्चैव विविधं निर्व्वपेत्पृथक् ।
 देवताभ्यश्च तद्गुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥

* यदाहारः इति B and F. † पूजयेदितिर्षिं नित्यमिति B and F.
 ‡ गृहानादाद्य चाग्नीयादष्टौ इति B. गृहानादाहृत्य इति F. § जटाश्च इति B and F.
 ¶ अनन्यैर्विविधैर्मध्यैरिति B. मुन्यन्नैर्विविधैर्मध्यैरिति E and F. ॥ आयादिति B
 and F. ** दर्शेन पौर्णमासेन इति B and F. †† आयायणे—The first
 Soma libation at the Agnishoma sacrifice. ‡‡ वाहरेदिति B.
 §§ उत्तरायणञ्चक्रमस इति H.

शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयङ्कृतम् ।
 वर्ज्येन्मधुमांसानि भीमानि कवकानि* च ॥
 भूस्तृणं शिशुकञ्चैव† श्लेष्मातकफलानि च ।
 न फालकष्टमश्रीयाद्दृष्टमपि केनचित् ॥
 न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि पुष्पानि च फलानि च । ‡
 श्रावणेनैव विधिना वङ्गं परिचरेत्सदा ॥
 न दृष्टोत्सर्वभूतानि निर्हन्ती निर्भयो भवेत् ।
 न नक्तञ्चैवमश्रीयात्§ रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥
 जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
 यस्तु पत्न्या॥ वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
 तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
 तत्र॥ यो जायते गर्भो न संसृश्यो भवेद्विजः ।
 न च वेदेऽधिकारोऽस्य तदंशेऽप्येवमेव हि ॥
 अधः शयीत नियतं** सावित्रीजपतत्परः ।
 शरस्यः सर्वभूतानां संविभागरतः†† सदा ॥
 परिवादं सृषावादं निद्रालस्यं विवर्जयेत् ।
 एकाग्निरनिकेतः स्यात्प्रोक्षिता भूमिमाश्रयेत् ॥

* करकापीति B. † शिशुकञ्चैवेति E and H. ‡ न फालक्यादि पादचतुष्टयं
 A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । § न नक्तं किञ्चिदश्रीयादिति B and F. ॥ पत्न्या-
 मिति B and F. ॥ तस्मेति A, E, F and H. ** सततमिति B. †† परः
 इति B.

सृगेः सह चरेद्वा यस्तैः* सहैव च संविशेत् ।
 शिलायां वा शर्करायां† शयीत सुसमाहितः ॥
 सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयको‡§पि वा ।
 षण्मासनिचयो वा स्यात्§ समानिचय एव च ॥
 त्यजेदाश्वयुगे मासि सम्पन्नं पूर्वचिन्तितम् ॥
 जीर्णानि चैत्र वार्सासि श्याकमूलफलानि च ॥
 दन्तोलूखलिको वा स्यात्कापोतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।
 अश्लकुट्टो भवेद्वापि कालपक्वभुगेव च ॥ ॥
 नक्तञ्चान्नं** समश्रीयाद्दिवा चाहृत्य†† शक्तितः‡‡ ॥
 चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वा चाष्टम§§कालिकः ॥
 चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
 पक्षे पक्षे समश्रीयाद्दिवाग्रान् कथितान् ॥ ॥ सकृत् ॥
 पुष्यमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत्सदा ।
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्षैर्वै खानसमते स्थितः ॥
 भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ॥ ॥ ॥
 स्थानासनाभ्यां*** विहरेन्न क्वचिद्द्वैर्यसुत्सृजेत् ॥

* चरेद्वासं तैरिति B. चरेद्दान इति F. † शर्करायां वा इति B. ‡ सञ्चयिकः इति B. सद्यःप्रक्षालक इति F. § वापीति B. ¶ मूलखं पूर्वसञ्चितमिति B. उत्पन्नं पूर्वसञ्चितमिति F. ॥ कालः पक्वभुगेव वा इति B. कालपक्वभुगेव वा इति F. ** नक्तं वाग्नमिति B. †† वाहृत्य इति B. ‡‡ यन्नत इति F. §§ स्वाश्राप्येष्टमिति B. ¶¶ यवागूं कथितामिति B. यन्नगूः कथिताः इति F. ॥ ॥ दिवमिति B. *** स्थानासनाभ्यामिति B.

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तद्वर्षास्त्रभ्रावकाशकः* ।
 आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः ॥
 उपसृश्य त्रिषवणं† पिष्टदेवांश्च तर्पयेत् ।
 एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिवेत्तदा‡ ॥
 षड्वाग्निर्धूमपो वा स्यादुष्णपः सोमपोऽथवा§ ।
 पयः पिवेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ¶ ॥
 शीर्णपर्णाग्रनो वा स्यात्कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत्सदा ॥
 योगाभ्यासरतश्चैव** रद्राध्यायी भवेत्सदा ॥
 अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
 यमान्†† सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥
 कृष्णाजिनः‡‡ सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
 अथ चान्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ।
 अनग्निरनिकेतः स्याद्भुनिर्मोक्षपरो भवेत् ॥§§
 तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ¶¶ ॥
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ ॥
 ग्रामादाहृत्य चाश्रीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ॥
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन*** वा ।

* अथावकाशिकः इति B. † उपोष्य त्रिषवणञ्चापीति B. ‡ सदा इति B and F. § सोमपोऽपि वेति B. ¶ कृष्णपक्षे तु सोमपः इति B. ॥ कृच्छ्रैरापयते सदेति B. ** रतश्च स्यादिति B. †† इमानिति B. ‡‡ कृष्णाजिनैति B. §§ एष श्लोकः A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । ¶¶ पात्रिकं भैक्ष्यमाचरेदिति B. ॥ ॥ वनचारिषु इति B. *** करकेष्वेति B. कलङ्केनेति F.

विविधाद्योपनिषद् आत्मसंसिद्धये* जपेत् ॥
 त्रिद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
 महाप्रस्थानिकं वासीं कुर्यादनश्नन्तु वाग् ॥
 अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥३॥

इति श्रीकूर्चपुराणे उपविभागे व्यासगौतासु वानप्रस्थाश्रमधर्मो

नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः ।
 चतुर्थमायुषो भागं सत्रासेन नयेत् क्रमात् ॥
 अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।
 योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥
 यदा मनसि सञ्जातं* वैदृष्ट्यं सर्व्ववस्तुषु ।
 तदा सत्रासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्य्यये ॥

* योपनिषद्दीरात्मसंसिद्धये इति G. † अश्नन्तुतयेति B. ‡ येन सम्यगिमाश्रमं
 शिवं संश्रयन्त्यशिवं पुञ्जताश्रमं । ते विशन्ति पदमैश्वरं पदं यानि यत्र गतोऽस्य संस्थितेः ॥
 इत्यधिकः पाठः F पुस्तके दृश्यते ।

* सम्पन्नमिति B.

प्राजापत्यान्निरूप्येष्टिमान्नेयीमद्यवा पुनः ।
 दान्तः पक्षः कषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥
 ज्ञानसत्रासिनः केचिद्देदसत्रासिनः परेः ।
 कर्मसत्रासिनस्त्वन्ये विविधाः परिकीर्त्तिताः ॥
 यः सर्वसङ्गनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चैव निर्भयः ।
 प्रोच्यते ज्ञानसत्रासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ॥
 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यनिर्द्वन्द्वो^१ निष्परिग्रहः ।
 प्रोच्यते वेदसत्रासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ॥
 यस्त्वग्नीनात्मसात्कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः ।
 स ज्ञेयः^२ कर्मसत्रासी महायज्ञपरायणः ॥
 त्रयाणामपि चैतेषां योगी^३ त्वभ्यधिको मतः ।
 न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ॥
 निर्द्वन्द्वो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः^४ ॥
 जीर्णक्रीपीनवासा स्यान्नृणां वा ध्यानतत्परः ॥
 ब्रह्मचारी मितग्रासी^५ ग्रामात्स्वन्नं^६ समाहरेत् ।
 अध्यात्ममतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।
 नाभिनन्देत^७ मरणं नाभिनन्देत जीवितम्^८ ॥

* सत्रासिनोऽपरे इति B and F. + निराशीति B and F. † ज्ञेयः स इति B and F. § ज्ञानौति B and F. ¶ पर्यभाजनः इति B and F. ॥ मिताहारः इति B and F. *३ ग्रामाद्वाज्रमिति B. ग्रामादन्नं समाहरेदिति F. †† नाभिनन्देत इति चार्धमात्मनेपदम् । ‡ जीवन्मिति B.

कालमेव प्रतीक्षित निदेशभृतको यथा ॥
 नाध्यतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं* कदाचन ।
 एवं ज्ञात्वा परोः† योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 एकवासायवाः‡ विद्वान् कौपीनाच्छादनस्तथा§ ।
 मुण्डी¶ शिखी वाद्य भवेत्त्रिदण्डी निष्परियहः ॥
 कषायवासाः सततमभ्यानयोगपरायणः ।
 ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ॥
 समः शत्रो च मित्रे च॥ तथा मानापमानयोः ।
 भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यन्नैकान्नादी भवेत्कचित् ॥
 यस्तु मोहेन वान्यस्मादेकान्नादी** भवेद्यतिः ।
 न तस्य निष्कृतिः काचिद्†† भ्रमंशस्तेषु कथ्यते ॥
 रागद्वेषविमुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 प्राणिहिंसानिहत्तश्च मीनी स्यात्सर्वनिस्पृहः ॥
 दृष्टिपूतग्रसेत्यादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 शास्त्रपूतां वदेद्दार्ढीं मनःपूतं समाचरेत् ॥
 नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः ।
 स्नानः‡‡शौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।

* श्रोतव्यं न इति B. † ज्ञानपरः इति B and F. ‡ एकवासायवा इत्यत्र
 सभिरापः एकवासाः अथवा इति एदच्छेदः । § कौपीनाच्छादनोऽपि वा इति B.
 ¶ मुण्डी इति B. ॥ समः शत्रो तथा मित्रे इति B. ** एकान्नादीति B.
 †† काव्ये इति B. ‡‡ बालेति B.

मीक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मचारी* जितेन्द्रियः ॥
 दम्भाहङ्कारनिर्मुक्तो निन्दापैशुन्यवर्जितः ।
 आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मीक्षमवाप्नुयात् ॥
 अभ्यसेत्सततन्देवं† प्रणवाख्यं सनातनम् ।
 स्नात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालयदिषु ॥
 यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः ।
 धीतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूहः ॥
 अधियज्ञः‡ ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव वा ।
 आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
 पत्रेषु§ चाथ निवसन् ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः ।
 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमाङ्गतिम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं ततः परम्¶ ।
 क्षमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥
 वेदान्तज्ञाननिष्ठातान् पञ्चयज्ञान् समाहितान् ।
 कुर्याद्दहरहः स्नात्वा भिक्षान्ते नैव तेन हि ॥ ॥
 ह्योममन्त्राञ्जपेन्नित्यं ह्योमकाले** समाहितः ।
 स्वाध्यायज्ञान्वहं कुर्यात्स्वावित्रीं सम्यगार्जयेत् ॥

* ब्रह्मर्षीति B and F. † वेदमिति B, E and F. ‡ अधियज्ञमिति B.
 § पुत्रेषु इति B, E, F, G and H. ¶ तपः परमिति B. ॥ वेदान्तज्ञाननिष्ठो
 वा पञ्चयज्ञान् समाहितः । ज्ञानध्यानसमायुक्तो भिक्षार्थं नैव तेन हि इति B. ** कामं
 काले इति B and F.

ततो ध्यायीत तन्देवमेकान्ते परमेश्वरम् ।
 एकान्ते† वर्ज्येन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥
 एकवासा द्विवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान् ।
 कमण्डलुधरो‡ विद्वान् त्रिदण्डी याति तत्परम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु षतिषष्टौ नाम
 अष्टाविंशोऽध्यायः ।

जनत्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं स्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
 भैक्ष्येण वर्त्तनं प्रीळं फलमूलैरथापि वा ॥
 एकं कालं* चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्ष्यप्रसक्तो ह्य† यतिर्बिषयेष्वपि सज्जति ॥
 सप्तागारां‡ चरेद्भैक्षभलाभे तु पुनश्चरेत् ।

* ध्यायीत सततं देवमिति B, E, F, G and H. आत्मनिपदसार्धम् ।

† एकान्तमिति B and F. ‡ कमण्डलुकरः इति B and F.

* एककालमिति B and F. † भैक्ष्ये प्रसक्तो हीति B. भैक्ष्येषु सक्तो हीति F.

‡ सप्तागारमिति E, F and H.

प्रचाल्य पात्रे भुञ्जीत अङ्गिः प्रचालयेत्यनः* ॥
 अथवाऽन्यदुपादाय पात्रे भुञ्जीत नित्यशः ।
 भुञ्जा तत्संभोजेत्पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः ॥
 विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षान्नित्यं यतिचरेत् ॥
 गोदीहमात्रं तिष्ठेत कालभिक्षुरधीमुखः ।
 भिक्षेत्युक्ता सकृत्तूष्णीमग्नीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥
 प्रचाल्य पाणी पादौ च समाचम्य यथाविधि ।
 आदित्ये दर्शयित्वात्रं भुञ्जीत प्राङ्मुखो नरः† ॥
 हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च आसानष्टौ समाहितः ।
 आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥
 अलावुपात्रं दार्वञ्च‡ सृष्टमग्रं वैणवन्ततः§ ।
 चत्वार्येतानि पात्राणि मनुराह प्रजापतिः ॥
 प्रायात्रे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
 सख्यास्त्रिभिरशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वमश्वम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसि स्थितम् ॥
 सर्वस्याधारभूतानां मानन्दं ज्योतिरव्ययम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशकुङ्करं शिवम्॥ ॥

* भुञ्जीयादङ्गिः प्रचालयेत्यु तदिति B. † प्राङ्मुखो नर इति B. प्राङ्मुखो नर इति F. ‡ अलावुं दारुपात्रञ्च इति B and F. § तथा इति B. ¶ आचार्य-
 व्यक्तमिति B and F. ॥ आकाशं दृष्ट्वं शिवमिति B and F.

तदन्तः सर्व्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
 ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दाख्य*गुणालयम् ॥
 महान्तं पुरुषं† ब्रह्म ब्रह्माणं‡ सत्यमव्ययम् ।
 सितं सितेतराकारं§ महेशं विश्वरूपिणम्॥ ॥
 श्रीङ्कारेणाथ** चात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ॥
 कारणं सर्व्वभावानामानन्दैकसमाश्रयम् ।
 पुराणं पुरुषं शुभ्रं†† ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् ॥
 यद्वा‡‡ गुहायां प्रकृतं§§ जगत्सन्मोहनालये ।
 विचिन्त्य परमं व्योम सर्व्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्व्वभूतानां यत्र लोकः प्रतीयते॥॥
 आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत्प्रयन्ति मुमुक्षवः ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
 अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम् ।
 योऽनुतिष्ठेत्सहैतेन‡‡ सोऽश्रुते योगमैश्वरम् ॥
 तस्माद्द्वानरतो नित्यमात्मविधापरायणः ।

* आनन्दादीति B. † परममिति B. ‡ पुरुषमिति B. § सितेतराकाराकारमिति B.
 ¶ विश्वकारणमिति B. ॥ इदं श्लोकार्थं चयं F पुस्तके नास्ति । ** श्रीङ्कारान्तेऽथ इति B.
 †† शशुमिति B, E, F, G and H. ‡‡ यथेति B. §§ प्रकृतौ इति B and F.
 ¶¶ प्रतीयते इति B and F. ‡‡‡ योऽनुतिष्ठेत्सहैतेन इति B. योऽनुतिष्ठेत् सत्यत-
 मिति H.

ज्ञानं स मन्यते ब्रह्म* येन मुच्येत बन्धनात् ॥
 नत्वा† पृथक् स्वमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम् ।
 ज्ञानन्दमजरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम्‡ ॥
 तस्माद्भवन्ति भूतानि यद्भवा नेह जायते ।
 स तस्मादीश्वरो देवः परस्माद्योऽधितिष्ठति§ ॥
 यदन्तरे तद्भवनं॥ शाश्वतं शिवमुच्यते॥ ।
 यदाहुः*स्तत्परो यः स्यात्त देवस्तु†॥ महेश्वरः ॥
 व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ‡‡‡
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 उपेत्य तु§§ स्त्रियं कामात्कृच्छ्रसंयतमानसः॥॥ ।
 प्राणायामसमायुक्तः कुर्याच्छान्तपनं शुचिः ॥
 ततश्चरेत् नियमात् कृच्छ्रं संयतमानसः । †††
 पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥
 न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः ।
 तथापि च न कर्त्तव्यं प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥
 एकरात्रोपवासश्च*** प्राणायामशतं तथा ।

* समभसेनात्मनिति B, E, F, G and H. + सत्वा इति B, E, F and H.
 † पुनरिति B. § परस्माद्योऽधितिष्ठतीति B. परस्माद्यो विवस्वत इति F. ॥ तद्भवन-
 मिति B. तत्कामव्ययमिति F. ॥ शिवमव्ययमिति B and F. ** यदन्तरे इति B.
 †† यत् स देवः स्यादिति B. †† एतत् पादपर्यं A, E, H पुलकेशे नाम्नि ।
 §§ वेति B. ॥॥ प्रायश्चित्तं समाहितः इति B and F. ††† एष श्लोकः A पुलकेशे
 नाम्नि । ** वाससु इति B.

कर्त्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना वरमव्ययम्* ॥
 गतेनापि न कार्यन्ते न कार्यं स्तेन्यमन्यतः† ॥
 स्तेयाद्भ्यधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म इति श्रुतिः‡ ॥
 हिंसा चैषा परा दिष्टा§ या चात्मज्ञाननाशिका ।
 यदेतद्द्विषणं नाम प्राणा ह्येते वहिष्वराः ॥
 स तस्य हरति प्राणान्यो यस्य हरते धनम् ॥
 एतत्कृत्वा सुदुष्टात्माऽऽ भिन्नहृत्तो व्रताहतः॥ ।
 भूयोनिर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्** ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति†† श्रुतिः ।
 भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चिचुरतन्द्रितः ॥
 अकस्मादेव हिंसान्तु यदि भिक्षुः समाचरेत् ।
 कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥
 स्कन्नमिन्द्रियः‡‡दीर्घत्वात् क्षियन्द्दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥
 दिवास्कन्ने त्रिरात्रं स्यात्प्राणायामशतं तथा ॥
 एकान्ते मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च ।

* उक्त्वा नूनं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना इति B. † परमापन्नतेनापि न कार्यं
 स्तेयमन्यतः इति B चतुष्पापपञ्चनेनापि न कार्यं स्तेयमन्यत इति F. ‡ स्मृतिरिति B.
 and F. § हिंसा चैवापरा दुष्टा इति B and F. ¶ एवं कृत्वा स दुष्टात्मा
 इति B and F. ॥ व्रताश्रुतः इति B and F. ** चान्द्रायणं व्रतमिति B.
 †† संवत्सर इति B. ‡‡ स्कन्नेदिन्द्रियेति B and G.

प्रत्यक्षं लवणे चीकं* प्राजापत्यं विशेषनम् ॥
 ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम् ॥
 तस्मान्महेश्वरं ज्ञात्वा तद्गानपरमो भवेत् ॥
 यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाक्षरमव्ययम् ॥
 योऽन्तरा परमं ॥ ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥
 एष देवो महादेवः केवलः परमः शिवः ।
 तद्देवाक्षरमहैतन्तदादित्यान्तरं परम् ॥
 यस्मान्महोयसो** देवः स्वधाम्निज्ञानसंस्थिते ॥
 आत्मयोगाह्वये तच्चे महादेवस्ततः स्मृतः ॥
 नान्यन्देवं †: महादेवाद्गतिरिक्तं प्रपश्यति ।
 तमेवात्मानमात्मेति ‡§ यः स याति परम्यद्दम् ॥
 मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
 न ते पश्यन्ति तन्देवं वृथा तेषां परिश्रमः ॥
 एकं ब्रह्म परं ब्रह्म ॥ ज्ञेयं तत्तत्त्वमव्ययम् ।
 स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बाध्यते ॥ ॥
 तस्मान्मज्जेत नियतं यतिः संयतमानसः ।
 ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ॥

* चीकमिति B. प्रत्यक्षलवणं चीकमिति F. + विशेषनमिति B. } सर्वपातकै-
 रिति B. § ज्ञात्वा तस्य ध्यानरतो भवेदिति B. ॥ प्रतिष्ठाक्षरमव्ययमिति B. ॥ योऽन्त-
 रा परमिति B. ** यस्मान्महोयसो इति B and F. † संज्ञिते इति B and F.
 ‡ संज्ञित इति F. ‡‡ नान्यन्देवमिति B. §§ तमेवात्मानमन्वेतमिति B and F.
 ॥ एकमेव परं ब्रह्म इति B and F. ॥ ॥ बाध्यते इति B and F.

एष वः कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः ।
 पितामहेन विभुना मुनीनां* पूर्वमीरितम् ॥
 नात्र शिष्यस्य† यीगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम् ।
 प्रोक्तं स्वयम्भुवा ज्ञानं‡ यतिधर्माश्रयं शुभम्§ ॥
 इति यतिनियमानामेतदुक्तं विधानं
 पशुपतिपरितोषे यद्भवेदेकहेतुः ।
 न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाशः
 प्रणिहितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु ऊनविंशोऽध्यायः ।

यतिषस्यः समाप्तः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।
 हिताय सर्वविप्राणां* पापानामपनुत्तये† ॥

* मुनिनेति B. † नापुत्रशिक्षेति B, E and F. सस्युत्रशिक्षेति F. ‡ ज्ञानं स्वयम्भुवा प्रोक्तमिति B. § शिष्यमिति B, E and F.

* सर्वेच्छीकानामिति B. † दीषापामनुत्तये इति B and G. दीषापामनुत्तये इति H.

अकृत्वा विहितं कर्म कृत्वा निन्दितमेव च ।
 दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥
 प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेद्वाङ्मणः क्वचित् ।
 यद्भूयुर्ब्राह्मणाः शान्ता विहांसस्तत्समाचरेत् ॥
 वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्मकामोऽग्निमान्द्विजः ।
 स एव स्यात्परो धर्मो यमेकोऽपि व्यवस्यति ॥
 अनाहिताग्नेयो विप्रास्त्रयो वेदार्थपारगाः ।
 यद्भूयुर्धर्मकामास्ते तज्ज्ञानं* धर्मसाधनम् ॥
 अनेकधर्मशास्त्रज्ञा जहापोहविशारदाः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नाः सप्तैते परिकीर्त्तिताः ॥
 मीमांसान्नाना† तत्त्वज्ञा वेदान्तः‡ कुशला द्विजाः ।
 एकविंशतिविख्याताः‡ प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ॥
 ब्रह्मज्ञा मद्यपः स्त्रीनी गुरुतत्त्वग एव च ।
 महापातकिनस्त्वेते यथैतैः सह संविशेत् ॥
 संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गङ्कुरते तु यः ।
 यानशय्यासनैर्नित्यं जानन्वै पतितां भवेत् ॥
 याजनं योनिस्त्वन्धं तथैवाध्यापनं॥ द्विजः ।
 सद्यः कृत्वा पतत्येव** सह भोजनमेव च ॥

* तज्ज्ञेयमिति B. तज्ज्ञानं धर्मसाधनमिति E. तरुधर्मं धर्मसाधनमिति F.
 † न्यायेति B and F. ‡ वेदाङ्गमिति B. § संख्याता इति B and F. ¶ संवत्सर-
 इति B. यद्यपैः सह सचरदिति F. ॥ तथैवाध्ययनमिति B. ७८ कृत्वा सद्यः फले-
 तज्ज्ञानादिति B and F.

अविज्ञायाथ यो मोहात्कुर्यादध्यापनं द्विजः ।
 संवसरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥
 ब्रह्महा हादशाब्दानि कुटिं* कृत्वा वने वसेत् ।
 भैक्षमात्मविशुद्धार्थे† कृत्वा श्वशिरोध्वजम् ॥
 ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
 विनिन्दन् स्वयमात्मानं ताह्नणन्तश्च संस्मरन् ॥
 असङ्कल्पितयोग्यानि सप्तागाराणि संविशेत् ।
 विधूमे ग्रनकैर्नित्यं व्यङ्गारे भुक्तवर्जने‡ ॥
 एककालश्चरेद्भैक्षन्दीर्घं विख्यापयन्मृत्याम् ।
 वन्यमूलफलैर्वापि वर्जयेद्भैक्षं समाश्रितः§ ॥
 कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 पूर्णं तु हादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।
 कामतो मरणाच्छुद्धिर्ज्ञेया नान्येन केनचित् ॥
 कुर्याद्ग्नग्रनं वाथ भृगोः पतनमेव वा ।
 ज्वलितं वा विशेदग्निं जलं वा प्रविशेत्स्वयम् ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्यक् प्राणान् परित्यजेत् ।
 ब्रह्महत्यापनोदार्थमन्तरा वा मृतस्य तु ॥
 दीर्घमयाविनं विप्रं कृत्वानामयमेव वा॥ ॥

* हादशाब्दानि कुटीमिति B. † भिक्षेदात्मविशुद्धार्थमिति B. भैक्ष्यायात्मविशुद्धार्थ-
 मिति F. ‡ व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते इति B. § वर्जयेद्भैक्ष्यमाश्रितः इति B. वर्जयेद्भैक्ष्यमाश्रितः
 इति F. ¶ ज्वलन्मिति B and F. ॥ तु इति B.

दत्त्वा चान्नं* सुविदुषे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥१॥
 भस्वमेधावभृथके स्नात्वा वै शुध्यते हिजः ।
 सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय प्रदाय च ॥
 सरस्वत्यास्वरुणया सङ्गमे लोकाविश्रुते ।
 शुधेन्निषवणस्नानान्निराचोपांशितो हिजः ।
 गत्वा रामेश्वरं पुण्यं स्नात्वा चैव मङ्गोदधौ ।
 ब्रह्मचर्यादिभिर्युक्तो दृष्ट्वा रुद्रं विमोचयेत् ॥
 कपालमोचनं नाम तीर्थं देवस्य शूलिनः ।
 स्नात्वाभ्यर्च्य पितृन् देवान् ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 यत्र देवाधिदेवेनः‡ भैरवेणा§मितौजसा ।
 कपालं स्थापितं पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
 समभ्यर्च्य महादेवं तत्र भैरवरूपिणम् ।
 तर्पयित्वा पितृन् स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं त्रिंशोऽध्यायः ।

* कृत्वा चात्रमिति B. † अतः परं श्रीकचनृष्टयं B पुलके नास्ति । ‡ देवादि-
 श्चैवेति B. § भैरवेष इतीजसा इति E and H.

एकचिंशोऽध्यायः ।

ऋषय जनुः ।

कथन्देवेन रुद्रेण शङ्करेणातितेजसा ।

कपालं ब्रह्मणः पूर्वं स्थापितन्देहजम्बुवि ॥

सूत उवाच* ।

शृणुभ्रमृषयः† पुण्यां कथां पापप्रणाशिनीम्‡ ।

माहात्म्यं देवदेवस्य महादेवस्य धीमतः ॥

पुरा पितामहन्देवं मेरुशृङ्गे महर्षयः ।

प्रोचुः प्रणम्य लोकादिङ्घ्रिमैकं तत्त्वमव्ययम् ॥

स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः ।

अविज्ञाय परम्भावं स्वात्मानं प्राह धर्षिणम्§ ॥

अहम्भाता जगद्योनिः स्वयम्भू रुद्र ईश्वरः¶ ॥

अनादि मत्परं ब्रह्म मामभ्यर्थ्य विमुच्यते ॥

अहं हि सर्वदेवानां॥ प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ।

न विद्यते चाभ्यधिको मत्तो लोकेषु कश्चन ॥

तस्मैवं मन्यमानस्य जज्ञे नारायणादिभुः** ॥

* व्यास उवाच इति B and F. † शृणुभं सुनयः इति B. ऋषयः सर्वे इति F.

‡ पापप्रणाशनीमिति E and H. § आत्मानं प्राह चर्षिणामिति B. सुविज्ञाय परं भावं प्राह देवर्षिणां तदा इति F. ¶ स्वयम्भूरैक ईश्वरः इति B. अहं जाती जगद्योनिः स्वयम्भूरैक ईश्वर इति F. ॥ देवानामेकः इति A, G, H पुस्तकेषु दृश्यते ।

** नारायणात्मजः इति B. नारायणात्मत इति F.

प्रीवाच प्रहसन्वाक्यं रोषितोऽयं त्रिलोचनः* ॥
 किं कारणमिदं ब्रह्मन्वर्त्तते तव साम्प्रतम् ।
 अज्ञानयोगयुक्तस्य न त्वेतत्त्वयि विद्यते† ॥
 अहङ्कर्तादिलोकानां‡ यज्ञे नारायणात्मभिः§ ।
 नरा मासृतेऽस्य जगती जीवनं सर्व्वदा क्वचित् ॥
 अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः ।
 मत्पेरितेन भवता सृष्टं भुवनमण्डलम् ॥
 एवं विवदतीर्भोज्यात्परस्परजयैषिणाः ।
 आजग्मुर्यच्च तौ देवी वेदाथत्वार एव हि॥ ॥
 अन्वीक्ष्य देवं ब्रह्माणं यज्ञात्मानञ्च संस्थितम् ।
 प्रोचुः संविग्नेहृदया याथात्म्याः* परमेष्ठिनः ॥
 ऋष्वेद उवाच ।
 यस्यान्तःस्थानि भूतानि यस्मात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ।
 यदाहुस्तत्परन्तत्त्वं स देवः स्यात्सहेश्वरः ॥
 यजुरुवाच† ॥
 यो यज्ञैरखिलैरीशो यांगिन च समर्थते‡ ॥ ॥

* रोषितासत्रिलोचनः इति B. रोषयान् रविभोचन इति P. † न त्वेतदुचितं तवेति B. न वैतदुचितं तवेति F. ‡ अहम्भाता हि भोकाणामिति B. अहं कर्ता हि लोकाणामिति F. § यज्ञो नारायणः प्रभुरिति B and F. ¶ न इत्यारभ्य गतिरित्यन्तः श्लोकः A, E, H पुल्लिङ्गेषु नास्ति । ॥ षति B. ०० माहात्म्यामिति B. †† यजुर्वेद उवाच इति B and F. ‡‡ समर्थते इति B. समर्थते इति F. समर्थते इति G.

यमाहुरीश्वरन्देवं स देवः स्यात्पिनाकष्टकः ॥

साम उवाच ॥

येनेदम्भास्यतेऽं विश्वं यदाकाशान्तरं शिवम् ।

योगिभिश्चिन्त्यतेऽ तत्त्वं महादेवः स शङ्करः ॥

अथर्व उवाच ॥

यम्प्रपश्यन्ति देवेशं यजन्ते ॥ यतयः परम् ।

महेशं पुरुषं ब्रह्मं स देवो भगवान् भवः ॥

एवं स भगवान् ब्रह्मा वेदानामीरितं शुभम् ।

श्रुत्वा विहस्य विश्वात्मा ततथाह विमोहितः ॥ ॥

पितामह उवाच ॥ ॥

कथं तत्परमं ब्रह्म सर्वसङ्गविवर्जितम् ।

रमते भार्गव्या सार्धं प्रमथैश्चातिवर्द्धितम् ॥ ॥

इतीरितेऽथ भगवान् प्रणवात्मा सनातनः ।

अमूर्त्ती मूर्त्तिमान् भूत्वा वचः प्राह पितामहम् ॥ ॥ ॥

प्रणव उवाच ॥ ॥ ॥

न ह्येष भगवानीशः ॥ ॥ स्वयञ्ज्योतिः सनातनः ।

० स्यान्महेश्वरः इति B. + सामवेद उवाच इति B and F. † क्वास्यते इति B. भास्यते चक्रमिति E. § विद्यते इति B. वेद्यते इति E. ॥ अथर्ववेद उवाच इति B and F. ॥ यतनः इति B and F. ० श्रुत्वाह प्रहसन्नाकं विश्वा-त्मापि विमोहितः इति B and F. ++ एष पाठः B, F पुस्तकयोर्नास्ति । †† चाति-वर्द्धितैरिति B and F. चातिवर्द्धित इति E. §§ हित्वावहमिति B. ॥ ॥ एष पाठः B पुस्तके नास्ति । ॥ ॥ अत्र न ह्येष भगवान् परन्वा स्वात्मनो व्यतिरिक्तया । कयाचिद्रमते ब्रह्मसाहसो हि महेश्वरः ॥ स्वयं स भगवानीशः इत्यधिकः पाठः B, F पुस्तकयोर्दृश्यते ।

स्वानन्दभृता कथिता देवी भागन्तुका* शिवा ॥
 † खेवमुक्तेऽपि तदा यन्नमूर्त्तरजस्य च ।
 नाज्ञानभगमन्नायमीश्वरस्यैव मायया ॥
 तदन्तरे महाज्योतिर्विरिञ्चो विश्वभावनः ।
 प्रादर्शद्भुतं दिव्यम्पूरयन् गगनान्तरम् ॥
 तन्मध्यसंस्थितञ्ज्योतिर्मण्डलं† तेजसोऽज्वलम् ।
 व्योममध्यगतं शशुं‡ प्रादुरासीद्द्विजोत्तमाः ॥
 स दृष्ट्वा वदनं दिव्यमूर्द्धं‡ लोकापितामहः ।
 तेजसं मण्डलं घोरमलोकयणादनिन्दितम् ॥
 प्रज्ज्वालातिकीपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः ।
 क्षणादपश्यत् ॥ महान् पुरुषो नीललोहितः ॥
 त्रिशूलपिङ्गलोदेवो नागयज्ञोपवीतवान् ।
 तं प्राह भगवान् ब्रह्मा शङ्करं नीललोहितम् ॥
 ज्ञानाय पूर्वं भवती* ललाटादद्य† शङ्करम् ।
 प्रादुर्भावं महेशान मामतः‡ शरणं त्रज ॥
 श्रुत्वा सगर्व्ववचनं पद्मयोनेरथेश्वरः§§ ।
 प्राहिणीत्पुरुषं कालं भैरवं लोकादाहकम् ॥

* नागन्तुका इति B. नन्दामिका इति F. † तन्मध्यसंस्थं विमलं मण्डलमिति B and F. ‡ दिव्यमिति B. § दिव्यं मूर्द्धं इति B and F. ¶ माणोकार्य-
 मिति H. ॥ क्षणादपश्यतेति B and F. ** ज्ञानामि भगवान् पूर्वमिति B. ज्ञानामि
 पूर्वं भगवमिति F. †† ललाटादिति B ललाटे देवशङ्कर इति F. †‡ नामिति B.
 §§ इतिश्वर इति B.

स कृत्वा सुमहद्युद्धं ब्रह्मणा कालभैरवः ।
 प्रचकर्त्तास्य* वदनं विरिञ्चस्याथ पञ्चमम् ॥
 निकृत्तवदनी देवो ब्रह्मा देवेन शम्भुना ।
 ममार चेशो योगेन जीवितं प्राप विश्वकृत्ः‡ ॥
 अथान्वपश्यदीशानं§ मण्डलान्तरसंस्थितम् ।
 समासीनं महादेव्या महादेवं सनातनम्¶ ॥
 भुजङ्गराजवलयं चन्द्रावयवभूषणम् ।
 कौटिसूर्यप्रतीकाशञ्चटाजूटविराजितम् ॥
 शार्दूलचञ्चनसनं दिव्यमालासमन्वितम् ।
 त्रिशूलपाणिं दुग्धेच्छं योगिनं भूतिभूषणम् ॥
 यमन्तरा योगनिष्ठाः प्रपश्यन्ति हृदीश्वरम् ।
 तमादिमेकं ब्रह्माणं महादेवन्ददर्शं ह ॥
 यस्य सा परमा देवी शक्तिराकाशसंज्ञिता ।
 सोऽनन्तैश्वर्ययोगात्मा महेशो दृश्यते किल ॥
 यस्याग्नेषजगद्बीजं विलयं याति मोहनम् ।
 सङ्कल्पणाममात्रेण स रुद्रः खलु दृश्यते ॥
 येऽथ नाचारनिरतास्तद्भक्ताश्चैव केवलम् ।
 विलीचयति** लोकात्मा नायको दृश्यते किल ॥

* स कृत्वा तु महद्युद्धमिति B. † चकर्त्तं तस्येति B and F. ‡ विश्वकृत् इति B. § अथान्वपश्यद्भिरिति B and F. ¶ विलीचनमिति B. ॥ इतः परं महादेव्या सनातनमित्यन्त्याः सार्वभरुद्भ्योऽयोकाः ॥ पुस्तके न दृश्यन्ते । ** विलीचयतीति E, F, G and H.

बस्य ब्रह्मादयो देवा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
 अर्चयन्ति सदा लिङ्गं स शिवः खलु दृश्यते ॥
 यस्याशेषजगत्कृतिर्विज्ञानतनुरीश्वरः ।
 न मुञ्चति सदा पार्श्वं शङ्करोऽसौ च दृश्यते ॥
 विद्यासहायो भगवान्यस्यासौ मण्डलान्तरम् ।
 हिरण्यगर्भपुत्रीऽसौ ईश्वरो दृश्यते परः ॥
 पुष्यं वा यदि वा पत्रं यन्पादयुगले जलम् ।
 दत्त्वा तरति संसारं रुद्रोऽसौ दृश्यते किल ॥
 तत्तन्निधाने सकलं नियच्छति सनातनः ।
 कालङ्किल नियोगात्मा कालः कालो हि दृश्यते* ॥
 जीवनं सर्वलोकानां त्रिलोकस्यैव भूषणम् ।
 सोमः स दृश्यते देवः सोमो यस्य विभूषणम् ॥
 देव्या सह सदा साक्षाद्यस्य योगस्त्वभावतः ।
 भीयते परमा मुक्तिश्चैहादेवः स दृश्यते ॥
 योगिनो योगतत्त्वज्ञा वियोगाभिमुखोऽनिशम् ।
 योगव्यापन्ति देव्यासौ स योगी दृश्यते किल ॥
 सोऽनुवीक्ष्य महादेवं महादेव्या सनातनम् ।
 वरासने समासीनमवाप परमां च* स्मृतिम् ॥
 लब्ध्वा माहेश्वरीं दिव्यां संस्मृतिं भगवानजः ।
 तां षयाभास वरदं सोमं सोमाहंभूषणम्* ॥

* अदृश्यते इति E, F and H. + अवाप्यपरमांमिति B. । सोमविभूषणमिति B.

ब्रह्मोवाच ।*

नमो देवाय महते महादेव्यै नमो नमः ।
 नमः शिवाय शान्ताय शिवायै सततं† नमः ॥
 श्रीं नमो ब्रह्मणे तुभ्यं विद्यायै ते‡ नमो नमः ।
 महेशाय नमस्तुभ्यं मूलप्रकृतये नमः§ ॥
 नमो विज्ञानदेहाय चिन्तायै ते नमो नमः ।
 नमोऽस्तु ॥ कालकालाय ईश्वरायै नमो नमः ॥
 नमो नमोऽस्तु ॥ रुद्राय रुद्राण्यै ते‡‡ नमो नमः ।
 नमो नमस्ते कालाय मायायै ते†† नमो नमः ॥
 नियन्त्रे सर्वकार्याणां क्षीभिकायै नमो नमः ।
 नमोस्तु ते प्रकृतये नमो नारायणाय च ॥
 योगदाय‡‡‡ नमस्तुभ्यं योगिनां शुरवे नमः ।
 नमः संसारवासाय§§ संसारोत्पत्तये नमः ॥
 नित्यानन्दाय विभवे नमोऽस्त्वानन्दमूत्तये ।
 नमः कार्यविहीनाय विश्वप्रकृतये नमः ॥
 श्रीङ्कारमूर्त्तये तुभ्यं तदन्तःसंख्यताय च ।
 नमस्ते व्योमसंख्याय व्योमशक्त्यै नमो नमः ॥

* एष पाठः A, E, F, H पुस्तकेषु नास्ति । † शान्तये इति B and F.

‡ चेति B. § मूलप्रकृतये तुभ्यं महेशाय नमो नमः इति B. नमोमूलप्रकृतये महेशाय नमोनम इति F. ¶ नमस्ते इति B and F. ॥ नमस्तु इति B. कालायै इति E. नमस्ते कालकालाय यमायै ते नमोनम इति F. कालायै इति H. ** रुद्रायै चेति B. †† चेति B. ‡‡ योगदायै इति B and F. §§ संसारनाशाय इति B and F.

इति सोमाष्टकेनेशं प्रणिपत्य* पितामहः ।
 पपात दण्डवद्भूमौ गृणन्वै शतरुद्रियम् ॥
 अथ देवो महादेवः प्रथतार्त्तिहरो हरः ।
 प्रोवाचोत्थाप्य † हस्ताभ्यां प्रीतोऽस्मि तव साम्प्रतम् ॥
 दत्त्वास्मै‡ परमं योगमैश्वर्यमनुलं महत् ।
 प्रोवाचाप्रस्थितं रुद्र§ नीललोहितमीश्वरम् ॥
 एष ब्रह्मास्य जगतः संपूज्यः प्रथमः स्थितः ।
 आत्मना रक्षणीयस्ते गुणज्येष्ठः पिता तव ॥
 अयम्पुराणः पुरुषो न हन्तव्यस्त्वयानघ ।
 स योगैश्वर्यमाहात्म्यात्मानमेव परमङ्गतः ॥¶
 अथञ्च यज्ञो गर्वोऽसौ सगर्वो॥ भवतानघ ।
 शासितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं शिरस्त्वया ॥
 ब्रह्महत्यापनीदार्थं व्रतं लोके प्रदर्शयन्** ।
 चरस्व सततं भिक्षां संस्थापय सुरहिजान् ॥
 इत्येतदुक्त्वा वचनं भगवान् परमेश्वरः ।
 स्थानं स्वाभाविकं दिव्यं ययौ तत्परमम्पदम् ॥
 ततः स भगवानीशः कपर्दी नीललोहितः ।

* इति संसाराष्टकेन प्रथमाम इति B. † उत्थायेति A. ‡ दत्त्वासौ इति B.
 § प्रोवाचाने स्थितं देवमिति B. प्रोवाचाप्रस्थितं रुद्रमिति E and F. प्रोवाचोपस्थित-
 मिति H. ¶ एष शोकः B पुलके नास्ति । शरणं गत इति E and F. ॥ अथञ्च
 यज्ञो भगवान् सङ्गतः इति B. अथञ्च जज्ञे इति H. ** सोवाय दर्शयति B.

ग्राहयामास वदनं ब्रह्मणः कालभैरवम्* ॥
 चर त्वं पापनाशार्थं व्रतं लोके हितावहम्† ॥
 कपालहस्तो भगवान् भिक्षां गृह्णातु सर्व्वतः‡ ॥
 उक्त्वां प्राहिणोक्तव्यां ब्रह्महत्येति विश्रुताम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनां ज्वालामालाविभूषणाम्§ ॥
 यावहाराणसीं दिव्यां पुरीमिषः गमिष्यति ।
 तावद्भिभीषणाकारा ह्यनुगच्छ त्रिशूलिनम्¶ ॥
 एवमाभाष्य कालाग्निं प्राह लोकमहेश्वरम्॥ ।
 अटस्र लोकानखिलान्** भैक्षार्थी मन्त्रियागतः ॥
 यदा द्रक्ष्यसि देवेशं नारायणमनामयम् ।
 तदासी वक्ष्यति†† स्रष्टुमुपायं पापः‡‡शोधनम् ॥
 स देवदेवतावाक्यमाकर्ण्य भगवान् हरः †
 कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम् ॥
 आस्थाय विकृतं वेधन्दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 श्रीमत्पवित्रं रुचिरं§§ लोचनत्रयसंयुतम्¶¶ ॥
 सहस्रसूर्य्यप्रतिभं सिद्धैः प्रमथपुङ्गवैः||| ।

* कालभैरवः इति B. † लोकहितावहमिति B, E and F. ‡ गृह्णीतु
 सव्यतः इति B. § समन्वितमिति B. मालातिभीषणमिति F. ¶ तावत्त्वं भीषणे
 कालमनुगच्छ त्रिलोचनमिति B. भीषणं कालमनुगच्छस्व शूलिनमिति F ॥ देवो महेश्वरः
 इति B. महेश्वर इति F. ** निखिलं लोकमिति B. †† रक्षतीति B. †† कार्येति B.
 §§ पवित्रमनुलमिति B. रुचिरमिति F. ¶¶ अटाञ्जूटविराजितमिति B. ||| क्रीटि
 सूर्य्यप्रतीकाभिः प्रमथेष्वतिगन्धर्वैरिति B.

भाति कालाम्बिनयनी महादेवः समावृतः ॥
 पीत्वा तदमृतं दिव्यमानन्दम्परमेष्ठिनः ।
 लीलाविलासबहुलो लोकानागच्छतीश्वरः* ॥
 तदृष्ट्वा कालवदनं शङ्करं कालभैरवम् ।
 रूपलावण्यसम्पन्नं नारीकुलमगादनु॥ ॥
 गायन्ति गीतैर्विविधैः नृत्यन्ति पुरतः प्रभोः ।
 सस्मितं प्रेक्ष्य वदनञ्चक्रुर्भ्रूभङ्गमेव च ॥
 स देवदानवादीनान्देशानभ्येत्य शूलधृक् ।
 जगाम विष्णोर्भवनं यत्रास्ति पुरुषोत्तमः ॥
 सम्प्राप्य दिव्यभवनं शङ्करो लोकशङ्करः ॥
 सहैव भूतप्रवरैः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥
 अविज्ञाय परं भावं दिव्यं तत्पारमेश्वरम् ।
 न्यवारयन्निशूलाङ्गं हारपाली महाबलः ॥ ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा महाभुजः ।
 विश्वक्सेन इति ख्यातो विष्णोरंशसमुद्भवः ॥ ॥
 भीषणो भैरवादेशात्कालवेग इति स्मृतः ।
 विजित्य तं कालवेगं क्रोधसंरक्तलोचनः ।

* कालोऽत्रागच्छतीश्वरः इति B. लोकानां गतिरीश्वर इति F. † छ इति B. दद्य इति F. ‡ विविधं गीतमिति B and F. § निरीत्य भवनं दिव्यमिति B. ॥ यत्रास्ते मधुवदनः इति B. ॥ न्यवारयन् निशूलाङ्गा हारपाला महाबलाः इति B. ॥ ॥ “अथ तं शङ्करमथं युयुधे विश्वसम्भवः” इति E and H पुलकथीः, तथा “अथ तं शङ्करमथी युयुधे विश्वसम्भव”मिति F पुलकं च अधिकं दृश्यते ।

दुद्रावाभिसुखं रुद्रं चिचिप च सुदर्शनम् ॥
 अथ देवो महादेवस्त्रिपुरारिस्त्रिशूलभृत् ।
 तमापतन्तं सावन्नमालीकयदमित्रजित् ॥
 तदन्तरे महद्भूतं युगान्तदहनोपमम् ।
 शूलेनीरसि निर्भिन्न पातयामास तं भुवि ॥
 स शूलाभिहतोऽत्यर्धं* त्यक्त्वा स्वम्बरं बलम् ।
 तत्वाज जीवितं दृष्ट्वा मृत्युं व्याधिहता इव †‡
 निहत्य विष्णुपुरुषं सार्धं प्रमथपुङ्गवैः ।
 विवेश चान्तरगृहं समादाय कलेवरम् ॥
 वीक्ष्य तं§ जगतो हेतुमीश्वरं भगवान्हरिः ।
 शिरां॥ ललाटासन्धिय रक्तधारामपातयत् ॥
 गृहाण भिक्षां भगवन्॥ मदीयाममितद्युते** ।
 न विद्यतेऽन्या ह्युचिता†† तव त्रिपुरमर्दन ॥
 न सम्पूर्णं कपालं तद्ब्रह्मणः‡‡ परमेष्ठिनः ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु सा च धारा प्रवाहिता ॥§§
 अथान्नवीत्कालरुद्रं हरिर्नारायणः प्रभुः॥॥
 संस्तूय विविधैर्भावैः॥॥ बहुमानपुरःसरम् ॥

* सारङ्गमिति B. † दृष्टा इति B. ‡ “सगोव्याधयती यथा” इति F.
 § निरीक्ष्य इति B and F. ॥ शिरः इति B. ॥ भगवन् भिक्षामिति B.
 ** अक्षतद्युते इति B. †† न विद्यते नाभ्युदिता इति B. न विद्यतेऽन्यदुचितमिति F.
 ‡‡ असम्पूर्णं कपालञ्च ब्रह्मणः इति B. §§ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । ॥॥ स्वय-
 मिति B. ॥॥ संस्तूय वैदिकैर्मन्त्रैरिति B.

किमर्थमेतद्ददनं ब्रह्मणीः भवता हृतम् ।
 प्रोवाच वृत्तमखिलं देवदेवो महेश्वरः ॥
 समाह्वय हृषीकेशो ब्रह्महृत्यामघाञ्चुतः ।
 प्रार्थयामास भगवान् विमुञ्चेति त्रिशूलिनम् ॥
 न तत्याजाय सा पार्श्वः व्याहृतापि मुरारिणा ।
 चिरभ्यात्वा जगद्योनिं शङ्करं प्राह सर्व्ववित् ॥
 ब्रजस्र दिव्यां भगवन्ना पुरीं वाराणसीं शुभाम् ।
 यत्राखिलजगद्दीपान् विप्रन्नाशयतीश्वरः ॥
 ततः सर्वाणि गुह्यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
 जगाम लीलया देवो लोकानां हितकाम्यया ॥
 संस्तूयमानः प्रमथैर्महायोगैरितस्ततः ।
 नृत्यमानो महायोगी हस्तन्यस्तकलेवरः ॥
 तमभ्यधावङ्गवान् हरिर्नारायणः प्रभुः ॥
 समाख्याय परं रूपं नृत्यदर्शनलालसः ॥
 निरीक्षमाणो गांविन्दं वृषेन्द्राङ्कितशासनः ।
 सस्त्रयोऽऽनन्तयोगात्मा नृत्यति स पुनः पुनः ॥
 अनु चानुचरो बद्धं स हरिर्धर्मवाहनः ॥

* इतः परं समाह्वयेत्यनः पाठः B पलकै न दृश्यते । † देवेशः इति B.
 ‡ न तत्याज तदा पार्श्वमिति B. § जगदस्त्रातिरिति B. ¶ भजस्र भगवन्दिव्यामिति
 B. ॥ जगत्कीडमिति B. ** भूतानीति B. †† स्वयमिति B. †‡ अघाञ्चुतापरं
 रूपं बद्धं दर्शनलालमिति B. §§ सञ्चितः इति B and F. वना अघ सानुचरो
 देवः ससहायः समाहनः इति B. अघ सानुचरो बद्धः स हरिर्धर्मवाहन इति F.

भजे महादेवपुरीं वाराणसीति विश्रुताम् ॥
 प्रविष्टमात्रे विश्वेशे* ब्रह्महत्या कपर्दिनी† ।
 हाहेत्युक्त्वा सनादं वै पातालं प्रापः‡ दुःखिता ॥
 प्रविश्य परमं स्थानं कपालं ब्रह्मणो हरः ।
 गणानामग्रतो देवः स्थापयामास शङ्करः ॥
 स्थापयित्वा महादेवो ददौ तच्च कलेवरम् ।
 उक्त्वा स जीवमस्तीति§ विष्णवेऽसौ घृणानिधिः ॥
 ये स्मरन्ति ममाजस्रङ्गापालं वैषमुत्तमम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥
 आगम्य तीर्थप्रवरेण स्नानं कृत्वा विधानतः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवान्मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 अशाश्वतस्त्रगज्जाल्वा व्रजध्वं परमास्पृरीम् ॥ ।
 देहान्ते तत्परं ज्ञानं ददाति परमम्पदम् ॥
 इतीदमुक्त्वा** भगवान् समालिङ्ग्य जनार्दनम् ।
 सहैव प्रमथेशानैः क्षणादन्तरधीयत ॥
 स लब्ध्वा भगवान् क्वाणो विश्वक्सेनं त्रिशूलिनः ।
 स्वन्देशमनमत्सूर्णी†† गृहीत्वा परमं बुधः‡‡ ॥
 एतद्दः कथितं पुण्यं§§ महापातकनाशनम् ।

* द्वेषे इति B. † कपर्दिनीति B, F and H. ‡ सर्वाणि साऽन्तः सन्नाप इति B. § उक्त्वा सजीवमस्तीति इति B. ¶ आसने तीर्थप्रवरे इति B. ॥ धेऽजिन् स्थाने वसति वै इति B and F. ** इत्येतदुक्त्वा इति B. †† स्वस्मानमनमत्सूर्-
 निति B. ‡‡ वपुरिति B and F. §§ दिव्यमिति B.

कपालमीचनन्तीर्थं स्वाचीः प्रियतरं* शुभम् ॥
 य इमं पठतेऽध्यायं ब्राह्मणानां समीपतः ।
 मानसैर्वाचिकैः† पापैः कायिकैश्च प्रमुञ्चते‡ ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे उपविभागे कपालमीचनमाहात्म्यं नाम§
 एकचिंशोऽध्यायः ।

द्वाचिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

सुरापसु सुरां तप्तमग्निवर्णाभ्यन्तेत्तदा* ।
 निर्दग्धकायः स तथा मुच्यते च द्विजोत्तमः† ॥
 गोमूत्रमग्निवर्णं वा गोशङ्खद्रसमेव वा ।
 पयो घृतं जलं वाथ मुच्यते पातकात्ततः ॥
 जलार्द्रवासाः प्रयती ध्यात्वा नारायणं हरिम् ।
 ब्रह्महत्याव्रतश्चाथ चरेत्कृत्योपशान्तये‡ ॥

* प्रियकरमिति B. † वाचिकैर्मानसैरिति B. ‡ विमुच्यते इति B. § कपाल-
 मीची नाम इति H.

* स्वयं पिबेदिति B. † तथा स काये निर्दग्धं मुच्यते तु द्विजोत्तमा इति B.
 ‡ पापप्रशान्तये इति B. पापीप्रशान्तये इति F.

सुवर्णस्तीयज्ञद्विप्रो* राजानमभिगम्य† तु ।
 स्वकर्म स्थापयन्ब्रूयान्भवाननुशास्त्विति ॥
 गृहीत्वा मुसलं राजा सक्तव्यात्तु तं‡ स्वयम् ।
 वधे तु§ शूद्रयते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसाथवा॥
 स्तन्धेनादाय मुसलं लकुचं॥ वापि खादिरम् ।
 शक्तिञ्चादाय तीक्ष्णाग्रामायसन्दण्डमेव वा ॥
 राजा तेन च गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
 आचक्षाणेन तत्पापमेतत्कर्माग्निं शाधि माम् ।
 शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तियाद्विमुच्यते ।
 अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति क्लिष्टिषम् ॥
 तपसापनीत्तुभिच्छंसुः** सुवर्णस्तीयजं मलम्†† ।
 चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महृणो व्रतम्‡‡ ॥
 स्नात्वाश्वमेधावभृथे पूतः स्यादथवा द्विजः ।
 प्रदद्याद्वाथ विप्रेभ्यः स्वात्मतुल्यं§§ हिरण्यकम् ॥
 चरेद्वा वत्सरह्णच्छं ब्रह्मचर्य्यपरायणः ।
 ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु तत्पापस्यापनुत्तये ॥
 गुरोर्भार्यां समारुह्यगण ब्राह्मणः काममोहितः ।

* स्तेयकुरीरः इति B. † राजानमभिगम्य इति B. ‡ सक्तव्यात्ततः इति B.

§ वधेनेति B and F. ॥ तपसापनीत्तु B. इतः परं श्लोकत्रयं B पुस्तके नास्ति ।
 ॥ सगुणमिति E. लुकुटमिति H. ** तपसापनयेत् ससु इति F. †† मलमिति B.
 ‡‡ ब्रह्मगणादने इति B. §§ स्वार्थतुल्यमिति B. ॥॥ समारोप्य इति B. समानम्
 इति F.

आसिङ्गयेऽस्त्रियन्ततां दीप्ताङ्गाण्ययसीङ्गताम् ॥
 स्वयं वा शिशुहृषणावुक्त्याधाय चाङ्गलौ ।
 अभिगच्छेद्दृष्टिणाशाः।मानिपातादजिङ्गगः ॥
 गुर्वङ्गनागमः शुचैः चरेद्दङ्गहृणी व्रतम् ।
 शाखां वा कण्टकीपितां परिष्वज्याथ वत्सरम् ॥
 अधः शयीत नियतो मुच्यते गुरुतल्पगः ।
 कच्छं वाव्दश्चरेद्दिप्रश्नीरवासाः समाहितः ॥
 अश्वमेधावभृथके स्नात्वा वा शुद्धरते द्विजः॥३॥
 कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ॥
 स्थानाशनाभ्यां विहरंस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयज्जतः ।
 अधःशायी विभिर्वर्षेस्तद्वपोहृति पातकम् ॥
 चान्द्रायणानि वा कुर्यात्पञ्च चत्वारि वा पुनः ।
 पतितैः सम्प्रयुक्तात्मा § अथ वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
 पतितेन तु संसर्गं यो येन कुरुते द्विजः ॥
 स तत्पापपनोदार्थं ॥ तस्यैव व्रतमाचरेत् ॥४॥
 तप्तकच्छश्चरेद्वाथ संवत्सरमतन्द्रितः ।
 वाय्मासिके तु संसर्गं प्रायश्चित्तार्थमाचरेत् ॥५॥
 एभिर्व्रतैरपां हन्ति महापातकिनो मन्त्रम् ।

* चवगृहेदिति B and F. † आतिष्ठेद्दृष्टिणाशांशामिति B. प्रतिष्ठेदिति F.
 प्रतिष्ठेत इति साधु । ‡ नरः इति B. § सम्प्रयुक्तानामिति B. मङ्गयुक्तानामिति F.
 ¶ नरः इति B. ॥ तत्पापपनाशार्थमिति B. ॥०० चरेद्द्वतसयुक्तमिति B. †† प्राय-
 श्चित्तार्थमिति इति B. प्रायश्चित्तार्थमाचरेदिति F.

पुण्यतीर्थाभिगमनात्पृथिव्यां वाथ निष्कृतिः* ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
 कृत्वा तैश्चापि संसर्गं ब्राह्मणः कामचारतः ॥
 कुर्याद्दनशनं विप्रः पुनस्तीर्थेषु समाहितः ।
 ज्वलन्तं वा विशेदग्निभ्यात्वा देवङ्गपर्हिणम् ॥
 न ह्यन्या निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्द्वन्द्ववादिभिः‡ ॥
 तस्मात्पुण्येषु तीर्थेषु ददृश्वन्वापि स्वदेहकाम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे शक्तिशोऽध्यायः ।

चयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गत्वा दुहितरं विप्रः स्वसारमथवापि वा* ।
 प्रविशेज्ज्वलनन्दीसं मतिपूर्वमिति स्थितिः† ॥
 मातृश्वसां‡ मातुलानीं तथैव च पितृश्वसाम्§ ।

* पुण्यतीर्थाभिगमनं व्रताने पापनाशनमिति B. † पुण्यतीर्थे इति B and F.
 ‡ ब्रह्मवादिभिरिति B

* स्वसारं वा सुधानपीति B and F. † तत्तत्पापप्रशान्तये इति B. मतिपूर्व-
 मिति मुतिरिति F. ‡ मातृश्वसारमिति साधु । § पितृश्वसारमिति साधु ।

भाग्निर्घीं समारुह्य कुर्यात्कुच्छातिक्लच्छकी ॥
 चान्द्रायणञ्च* कुर्वीत तस्य पापस्य शान्तये ।
 ध्यायन्देवं जगद्यानिमनादिनिधनं हरिम्+ ॥
 श्राद्धभार्यां समारुह्य कुर्यात्तत्पापशान्तये ।
 चान्द्रायणानि चत्वारि पञ्च वा सुसमाहितः ॥
 पितृष्वस्त्रेयीं गत्वा तुः‡ स्वस्त्रीयां§ मातुरेव च ।
 मातुलस्य सुतां वापि गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
 सखिभार्यां समारुह्य गत्वा श्यालीन्तथैव च ।
 अहोरात्रोषितो भूत्वा ततः¶ कच्छं समाचरेत् ॥
 उदक्या॥गमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
 चाण्डालीगमने चैव तप्तक्लच्छत्रयं विदुः ।
 शुद्धिः सान्तपनेन** स्यान्नान्यथा निष्कृतिः स्मृता ॥
 मातृगोत्रां समारुह्य समानप्रवरान्तथा ।
 चान्द्रायणेन शुध्येत प्रयतात्मा समाहितः ॥
 ब्राह्मणो ब्राह्मणीकृत्वा कच्छमेकं समाचरेत् ।
 कान्यकान्द्रूषयित्वा तु चरेच्चान्द्रायणव्रतम्+॥ ॥
 अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।
 रेतः सिक्त्वा जले चैव कच्छं सान्तपनञ्चरेत् ॥

* चान्द्रायणं वेति B. † परमिति B. ‡ संगम्यति B. § स्वस्त्रीयौमिति B.
 पितृष्वस्त्रेयां चत्वारि पञ्च वा मातुरेव च इति F. ¶ तत्रेति B. समेति F. ॥ उदक्या
 चतुस्रती । ** महासान्तपनेनेति B. सह सान्तपनेनाप्य इति F. †† चान्द्रायणं
 व्रतमिति B.

नदीतीरेषु तीर्थेषु तस्मात्प्रासादिसुच्यते* ॥
 हत्वा तु चक्षियं विप्रः कुर्याद्ब्रह्मणो व्रतम् ।
 अकामतो वै† घग्नासान्द्रात्पञ्चमत्तङ्गवाम् ॥
 अद्भ्यश्चरेद्भ्रानयुतो‡ वनवासी समाहितः ।
 प्राजापत्यं सान्त्पनं तप्तकच्छन्तु वा स्वयम्§ ॥
 प्रमादात्कामतो वैश्यं कुर्यात्संवत्सरत्रयम् ।
 गौसहस्रन्तु पादन्तु¶ प्रदद्याद्ब्रह्मणो व्रतम्॥ ॥
 निहत्य ब्राह्मणीं विप्रस्वष्टवधं व्रतश्चरेत् ।
 राजकन्यां वर्षषट्कं** वैश्यां संवत्सरत्रयम् ॥
 वत्सरेण विशुद्धेयत शूद्रीं हत्वा द्विजोत्तमः ।
 वैश्यां हत्वा द्विजातिसु००० किञ्चिद्दद्याद्द्विजातये ॥
 अन्धजानां वधे चैव कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम्‡‡‡ ॥
 पराकीणाथवा शुद्धिरित्याह भगवान्मनुः§§ ॥

* प्रसुच्यते इति B. † अकामतोऽपीति B. ‡ अद्भ्यश्चरेत् नियतः इति B and F.
 § व्रतमिति B and F. ¶ गौसहस्रं सपादश्चेति B. गौसहस्रं पादश्चेति F.
 ॥ दद्याद्ब्रह्मणो व्रतमिति B. अतः परं B पुलकं 'कच्छाति, कच्छी वा कुर्याच्चान्द्रा-
 यणमथापि वा । संवत्सरं व्रतं कुर्यात्कूर्त्तुं हत्वा प्रमादतः । गौसहस्रासंपादश्च दद्या-
 त्त्यापमान्ये । अष्टौ वर्षाणि वा त्रीणि कुर्याद्ब्रह्मणो व्रतम् । हत्वा तु चक्षियं वैश्यं
 शूद्रश्चैव यथाक्रममिति अधिकः पाठः दृश्यते । F पुलकेऽपि उक्तमधिकमस्ति, विशेषतः
 "गौसहस्रासंपादश्च" इत्यस्य स्थाने "गौसहस्रासं पादं वा" इति विद्यते, तथा "अष्टौ वर्षाणि
 वा त्रीणि" इत्यस्य स्थाने अष्टौ वर्षाणि षट् तीर्थादिति च दृश्यते । ०० राजन्यां वर्षपर्यन्त-
 मिति B. राजन्यां वर्षषट्कम् इति F. †† प्रमादनेति B and F. †† चान्द्रायण-
 व्रतमिति H. §§ भगवान्मनुः इति B and F.

मण्डूकं नकुलङ्गाकं विद्धुराहश्च* मूषकम् ।
 खानं हत्वा द्विजः कुर्यात्षोडशं महाव्रतम्† ॥
 पयः पिवेन्निरात्रन्तु खानं हत्वा ह्यतन्द्रितः ।
 माल्ज्वारं वाथ नकुलं योजनञ्चाध्वनो व्रजेत् ॥
 कच्छं द्वादशरात्रन्तु कुर्यादश्ववधे द्विजः ।
 अर्चां‡ कार्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ॥
 पलासभारकं षण्ढे सीसकञ्चैकमाषकम् ।
 घृतकुम्भं वराहे§ तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरेण ॥
 शुके॥ द्विहायनं वत्सं क्रीञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ।
 हत्वा हंसं वलाकाञ्च** वकं वर्हिणमेव च ॥
 वानरश्येनभासञ्च स्पर्शयेद्वाङ्मणाय गाम् ।
 क्रव्यादांशु†† सृगान्हत्वा‡‡ धेनुन्दद्यात्पयस्विनीम् ॥
 अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कण्ठलम् ।
 किञ्चिद्देयन्तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ॥
 अनस्थ्नाञ्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ।
 फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यसृक्शतम् ॥
 गुल्मवह्नीलतानान्तु पुषितानाञ्च वीरुधाम् ।

* दन्द्यकञ्चेति B and F. † व्रतं ततः इति B. ‡ अर्चीमिति B, F and G.
 चण्डी काठकुहालः, तत्कृटा भूमिर्वा । § वराहमिति B and F. ¶ तित्तिरिति
 B and F. ॥ अक्षमिति B and F. ** वलाकञ्चेति B and F. †† क्रव्यादशु
 इति B. ‡‡ वनं हत्वा इति B.

अन्वेषाच्चैव वृक्षाणां* सारसानाञ्च† सर्वशः ॥
 फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनम् ।
 हस्तिनाञ्च‡ वधे दृष्टं तप्तकृच्छं विशोधनम् ॥
 चान्द्रायणं पराकं वा गां हत्वा तु प्रमादतः ।
 मतिपूर्ववधे चास्याः प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

मनुष्याणाम् हरणं कृत्वा स्त्रीणां गृहस्य च ।
 वापीकूपजलानाञ्च शुद्धेशान्द्रायणेन तु ॥
 द्रव्याणामल्पसाराणां स्त्रियं कृत्वान्यवेश्मनः* †
 चरेत्सान्त्वनं कृच्छं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥
 धान्यान्नधनचौर्येणु कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
 स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राद्देन† विशुध्यति ॥

* अल्पजानाञ्च सत्वानामिति B. अन्नजानाम् सत्वानामिति F. † राजसाना-
 षेति B. अल्पजानाम् सर्वश इति F. ‡ इति न चरेति B.

* कृत्वान्यवेश्मनः इति B. † कृच्छ्राद्देन इति B and F.

भक्ष्यभीज्योपहरणे यानशय्यासनेषु च* ।
 पुष्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
 ढणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुक्लान्नस्य† गुडस्य च ।
 चैलचर्माभिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्याद्भोजनम् ॥
 मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
 अयस्कान्तोपलानाञ्च‡ हादशाहञ्चरेन्निशम्§ ॥
 कार्पासस्यैव हरणे¶ हिशफैकशफस्य च ।
 पुष्य॥गन्धौषधीनाञ्च पिवेच्चैव त्राहं पयः ॥
 नरमांसाशनं कृत्वा चान्द्रायणमद्याचरेत् ॥
 काकञ्चैव तथा श्लानञ्जग्धा हस्तिनमेव वा ।
 वराहं कुक्कुटं वाथः** तप्तकच्छेण शुष्यति ॥
 क्रव्यादानाञ्च†† मांसानि पुरीषं सूत्रमेव वा ।
 गोगीमायुक्कपीनाञ्च तदेव व्रतमाचरेत् ॥
 शिशुमारन्तथा चापं मत्स्यमांसं तथैव च‡‡ ॥
 उपोष्य हादशाहञ्च कुषाण्डैर्जुहुयात्ततः§§ ॥
 नकुलूलूकमार्जारान्जग्धा सान्तपनञ्चरेत् ।
 श्लापदोद्दुस्वरान् जग्धा तप्तकच्छेण शुष्यति ।

* भक्ष्यभीज्योपहरणे यानशय्यासनस्य चेति B and F. † शुक्लान्नस्येति E and H. ‡ अयःकांसोपलानाञ्चेति B and F. § हादशाहं कषायनमिति B. ¶ कार्पासकौटजीर्षानमिति B. कार्पासचौमवस्त्राणामिति F. ॥ पचैति B. पचिषा-
 मोषदीनाञ्चेति F. ** चाधिति B. †† क्रव्यादाञ्चैव इति B. ‡‡ एतत्पादद्वयं B
 F पुलकदीर्गमिति । §§ व्रतमिति B, E, F and H.

प्रकुर्थाञ्चैव* संस्कारं पूर्वेण विधिनैव तु ॥
 वकञ्चैव बलाकाश्च हंसहारणवांस्तथा ।
 चक्रवाकपलं† जग्ध्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥
 कपोतटिट्टिभाञ्चैव शुक्रं सारसमेव च ।
 तल्लूकं जालपादञ्च जग्ध्वाप्येतद्व्रतञ्चरेत् ॥
 शिशुमारं तथा चाषं मत्स्यमांसं तथैव च ‡:॥
 जग्ध्वा चैव कटाहारमेतदेव व्रतञ्चरेत् ॥
 कीकिलञ्चैव मत्स्यादान्§ मण्डूकं भुजगन्तथा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥
 जलेचराञ्च जलजान् प्रणदानथ विष्किरान् ।
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा समाहञ्चेतदाचरेत् ॥
 शुनो मांसं¶ शुष्कमांसमात्मार्थञ्च तथा कृतम् ॥ ।
 भुक्त्वा मासञ्चरेदेतत्तत्पापस्यापनुत्तये ॥
 वार्त्ताकं मूलकं** शिशुं कुटकञ्चटकं तथा††: ॥
 प्राजापत्यञ्चरेज्जग्ध्वा खट्वा‡‡: कुम्भीकमेव वा ॥
 पलाण्डुं लशुनञ्चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 नालिकान्तण्डुलीयञ्च प्राजापत्येन शुद्ध्यति ॥

* व्रतवचैवेति B. † चक्रवाकं नवमिति B. चक्रवाकनवमिति F. ‡ अयमधिकः
 पाठः A, B, E, F, H पुलकेषु दृश्यते । § मत्स्याञ्च इति B. मत्स्यादीमिति F.
 ¶ शुनां मांसमिति B and F. ॥ इतमिति B. ०० भुटणमिति B. भुष्टणमिति F.
 †† कुटकं कवकं तथेति E, G and H. कुभाण्डं करकं तथेति F. ‡‡ शङ्गमिति B.
 खड्गमिति F.

अश्मान्तकं तथा पातः॥ तमकच्छेण शुध्यति ।
 प्राजापत्येन शक्तिः स्यात्कुसुमस्य च भक्षणे ।
 अलावुङ्गिशकचैव भुक्त्वाप्येतद्व्रतचरेत् ॥
 एतेषाञ्च विकाराणि पीत्वा मोहेन-वा पुनःः ॥
 उदुम्बरञ्च कालेन § तमकच्छेण शुध्यति ॥
 भुक्त्वा चैव नवश्राद्धे मृतके सूतके तथा ॥
 चान्द्रायणेन शुद्धेयत ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥
 यस्याग्नौ ह्ययते नित्यमन्नस्याग्रं न दीयते ॥
 चान्द्रायणश्चरेत्सम्यक् तस्यान्नप्राशने द्विजः ॥
 अभोज्यान्नन्तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ।
 अन्तावसायिनाश्चैव तमकच्छेण शुद्ध्यति ॥
 चण्डालासं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणश्चरेत् ॥*
 बुद्धिपूर्वन्तु कच्छ्राष्ट्रं पुनः संस्कारमेव च ॥
 असुरामद्यपानेन † कुर्व्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 अभोज्यान्नन्तु भुक्त्वा तु प्राजापत्येन शुध्यति ॥
 विष्णुन्नप्राशनं कृत्वा रेतसश्चैतदाचरेत् ।
 अनादिष्टे तु चैकाहं सर्वत्र तु यद्यार्थतः ॥
 विडुराह खरोद्गाणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

* पीतमिति B au1 F. † भुक्त्वा चैतन्नचरेदिति B. ‡ अतः परं B F पुस्तकयोः
 नीलवशावकाहारः समरनेषु शुध्यतीति पाठीऽर्थकीऽर्थः । § कामिनेति B. ¶ सूतके
 मृतकेऽपि वेति B. ॥ नित्यं न यस्याग्रं प्रदीयते इति B. ** अतः परं चतुर्दश पादाः
 B पुस्तके न सन्ति । †† असुरामद्यपानेन—सुराभिन्नं मद्यं पीलेत्यर्थः ।

प्राश्यं मूत्रपुरीषाणि द्विजान्द्रायणञ्चरेत् ॥
 अज्ञानात्प्राश्यं विरमूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥
 क्रव्यादां पक्षिणाञ्चैव प्राश्यं मूत्रपुरीषकम् ।
 महासान्त्पनं मोहात्तथा कुर्याद्विजोत्तमः ।
 भासमण्डूककुररे विष्किरे कच्छमाचरेत् ॥
 प्राजापत्येन शुद्धैतः* ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ।
 अन्निये तप्तकच्छं स्याद्देश्ये चैवातिकच्छकम् ।
 शूद्रोच्छिष्टम्विजो भुक्त्वा कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 सुराया भाण्डके† वारि पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
 समुच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रेण विशुद्धयति ।
 गोमूत्रयावकाहारः पीतशेषञ्च वागमम्‡ ॥
 अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः§ प्राशयेद्यदि ।
 तदा सान्त्पनकच्छं व्रतस्यापविशोधनम् ॥
 चाण्डालकूपे भाण्डेषु यदि ज्ञानात्पिवेज्जलम् ॥
 चरेत्सान्त्पनकच्छं ब्राह्मणः पापशोधनम् ॥
 चाण्डालेन तु संस्पृष्टमपीत्वा वारि द्विजोत्तमः ।
 त्रिरात्रव्रतमुख्येन पञ्चगव्येन शुध्यति** ॥

* मध्येन इति B. † सुरामण्डूकरे इति B. ‡ वा गवामिति B and F.
 § दूषितैरिति E and H. ¶ पापविनाशनमिति B. ॥ चण्डालकूपभाण्डेषु
 यद्यज्ञानात्पिवेज्जलमिति B. यद्यज्ञानादिति E. ** त्रिरात्रेण विशुध्यति पञ्चगव्येन
 चैव इति B.

महापातकिसंस्पर्शं भुक्त्वा स्नात्वा द्विजो यदि* ।
 बुद्धिपूर्वं यदा मोहात्तमकच्छं† समाचरेत् ॥
 सृष्ट्वा महापातकिनं चण्डालञ्च‡ रजस्वलाम् ।
 प्रमादाद्भोजनञ्ज्वा निरात्रेण विशुध्यति ॥
 स्नानार्हो यदि भुञ्जीत ह्यहोरात्रेण शुध्यति ।
 बुद्धिपूर्वंन्तु कच्छेण भगवानाह पद्मजः ॥
 भुक्त्वा पर्युषितादीनि गवादिप्रतिदूषिताः§ ।
 भुक्तोपवासङ्कुर्वीत कच्छपादमथापि वा ॥
 संवत्सरान्ते कच्छन्तु चरेद्विप्रः पुनः पुनः ।
 अन्नानभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥¶
 ब्राह्म्यानां याजनञ्ज्वा परेषामन्यकर्म च ।
 अन्निचारमहीनञ्च त्रिभिः कच्छैर्विशुध्यति ॥
 ब्राह्मणादिहतानान्तु॥ कृत्वा दाहादिकं द्विजः** ।
 गोमूत्रयावकाहारः प्राजापत्येन शुध्यति ॥
 तैलाभ्यक्तोऽथ वान्तो वा कुर्यान्मूत्रपुरीषके†† ।
 अहोरात्रेण शुद्धेत त्रिसृकर्मणि मैथुने ॥
 एकाहेन विहायाग्निं परिहाय्य‡‡ द्विजोत्तमः ।

* द्विजोत्तम इति B and F. + बुद्धिपूर्वंन्तु मूढात्मा तमकर्ममिति B and F.
 † प्राणालीं वा इति B. § प्रदूषितमिति F. ¶ अतः परं A, F, H पुस्तकेषु व्यास
 उवाच इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ॥ हतानाचेति B. ** दाहादिकाः क्रियाः इति
 B and F. †† तैलाभ्यक्तोऽथवा कुर्याद्यदि मूत्रपुरीषके इति B. ‡‡ परिहाय्य इति B.

त्रिरात्रेण विशुद्धेन त्रिरात्रात्पङ्कः परम्* ॥
 दशाहं हादशाहं वा परिहाप्य† प्रमादतः ।
 कच्छचान्द्रायणद्वय्यात्तत्पापस्त्रीपशान्तये‡ ॥
 पतिताद्द्रव्यमादाय तदुत्सर्गेण शुध्यति ।
 चरेच्च विधिना§ कच्छमित्याह भगवान्मनुः ॥
 अनाशकान्निवृत्तास्तु प्रव्रज्यावसितास्तथा ।
 चरेयुस्त्रीणि कच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥
 पुनश्च जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कृता द्विजाः ।
 शुद्धेयुस्तद्व्रतं सम्यक् चरेयुर्धर्मदर्शिनः॥ ॥
 अनुपासितसम्यस्तु तद्दृष्ट्यावकी॥ भवेत् ।
 अनश्नन् संयतमना रात्रौ चेद्रात्रिमेव हि ॥
 अकृत्वा समिदाधानं शुचिः स्नात्वा समाहितः ।
 गायत्र्यष्टसहस्रस्य जप्यं कुर्याद्विशुद्धये** ॥
 उपवासी†† चरेत्सम्यां गृहस्थो द्विः‡‡ प्रमादतः ।
 स्नात्वा विशुध्यते सद्यः परिश्रान्तश्च संयतः§§ ॥
 वेदोदितानि नित्यानि कर्माणि च विलोप्य तु ।
 स्नातको व्रतलोपन्तु॥ कृत्वा चोपवसेद्दिनम् ॥
 संवत्सरश्चरेत्कृच्छ्रमन्युत्सादी द्विजोत्तमः ।

* चङ्कं पुनरिति B. † परिवार्य इति B. ‡ पापव्यापनन्तये इति B. § चरे-
 क्षान्तपनमिति B. ॥ बर्हना इति B. ॥ तदङ्गोपकः इति B. आपकी वसेदिति F.
 ** विशुध्यतीति B. †† अपादीक इति B. उपवासीनचर्दिति F. ‡‡ गृहस्थी-
 ऽपीति B. §§ संयमादिति B. ॥ कृत्वा स्नातकव्रतलोपन् इति B.

चान्द्रायणश्चरेद्वात्यो गोप्रदानेन शुद्धयति ॥
 नास्तिक्यं यदि कुर्वीत प्राजापत्यश्चरेद्द्विजः ।
 देवद्रोहं गुरुद्रोहं तप्तकच्छेण शुद्धयति ॥
 उद्रयानं समारुह्य खरयानञ्च कामतः ।
 चिरात्रेण विशुद्धेऽथ नग्नी वा प्रविशेज्जलम्* ॥
 षष्ठात्रकालताम्रासं संहिताजप एव च ।
 होमाश्च शाकलाः† नित्यं अपंत्यानां विशोधनम् ॥
 नीलं रक्तं वसित्वा च ब्राह्मणो वस्त्रमेव हि ।
 † अहोरात्रोपधितः स्नातः‡ पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥
 वेदगर्भपूराणानां चण्डालस्य तु भाषणे ।
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः॥ ॥
 उद्धमनादिनिहतं* संसृश्य ब्राह्मणं क्वचित् ।
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात्प्राजापत्येन वा पुनः ॥
 उच्छिष्टो यद्यनाचान्तश्चाण्डालादीन् सृशेद्द्विजः ।
 प्रमादाद्द्वै† जपेत्स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥
 द्रुपदानां शतं वापि‡‡ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 चिराद्बोधितः सम्यग् पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥

* उद्रयानमित्यादि श्लोकः B पुस्तके श्लोकश्चात् परं दृश्यते । † षष्ठात्रकालता-
 षट्भागविभक्तस्य दिनस्य षष्ठे भागे भोजनशीलता इत्यर्थः । षष्ठात्रकर्मितमिति B.
 ‡ शाकलाः शाकलकर्मोक्तविधिना सन्पादिताः । § स्नातेति B. ¶ देवेति B. ॥ न ह्यन्या
 तस्य निष्कृतिरित्यारभ्य चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादित्यन्तः पाठः G पुस्तके न दृश्यते ।
 ** विहृतमिति B. †† प्रमादाद्द्वि इति B. ‡‡ चापीति B.

चाण्डालपतितादींश्च* कामाद्यः संसृशेद्विजः ।

उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ॥

चाण्डालसूतकिश्वन्तथा† नारीं रजस्वलाम् ।

सृष्ट्वा स्नायाद्दिशुद्धयर्थः‡ तत्सृष्टपतितांस्तथा ॥

चाण्डालसूतकिश्ववैः संसृष्टं संसृशेद्यदि ।

ततः स्नात्वा§ आचम्य जपद्भुर्यात्समाहितः ॥

तत्सृष्टस्पर्शिनं सृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं॑ द्विजोत्तमः ।

स्नात्वाचामेद्दिशुद्धयर्थं प्राङ् देवः पितामहः ॥

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचिक्लंसृशेद्बुद्धिम् ॥

कृत्वा शौचन्ततः स्नायादुपोथ्य जुहुयाद्गतम्॥ ॥

चाण्डालान् शुभं सृष्ट्वा कच्छं कृत्वा विशुद्धयति** ॥

सृष्ट्वाऽभ्यक्तस्वसंसृश्य अहोरात्रेण शुद्धयति ॥

सुरां सृष्ट्वा द्विजः कुर्यात्प्राणायामत्रयं शुचिः ।

पलाण्डुं लशुनञ्चैव घृतं प्राश्य ततः शुचिः ॥

ब्राह्मणसु शुना दष्टस्यहं सायम्पयः पिवेत् ।

नामेरुर्हन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

स्यादेतन्निगुणं†† बाह्वोर्मूर्ध्नि च स्याच्चतुर्गुणम् ।

स्नात्वा जपेद्वा सावित्रीं श्वभिर्दष्टो द्विजोत्तमः ॥

अनिर्वर्त्यं महायज्ञान्यो भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः ।

* पतितादींश्च इति B. † शर्वांतघेति B. ‡ अतः परं पादादकं B पुनश्च न दृश्यते । § प्रमादात्तदा इति F. ¶ संखवेद्भूमिति B. ॥ जुहुयात्पूतमिति B, E, F and H ** कुर्याद्विशुद्धये इति B and F. †† स्यादेव द्विगुणमिति B.

अनातुरस्य निधने* कच्छार्चनं स शुभ्रति† ॥
 आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्व्याद्यसु पर्वणि ।
 ऋतो न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कच्छार्चमाचरेत् ॥
 विनाङ्गिरसु नाप्यार्त्तशरीरं‡ सन्निवेश्य च§ ।
 सचेलो जलमाप्नुव्य गामालभ्य विशुध्यति ॥
 बुद्धिपूर्वत्त्वभ्युदिते¶ जपेदन्तर्जले द्विजः ।
 गायत्राष्टसहस्रन्तु त्राहं चोपसेद्विजः॥ ॥
 अनुगम्येच्छया शूद्रं प्रेतीभूतं द्विजोत्तमः ।
 गायत्राष्टसहस्रञ्च जपद्भुव्यान्दीषु च ॥
 कृत्वा तु शपथान्** विप्रो विप्रस्यावधिसंयुतम्†† ॥
 स चैव यावक्काचेन कुर्व्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 पङ्क्तौ‡‡ विषमदानन्तु कृत्वा कच्छेण शुध्यति ।
 छायां श्रुपाकस्यारुह्य कृत्वा सम्यग्शयेदृतम् ॥
 ईचे§§ दादित्यमशुचिर्दृष्ट्वाग्निञ्चन्द्रमेवगा ॥ वा ।
 मानुषश्चास्थि संस्पृश्य ज्ञानं कृत्वा विशुभ्रति ॥
 कृत्वा तु मिथ्याध्ययनश्चरेद्भैक्षन्तु वत्सरम् ।

* अनातुरः सति धने इति B and F. † विनश्यतीति B. ‡ नाप्यर्त्तं शरीर-
 मिति B. नाप्यार्त्तः शरीरमिति F. § सन्निवेश्य तु इति B and F. ¶ अभ्युदितः
 इति B, E, F and H. ॥ चोपसेद्वितीति B and F. ** शपथमिति B and F.
 †† विप्रस्य वधसंयुतमिति B and F. ‡‡ पङ्क्त्यामिति B. पङ्क्तौ विषम-
 दानम्—एकपङ्क्तिस्थितेभ्यो भोजनकुर्वन्व्रतो ब्राह्मणेभ्यो विसहस्रदानं परिवेशनमित्यर्थः ।
 §§ ईचेदिदम्बार्थम्, ईचेत इति साधु । ॥ ११ ॥ कौच्छार्चनेवेति B.

कतन्नी ब्राह्मणगृहेः पञ्चसंवत्सरवतीः ॥
 हुद्धारंः ब्राह्मणस्योक्ता त्वद्धारश्च गरीयसः ।
 स्नात्वा नाश्रनहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 ताडयित्वा ढणेनापि कण्ठे बद्ध्वाथ वाससा ।
 विवादे चापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 भवगूर्यः चरेत्कच्छमतिकच्छं निपातने ।
 कच्छातिकच्छी कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥
 गुरोराक्रोशममृतं कुर्यात्कृत्वाण विशोधनम् ।
 एकरात्रं निराहारः ॥ तत्पापस्यापनुत्तये ॥
 देवर्षीणामभमुखं षीत्रनाक्रोशने कृते ।
 उल्लुकेन दहेज्जिह्वां दातव्यश्च हिरण्यकम् ॥
 देवोद्यानेषुः यः कुर्यात्भूत्राचारं सकृद्द्विजः ॥
 ह्रिन्द्याच्छिन्नं विशुद्ध्यर्थश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 देवतायतने मूत्रं कृत्वा माहाद्विजोत्तमः ।
 शिश्रस्योत्कर्त्तनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
 देवतानामृषीणाञ्च देवानाञ्चैवः कुर्यात्स नम् ।
 कृत्वा सम्यक् प्रकुर्वीत प्राजापत्यं द्विजोत्तमः ॥
 तैस्तु सन्भाषणं कृत्वा स्नात्वा देवं समर्चयेत् ।
 दृष्ट्वा वीक्षित भास्वन्तं स्मृत्वा विश्वेश्वरं स्मरेत् ॥

* ब्राह्मणः गृह्यादिति B. † संवत्सरं प्रतीति B. ‡ भोद्धारमिति B. § भवगूर्यः
 इति B. भवगूर्य इति F. ॥ कृत्वा कुर्यादिति B and F. ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं
 इति B and F. ** देवोद्याने तु इति B. †† तर्षति B. †† देवानाञ्चैविति B.

यः सर्वभूताधिपतिं विश्वेशानं विनिन्दति ।
 न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥
 चान्द्रायणं चरेत्पूर्वं कच्छच्चैवातिकच्छकम् ।
 प्रपन्नः शरणन्देवं तस्मात्पापाद्भिमुच्यते ॥
 सर्वस्वदानं कथितं पातकानां विशोधनम् ।*
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापविशोधनम्† ॥
 अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम्‡ ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 कृष्णाष्टम्यां महादेवीं§ तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ऋषोदृश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
 दृष्ट्वेयं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 उपोषितसप्तदृश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहराय च ॥
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान्दद्यात्सप्तोदकाञ्जलीन् ।
 ज्ञात्वा दद्याच्च॥ पूर्वार्धे मुच्यते सर्वपातकैः ॥

* एतच्छ्रीकार्षे B पुस्तके भिन्नरूपमेव दृश्यते, यथा—सर्वस्वदानं विधिवन् सर्वपाप-
 विशोधनम् । चान्द्रायणं च विधिना कच्छं चैवातिकच्छकम् ॥ सर्वपापविशोधनमित्यत्र तत्-
 पापस्य विशोधनमिति F. † विनाशनमिति B. ‡ शिवमिति B. § महादेवमिति
 B. and F. ¶ सर्वभूतरताय इति B. ॥ नद्याच्छेति B. नद्यान् इति F.

ब्रह्मचर्यमधःशय्या* उपवासो† दिजाश्चनम् ।
 तेष्वेतेषु प्रकुर्वीत‡ शान्तः संयतमानसः ॥
 अमावास्यायां ब्रह्माणं समुद्दिश्य पितामहम् ।
 ब्राह्मणांस्त्रीन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 षष्ठ्यामुपोषितो देवं शुक्लपत्रे समाहितः ।
 सप्तम्यामर्चयेद्भानुं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 भरण्याञ्च चतुर्थ्याञ्च§ शनैश्चरदिने यमम् ।
 पूजयेत्सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते सर्वपातकैः॥ ॥
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां शुक्लपत्रस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥
 तपो जपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।
 ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥
 यः सर्वपापयुक्तोऽपि पुण्यतीर्थेषु मानवः ।
 नियमेन त्यजेत्प्राणामुच्यते सर्वपातकैः ॥
 ब्रह्मघ्नं वा कृतघ्नं वा महापातकदूषितम् ॥
 भर्तारमुद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम्** ॥
 एतदेव परं स्त्रीणाम्प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ॥
 पतिव्रता तु या नारी भर्तृशुश्रूषणे रता ।

* अधः शय्यामिति B. † उपवासमिति B. ‡ तेष्वेतेषु कुर्वीत इति B and P.,
 § भरण्यान् चतुर्थी यः इति B. ॥ सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्भरः इति B. सप्त
 जन्माद्यैरिति P. ॥ महापातकघ्नं नरमिति B. ** पावकैरिति B.

न तस्या विद्यते पापमिहलीके परत्र च* ॥
 पतिव्रता धर्मरता भद्राख्येव न संशयः ।
 नास्याः पराभवङ्कर्तुं शक्नोतीह जनः क्वचित् ॥
 यथा रामस्य सुभगा सीता त्रैलोक्यविश्रुता ।
 पत्नी दाशरथेर्देवी विजिग्ये राक्षसेश्वरम् ॥
 रामस्य भार्यां सुभगां† रावणो राक्षसेश्वरः ।
 सीतां विशालनयनाञ्चकमे कालनोदितः ॥
 गृहीत्वा मायया वेषः‡ चरन्तीं विजने वने ।
 समाहर्तुं मतिञ्चक्रे तापसः किल कामिनीम्§ ॥
 विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिभ्यतिम् ॥
 जगाम शरणं वङ्गिभावसथं शुचिस्मिता ॥
 उपतस्थे महायोगं सर्व्वलोकविदाहकम्¶ ॥
 कृताञ्जली राजपत्नी ॥ साक्षात्पतिमिवाच्युतम् ॥
 नमस्यामि महायोगङ्गुशानुङ्गुरम्परम्** ॥
 दाहकं सर्व्वभूतानामीशानङ्कालरूपिणम् ॥
 प्रपद्ये†† पावकं देवं ब्रह्मस्थं ब्रह्मरूपिणम्‡‡ ॥

* सर्व्वपापविनिर्मुक्ता नास्ति कार्या विचारणा इति B. अतः परं B पुस्तके पतिव्रता
 तु वा नारी भर्तुंयुगूपचोत्सुका । न तस्या विद्यते पापमिहलीके परत्र च ॥ इत्यधिकः
 पाठः दृश्यते । † विमलामिति B. ‡ वीनामिति B. § भाविनीमिति B. ¶ सर्व्व-
 दीपविनाशनमिति B. सर्व्वदीपविदाहकमिति E. सर्व्वदीपविनाशनमिति F. ॥ राम-
 पत्नीति B, E and F. ** कृतान्तं गङ्गरं परमिति B. कृत्वा नरं चरं परमिति F.
 †† नमस्ते इति B. ‡‡ साक्षिणं विजतीसुखमिति B.

योगिनङ्कृत्तिवासानं* भूतेषां परमम्पदम् ॥
 तन्प्रपद्ये जगन्मूर्त्तिं प्रभवं सर्व्वतेजसाम् ॥
 महायोगेश्वरं वक्रिमादित्यम्परमेष्ठिनम् ॥
 प्रपद्ये शरणं रुद्रं महाशासं त्रिशूलिनम् ।
 कालाम्बिं योगिनामीशं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥
 प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं भूर्भुवःस्वःस्वरूपिणम् ।
 हिरण्ये गृहे गुप्तं महात्ममितौजसम् ॥
 वैश्वानरम्प्रपद्येऽहं सर्व्वभूतेष्ववस्थितम् ।
 हृद्यकथ्यवहं देवं प्रपद्ये वक्रिमीश्वरम् ॥
 प्रपद्ये तत्परं तत्त्वं वरेण्यं सवितुः शिवम् ॥
 स्वर्गमग्निं** परं ज्योतिः स्वाक्षयं हृद्यवाहनम् ॥
 इति वक्राष्टकं जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी ।
 ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राममुष्मीलितेक्षणा ॥
 अथावसथ्याङ्गवान्हृद्यवाहो महेश्वरः ।
 आविरासीत्सुदीप्तत्मा तेजसा निर्हृत्त्रिव ॥
 सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणपथेष्वध्यायः ॥

* कृत्तिवासानं - स्वार्थे षिजनाहसधातोः शानच् । कृत्तिवसनमिति B and F.
 † आत्मानं दीप्तवपुषं सर्व्वभूतहृदि स्थितमिति B. आत्मानं दानवपुषं सर्व्वभूतहृदि
 स्थितमिति F. ‡ प्रपद्ये शरणं वक्रिं वक्रमयं वक्ररूपिणमिति B. § सुममिति B.
 ¶ परममिति B. ॥ स्वममिति B. ** भागममिति B. भागवामिति F.
 †† रथं नां हृद्यवाहन इति B and F. ‡‡ रावणपथेष्वध्याय इति B.

सीतामादाय रामिष्ठां* पावकोऽन्तरधीयत ।
 तां दृष्ट्वा तादृशीं[†] सीतां रावणो राक्षसेश्वरः ।
 समादाय ययौ लङ्कां सागरान्तरसंस्थिताम् ॥
 कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्षणसंयुतः ।
 समादायाभवक्षीतां शङ्काकुलितमानसः ॥
 सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः ।
 विवेश पावकं दीप्तं‡ ददाह ज्वलनोऽपि ताम् ॥
 दग्धा मायामयीं सीतां भगवानुष्णदीधितिः§ ।
 रामायादर्शयक्षीतां पावकोऽभूत्सुरप्रियः ॥
 प्रष्टुञ्च भर्तुश्चरणौ कराभ्यां सा सुमध्यमा ।
 चकार प्रणतिभ्रूमौ रामाय जनकात्मजा ॥
 दृष्ट्वा हृष्टमना रामो विस्मयाकुललोचनः ।
 नमाम वक्रिं शिरसा तोषयामास राघवः ॥¶
 तमाह देवो लोकानां दाहको हव्यवाहनः ।
 यथा वृक्षं दाशरथिं भूतानामिव सन्निधौ ॥
 इयं सा परमा साध्वी पार्वतीव प्रिया तव ॥
 आराध्य लब्ध्वा तपसा देव्यास्वात्मवन्नभाः* ॥
 भर्तुः शुश्रूषणीपेता सुशीलेयं पतिव्रता ।

* चर्चिष्ठामिति B and F. † तामसीमिति B. ‡ चिप्रमिति B. § भगवा-
 नुष्णदीधितिरिति B. ¶ अतः परं B पुस्तके उवाच वक्रिं भगवान् किमेषा वरपरिणी ।
 दग्धा भवता पूर्वं दृष्ट्वा मत्पारंगताता ॥ इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ॥ इत्वं सा निपिष्ठी-
 त्वेन पार्वतीं चद्रवन्नभामिति B and F. ** दुर्लभमिति B. आराध्य इतिवन्नभामिति F.

भवानीवेश्वरे गुप्ताः माया रावणकामिता ॥
या नीता राक्षसेन सीता बलवताहृता ।
मया मायामयी सृष्टा रावणस्य वषेष्ठ्याः ॥
तदर्थं श्रवता दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ।
मायापसंहता चैव हृतो लोकविनाशनः ॥
गृह्णाण चैतां विमलां जा नकीं वचनाश्रम ।
पश्य नारायणन्देवं स्वात्मनश्च भवाव्ययम् ॥
इत्युक्त्वा भगवांश्छेदा विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः ।
मानितो राक्षसेणाग्निभूतैः शान्तरधीयत ॥
एतत्पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया ।
स्त्रीणां सर्वाघमनम्प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।
अशेषपापसंयुक्ताः पुरुषाऽपि सुसंयुतः ।
स्वदेहं पुण्यतीर्थेषु त्यक्त्वा मुच्येत क्लिष्वतात् ॥
पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु च्छात्वा पुण्येषु वा हिजः ।
मुच्येत पातकैः सर्वैः सञ्चितैरपिः पुरुषः ॥११॥
इत्येषां मानवी धर्मा युष्माकङ्कथितो मया ।
महेश्वाराधनार्थाय ज्ञानयोगश्च शाश्वतः ॥

• भवानीपार्वनामिति B. † सीता सा भवमङ्गलेति B. सीता भगवती मयेति P.
‡ वषास सेति B. § यदर्थमिति B and P. ¶ विमलार्चनमिति B. ॥ कश्चै-
वान्तरधीयतेति F. •• युक्तम् इति B. †† देहं चिति B. †† समभेदयोति B and P.
§§ अतः परं व्यास उवाच इति B पुस्तके दृश्यते । १११ इत्येवमिति B and P.

योगिन विधिना युक्तो* ज्ञानयोगं समाचरेत् ।
 स पश्यति महादेवं नान्यः कल्पशतैरपि ॥
 स्थापयेद्यः परं धर्मं ज्ञानं तत्पारमेश्वरम् ।
 न तस्मादधिकी लोके स योगी परमो मतः ॥
 यः संस्थापयितुं शक्नो न कुर्यान्मोहितो जनः ।
 स योगयुक्तोऽपि मुनिर्नात्यर्थं भगवन्नियः ॥
 तस्मात्सदैव दातव्यं ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
 धर्मयुक्तेषु शान्तेषु अह्नया चान्वितेषु वै ॥
 यः पठेद्भवताम्रित्यं संवादं मम चैव हि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेत्† परमाङ्गतिम् ॥
 आद्ये वा दैविके कार्ये ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ।
 पठेत्‡ नित्यं सुमनाः श्रोतव्यञ्च द्विजातिभिः ॥
 यो.र्थं विचार्य युक्तात्मा श्रावयेद्वा द्विजान्§ शुचीन् ।
 स दीषकञ्चुकन्यक्ता याति देवं महेश्वरम् ॥
 एतावदुक्ता भगवान् व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 समाश्वास्य मूनीन्सूतं॥ जगाम च यथागतम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यासगीता च समाप्ता ॥

* योगिन विधिना युक्तमिति B and F. † गच्छेत् इत्यार्षमात्मनेपदम् । गच्छेत् इति B. स गच्छेदिति F. ‡ पठेत् इत्यार्षमात्मनेपदम् । § श्रावयेद्ब्राह्मणमिति B. श्रावयेदिति F. ॥ समीभूतमिति A. मुनीन् सर्वानिति F. ॥ एतत्पाठः A पुस्तके भासि ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

तीर्थानि यानि लोकेऽस्मिन्विद्युतानि महान्त्यपि* ।

तानि त्वङ्गथयास्माकं रोमहर्षण सान्प्रतम् ॥

रोमहर्षण उवाच ।

शृणुध्वङ्गथयिष्ये, ह तीर्थानि विविधानि च ।

कथितानि पुराणेषु मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

यत्र स्नानञ्चपो होमः श्राद्धदानादिकङ्कृतम् ।

एकैकयो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्यासप्तमङ्कृतम् ॥

पञ्चयोजनविस्तीर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

प्रयागम्प्रथितं तीर्थं यस्य † माहात्म्यमीरितम् ॥

अन्यच्च तीर्थप्रवरं कुरुणां देववन्दितम् ।

ऋषोणामाश्रमैर्जुष्टं सर्वपापविशोधनम्‡ ॥

तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा दम्भमात्सर्यवर्जितः ।

ददाति यत्किञ्चिदपि पुनात्युभयतः कुलम् ॥

परं गुह्यं गयातीर्थं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।

कृत्वा पिण्डप्रदानन्तु न भूयो जायते नरः§ ॥

सकृद्गयाभिगमनङ्कृत्वा पिण्डं ददाति यः ।

* महान्ति चेति B. † तस्मिन् B and F. ‡ प्रयागमिति B. § एवः श्लोकः
A, B, F, H पुनकेषु नास्ति ।

तारिताः पितरस्तेन* यास्यन्ति परमाङ्गतिम् ॥
 तत्र लोकहितार्थाय रुद्रेण परमात्मना ।
 शिलातले पदं न्यस्तं तत्र पितॄन् प्रसादयेत् ॥
 गयाभिगमनङ्गत्तुं यः शक्तो नाधिगच्छति † ।
 शोचन्ति पितरस्तं वै वृथा तस्य परिश्रमः ॥
 गायन्ति पितरो गाथाः कीर्त्तयन्ति महर्षयः ।
 गयां यास्यति यः कश्चिन्नोऽस्मान्सन्तारयिष्यति ॥
 यदि स्यात्पातकीपितः स्वधर्मपरिवर्जितः ।
 गयां यास्यति वंशोत्थः ‡ सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
 एष्टव्या ब्रह्मवः पुत्राः श्रीलवन्तो ॥ गुणान्विताः ।
 तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणस्तु विशेषतः ।
 प्रदद्याद्विधिवत्पिण्डान् गयाङ्गत्वा समाहितः ॥
 धन्यास्तु खलु ते मर्त्या गयायां पिण्डदायिनः ।
 कुलान्युभयतः सप्त समुद्भृत्यान्वयुः ॥ परम् ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं सिद्धावासमुदाहृतम् ।
 प्रभासमिति विख्यातं यथास्ती भगवाग्भवः ॥
 तत्र स्नानं ततः* † आहं ब्राह्मणानाञ्च पूजनम् ।

* पितरस्तारितास्तेनेति B. † एषः श्लोकः A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । ‡ नाभि-
 गच्छतीति B and F. § यः कश्चिदिति B. ¶ बलवन् इति B. ॥ समुद्भृत्यामु-
 रिति B and F. ** स्नानं यः इति B. तत्र स्नानं तपः आहमिति F.

कृत्वा योगमवाप्नोति ब्राह्मणोऽक्षयमुत्तमम् ॥
 तीर्थं न्द्वयम्बकं ॥ नाम सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 पूजयित्वा तत्र रुद्रं ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥
 सुपर्णाक्षं महादेवं समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा च ॥ गाणपत्यं लभेद्भुवम् ॥
 सोमेश्वरं तीर्थवरं रुद्रस्य परमेष्ठिनः ।
 सर्वव्याधिहरं पुण्यं रुद्रसालोक्यः ॥ कारणम् ॥
 तीर्थानां परमं तीर्थं विजयं नाम शोभनम् ।
 तत्र लिङ्गं महेशस्य विजयं नाम विश्रुतम् ॥
 षष्ठासनियताहारी ब्रह्मचारी समाहितः ।
 उषित्वा तत्र विप्रेन्द्रा यास्यन्ति परमम्यदम् ॥ १ ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं ॥ पूर्वदेशेषु शोभनम् ।
 एकान्तं देवदेवस्य गाणपत्यफलप्रदम् ॥
 दत्त्वाच्च शिवभक्तानां किञ्चित् शश्वन्मर्ही शुभाम् ।
 सार्वभौमी भवेद्राजा मुमुक्षुर्मात्रमाप्नुयात् ॥ २ ॥
 महानदीजलं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
 ग्रहणे तदुपसृश्यन्ना मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 अन्या च विरजा नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

* लोकमिति B and F. † ब्राह्मणोऽक्षयमुत्तममिति B, E, F and H.

‡ तीर्थं न्द्वयम्बकमिति B and F. § लभेत इति साधु । ॥ सुपर्णाक्षमिति B and F.

॥ तु इति B. ** रुद्रसायुज्येति B. †† प्रयासन्ति परमम्यदमिति B. ‡‡ तीर्थं परम-
 मिति B. §§ एवः शीकः A, E, H पुत्रकेषु नास्ति । ॥ १ ॥ समुपसृश्येति B.

तस्यां स्नात्वा नरो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 तीर्थे नारायणस्यान्यत्रास्ना तु पुरुषोत्तमम् ।
 तत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपुरुषः ॥
 पूजयित्वा परं विष्णुं स्नात्वा तत्र द्विजोत्तमः ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु विष्णुलीकमवाप्नुयात् ॥
 तीर्थानाम्परमं तीर्थं श्लोकर्णं* नाम विश्रुतम् ।
 सर्वपापहरं शशोर्निवासः परमेष्ठिनः ॥
 दृष्ट्वा लिङ्गन्तु देवस्य गोकर्णम्यरसुत्तमम्† ।
 ईप्सिताङ्गभते कामानुद्रस्य दयितो भवेत् ॥
 उत्तरश्चापि गोकर्णं लिङ्गं देवस्य शूलिनः ।
 महादेवश्चार्चयित्वा शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 तत्र देवो महादेवः स्थाणुरित्यभिविश्रुतः ।
 तं दृष्ट्वा सर्वपापेभ्यस्तत्क्षणात्मुच्यते‡ नरः ॥
 अन्यत्कुञ्जात्रमस्युत्थं§ स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
 सम्यज्य पुरुषं विष्णुं खेतद्वीपे महीयते ॥
 यत्र नारायणो देवो रुद्रेण त्रिपुरारिणा ।
 कृत्वा यज्ञस्य मथनं दक्षस्य तु विसर्जितः ॥
 समस्ताद्योजनङ्केतं सिद्धर्षिगणसेविनम् ।
 पुण्यमायतनं विष्णोस्तत्रास्ते पुरुषोत्तमः ॥

* Situated on the Coromandal Coast. See Raghuvamśa, Chapter VIII.

† गोकर्णेश्वरसुत्तममिति B. ‡ मुच्यते तदक्षयादिति B. § अन्यत् कुञ्जात्रमस्युत्थमिति B.

चत्सु परमं स्थानं विष्णोर्वंश महात्मन इति F.

अन्यत्कीकामुखेः विष्णोस्तीर्थमद्भुतकर्मणः ।
 सुक्तोऽत्र पातकैर्मर्त्योः विष्णुसारूप्यमाप्नुयात् ॥
 शालग्रामंः महातीर्थं विष्णोः प्रीतिविवर्द्धनम् ।
 प्राणांस्तत्र नरस्यन्ता हृषीकेशम्प्रपश्यति § ॥
 अश्वतीर्थमिति ख्यातं सिद्धावासं सुशोभनम् ॥
 आस्ते ह्यश्विरो ॥ नित्यं तत्र नारायणः स्वयम् ।
 तीर्थं त्रैलोक्यविख्यातं सिद्धावासंः सुशोभनम् ॥
 तत्रास्ति पुण्यदं तीर्थं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुष्करं ॥ सर्वपापघ्नं मृतानां ब्रह्मलोकदम् ॥
 मनसा संस्मरेद्यसु पुष्करं वै दिजोत्तमः ।
 पूयते पातकैः सर्वैः शक्रेण सह मोदते ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयज्ञारगराक्षसाः ।
 उपासते सिद्धसङ्घा ब्रह्माणं पद्मसम्भवम् ॥
 तत्र स्नात्वा लभेच्छुभोः ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
 पूजयित्वा दिजवरं ब्रह्माणं सम्प्रपश्यति ॥
 तत्राभिगम्य देवेशं पुरुहूतमनिन्दितम् ।
 तद्रूपी जायते मर्त्यः §§ सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

* कीकामुखमिति B. कीकामुखमिति F. + मृतोऽत्र पातकैर्मर्त्यः इति B.
 मृतोऽत्र पातकैर्मर्त्यः इति F. † शालग्राममिति E and H. § प्रपद्यते इति B.
 ॥ सुपावनमिति B. ॥ अश्विरोः इति B and F. ** B पुलके सिद्धावासमित्यारभ्य
 तीर्थमित्यनेन पादद्वयं गणितं । †† Near Ajmere in Rájputáná. ‡‡ नरः यद्वः
 इति B. तानत् यद्व इति E and F. §§ मयः इति B. सुहृपी जायते मर्त्य-
 इति E, F and H. ॥ ॥ कामान् अनुभूते इति B.

सप्तसारस्वतस्तीर्थः ब्रह्माद्यैः परिषेवितम् ।
 पूजयित्वा तत्र रुद्रमश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यत्र मङ्गलको रुद्रं प्रपन्नः परमेश्वरम् ।
 आराधयामास शिवं तपसा गोहृषध्वजम् ॥
 प्रजज्वालाय तपसा मुनिर्मङ्गलकस्तदा ॥ ।
 ननर्त्त हर्षवेगेन ज्ञात्वा रुद्रं समागतम् ॥
 तं प्राह भगवान् रुद्रः किमर्थं नर्त्तितस्त्वया ।
 दृष्ट्वापि देवमीशानं नृत्यति स पुनः पुनः ।
 सोऽन्वीक्ष्य भगवानीशः सगर्वं गर्वशान्तये ॥
 स्वयं देहं विहायास्मै भस्मराशिं प्रदर्शयन् ।
 पश्ये मम शरीरोत्थं भस्मापि त्वं द्विजोत्तमः ॥
 माहात्म्यमेतत्तपसस्त्वादृशोऽन्वोऽपि विद्यते ।
 यः ॥ ॥ सगर्वं हि भवता नर्त्तितं मुनिपुङ्गव ॥
 न युक्तं ॥ ॥ तापसस्यैतत्त्वत्तोऽप्यभ्यधिको ह्यहम् ॥
 इत्याभाष्य मुनिश्रेष्ठं स रुद्रः किल विश्वदृक्पाप ॥
 आख्याय ॥ ॥ परमं भावं ननर्त्त जगती हरः ।

* सप्तमीदावरत्नोर्ध्वमिति B. † सेवितं परमिति B and F. ‡ प्रपन्नः इति B, E, F and H. § हरमिति B. ¶ पञ्चाक्षरपरायण इति B and F. ॥ तथा इति B. ** स्वयं देहं विहायास्मै भस्मराशिमदर्शयन् । पश्ये मम शरीरोत्थं भस्मराशिं द्विजोत्तमः ॥ इति B and F. †† यदिति B. †† मुक्तमिति B. अत्र इति F. § § सुतीऽप्यभ्यधिकोऽप्यमिति B. ¶ ¶ विश्वदृग् इति B, E and F. ॥ ॥ आख्याय इति E and H. आख्याय स्वं परमिति F.

सहस्रशीर्षा भूत्वा स सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
 दंष्ट्राकरालवदनी ज्वालामाली भयङ्करः ।
 सोऽन्वपश्यदथेशस्य पार्श्वे तस्य* त्रिशूलिनः ॥
 विशाललोचनामिकां देवीञ्चारविलासिनीम् ।
 सूर्यायुतसमाकारां† प्रसन्नवदनां शिवाम् ॥
 सस्मितं प्रेक्ष्य विश्वेशन्तिष्ठन्तममितद्युतिम् ।
 दृष्ट्वा सन्नस्तहृदयो वेपमानो मुनीश्वरम्‡ ॥
 ननाम शिरसा रुद्रं रुद्राध्यायं जपन्वयी ।
 प्रसन्नो भगवानीशस्यस्वकीभक्तवत्सलः ॥
 पूर्व्वेषं स जगृहे§ देवी चान्तर्हिताभवत् ।
 आलिङ्ग्य भक्तम्यगतं देवदेवः स्त्रयं शिवः ॥
 न भेतव्यं त्वया वत्स प्राह किन्तो ददाम्यहम् ।
 प्रणम्य मूर्ध्ना गिरिशं हरं त्रिपुरसूदनम् ॥
 विज्ञापयामास तदा हृष्टः प्रष्टुमनां मुनिः ।
 नमोऽस्तु ते महादेव महेश्वर नमोऽस्तु ते ॥
 किमेतद्भगवद्रूपं सुघोरं विश्वतोमुखम् ।
 का च सा॥ भगवत्पार्श्वे राजमाना व्यवस्थिता ॥
 अन्तर्हिते च सहसा सर्व्वमिच्छामि वेदितुम् ।
 वृत्यन्ते व्याजहारेशस्तदा मङ्गणकं हरः ॥

* आश्रयतेति B. † समप्रख्यामिति B, E, F, G and H. ‡ मुनीश्वरः •
 वृत्ति B, E, F and H. § जयाहति B. ¶ सुखमनाः वृत्ति B. ॥ का च.
 शिवारम्भ दश पादाः B पुस्तके न सन्ति ।

महेशः स्वामनो योगं देवीञ्च त्रिपुरानलः ।
 अहं सहस्रनयनः सर्वाङ्गा सर्वतोमुखः ॥
 दाहकः सर्वपाशानां* कालः कालकरो हरः ।
 मयैव प्रेर्यते विश्वं† चेतनाचेतनात्मकम् ॥
 सोऽन्तर्यामी स पुरुषो‡ ह्यहं वै पुरुषोत्तमः ।
 तस्य सा परमा माया प्रकृतिस्त्रिगुणाम्बिका ॥
 प्रीच्यते मुनिभिः शक्तिर्जगद्योनिः सनातनी ।
 स एष मायया विश्वं व्यामोहयति विश्वकृत्§ ॥
 नारायणः परोऽव्यक्तो मायारूप इति श्रुतिः ।
 एवमेतज्जगत्सर्वं¶ स्रष्टुं स्यापयाम्यहम् ॥
 योजयामि प्रकृत्याहं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।
 तथा वै॥ सङ्गतो देवः कूटस्थः सर्वगोऽमलः ॥
 सृजत्यशेषमेवेदं स्वमूर्त्तेः प्रकृतेरजः ।
 स देवो भगवान् ब्रह्मा विश्वरूपः पितामहः** ॥
 तवैतत्कथितं सम्यक् स्रष्टृत्वं परमेष्ठिनः†† ।
 एकोऽहं भगवान् कालो ह्यनादिशान्तकृद्भिः ॥
 समास्थाय परं भावं प्रीक्तो रुद्रो मनीषिभिः ।
 ममैव सा परा प्राप्तिः‡‡ देवी विद्येति विश्रुता ॥

* सर्वपाशानामिति B. † कृत्स्नमिति B and F. ‡ सोऽन्तर्यामीश्वरपुरुषः इति B.

§ विश्वधूमिति B. विश्वविदिति F. ¶ कृत्स्नमिति B. ॥ तथा स इति B. तथा वै इति E and F. ** विश्वरूपधरः प्रसुरिति B. †† परमात्मन इति B. ‡‡ शक्ति-
रिति B, E and F.

दृष्टो हि भवता नूनं विद्यादेहः स्वयं ततः ।
 एवमेतानि तत्त्वानि प्रधानपुरुषेश्वरः ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा च भगवान्मुद्रः काल इति श्रुतिः ।
 त्रयमेतदनाद्यन्तं ब्रह्मण्येव व्यवस्थितम् ॥
 तदात्मकं तदव्यक्तं तदक्षरमिति श्रुतिः ।
 आत्मानन्दपरं* तत्त्वं चिन्मात्रं† परमम्भद्रम् ॥
 आकाशं निष्कलं ब्रह्म तस्मादन्यत्र विद्यते ॥
 एवं विज्ञाय भवता भक्तियोगाश्रयेण तु ।
 सम्बुध्यो वन्दनीयोऽहं ततस्तं पश्यसीश्वरम्‡ ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान् जगामादर्शनं ह्वरः ।
 तत्रैव भक्तियोगेन रुद्रमाराधयन्मुनिः ॥
 एतत्पवित्रमतुलं तीर्थं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 संसेव्य ब्राह्मणो विद्वान्मुच्यते सर्वपातकैः ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे उपविभागे पञ्चविंशोऽध्यायः ।

* आत्मानन्दं परमिति B. आत्मानन्दः इति E, F and H. † चिन्मयमिति B.

‡ पश्य श्रावतमिति B.

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यत्पवित्रं विपुलं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
रुद्रकोटिरिति ख्यातं रुद्रस्य परमेष्ठिनः ॥
पुरा पुण्यतमे काले देवदर्शनतत्पराः ।
कोटिब्रह्मर्षयो दान्तास्तं देशमगमन् परम् ॥
अहं द्रक्ष्यामि गिरिशं पूर्वमेव पिनाकिनम् ।
अन्योऽन्यं भक्तियुक्तानां विवादाऽभून्महान् किल* ॥
तेषां भक्तिं तदा दृष्ट्वा गिरियो योगिनां गुरुः । †
कोटिरूपोऽभवद्गुह्योः रुद्रकोटिस्ततोऽभवत्‡ ॥
ते स्म सर्वे महादेवं हरं गिरिगुहाशयम् ।
अपश्यन् ॥ पार्व्वतीनाथं ऋष्टपुष्टधियोऽभवन् ॥
अनाद्यन्तं॥ महादेवं पूर्वमेवाहमीश्वरम् ।
दृष्टवानिति भक्त्या ते रुद्रन्यस्तधियोऽभवन् ॥
अघान्तरिक्षे विमलम्पश्यन्ति स्म महत्तरम् ।
व्योतिस्तत्रैव ते सर्वेऽभिलषन्तः परम्पदम्* ॥

* व्याघातो जायते न हीति B. व्याघातो जायते किर्निति F. † एतत्पादद्वयं
'A पुस्तके नास्ति । ‡ कोटिप्रः सुषुप्ते रुद्रानिति F. § ततः स्मृतः इति B. ॥ पश्यन्तः
इति B. पश्यन्तीति F. ॥ अपश्यन्तः इति B. अमनन्त इति F. ** व्यक्षीयन्
परस्परमिति B.

यतः स देवोऽभ्युषितस्तीर्थं* पुंष्यतमं शुभम् ।
 दृष्ट्वा रुद्रं समभ्यर्च्य रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं नाम्ना मधुवनं शुभमर्धः ।
 तत्र गत्वा नियमवानिन्द्रस्यार्त्तासनं लभेत् § ॥
 अथान्या पद्मनगरीण देशः पुंष्यतमः शुभः ।
 तत्र गत्वा ॥ पितॄन् पूज्य कुलानान्तरयेच्छतम् ॥
 कालञ्जरं मङ्गातीर्थं रुद्रलोके महेश्वरः ।
 कालञ्जरं भजन्देवं तत्र भक्तप्रियो हरः ॥
 खेती नाम शिवे भक्तो राजर्षिप्रवरः पुरा ।
 तदाशीस्तत्रमस्कारैः पूजयामास शूलिनम् ॥
 संस्थाप्य विधिना रुद्रं भक्तियोगपुरःसरः ।
 जजाप रुद्रमनिशं तत्र सश्रस्तमानसः ॥
 सितङ्काणार्जिनं दीमं शूलमादाय भीषणम् ।
 नेतुमभ्यागती देशं स राजा यत्र तिष्ठति ॥
 वीक्ष्य राजा भयाविष्टः शूलहस्तं समागतम् ।
 कालङ्कालकरं घोरं भीषणं चण्डदीपितम् ॥
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां स्पृष्ट्वासौ लिङ्गमुत्तमम् ।
 ननाम शिरसा रुद्रं जजाप शतरुद्रियम् ॥
 जपन्तमाह राजानं नमन्तं मनसा भवम् ।

* एतत् स्वदेवाभ्युषितं तीर्थमिति B. एतत्स्वदेवाभ्युषितमिति F. † साप्यमिति
 E. साप्यमिति F ‡ क्षतमिति B and F. § परमैपदमार्गम् । ¶ पुष्पनगरीति B.
 ॥ अतः परं B पुस्तके सारंवादप्रश्नोक्ताः न सन्ति ।

एङ्गेहीति पुरः स्थित्वा क्षतान्तः प्रहसन्निव ॥
 तमुवाच भयाविष्टो राजा रुद्रपरायणः ।
 एकमीशार्चनरतं विहायान्यान्निषूदय ॥
 इत्युक्तवन्तं भगवानब्रवीद्गीतमानसम् ।
 रुद्रार्चनरतो वान्यो महेशे को न तिष्ठति ॥
 एवमुक्त्वा स राजानं कालो लोकप्रकाशनः ।
 बबन्ध पाशै राजापि जजाप शतरुद्रियम् ॥

अथान्तरीक्षे विपुलं दीप्यमानं
 तेजोराशिं भूतभर्तुः पुराणम् ।
 ज्वालामालासंवृतं व्याप्य विश्वं
 प्रादुर्भूतं संस्थितं सन्दर्श्य ॥
 तन्मध्येऽसौ पुरुषं रुक्मवर्णं
 देव्या देवं चन्द्रलेखोज्ज्वलाङ्गम् ।
 तेजोरूपं पश्यति स्मातिङ्गष्टो
 मेने चात्मानमप्यागच्छतीति* ॥
 प्रागच्छन्तं नातिदूरेति† द्वृष्ट्वा
 कालो रुद्रं देवदेव्या महेशम् ।
 व्यपेतभीरुखिलेशैकनाथं‡
 राजर्षिस्तन्नेतुमभ्याजगाम ॥

* मेने तादां नाथ प्रागच्छतीति इति B. मेने चात् नाथ प्रागच्छतीति इति E.
 मेने चात्मानमप्यागच्छतीति इति E. † नातिदूरेत्य इति B and F. ‡ अखिलेशैक-
 नाथमिति B. अखिलेशैकनाथमिति E.

आलोकासौ भगवानुपकंक्षा
 देवो रुद्रो भूतभर्ता पुराणः ।
 एवं भक्तं सत्वरं मां स्मरन्तं
 देहीतीमङ्कालरूपं ममेति ॥
 स्मत्वा* वाक्वं गोपते रुद्रभावः
 कालाकासौ मन्यमानः स्वभावम् ।
 वद्धा भक्तं पुनरेवाथ पाशै-
 रुद्रो रौद्रं चाभिद्रुद्राव वेगात् ॥
 प्रिच्यायान्तं शैलपुत्रीमधेशः
 सोऽन्वीक्ष्यान्ते विश्वमायाविधिभिः ।
 सावन्नं वै वामपादेन काल-
 न्वेतस्त्रेन† पश्यती व्याजघान ॥

ममार सोऽतिभीषणो महेशपादघातितः‡ ।
 विराजते सहोमया महेश्वरः§ पिनाकधृक् ॥
 निरीक्ष्य देवमीश्वरं प्रहृष्टमानसो हरम् ॥
 ननामासौ तमव्ययं स राजपुङ्गवस्तदा ॥
 नमो॥ भवाय हेतवे हराय विश्वशश्ववे ।
 नमः शिवाय धीमते नमोऽपवर्गदायिने ॥
 नमो नमो नमो नमो मह्याविभूतये नमः ।

* बुला इति B and F. † स्वेतस्त्र इति E, F and H. ‡ ताडित इति B.
 § रराज देवतापतिः सहोमयेति B. रराज देवता शिवः सहोमया इति F. ¶ इतः
 इति B. ॥ इतः प्रथमं चतुर्दश पादाः B पुस्तके न दृश्यन्ते ।

विभागहीनरूपिणे नमो नराधिपतये ॥
 नमोऽस्तु ते गणेश्वर प्रपन्नदुःखशासन ।
 अनादिनित्यभूतये वराहशृङ्गधारिणे ॥
 नमो वृषध्वजाय ते कपालमालिने नमः ।
 नमो महानगाय* ते विवाहवे हराय ते† ॥
 अथानुष्टम्भ शङ्करः प्रणामतत्परं नृपम् ।
 स्वगाणपत्यमव्ययं स्वरूपतामथो ददौ ॥
 सहोमया सपार्शदः सराजपुङ्गवो हरः ।
 मुनीशसिंहवन्दितः क्षणाद्दृश्यतामगात् ॥
 काले महेशनिहते‡ लोकनाथः पितामहः ।
 अयाचत वरं रुद्रं सजीवोऽयं भवत्विति ॥
 नास्ति कश्चिदपीशान दोषलेशो§ वृषध्वज ।
 कृतान्तस्यैव भविता¶ तत्कार्ये विनियोजितः ॥
 स देवदेववचनाद्देवदेवेश्वरो हरः ।
 तथास्त्वित्याह विश्वात्मा सोऽपि तादृग्विधोऽभवत् ॥
 इत्येतत्परमं तीर्थं कालञ्जरमिति श्रुतिः॥ ।
 गत्वाभ्यर्च्य महादेवं गाणपत्यं च** विन्दति ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे कालवधे षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

* नटाय इति B. महानगाय ते इति F. † नमो वृषध्वजाय ते इति B and F.
 ‡ महेशनिहते इति B. § दोषरैवः इति A. ¶ कृतान्तस्यैव भवता इति B
 and F. कृतान्तस्यैव भवता इति F. ॥ श्रुतिमिति B, E, F and H. ** गाणपत्यं
 चः इति B.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

इदमन्यत्परं स्थानं गुह्याहुस्ततं महत्
 महादेवस्य देवस्य महालय इति श्रुतिः* ॥
 तत्र देवाधिदेवेन† रुद्रेण त्रिपुरारिणा ।
 शिलातले पदं न्यस्तं नास्तिजानां निदर्शनम् ॥
 तत्र पाशुपताः शान्ता भस्मोद्भूतविषहाः ।
 उपासते महादेवं वेदाध्ययनतत्पराः ॥
 स्नात्वा तत्र पदं शार्ङ्गं दृष्ट्वा भक्तिपुरःसरम् ।
 नमस्कृत्वाथ‡ शिरसा रुद्रसामीप्यं‡माप्नुयात् ॥
 अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं शर्मोर्महात्मनः ।
 केदारमिति विख्यातं सिद्धानामालयं शुभम् ॥
 तत्र स्नात्वा महादेवमभ्यर्च्य वृषक्रेतनम् ।
 पीत्वा चैवोदकं शुभं गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 आह्वानादनादिकङ्कत्वा ह्यक्षयं लभते फलम् ।
 द्विजातिप्रवरैर्जुष्टं योगिभिर्जितं॥मानसैः ॥
 तीर्थं प्लवावतरणं‡‡ सर्वपापविनाशनम् ।

* श्रुतिमिति B and F. † देवादिदेवेनेति B and F ‡ शार्ङ्गस्य प्रयोगः नम-

स्कृत्य इति साधु । § सामीप्यमिति B. ¶ आह्वमिति B and E. ॥ यनेति B and F. *

** A fountain at the foot of a plaksha tree, from which the river Saraswati takes its rise.

तत्राभ्यर्थ्य श्रीनिवासं विष्णुलोके महीयते ॥
 अन्यच्च मगधारस्थं सर्वलोकगतिप्रदम् ।
 अक्षयं विन्दते* स्वर्गं तत्र गत्वा द्विजोत्तमः ॥
 तीर्थं नखलं† पुण्यं महापातकनाशनम् ।
 यत्र देवेन रुद्रेण यज्ञो दक्षस्य नाशितः ॥
 तत्र गङ्गामुपस्थस्य शुचिर्भावसमन्वितः ।
 मुच्यते सर्वपापैस्तु ब्रह्मलोके वसेन्नरः‡ ॥
 महातीर्थमिति ख्यातं पुण्यं नारायणप्रियम् ।
 तत्राभ्यर्थ्य हृषीकेशं खेतहीपं निगच्छति§ ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं नाम्ना श्रीपर्वतं शुभम् ।
 अत्र प्राणाग्परित्यज्य रुद्रस्य दयितो भवेत् ॥
 तत्र सविहितो रुद्रो देव्या सह महेश्वरः ।
 ज्ञानपिण्डादिकं तत्र दत्तमक्षय्यमुत्तमम् ॥
 गोदावरी नदी पुण्या सर्वपापप्रणाशनी ॥
 तत्र स्नात्वा पितृन्देवान्त्तर्पयित्वा यथाविधि ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गोसहस्रफलं लभेत्** ॥
 पवित्रसलिला पुण्या कावेरी विपुला नदी ।
 तस्यां स्नात्वा दकङ्कत्वा†† मुच्यते सर्वपातकैः ॥

* विन्दतीति B. † A sacred place about two miles south of Hardwar.

‡ ब्रह्मलोकं लभेन्नरः इति B and E. लोकं वसेन्नर इति F. § विगच्छतीति B.

¶ ज्ञानमिति B. ॥ विनाशिनोति B. ** चाषोऽयं प्रथमः लभेत इति साधु ।

†† उदकं जला—उदककार्यं पिबतर्पणं जला इत्यर्थः ।

त्रिरात्रोपेषितेनाथ एकरात्रीषितेन वा ।*
 द्विजातीनान्तु कथितं तीर्थानामिह खेवणम् ॥
 यस्य वाङ्मनसी शुद्धे हस्तपादौ च संयती† ।
 अलोलुपी ब्रह्मचारी तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥
 स्वामितीर्थं महातीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र सन्निहितो नित्यं स्कन्दाऽमरनमस्कृतः ॥
 स्नात्वा कुमारधारायाङ्गत्वा देवादितर्पणम् ।
 आराध्य षण्मुखं देवं स्कन्देन सह मांदते ॥
 नदी चैलाक्यविख्याता ताम्रपर्णीति‡ नामतः ।
 तत्र स्नात्वा पितृन् भक्त्या तर्पयित्वा यथाविधि ।
 पापकर्तृनपि पितृस्तारयेन्नात्र संशयः ॥
 चन्द्रतीर्थमिति स्थातं कावेर्याः प्रभवेऽन्यम्§ ।
 तीर्थं तत्र भवेद्दत्तं सृतानां सन्नतिप्रदम्¶ ।
 विन्ध्यपादे प्रपश्यन्ति देवदेवं सदाशिवम् ।
 भक्ता ये ते न पश्यन्ति यमस्य वदनं द्विजाः ॥

* अतः परं B पुनके विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः नष्टकारुण्यमाप्नुयादित्यधिकः पात्रीऽपि ।
 चद्रसायुज्यमाप्नुयादिति F. † संस्थितौ इति B. ‡ The name of a river rising
 in Malaya, celebrated for its pearls. There is a famous lake called Gokarna
 and a mountain called Vaidīrya-parvata, near which a hermitage of the
 renowned sage Agastya and his disciples is situated. § कावेर्याच्च भवचय-
 निति B and F. प्रभव means the source here. ¶ स्वर्गतिर्भुवा इति B.

देविकायां † वृषी नाम तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा दकङ्कत्वात् † योगसिद्धिञ्च विन्दति ॥
 दशाश्वमेधिकं ‡ तीर्थं सर्वपापविनाशकम् ।
 दशानामश्वमेधानां तत्राप्नोति फलं नरः ॥
 पुण्डरीकं तथा § तीर्थं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।
 तत्राभिगम्य युक्तात्मा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥
 तीर्थेभ्यः परमं तीर्थं ब्रह्मतीर्थमिति ॥ स्मृतम् * ॥
 ब्रह्माण्डमर्चयित्वा च ब्रह्मलोकं महीयते ॥
 सरस्वत्या विनशनं पुत्रप्रसवणं शुभम् ।
 व्यासतीर्थमिति ख्यातं मैनाकश्च नगोत्तमः ।
 यमुनाप्रभवश्चैव सर्वपापविनाशनः ।
 पितृणां दुहिता देवी गन्धकालीति विद्युता ।
 तस्यां स्नात्वा दिवं यान्ति मृतो जातिस्मरौ भवेत् ॥
 कुवेरतुङ्गं पापघ्नं सिद्धचारणसेवितम् ।
 प्राणांस्तत्र परित्यज्य कुवेरानुचरो भवेत् ॥
 उमातुङ्गमिति ¶ ख्यातं यत्र सा रुद्रवज्रभा ।
 तत्राभ्यर्च्य महादेवीं गीरुहस्तफलं लभेत् ॥
 भृगुतुङ्गे तपस्तप्तं श्रावं दानं तथा कृतम् ।

* Name of a river four miles wide and extending forty miles. It is
 sacred to a class of sages called Devarshis. † दक्षेति B and F. ‡ A holy
 place at Benares. § महेति B and F. ¶ पीण्डरीकं फलमिति B. † Ano-
 ther name for Pushkara. ** युतमिति B and F. †† उच्यते इति B.

कुलान्युभयतः सप्त पुनातीति* मतिर्धम ॥
 काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतम् ।
 तत्र श्राद्धानि देयानि नित्यं पापक्षयेच्छया ॥
 दशार्णायां† तथा दानं श्रावं हामन्तपो जपः ।
 अक्षयञ्चाव्ययञ्चैव कृतं भवति सर्वदा‡ ॥
 तीर्थं द्विजातिभिर्जुष्टं नाम्ना वै कुरुजाङ्गलम्ः॥
 दत्त्वा तु§ दानं विधिवद्ब्रह्मलोके महीयते ॥
 वैतरण्यां महातीर्थे स्वर्णवेद्यां॥ तथैव च ।
 ब्रह्मपृष्ठे॥ च शिरसि ब्रह्मणः परमे शुभे ।
 भरतस्याश्रमे पुण्ये पुण्ये गृध्रवनेः॥ शुभे ।
 महाङ्गदे च कौशिक्यां दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 मुण्डपृष्ठे॥॥ पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
 हिताय सर्वभूतानां नाशितकानां निदर्शनम् ॥
 अल्पेनापि तु कालेन नरो धर्मंपरायणः ।
 पाप्मानमुत्सृजत्याशः॥॥ जीर्णान्ध्रमिवीरगः ॥

* Name of a district lying to the east, and also of another to the west of Indraprastha. Both Bliina, who went forth to the east, and Nakula, who undertook an expedition to the west, are said to have conquered Dasarunas,
 † दत्तं भवति नाशया इति B. ‡ Another name for Kurukshetra, a district near Karnaul (E. I. Railway Station.) § दत्त्वा इति B. ¶ स्वर्णवेद्या-
 मिति B. स्वर्णवेद्यामिति F. ॥ चक्षुःपृष्ठे इति B and F. ७७ चक्षुः श्राद्धपटे इति B. पुण्ये श्राद्धपटे इति F. †† सुव्रपृष्ठे इति B. मुण्डपृष्ठे इति E and H. ‡‡ उत्सृजत्याशेति B.

नाम्ना कनकनन्देति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 उदीच्यां ब्रह्मपृष्ठस्य* ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति सशरीरा द्विजातयः ।
 दत्तं वापि† सदा आहमन्नयं समुदाहृतम् ।
 ऋणैस्त्रिभिर्नरैः स्नात्वा मुच्यते क्षीणकल्मषः‡ ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा शक्रस्यार्हासनं लभेत् ।
 उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम्§ ॥
 तस्मान्निर्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 स कामान्‍ग लभते दिव्यान्मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः ।
 योजनानां सहस्राणि साशीतिस्त्रायतो गिरिः ।
 सिंहचारणसङ्कीर्णो देवर्षिगणसेवितः ॥
 तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना॥ नाम नामतः ।
 तत्र गत्वा द्विजो विद्वान् ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ॥
 आहं भवति चाक्षय्यं तत्र दत्तं महोदयम्** ॥
 तारयेच्च पितृन् सम्यग्दश पूर्वान्दशापरान् ॥
 सर्वत्र हिमवान् पुण्यो गङ्गा पुण्या समं†† ततः ।
 नद्यः समुद्रगाः पुण्याः समुद्रश्च विशेषतः‡‡ ॥

* सुषुपृष्ठस्येति B. सुष्यापृष्ठस्येति F. † चापौति B. ‡ क्षीणकल्मषः इति B.
 § अनुत्तमाम्—नाभि उत्तमा यस्याः सा अनुत्तमा ताम् सर्वोत्कृष्टामित्यर्थः । ॥ कामान्
 च इति B. कामं स इति F. ॥ सुषुम्ना इति B. ** एतत्पादार्थं A, E H
 पुनश्चैव नास्ति । †† गत्वा पुण्यालयमिति B. ‡‡ समुद्राश्च द्विजोत्तमाः इति B.

वदर्याश्रमः॥मासाद्य मुच्यते सर्व्वः॥किल्बिषात् ।
 तत्र नारायणो देवो नरेष्वास्तीः॥ सनातनः ॥
 अक्षयं तत्र दानं स्याच्छ्राद्धदानादिकञ्च यत् ॥
 महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
 तारयेच्च पितॄन् सर्वान्दत्वा आहं समाहितः ॥
 देवदाहवनं पुण्यं सिद्धगन्धर्व्वेषिवितम् ।
 महता देवदेवेन॥ तत्र दत्तं महेश्वरम् ॥
 मोहयित्वा मुनीन् सर्वांन् समस्तैः समपूजितः॥* ॥
 प्रसन्नो भगवानीशो मुनीन्द्रान् प्राह भावितान् ।
 ब्रह्माश्रमवरे रम्ये निवसिष्यथ॥† सर्व्वदा ।
 मद्भावनासमायुक्तास्ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥
 यत्रः‡॥ मामर्चयन्तीह लोके धर्मपरायणाः ।
 तेषां ददामि परमङ्गाण्यपत्यं हि शाश्वतम् ॥§§ ॥
 अत्र नित्यं वसिष्यामि सह नारायणेन तुणा॥

* Badarikāsrama is situated on the Alakanandā, about 25 days journey to the north of Hardwar ; it is resorted to, by pilgrims from various parts of the country. But owing to excessive cold, the hermitage is left utterly deserted from September to March. The place is noted for four images of Nara, Nārāyaṇa, Chaturbhuja and Kuvera. † क्लौति B. क्लिबिषादिति F. ‡ नरवाले इति B and F. § अथा वापि तथाविधमिति B. ॥ महादेवेन देवेन इति B and F. ॥ महत्त्वमिति B. ०० पुनश्चैः समपूजितः इति E, F and H. †† निवस्यथेति साधु । ‡‡ येऽत्र इति B and F. §§ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । ॥॥ चेति B.

प्राणानिह नरखत्ता न भूयो जन्म चाप्रयात्* ॥
 संहरन्ति च ये तीर्थं देशान्तरगता जनाः ।
 तेषाञ्च सर्वपापानि नाशयामि द्विजोत्तमाः ॥
 आहं दानं तपो होमः पिण्डनिर्व्वपणं तथा ।
 ध्यानं जपश्च नियमः सर्वमत्राक्षयङ्कृतम्† ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्रष्टव्यं हि द्विजातिभिः ॥
 देवदारुवनं पुण्यं महादेवनिषेवितम् ।
 यज्ञेश्वरो महादेवो विष्णुर्वा पुरुषोत्तमः ।
 तत्र सन्निहिता गङ्गा तीर्थान्यायतनानि च ॥

इति श्रीशूर्पपुराणे उपविभागे तीर्थवर्णनं नाम

सप्तचिंशोऽध्यायः ।

अष्टाचिंशोऽध्यायः ।

ऋषय उचुः ।

कथं दारुवनम्यातो* भगवान् गोहृषध्वजः ।
 मोहयामास विप्रेन्द्रान् सूत तद्वक्तुमर्हसि† ॥

* विन्दतीति B and F. † एतत्पादवचं B पुस्तके नास्ति ।

* दारुवने देवः इति B and F. † वक्तुमिच्छार्हतीति B. नथं वक्तुमिच्छार्हतीति F.

सूत उवाच ।

पुरा दारुवने रम्ये देवसिद्धनिषेविते ।
 सपुत्रदारतनयास्तपश्चकः सहस्रशः ॥
 प्रवृत्तं विविधकर्मं प्रकुर्वीषा यथाविधि ।
 यजन्ति विविधैर्यज्ञैस्तपन्ति च महर्षयः ॥
 तेषां प्रवृत्तं विन्यस्तचेतसामथ शूलभृत् ।
 व्याख्यापयन् सदा दांपः ययौ दारुवनं हरः ॥
 कृत्वा विश्वशुक्रं विश्णुं पार्श्वे देवो महेश्वरः ।
 ययौ निवृत्तविज्ञानस्थापनार्थं शङ्करः ॥
 आस्थाय विपुलक्षैष जनं विंशतिवत्सरम् ॥
 लीलालसो महाबाहुः पीनाङ्गसारलोचनः ॥
 चामीकरवपुः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 मत्तमातङ्गगमनो दिग्वासा जगदीश्वरः ॥
 जातरूपमयीं मालां सर्वैरत्रैरलङ्कृताम् ।
 दधानो भगवानीशः समागच्छति सखितः ॥
 योऽनन्तः पुरुषो योनिर्लोकानामव्ययो हरिः ।
 स्त्रीविषं विश्णुरास्थाय सोऽनुगच्छति शूलिनम् ॥
 सम्पूर्णचन्द्रवदनं पीनोन्नतपयोधरम् ।

• प्रवृत्तीति B. † शूलधृमिति B. ‡ व्यापयन् स महादेवः इति B. व्यातवान्
 सुमहद्दीपमिति F. महादीपमिति E and H. § दारुवने इति B. ¶ आस्थाय विपुलं
 वैश्वानरविंशतिवत्सरमिति B and E. वक्रं गृह्णमिति F. ॥ सवालसः इति B and F.
 •• कुशेश्वरमयीमिति B. †† श्रीममिति B.

शुचिभितं सुप्रसन्नं रणनूपुरकादयम् ॥
 सुपीतवसनं दिव्यं श्यामलञ्चारुलोचनम् ।
 उदारहंसगमनं* विलासि सुमनीहरम् ॥
 एवं स भगवानीशो देवदारुवनं† हरः ।
 चचार हरिणा सार्धं मायया मोहयन्मगत् ॥
 दृष्ट्वा चरन्तं विश्वेशं तत्र तत्र पिनाकिनम् ।
 मायया मोहिता नार्थी‡ देवदेवं समन्वयुः ॥
 विस्रस्ताभरणाः सर्वाः§ त्यक्त्वा लज्जां पतिव्रताः ।
 सहैव तेन कामार्त्ता विलासिन्यश्चरन्ति हि ॥
 ऋषीणां पुत्रका ये स्युर्युवानो जितमानसाः¶ ।
 अन्वागमन्ऋषीकेशं॥ सर्व्वे कामप्रपीडिताः ॥

गायन्ति नृत्यन्ति विलासयुक्ताः*

नारीगणा नायकमेकमीशम्† ।

दृष्ट्वा सपत्नीकमतीवकान्त-

मिष्टमथालिङ्गितमाचरन्ति‡‡ ॥

ते सन्निपत्य स्मितमाचरन्ति§§

गायन्ति गीतानि सुनीशपुत्राः ।

* हंसचलनमिति B. दधार हंसचलनमिति F. † देवदारुवने इति B.

‡ मोहितामानः इति A, E and H. § विस्रस्ताभरणाः इति B, E, F and H.

¶ यतमानसाः इति B. ॥ अन्वागच्छन् ऋषीकेशमिति B, E and F. ** यं

वीर्यं नित्यविलासयुक्ता इति B. †† मायिनमेकमीशमिति B, E and F.

‡‡ निष्कन्थयालिङ्गनमाचरन्तीति B. §§ पार्श्वे निपेतुः स्मितमाचरन्तीति B. पदे

निपत्य इति F.

आलोक्य पद्मापतिमादिदेवं
 भ्रूभङ्गमन्त्रे* विचरन्ति तेन ॥
 आशामथैकामपि† वासुदेवी
 मायी सुरारिर्मनसि प्रविष्टः ।
 करोति भोगाम्नसि प्रवृत्तिः‡
 मायानुभूयन्त इतीव सम्यक्§ ॥
 विभाति विश्वामरविश्वनाथः¶
 समाधवस्त्रीगणसन्निविष्टः ।
 अशेषशक्त्या समयं निविष्टो॥
 यथैकशक्त्या सह देवदेवः ॥
 करोति नित्यं परमं प्रधानं**
 तदा विरुद्धः†† पुनरेव भूयः ।
 यथौ समारुह्य हरिः स्वभावं
 तमीदृशं नाम तमादिदेवम्‡‡ ॥

दृष्ट्वा नारीकुलं रुद्रं पुत्रानपि च केशवम् ।

मोहयन्तं मुनिश्रेष्ठाः कौपं सन्दधिरे भृशम् ॥

* घृभाङ्गमन्त्रे इति B and F. † आशामथैवासपीति B, ‡ मनसानुवृत्तिमिति
 B. करोति भावं मनस्यपि इतिमिति F. § मायानुभूतान् स इतीव सम्यक् इति B.
 मायानुभूयन्त इति च सम्यक् इति F. ¶ भूतभर्ता इति B. विश्वामरकभूतभर्ता
 इति F. ॥ अशेषशक्त्यासनसन्निविष्टः इति B. अशेषशक्त्यासनसन्निविष्ट इति B.
 ** नित्यं परमप्रभावमिति B. नित्यं परमं प्रधानमिति F. †† तदाविरुद्धः इति B,
 E and F. ‡‡ तदीश्वरतामृतमादिदेवः इति B.

अतीवपरुषं वाक्यं प्रोचुर्देवं कपर्दिनम्* ।
 श्रेयुश्च विविधैर्वाक्यैर्गर्मायया तस्य मोहिताः ॥
 तपांसि तेषां सर्वेषां प्रत्याह्वयन्त शङ्करे ।
 यथादित्यप्रतीकाशेऽ तारका नभसि स्थिताः ॥
 तं भर्तुः॑ तापसा विप्राः समेत्य वृषभध्वजम् ।
 को भवानिति देवेशं पृच्छन्ति स विमोहिताः ॥
 सोऽब्रवीद्भगवानीशस्तपश्चर्तुमिच्छागतः ॥
 इदानीं भार्यया देशं॥ भवद्भिरिह सुव्रताः ॥
 तस्य ते वाक्यमाकर्ण्य भृग्वाद्या मुनिपुङ्गवाः ।
 जसुर्गृहीत्वा वसनं*॥ त्यक्त्वा भार्यां तपश्चर ॥
 अथावाच विहस्येशः पिनाकी नीललोहितः ।
 सम्प्रेष्य जगतां योनिं पार्श्वस्थञ्च जनार्दनम् ॥
 काथं भवद्भिरुदितं११ स्वभार्यापोषणोक्तकैः ।
 त्यक्तव्या मम भार्येति धर्मज्ञैः शान्तमानसैः ॥

सुनयनैः३ जसुः ।

व्यभिचाररता भार्याः३ सख्याः पतिनेरिताः११ ।

* अतीवासदृशं वाक्यं प्रोचुर्देवकपर्दिनमिति B. † पापैर्विविधैरिति B. श्रापै-
 र्विविधैरिति F. ‡ यथादित्यप्रतीकाशेन इति B and F. § भर्तुः इति चार्थः प्रयोगः,
 भर्तुः इति साधु । ॥ तपसापुमिच्छागतः इति B. ॥ देशे इति B and F.
 * वचनमिति A. E and F. † भवद्भिरुदितमिति B. ‡ वृषभ इति B.
 ११ व्यास उवाचेति F. § नार्थ इति B, E, F and H. ११ पतिनेरितमिति E,
 F and H.

अस्माभिर्भक्ताः सुभगा नेदृशांस्वागमर्हति* ॥

महादेव† उवाच ।

न कदाचिदियं विप्रा मनसाप्यन्यमिच्छति ।

नाहमेनामपि तथा विमुञ्चामि कदाचन ॥

ऋषय ऊचुः ।

दृष्ट्वा व्यभिचरन्तीह ह्यस्माभिः‡ पुरुषाधम ।

उक्तं ह्यसत्यं भवता गम्यताङ्घ्रिमेव हि§ ॥

एवमुक्ते महादेवः सत्यमेव मयेरितम् ।

भवतां प्रतिभाषा श्लेषा त्यक्त्वासी विचचार ह॥ ॥

सोऽगच्छद्वरिणा सार्धं मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।

वसिष्ठस्याश्रमं पुण्यं भिचार्यी परमेश्वरः ॥

दृष्ट्वा समागतं देवं भिद्यमाणमकम्बती ।

वसिष्ठस्य प्रिया भक्त्या प्रत्यङ्गम्य ननाम तम् ॥

प्रस्थास्य पादौ विमलं दत्त्वा चासनमुत्तमम् ।

सन्मेष्य शिथिलं गात्रमभिघातहतं द्विजैः ।

सन्धयामास*‡ भैषज्यैर्विषण्वदना सती ॥

चकार महतीं पूजां प्रार्थयामास भार्यया ।

को भवान् कुत आयातः किमाचारी भवानिति ।

* नास्माभिरिवा सुभगा तादृशी त्यागमर्हतीति B and F. मुनपाठे तु चर्हतीति
 बाह्य । † देव इति B. देवदेव इति F. ‡ व्यभिचरन्तीयमस्माभिरिति B and F.
 § तु इति B. 'व' अतः परं B पुस्तके वादत्र पादाः न दृश्यन्ते ॥ भवतां प्रतिभाषा-
 श्लेषोऽसी विचचार ह इति F. ** सन्धयामासति B. सान्धयामासति F.

उच्यतामाह भगवान् सिद्धानाम्प्रवरो ह्यहम्* ॥
 यदेतन्मण्डलं शुभ्रं भाति ब्रह्ममयं सदा ।
 एषैव देवता मन्त्रं धारयामि सदैव तु† ॥
 इत्युक्त्वा प्रययौ श्रीमाननुष्टुप् पतिव्रताम् ।
 ताडयाञ्चक्रिरे दण्डैर्लोष्टिभिः‡ मुष्टिभिर्द्विजैः ॥
 दृष्ट्वा चरन्तं गिरिशं नम्रं विकृतिलक्षणम्§ ।
 प्रीचुरेतद्भवस्त्रिङ्गसुत्याटय सुदुर्मतिः॥ ॥
 तानब्रवीन्महायोगी करिष्यामीति शङ्करः ।
 युष्माकं मामके लिङ्गे यद्दि द्वेषोऽभिजायते ॥
 उक्त्वा तूत्याटयामास** भगवान् भगनेत्रहा ।
 नापश्यंस्तत्क्षणाच्चेशं†† केशवं लिङ्गमेव च‡‡ ॥
 तदोत्पाता बभ्रुवुर्हि लोकानां भयशंसिनः ॥
 न राजते सहस्रांशुश्चाल पृथिवी पुनः ।
 निष्प्रभाश्च ग्रहाः सर्व्वे सुदुर्भे च महीदधिः ॥
 अपश्यञ्चानुसूयाचेः स्वप्नं भार्या पतिव्रता ।
 कथयामास विप्राणां भयादाकुलितेन्द्रियाः§§ ॥

* भवतामाह देवानां सिद्धानां प्रवरोऽव्याहमिति B. सर्व्वेषामेव देवानां सिद्धानां प्रवरोऽव्याहमिति F. + सदैवतः इति B. सदैव तदिति F. † लोष्टिभिरिति B. रिङ्गभिरिति F. § विकृतिलक्षणमिति B and F. ॥ प्रीचुरेतद्भवस्त्रिङ्गसुत्याटयतु दुर्मतेरिति B. सुदुर्मते इति F. ॥ एतत्पादद्वयं A F पुस्तकयोः नास्ति । ** इत्युक्त्वाटयामासेति B. †† तत्क्षणे नेहति B. तत्क्षणेनेहमिति F. ‡‡ तु इति B. §§ चाकुलितेचचा इति B and F.

तेजसा भासयन् कृत्स्नं नारायणसहायवान् ।
 भिन्नभाषः शिवो नूनं दृष्टोऽस्माकं गृहेष्विति* ॥
 तस्या वचनमाकर्ण्य शङ्कमाना महर्षयः ।
 सर्वे जग्मुर्महायोगं ब्रह्मायं विश्वसम्भवम् ॥
 उपास्यमानममलैर्योगिभिर्ब्रह्मवित्तमैः ।
 चतुर्वेदैर्मूर्त्तिमद्भिः साधित्वा सङ्घितं प्रभुम् ॥
 आसीनमासने रम्ये नानासर्थ्यसमन्विते ।
 प्रभासहस्रकलिले ज्ञानैश्वर्यादिसंयुते ॥
 विश्राजमानं वपुषा सङ्घितं शुभ्रः शोचनम् ।
 चतुर्मुखं महाबाहुं छन्दोमयमजं परम् ॥
 विलोक्य देववपुषं प्रसन्नवदनं शुचिम्† ॥
 शिरोभिर्धरणीं गत्वा तीषयामासुरीश्वरम् ॥
 तान् प्रसन्नो महादेवऽश्चतुर्मुक्तिश्चतुर्मुखः ।
 व्याजहार मुनिश्रेष्ठाः किमागमनकारणम् ॥
 तत्तस्य हृत्तमखिलं वा ब्रह्मणः परमात्मनः ।
 प्रापयाश्चक्रिरे सर्वे कृत्वा शिरसि चाकृत्स्निम् ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 कश्चिद्धारुवनं पुष्यं पुरुषोऽतीवशोभनः ।
 भार्थ्यया चारुसर्वाङ्ग्या प्रविष्टो नग्न एव हि ॥

* गृहेष्विति B. † वपु इति B. ‡ प्रभुमिति B. शचिरिति E and H.
 चभमिति F. § तान् प्रसन्नमना देव इति B and F. ¶ तस्य ते उपासयित्त्विति B
 and F. तस्य प्रसन्नमखिलमिति E, F and G.

मोहयामास वपुषा नारीणाङ्गुलीश्वरः* ।
 कन्यकानां प्रिया चास्य† दूषयामास पुत्रकान् ॥
 अस्माभिर्विविधा वाताः प्रदत्तास्ते‡ पराहताः ।
 ताडितोऽस्माभिरत्यर्थं लिङ्गन्तु विनिपातितम् ॥
 अन्तर्हितश्च§ भगवान् सभार्यो लिङ्गमेव च ।
 उत्पाताद्याभवन् घोराः सर्वभूतभयङ्कराः ॥
 क एष पुरुषो देव भीताः स्मः पुरुषोत्तम ।
 भवन्तमेव शरणं प्रपन्ना वयमच्युत ॥
 त्वं हि वेत्सि॥ जगत्त्र्यम्बिन्यत्किञ्चिदिह॥ चेष्टितम् ।
 अनुग्रहेण युक्तेन** तदस्मानुपपालय†† ॥
 विघ्नापितो मुनिगणैर्विश्वात्मा कमलोद्भवः ।
 ध्यात्वा देवं त्रिशूलाङ्गं कृताञ्जलिरभाषत ॥

ब्रह्मा उवाच ।

हा कष्टश्रवतामद्य जातं सर्वार्थनाशनम् ।
 धिग्वलं धिक् तपस्यर्या मिथ्यैव भवतामिह ॥
 सम्प्राप्य पुण्यसंस्कारात्रिधीनां‡‡ परमं निधिम् ।
 उपेक्षितं वृथाभावैः§§र्भवन्निरिह मोहितैः ॥

* कुलमाप्येति B. † प्रियो यसु इति B. ‡ प्रायाः प्रवृत्तायेति B and F.
 § चर्चितसु इति B. ¶ वेत्ये इति B and F. ॥ किञ्चिदपि इति B and F.
 ** विभेदेति B and F. †† तदस्मानुपपालयेति B and F. ‡‡ पुण्यसंस्काराणां
 निधीनामिति B. §§ वृथापारैरिति B and F.

काङ्क्षन्ते* योगिनो नित्यं यतन्तो† यतयो निधिम् ।
 यमेव तं समासाय हा भवन्निरुपेक्षितम्‡ ॥
 यजन्ति यन्नैर्वि विधैर्यन्मातेर्वेदेवादिनः ।
 महानिधिं समासाय§ हा भवन्निरुपेक्षितम् ॥
 यमर्चयित्वा सततं॥ विश्वेशत्वमिदं मम ।
 स देवोपेक्षितो॥ दृष्ट्वा निधानभाग्यवर्जिताः** ॥
 यस्मिन् समाहितं दिव्यमेश्वर्यं यत्तद्व्ययम् ।
 तमासाय निधिं ब्रह्म॥॥ हा भवन्निरुपेक्षितम्‡‡ ॥
 एष देवो महादेवो विष्णोयस्तु महेश्वरः ।
 न तस्य परमं किञ्चित्पदं समभिगम्यते§§ ॥
 देवतानामृषीणां वा॥॥ पितृणाञ्चापि शाश्वतः॥॥ ।
 सहस्रयुगपर्यन्ते प्रलये सर्वदेहिनाम् ।
 संहरत्येष भगवान् कालो भूत्वा महेश्वरः ।
 एष चैव प्रजाः सर्वाः सृजत्येषः*** स्वतेजसा ॥
 एष चक्री चक्रवर्ती श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
 योगी कृतयुगे देवस्त्रेतायां यन्न एव च॥॥॥ ।
 हापरे भगवान्कालो धर्मोकेतुः कालो भवः‡‡‡ ॥

* काङ्क्षन्तीति साधु । † यतमाना इति साधु । ‡ ऐश्वर्यमन्वितं भुवमिति B.
 § तमासायाचयं देवमिति B. ॥ यं समासाय अनितमिति B and F. ॥ तदेवो-
 पेक्षितमिति B. ** भाग्यवर्जितैरिति B. †† ब्राह्ममिति F. ‡‡ यथाकृतमिति B.
 §§ समभिगम्यते इति B. ॥॥ चैति B. ॥॥॥ शाश्वतमिति A. *** सृजत्येषः
 इति B and F. ††† उच्यते इति B. ‡‡‡ युगे इति B. भवेदिति F.

बहुस्रः सूर्त्तयस्त्रिस्त्री याभिर्विश्वमिदं ततम्* ।
 तमो ह्यग्नी रजो ब्रह्मा सत्त्वं विश्वरिति ऋतिः† ॥
 सूर्त्तिरन्या ऋता‡ चास्य दिग्वासा च§ शिवा ध्रुवा ।
 यत्र तिष्ठति तद्ब्रह्म योगिन तु समन्वितम् ॥
 या चास्य पार्श्वगा भार्या भवद्भिरभिभाषिता॥ ।
 स हि नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥
 तस्मात्सर्वमिदं जातं तत्रैव च लयं व्रजेत् ।
 स एष मोक्षयेत्कृच्छ्रं स एष च परा गतिः॥ ॥
 सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 एकमृद्गो महानात्मा** नारायण इति श्रुतिः†† ॥
 रीतोऽस्य‡‡ गर्भो भगवानापो माया तनुः§§ प्रभुः ।
 स्तूयते विविधैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्मौक्तकाङ्गिभिः ॥
 संहृत्य सकलं विश्वं कल्पान्ते पुरुषोत्तमः ।
 श्रेते योगामृतं पीत्वा यत्र विश्वोः परम्यद्मृगा॥ ॥
 न जायते न म्रियते वर्धते न च विश्वदृक्॥ ॥ ॥

* यानि चार्धानि पश्यताः इति B. † प्रभुरिति B. स्थितिरिति F. ‡ चत्वा-
 श्रिता इति B. § वै इति B. ॥ भवद्भिरभिधीयता इति B and F. ॥ स एव
 परमा गतिरिति B and F. ०० अतः परं B F पुस्तकयोः अतुष्येदचतुर्मुनि-
 स्त्रिगुणः परमेश्वरः । एकमूर्त्तिरननात्मा इत्यधिकः पाठो दृश्यते । †† पुराणीऽष्टाचरी
 इतिरिति B and F. ‡‡ स तस्येति B. स तस्य शब्दो भगवानिति F. §§ चापीमय-
 म्भुरिति B and F. ॥ स तद्विष्णोः परमं पदमिति B and F. ॥ ॥ विश्वमिति B.
 विश्वमिति E and F.

मूलप्रकृतिरव्यक्ता गीयते वैदिकैरजः ॥
 ततो निश्रायां वृत्तायां* सिद्धचरस्त्रिसं जगत् ।
 अजनाभी तु† तद्बीजं क्षिपत्येष मङ्गेश्वरः ॥
 तं मां वित्तः‡ महात्मानं ब्रह्माणं विश्वतोमुखम् ।
 महान्तं पुरुषं विश्वमपाङ्गर्भमनुत्तमम् ॥
 न तं जानीत§ जनकं मोहितास्तस्य मायया ।
 देवदेवं महादेवं भूतानामीश्वरं हरम्¶ ॥
 एष देवो महादेवो ह्यनादिर्भगवान्हरः ।
 विष्णुना सह संयुक्तः करोति विकरोति च ॥
 न तस्य विद्यते कार्यं न तस्माद्विद्यते परम् ।
 स वेदान् प्रददौ पूर्वं योगमायातनुर्मम ॥
 स मायी मायया सर्व्वङ्करोति विकरोति च ।
 तमेव मुक्तये ज्ञात्वा व्रजध्वं शरणं शिवम्॥ ॥
 इतीरिता भगवता मरीचिप्रमुखा विभुम् ।
 प्रणम्य देवं ब्रह्माणं पृच्छन्ति स्म समाहिताः** ॥

मुनय ऊचुः ।

कथं पश्येम तं देवं पुनरेव पिनाकिनम् ।
 ब्रूहि विश्वामरेशान चाता त्वं शरणैषिणाम् ॥

* व्युत्पाद्यति B. † अजस्य नाभी इति B and F. ‡ तमाविष्टमिति A;
 E and H. § विदासेति A, E and H. जानीष इति F. ¶ हरमिति
 A, E and F. ॥ व्रजेत शरणं भवमिति B. ** सुदुःखिताः इति B and F.

ब्रह्मोवाच ।

यद्दृष्टं भवता तस्य लिङ्गं भुवि निपातितम्* ।
 तस्मिन्नानुकृतीशस्य कृत्वा लिङ्गमनुत्तमम् ।
 पूजयध्वं सपत्नीकाः सादरं[†] पुत्रसंयुताः ।
 वैदिकैरेव नियमैर्विविधैर्ब्रह्मचारिणः ॥
 संस्थाप्य शाङ्करैश्चैवेर्ऋग्यजुःसामसम्भवैः ।
 तपः[‡] परं समाख्याय गृणन्तः शतरुद्रियम् ।
 समाहिताः पूजयध्वं सपुत्राः सह बन्धुभिः ।
 सर्व्वे प्राञ्जलयो भूत्वा शूलपाणिं प्रपद्यथ ॥
 ततो द्रक्ष्यथ देवेशं दुर्दृशंमहातात्मभिः ।
 यं दृष्ट्वा सर्व्वमज्ञानमधर्मंश्च प्रणश्यति ॥
 ततः प्रणम्य[§] वरदं ब्रह्माणममितीजसम् ।
 जग्मुः सं हृष्टमनसो[¶] देवदासवनं पुनः ॥
 आराधयितुमारब्धा ब्रह्मणा कथितं यथा ।
 अज्ञानन्तः परं भावं^{||} वीतरागा विमत्सराः ॥
 स्थण्डिलेषु विचित्रेषु पर्व्वतानां गुहासु च ।
 नदीनाञ्च विविक्तेषु पुलिनेषु शमेषु च ।
 शैवालभोजनाः^{**} केचिक्लेचिदन्तर्जलेशयाः ।
 केचिद्भ्रावकाशासु^{††} पादाङ्गुष्ठे ह्यधिष्ठिताः ॥

* लिङ्गं विनिपातितमिति B. † सदेवमिति B. ‡ ततः इति A. § प्रसा-
 चेति B. ¶ सुप्रीतमनसः इति B. || देवमिति B. ** शैवानां भोजनमिति B.
 †† केचिद्भ्रावकाशासु इति B, E, F and H.

दन्ती*लूखलिनस्वन्ये ह्यश्वकुटांस्तथा परे ।
 शाकपर्णाग्निः† केचिस्सम्बाला मरीचिपाः ॥
 वृक्षमूलनिकेताश्च शिलाशय्यास्तथापरे ।
 कालं नयन्ति तपसा पूजयन्तां महेश्वरम् ॥
 तत्स्त्रेषां प्रसादार्थे‡ प्रपन्नार्त्तिहरो ह्वरः ।
 चकार भगवान्बुद्धिं बोधयन् वृषभध्वजः§ ॥
 देवः कृतयुगे ह्यस्मिञ्कृते हिमवतः शुभेण ।
 देवदारुवनम्यातः प्रसन्नः परमेश्वरः ॥
 भस्मपाण्डुरदिग्धाङ्गी नग्नी विकृतलक्षणः ।
 उल्मूकव्यग्रहस्तश्च रक्तपिङ्गललोचनः ॥
 क्वचिच्च हसते रौद्रं क्वचिन्नायति विस्मितः ।
 क्वचिन्नृत्यति शृङ्गारी क्वचिर्द्रोति मुहुर्मुहुः ॥
 आश्रमे ह्यटते॥ भिक्षुः००र्याचते च पुनः पुनः ।
 मायाङ्गत्वात्मनो रूपन्देवस्तदनमागतः ॥
 क्त्वा गिरिसुतां गीरीं†† पार्श्वे देवः पिनाकधृक् ।
 सा च पूर्ववद्देवेशी देवदारुवनं गता ॥
 दृष्ट्वा समागतं देवं देव्या सह कपर्दिनम् ।
 प्रथेसुः शिरसा भूमौ तोषयामासुरीश्वरम् ॥

* दन्तेति B. † शाकपर्णाग्निः इति B शाकपर्वाग्नि इति F. ‡ प्रसादार्थेति B, E, F and H. § प्रबोधय वृषभध्वजः इति B. बोधयन्तां वृषभध्वज इति F. ¶ भनीर्दिनवतः सुतेति A, E and H. ॥ आगतः इति B. ०० भिक्षामिति B. भेषामिति F. †† देवीमिति B and F.

वैदिकैर्विधिधैर्ध्वैस्तोत्रैर्ऋषिहेश्वरैः शुभैः ।
 अथर्वशिरसा चान्ये रुद्राद्यैरर्चयन् भवम् ॥
 नमो देवाधिदेवाय† महादेवाय ते नमः ।
 त्वम्बकाय नमस्तुभ्यं त्रिशूलवरधारिणे ॥
 नमो दिग्वाससे तुभ्यं विक्रताय पिनाकिने ।
 सर्वप्रणतदेवाय‡ स्वयमप्रणतात्मने ॥
 अन्तकान्तकते तुभ्यं सर्वसंहारणाय च ।
 नमोऽस्तु नृत्यशीलाय नमो भैरवरूपिणे ॥
 नरनारीशरीराय योगिने गुरवे§ नमः ।
 नमो दान्ताय शान्ताय तापसाय हराय च ॥
 विभीषणाय रुद्राय नमस्ते कृत्तिवाससे ।
 नमस्ते लेलिहानाय श्रीकण्ठाय च¶ ते नमः ॥
 अघोरघोररूपाय वामदेवाय वै नमः ।
 नमः कनकमालाय देव्याः प्रियकराय च ॥
 गङ्गासलिलधाराय शम्भवे परमेष्ठिने ।
 नमो योगाधिपतये भूता॥धिपतये नमः ॥
 प्राणाय च नमस्तुभ्यं नमो भस्माङ्गधारिणे** ।
 नमस्ते हव्यवाहाय दंष्ट्रिणे हव्यरेतसे ॥
 ब्रह्मणश्च शिरोहर्त्रे†† नमस्ते कालरूपिणे ।

* सूक्तैरिति B and F. † देवादिदेवाय इति B. ‡ देहायिति B and E.
 § योगिनां गुरवे इति B and F. ¶ श्रितिकण्ठायिति B. ॥ ब्रह्माधिपतये इति E
 and H. ** भागिने इति B. †† इन्ने इति B and F.

आगतिं ते न जानीमी गतिं नैव च नैव च ॥
 विश्वेश्वराय सौम्याय महाप्रलयकारिणे* ।
 नमः प्रमथनाधाय दात्रे च शुभसम्पदाम् ॥
 कपालपाणये तुभ्यं नमो जुष्टतमाय ते ।
 नमः कनकपिङ्गाय वारिलिङ्गाय ते नमः ॥
 नमो वज्रकर्कलिङ्गाय ज्ञानलिङ्गाय ते नमः † ॥
 नमो भुजङ्गहाराय कर्णिकारप्रियाय च ।
 किरीटिने कुण्डलिने कालकालाय ते नमः ॥
 महादेव महादेव ‡ देवदेव त्रिलोचन ।
 सम्यतां यत्कृतं मोहात्त्वमेव शरणं हि नः ॥
 चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च ।
 ब्रह्मादीनाञ्च सर्वेषां दुर्विज्ञेयो हि वा शङ्करः ॥ ॥
 अज्ञानाद्यदि वाज्ञानात्किञ्चिद्यत्कृते नरः ।
 तत्सर्वं भगवानिव कुरुते योगमायया ॥
 एवं स्तुत्वा महादेवं प्रविष्टैरन्तरात्मभिः ।
 जप्तुः प्रणम्य गिरिशं पश्चामस्त्वां यथा पुरा ॥
 तेषां संस्तवमाकर्ण्य † † सोमः सोमविभूषणः ।

* विनेत्र महादेव योगिकोऽसि नमोऽस्तु ते इति B. विनेत्र महादेव योऽसि
 सोऽसि नमोऽस्तु ते इति F. + सुखेति B. सर्वेति F. † एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।
 ‡ वामदेव महेशान इति B. नमो देव महादेव महादेव त्रिलोचन इति F. ¶ दुर्वि-
 ज्ञेयोऽसि इति B and E. ॥ अतः परं B पुस्तके लोकाग्र्यं न दृश्यते । ** संस्तव
 सम्यक् श्रवमित्यर्थः । अथ संस्तवशब्दः न परिचयार्थकः ।

स्वयमेव परं रूपं दर्शयामास शङ्करः ॥
 तं ते दृष्ट्वाथ गिरिशं देव्या सह पिनाकिनम् ।
 यथापूर्वं स्थिता विप्राः प्रणेमुर्हृष्टमानसाः ॥
 ततस्ते मुनयः सर्वे संस्तूय च महेश्वरम् ।
 भृग्वङ्गिराः* वसिष्ठस्तु विश्वामित्रस्तथैव च ।
 गौतमोऽत्रिः सुकेग्रश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 मरीचिः कश्यपश्चापि संवर्त्तकमहातपाः ।
 प्रणम्य देवदेवेशमिदं वचनमब्रुवन् ॥
 कथं त्वान्देवदेवेश कर्मयोगिन वा प्रभो ।
 ज्ञानेन वाथ योगेन पूजयामः सदैव हि ॥
 केन वा देव मार्गेण सम्पूज्यो भगवानिह ।
 किं तल्लोच्यमसेव्यं वा सर्वमेतद्भवीहि† नः ॥

देवदेवः‡ उवाच ।

एतद्दः सम्यक्स्थामि गाढं§ गहनमुत्तमम् ।
 ब्रह्मणा॥ कथितं पूर्वं महादेवे महर्षयः ॥
 सांख्ययोगाद्विधा ज्ञेयं॥ पुरुषाणां हि साधनम् ।
 योगेन सहितं सांख्यं पुरुषाणां विमुक्तिदम् ॥
 न केवलं हि## योगेन दृश्यते पुरुषः परः ।
 ज्ञानम् नु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ॥

* भृग्वङ्गिराः—भृगुणा सहितः चङ्गिराः । † ब्रूहि । चार्थः प्रयोगीऽयम् । ‡ देव
 इति B. § गूढमिति B and F. ॥ ब्रह्मणे इति B. ॥ सांख्ययोगी विधा ज्ञेयः
 इति B and F. ## केवलेनेति B. न केवलं पियोगेनेति E and H.

भवन्तः केवलं योगं समाश्रित्य विमुक्तये ।
 विहाय सांख्यं विमलमकुर्वन्त* परिश्रमम् ॥
 एतस्मात्कारणादिप्रा वृषां केवलकर्माणाम्† ।
 आगतोऽहमिमं देशं प्रापयन्मोहसम्भवम् ॥
 तस्माद्भवन्निर्मलं ज्ञानकैवल्यसाधनम् ।
 ज्ञातव्यं हि प्रयत्नेन श्रोतव्यं धर्म एव च‡ ॥
 एकः सर्वत्रगो ज्ञात्वा केवलसितिमात्रकः ।
 ज्ञानन्दी निर्मलो नित्य एतद्दे§ सांख्यदर्शनम् ॥
 एतदेव परं ज्ञानमथवा मोक्षोऽनुगीयते ।
 एतत्कैवल्यममलं॥ ब्रह्मभावश्च वर्णितः‡‡ ॥
 आश्रित्य चैतत्परमं तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 पश्यन्ति मां महात्मानो यतयो विश्वमीश्वरम् ॥
 एतत्तत्परमं॥॥ ज्ञानं केवलं सन्निरञ्जनम् ।
 अहं हि वेद्यो भगवान्मम मूर्त्तिरियं शिवा ॥
 बहूनि साधनानीह सिद्धये कथितानि तु ।
 तेषाः‡‡‡मभ्यधिकं ज्ञानं मामकं हिजपुङ्गवाः ॥
 ज्ञानयोगः§§रताः शान्ता मामेव शरणं गताः ।
 ये हि मां भस्मनि रता ध्यायन्ति सततं हृदि ॥

* अकुर्वन्तः इति A, E and H. विकुर्वन्त इति F. † केवलकर्माणामिति B.
 ‡ ह्यमेव चेति B. आख्यमेव च इति F. धर्ममेव च इति E and H. § स्यादंतदिति
 B and F. ¶ ज्ञानमेव इति B and F. ॥ अनुत्तमिति B. ॥॥ ब्रह्मभावसुबन्त्यस्य
 इति F. †† परममिति B, E, F and H. ‡‡ वेदामिति B. §§ योगे इति B.

मङ्गलितत्पराः नित्यं यतयः क्षीणकल्मषाः ।
 नाशयाम्यचिरात्तेषां घोरं संसारगङ्गरम् ॥
 निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये ॥
 प्रशान्तः संयतमनाः भस्मोद्भूतविग्रहः ।
 ब्रह्मचर्यरतो नम्नो व्रतं पाशुपतञ्चरेत् ॥
 यदा कौपीनवसनः स्यादेकवसनो मुनिः § ।
 वेदाभ्यासरतो विहाभ्यायेत्यशुपतिं शिवम् ॥
 एष पाशुपतो योगः सेवनीयो मुमुक्षुभिः ।
 तस्मिन् स्थितैस्तु पठितं च निष्कामैरिति हि श्रुतम् ॥
 वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः ।
 बहवोऽनेन योगेन पूता मङ्गावमागताः ॥
 अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि तु ।
 वेद्वाद्दिविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ।
 वामं पाशुपतं सोमं लाङ्गुरचैव † भैरवम् ।
 असेव्यमेतत्कथितं वेद्वाद्यां तथेतरम् ॥
 वेद्मूर्त्तिरहं विप्रा नान्यशास्त्रार्थवेदिभिः †† ।
 ज्ञायते मत्स्वरूपन्तु मुक्ता देवं सनातनम् ॥

० मङ्गलित्परा इति B and F. + संसारसागरमिति B, E, F, G and H.

‡ यदापाशुपतं परमिति B. § साधा दिग्वाससो मुनिरिति B. ¶ भस्मोद्भूतिं
 सततमिति B and F. ॥ विमुक्तमिति B. † लाङ्गुरचैवेति B. वज्रमिति F.
 †† शास्त्रानुसारिभिरिति B. शास्त्रार्थवादिभिरिति F.

स्थापयध्वमिदं मार्गं पूजयध्वं महेश्वरम् ।
 ततोऽचिराद्हरं ज्ञानमुत्पत्स्यति न संशयः ॥
 मयि भक्तिश्च विपुला भवतामस्तु सत्तमाः ।
 ध्यानमार्गः हि सान्निध्यं दास्यामि मुनिसत्तमाः ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् सोमस्तत्रैवान्तर्हितीऽभवत् § ।
 तेऽपि दासवने स्थित्वा श्चर्चयन्ति च शङ्करम् ¶ ॥
 ब्रह्मचर्यरताः शान्ता ज्ञानयोगपरायणाः ।
 समेत्य ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः ।
 विचक्रिरे बहून्वादान् स्वात्मज्ञानसमाश्रयान् ॥*
 किमस्य जगती मूलमात्मा चास्माकमेव हि ॥
 कोऽपि स्यात्सर्वभावानां हेतुरीश्वर एव च ।
 इत्येवं मन्यमानानां ध्यानमार्गावलम्बिनाम् ।
 आविरासीन्महादेवी ततोः गिरिवरात्मजा ॥
 कोटिसूर्यप्रतीकाशा ज्वालामालासमावृता ।
 स्वभाभिर्निर्गलाभिः साऽऽ पूरयन्ती नभस्तलम् ॥

* अचिरादैश्वरं ज्ञानमिति B and F. † उत्पत्स्यते इति साधु । ‡ ध्यानभाष-
 मिति H. § तत्रैवान्तरधीयत इति B and F. ¶ तेऽपि दासवने तस्मिन् पूजयन्ति
 च शङ्करमिति B and G. देवदासवने तस्मिन् पूजयन्ति च शङ्करमिति F. ॥ सांख्यो-
 नेति B and F. ** एतत्पादद्वयं B पुलकं न दृश्यते । त्रिती नरे इति E,
 F and H. †† भूतानामिति B. ‡‡ देवीति B, E and H. नीरिति F.
 §§ स्वभाभिर्विमलाभिस्तु इति B.

तामन्वपश्यन्निरिजाममेयां
 ज्वालासहस्रान्तरसन्निविष्टाम् ।
 प्रणेसुरेताः*मखिलेशपत्नीं
 जानन्ति चैतत्परमस्य† वीजम् ॥
 अस्माकमेवा परमस्य‡ पत्नी
 गतिस्तथात्मा गगनाभिधाना ।
 पश्यन्त्यथात्मानमिदञ्च कर्त्तव्यं
 तस्यामघैते मुनयः प्रहृष्टाः§ ॥
 निरीक्षितास्ते परमेशपत्न्या
 तदन्तरे देवमशेषहेतुम् ।
 पश्यन्ति शश्वं कविमीशितारं
 बद्धं बृहन्तं पुरुषं पुराणम् ॥
 आलोक्य देवीमथ देवमीशं
 प्रणेसुरानन्दमवापुरग्रामम् ।
 ज्ञानं तदीशं भगवत्प्रसादा-
 दाविर्बभौ जन्मविनाशहेतु ॥
 इयं या सा जगतो योनिरैका
 सर्वात्मिका सर्वनियामिका च ।
 माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा
 व्योमाभिधाना दिवि राजतीव ॥

* प्रणेसुरेतामिति B. प्रणेसुरेतामिति F. † ते तत्परमस्येति B. ‡ परमेशेति

B aud F. § मुनयश्च विमाः इति B.

अस्यां महान्* परमेष्ठीं परस्तात्
 महेश्वरः शिव एकः सः रुद्रः ।
 चकार विश्वं परशक्तिनिष्ठं
 मायामथारुह्य चः‡ देवदेवः ॥
 एको देवः सर्वभूर्तुषु गूढो
 मायी रुद्रः सकलो निष्कलश्च ।
 स एव देवी न च तद्विभिन-
 मेतज्जात्वा ह्यासृत्तत्वं§ व्रजन्ति ॥
 अन्तर्हितीऽभूद्भगवान्महेशोऽ
 देव्या तया॥ सह देवाधिदेवः ।
 आराधयन्ति स्म तमादिदेवं*
 वनौकसस्ते पुनरेव रुद्रम् ॥
 एतद्दः कथितं सर्वं देवदेवस्य चेष्टितम्॥॥ ।
 देवदारुवने पूर्व्वं पुराणि यन्मया श्रुतम् ॥
 यः पठेच्छृणुयान्नित्यं मुच्यते सर्व्वपातकैः ।
 श्रावयेद्वा द्विजान् शान्तान् स याति परमां गतिम्ः‡‡ ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे देवदारुवनप्रवेशो नाम

अष्टाचिंशोऽध्यायः ।

* अस्मान्महामिति B. † एकोऽयेति B and F. ‡ स इति B. समाकृत् च
 इति F. § अस्तत्त्वमिति B and F. ॥ भगवानशिशुः इति B and F. ॥ देव्याः
 स्वर्गः इति B and H. देव्या ब्रह्मा इति F. ०० तमेव देवमिति B and F. †† देव-
 देविचेष्टितमिति B and F. †‡ श्रावयित्वा द्विजान् भक्तान् प्रयाति परमां गतिमिति B.

जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एषा पुण्यतमा देवी देवगन्धर्वसेविता ।
नर्मदा लोकाविख्याता तीर्थानामुत्तमा नदी ॥
तस्याः शृणुध्वं माहात्म्यं मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
युधिष्ठिराय तु शुभं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतास्तेऽपि विविधा धर्मास्तत्प्रसादान्महासुने ।
माहात्म्यञ्च प्रयागस्य तीर्थानि विविधानि च ॥
नर्मदा सर्वतीर्थानां मुख्या हि भवतेरिता ।
तस्यास्त्विदानीं माहात्म्यं वक्तुमर्हसि सत्तम ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहादिनिःसृता ।
तारयेत्सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च ॥
नर्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् ।
इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि शृणुष्वेकमनाः ॥ शुभम् ॥
पुण्या कनखले गङ्गा कुरुक्षेत्रे सरस्वती ।
यामे वा यदि वारुष्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥
त्रिभिः सारस्वतस्तोयं सप्ताहाद्यामुनं जलम् ॥ § ।

* श्रुतास्तु इति B and F. † स्थापनानि च नर्मदेति B. ‡ यच्च इति साधु ।

§ सप्ताहेन तु यास्तुनिति B and F.

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादैव नार्मदम् ॥
 कलिङ्गदेशपथादौ पर्वतऽमरकण्टके* ।
 पुण्या त्रिषु त्रिलोकेषु† रमणीया मनोरमा ॥
 सदेवासुरगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 तपस्तप्त्वा तु राजेन्द्र सिद्धिन्तु परमाङ्गताः ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नियमस्थो जितेन्द्रियः ।
 उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् ॥
 योजनानां शतं साद्यं श्रूयते सरिदुत्तमा ।
 विस्तारेण तु राजेन्द्र योजनद्वयमाश्रया ॥
 षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिक्रीद्व्यस्तथैव च ।
 पर्वतस्य समन्तात्तु तिष्ठन्त्यमरकण्टके ॥
 ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 सर्व्वहिंसानिवृत्तस्तु सर्व्वभूतहिते रतः ॥
 एवं शूद्रसमाचारोः‡ यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।
 तस्य पुण्यफलं राजन् शृणुष्ववावृत्तोऽनघ§ ॥
 शतं वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति पाण्डव ।
 असुरोगणसङ्कीर्णो दिव्यस्त्रीपरिवारितः ॥
 दिव्यमम्बानुलिप्तश्च दिव्यपुष्पोपशोभितः ।
 क्रीडते दिव्यलोके तु विबुधैः॥ सह मोदते ॥

* अमरकण्टके इति G and H. † पुण्याय त्रिषु लोकेष्विति B. पुण्या च त्रिषु लोकेषु इति F. ‡ सर्व्वसमाचारः इति B and F. § वृषेति B. ¶ मोदते इति साधु । ॥ देवलोके तु देवतैरिति B and F.

ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो राजा भवति धाम्नाकः ।
 गृह्णन्तु लभतेऽसौ वै* नानारत्नसमन्वितम् ।
 स्तभैर्मणिमयैर्दिव्यैर्वज्रवैदूर्यभूषितम् ।
 आलेख्यवाहनैः शुभ्रैर्दासीशतसमन्वितम् ॥
 राजराजेश्वरः श्रीमान् सर्वस्त्रीजनवज्रभः ।
 जीवेहर्षशतं सायन्तत्र भोगसमन्वितः ॥
 अग्निप्रवेशेऽथ जले वायवानग्ने कृते †‡
 अनिवर्त्तिका§ गतिस्तस्य पवनस्याश्वरे यथा ॥
 पश्चिमे पर्वततटे सर्वपापविनाशनः ।
 ह्रदोऽथ जलेश्वरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन सन्धोपासनकर्मणा ।
 दशवर्षसहस्राणि तर्पिताः स्युर्न संशयः ॥
 दक्षिणे नर्मदाकूले कपिलाख्या महानदी ।
 सरसार्जुन॥सञ्चन्ना नातिदूरे व्यवस्थिता ॥
 सा तु पुण्या महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 तत्र कोटिशतं सायं तीर्थानान्तु युधिष्ठिर ॥
 तस्मिंस्तीर्थे तु ये वृक्षाः पतिताः कालपर्ययात् ।
 नर्मदातीयसंस्पृष्टास्ते यान्ति** परमाङ्गतिम् ॥

* श्रीरिति B. † दासीदाससमन्वितमिति B and F. ‡ अथ वज्रप्रवेशे तु
 कूर्मे वापायके कृते इति A, F and H. आशो भोजनमेव आशकः, न आशकः अना-
 शकसजिन् प्रायोपवेशने इत्यर्थः । § अनिवर्त्तिका अपुनरावर्त्तनीत्यर्थः । ¶ नदः इति B.
 ॥ सरसार्जुनेति B and F. ** यान्ति ते इति B.

द्वितीया तु महाभाग विश्वं करणी शुभा ।
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा विश्वो भवति क्षणात् ॥
 कपिला च विश्व्या च श्रूयते सरिदुत्तमेः ।
 ईश्वरेण पुरा प्रोक्ते लोकानां हितकाम्यया ॥
 अज्ञाशक्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके^१ स गच्छति ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजस्रश्चमेधफलं लभेत् ।
 ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रलोके वसन्ति ते ॥
 सरस्वत्याञ्च गङ्गायां नर्मदायां युधिष्ठिर ।
 समं स्नानञ्च दानञ्च यथा मे शङ्करोऽब्रवीत् ॥
 परित्यजति यः प्राणान् पर्वतेऽमरकण्डके ।
 वर्षकोटिशतं सायं रुद्रलोके महीयते ॥ ३ ॥
 नर्मदायां जलं पुण्यं फेनोर्मिमफलीकृतम् § ।
 पवित्रं शिरसा वन्द्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 नर्मदा सर्वतः ॥ पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी ।
 अहोरात्रीपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 जालेश्वरं तीर्थं वरं सर्वपापप्रणाशनम्* ॥
 तत्र गत्वा नियमवान् सर्वकामान्^१ लभेन्नरः ॥

० राजस्रस्रमेति B. † रुद्रलोकमिति B. ‡ एतदन्तं श्लोकव्यं A, E, II
 पुष्पकेषु नास्ति । § समलं कृतमिति B. सकलं कृतमिति E. वन्द्यं कृतमिति F.
 सरस्वतीकृतमिति II. ॥ ५ वा इति B. ॥ सर्वदात B. ०० विनाशनमिति B.
 †† सर्वान् कामानिति B.

चन्द्रसूर्योपरागे तु गत्वा चामरकण्टकम्* ।
 अश्वमेधाह्वयगुणं पुण्यमाप्नोति मानवः ॥
 एष पुण्यो गिरिवरो देवगन्धर्वसेवितः ।
 नानाद्रुमलताकीर्णो नानापुष्पीपशीभितः ॥
 तत्र सन्निहितो राजन्देव्या सह महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो विद्याधरगणैः सह ॥
 प्रदक्षिणन्तु यः कुर्यात्पर्वतेऽमरकण्टके‡ ।
 यौगहरीकस्य यज्ञस्य फलम्नाप्नोति मानवः ॥
 कावेरी नाम विख्याता‡ नदी कल्पघनाग्निनी ।
 तत्र स्नात्वा महादेवमर्चयेद्दृषभध्वजम् ॥
 सङ्गमे नर्मदायास्तु रुद्रलोके महीयते ।

इति श्रीकूर्मपुराणे मार्कण्डेयपुत्रिष्ठिरसंवादे नर्मदासाधारण्यं नाम
 जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

* कण्टकमिति E and H. + इतः परं सर्गात्तदर्थेनः परसर्गस्तीनविंशतीक-
 पर्वत्यन्तश्च पाठः A पुस्तके नास्ति । ‡ नगचामरकण्टकमिति E and H. § विपुषीति
 E and H.

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ।
 मुनिभिः* कथिता पूर्वमीश्वरेण स्वयम्भुना ॥
 मुनिभिः संस्तुता ह्येषा नर्मदा प्रवरा नदी ।
 रुद्रगात्रादिनिष्क्रान्ता लोकानां हितकाम्यया ॥
 सर्वपापहरा नित्यं सर्वदेवनमस्कृता ।
 संस्तुता देवगन्धर्वैरप्सरीभिस्तथैव च ॥
 उत्तरे चैव कूले च तीर्थे चैलोक्यविश्रुते† ।
 नाम्ना भद्रेश्वरं पुण्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्दैवतैः सह मीदते‡ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थमात्रातकेश्वरम्§ ।
 तत्र॥ स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 ततोऽङ्गारकेश्वरं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र केदारं नाम पुण्यदम् ।
 तत्र स्नात्वा दकं पीत्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 निष्पलेशन्ततो गच्छेत्सर्वपापविनाशनम् ।

* मुनिभ्य इति E and II. † चैलोक्यविश्रुतमिति E and II. ‡ रुद्रलोके
 महीयते इति E and II. § विमलेश्वरमुत्तममिति E and II. ¶ अतः परं
 श्रीकार्ष्णिकं E II पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

तत्र स्नात्वा महाराज रुद्रलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र वाणतीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र प्राणान्परित्यज्य रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥
 ततः पुष्करिणीं गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् सिंहासनपतिर्भवेत् ॥
 शक्रतीर्थं ततो गच्छेत्कूले चैव तु दक्षिणे ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र इन्द्रस्यार्हासनं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मूलभेदः इति श्रुतिः ।
 तत्र च स्नात्वा च पीत्वा च गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 उपोष्य रजनीमिकां स्नानं कृत्वा यथाविधि ।
 आराधयेन्महायोगं देवदेवंः नरोऽमलः ॥
 गोसहस्रफलमप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 ऋषितीर्थं ततो गत्वा सर्वपापहरं कृणाम् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र शिवलोके महीयते ॥
 नारदस्य तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 यत्र तप्तम्लपः पूर्वं नारदेन सुरर्षिणा ।
 प्रीतस्तस्य ददौ योगं देवदेवो महेश्वरः ॥
 ब्रह्मणा निर्मितं लिङ्गं ब्रह्मेश्वरमिति श्रुतम् ।

* मूलभेद इति E, F and II. + तत्र स्नात्वाचैव देवं गोसहस्रफलं लभेदिति
 E and II. † देवं नारायणं हरिमिति E and II.

यत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 ऋणतीर्थं ततो गच्छेदृषाम्बुधरो भुवम् ।
 वटेश्वरं ततो गच्छेत्पर्याप्तं जन्मनः फलम् ॥
 भीमेश्वरं ततो गच्छेत्सर्व्व्याधिविनाशनम् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्व्वदुःखैः प्रमुच्यते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र पिङ्गलेश्वरमुत्तमम् ।
 अहोरात्रोपवासेन त्रिरात्रफलमाप्नुयात् ॥
 तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र कपिलां यः प्रयच्छति ।
 यावन्ति तस्या रोमाणि तत्रसूतिकुलेषु च ।
 तावदर्धसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 यस्तु प्राणपरित्यागं कुर्यात्तत्र नराधिप ।
 अक्षयं मोदते कालं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 नर्मदातटमाश्रित्य ये च तिष्ठन्तिः मानवाः ।
 ते मृताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
 ततो दीपेश्वरं गच्छेद्दयासतीर्थं तपोवनम् § ।
 निवर्त्तिता पुरा तत्र व्यासभीता महानदी ।
 हुङ्कारिता तु व्यासेन तत्क्षणेन ॥ ततो गता ॥
 प्रदक्षिणन्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थं युधिष्ठिर ।
 प्रीतस्तत्र ॥ भवेद्दयासो वाञ्छितं लभत फलम् ॥

* ततो गच्छेत् राजेन्द्र संप्राप्तमिति E and H. † एतत्पर्य्यन्तं A पुस्तके नास्ति ।
 ‡ तिष्ठन्ति ये तु इति B. § तपोवनमिति A, F and H. ¶ दक्षिणमिति B
 aud F. ॥ प्रीतदस्ति B.

ततो गच्छेत् राजेन्द्र इषुनद्यासु* सङ्गमम् ।
 त्रैलोक्यविद्युतं पुण्यं तत्र सन्निहितः शिवः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 स्कन्दतीर्थ† ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ।
 आजन्मनः कृतं पापं स्नातस्तत्र व्यपोहति ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वा भर्गीभजमनुत्तमम् ।
 उपासते महात्मानः‡ स्कन्दं शक्तिधरं प्रभुम् ॥
 ततो गच्छेदाङ्गिरसं स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 गीसहस्रफलम्पाप्य§ रुद्रलोकं स गच्छति॥
 अङ्गिरा यत्र देवेशं ब्रह्मपुत्रो वृषध्वजम् ।
 तपसाराध्य विश्वेशं लब्धवान्योगमुत्तमम् ॥
 कुशतीर्थ॥ ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नानं** प्रकुर्वीत अश्वमेधफलं लभेत् ॥
 कीटितीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम्†† ।
 आजन्मनः कृतं पापं स्नातस्तत्र व्यपोहति‡‡ ॥
 चन्द्रभागां ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।

* इषुनद्यासु इति B and F. † स्वर्गतीर्थमिति B. ‡ महाज्ञानमिति B. महा-
 त्मान इति F. § फलं तस्येति B and F. ¶ रुद्रलोकं महीयते इति B and F.
 ॥ कुशतीर्थमिति B, E and F. ** स्नानं तत्रेति B. †† सर्वपापहरं परमिति
 B. एतत्पादद्वयं G पुस्तके न दृश्यते । एतत्पादद्वयं E II पुस्तकयोर्व्युत्क्रमेण
 पश्यते । ‡‡ तत्र स्नात्वा नरो राजन् लभते नात्र संशयः इति B. लभेत पुण्य-
 मुत्तममिति F.

स्नातमात्रो नरस्तत्र सीमलोकं महीयते ॥
 नर्मदादक्षिणे कूले सङ्गमेश्वरमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् सर्व्वयज्ञफलं लभेत् ॥
 नर्मदा चोत्तरे* कूले तीर्थं परमशोभनम् ।
 अग्निदित्यायतनं रम्यमीश्वरेण तु भाषितम् ॥
 तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र दत्त्वा दानन्तु शक्तिः ।
 तस्य तीर्थप्रभावेण लभते चाक्षयम्फलम् ॥
 दरिद्रा व्याधिता ये च ये च दुष्कृतकारिणः† ।
 मुच्यन्ते सर्व्वपापेभ्यः सूर्य्यलोकं प्रयान्ति च ॥
 मातृतीर्थः‡ ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥
 ततः पश्चिमतो गच्छेत्शरताश्रयमुत्तमम्§ ।
 तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र शचिर्भूत्वा समाहितः¶ ॥
 काञ्चनञ्च यते॥ ईद्याद्यथाविभवविस्तरम् ।
 पुष्पकेण विमानेन वायुलोकं स गच्छति ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र अहल्यातीर्थमुत्तमम्** ।
 स्नानमात्रादप्सरोभिर्मीदते कालमुत्तमम्†† ॥
 चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे त्रयोदशी ।

* नर्मदातीर्थे इति B. † ये तु ये तु दुष्कृतकारिणः इति B and F. ‡ मार्गे-
 श्वरमिति B and F. § नर्मदाश्रयमुत्तममिति B. ¶ प्रयवतः इति B and F,
 ॥ द्विजे इति B. द्विजाय काञ्चनं दद्यादिति F. ** अहल्यातीर्थमुत्तममिति E,
 G and H. †† कालमक्षयमिति B and F.

कामदेवदिने शुभे* अहल्यां† यस्तु पूजयेत् ॥
 यत्र तत्र समुत्पन्नो नरोऽत्यर्थप्रियो भवेत्‡ ॥
 स्त्रीवल्लभो भवेच्छ्रीमान्§ कामदेव इवापरः ॥
 सरिहरां॥ समासाद्य तीर्थं शक्रस्य विश्रुतम् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 सोमतीर्थं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 सोमग्रहे॥ तु राजेन्द्र पापक्षयकरं भवेत् ।
 त्रैलोक्य**विश्रुतं राजन् सोमतीर्थं महाफलम् ॥
 यस्तु चान्द्रायणशुद्ध्यात्तत्र तीर्थं समाहितः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं स गच्छति ॥
 अग्निप्रवेशं यः कुर्यात्सोमतीर्थे नराधिप †† ॥
 जले चानशनं‡‡ वापि नासौ मर्त्यां हि जायते§§ ॥
 स्तम्भतीर्थं॥ ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र सोमलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र विष्णुतीर्थंमनुत्तमम् ।

* तस्मिन्निति B and F. † अहिल्यामिति E, G and H. ‡ वरलाभ प्रियो
 भवेदिति B. वरलाभ प्रियो भवेदिति F. § भवेद्दोमानिति B. ¶ अयोध्यान् इति B.
 †† योभ्यामिति F. ‡‡ सोमग्रहमिति B. *** त्रैलोक्य इति B. ††† समाहितः इति B.
 †††† वानाशके इति A, E and H. नाशकं वापीति F. §§ मर्त्यांऽभिजायते इति B,
 E and F. ¶¶ सोमतीर्थमिति B.

योधनीपरमाख्यातं* विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
 असुरा योधितास्तत्र वासुदेवेन कीटिमः ॥
 तत्र तीर्थं समुत्पन्नं विष्णुश्रीकोः† भवेद्दिह ।
 अहोरात्रोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपीहति ॥
 नञ्जंदादक्षिणे कूले तीर्थं परमशीभनम् ।
 कामतीर्थमिति ख्यातं यत्र कामोऽर्चयद्भरिम्‡ ॥
 तस्मिंस्तीर्थं नरः स्नात्वा उपवासपरायणः ।
 कुसुमायुधरूपेण रुद्रलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥
 जमाहकमिति§ ख्यातं तत्र सन्तर्पयेत्पितॄन् ।
 पौर्णमास्याममावास्यां त्राडङ्कुर्याद्यथाविधि ॥
 गजरूपा शिला तत्र तोयमध्ये व्यवस्थिता ।
 तस्मिंस्तु दापयेत्पिण्डान्वैशाखे तु समाहितः॥
 स्नात्वा समाहितमना दशमालस्यैवर्जितः ।
 दृष्यन्ति पितरस्तस्य॥ यावत्तिष्ठति भेदिनी ॥
 सिद्धेश्वरं*† ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नानमात्रो नरस्तत्र गाणपत्यपदं‡ लभेत्‡‡ ॥

* योधनीपरमाख्यातमिति B. योधनापरमाख्यातमिति G. योधनापरमिति E.
 योधनापरमिति H. † विष्णुश्रीतः इति B. ‡ कामोऽर्चयद्भरिमिति B and F.
 कामोऽर्चयद्भरिमिति G and H. § अमोघमिति विख्यातमिति B. अमोघकमिति
 ख्यातमिति E. ¶ वैशाख्यान्व विंशतः इति B. ॥ पितरन्मावर्तइति B. ०० विद्व-
 ञ्चरमिति F. †† गाणपत्यं पदमिति B. ‡‡ अतः परं श्रीकार्दमकं E पुस्तके नास्ति ॥

ततो गच्छेत् राजेन्द्र लिङ्गो* यत्र जनार्दनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या† विष्णुलोके महीयते ॥
 यत्र नारायणो देवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 स्वात्मानं दर्शयामास लिङ्गं तत्परमं पदम् ॥
 ‡ अक्षीकन्तुः ततो गच्छेत्सर्वपापविनाशनम् ।
 स्नानं दानञ्च तत्रैव ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
 पिण्डप्रदानञ्च कृतं प्रेत्यानन्तफल§ प्रदम् ॥
 त्रियम्बकेन¶ तोयेन यश्चकं अपयेद्विजः॥ ।
 † अङ्गुलमूले** दद्याच्च पिण्डाञ्चैव यथाविधि ।
 तारिताः†† पितरस्तेन त्वय्यत्याचन्द्रतारकम् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तापसेश्वरमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र प्राप्नुयात्तपसः फलम् ॥
 ‡ शुक्रतीर्थेः‡ ततो गच्छेत्सर्वपापविनाशनम् ।
 नास्ति तेन समन्तीर्थं नर्थादायां युधिष्ठिर ॥
 दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य स्नानादानात्तपोजपात् ।
 ह्योमाञ्चैवोपवासाच्च शुक्रतीर्थेः§ महत्फलम् ॥
 योजनन्तस्मृतं चैत्रं देवगन्धर्वसेवितम् ।

* लिङ्गमस्यानीति लिङ्गः लिङ्गोऽपीत्यर्थः अग्रं भादित्वाद्दच् । लिङ्गे इति B, † तत्र
 स्नात्वा तु राजेन्द्रेति B. ‡ अक्षीकन्तु इति B, E, G and H. § प्रेत्यानन्देति B.
 ¶ त्रियम्बकेनेति B. त्रियम्बकेन इति E and H. ॥ आपयेत्ततः इति B. ** अङ्गुल-
 मूले इति B. †† तारिताः इति B. ‡‡ शुक्रतीर्थेमिति B and F. §§ शुक्रतीर्थे
 इति B and F.

शुक्लतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापविनाशनम् ॥
 पादपायेण दृष्टेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
 देव्याः सह सदा भर्गस्तत्र तिष्ठति शङ्करः ॥
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां वैशाखे मासि सुव्रत ।
 स्नेकार्स्वकादिनिष्क्रम्य तत्र सन्निहितो हरः ॥
 देवदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरास्तथा ।
 गणाद्याम्बरसो नागास्तत्र तिष्ठन्ति पुङ्गवाः ॥
 रञ्जितं हि यथा वस्त्रं शुक्लं भवति वारिणा ।
 आजन्मजनितं पापं शुक्लतीर्थेण व्यपोहति ॥
 कार्तिकस्य तु मासस्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
 घृतेन स्नापयेद्देवमुपांथ परमेश्वरम् ॥
 एकविंशत्युलोपितो न अवेदीश्वरालयात् ॥
 तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ।
 न तादृशमवाप्नोति शुक्लतीर्थेण तु यां लभेत् ॥
 शुक्लतीर्थेः महातीर्थमृषिसिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुनर्जन्म न विन्दति ॥

० शुक्लतीर्थमिति B and F. † प्रणाशनमिति B. ‡ श्रीकीर्त्यं F पुलके न दृश्यते । § देव्या महेश्वरस्य चतुर्दश पादाः B पुलके न दृश्यन्ते । ॥ शुक्लतीर्थे इति B. ॥ शुक्लतीर्थे व्यपोहतीति F. स्नानं दानं तपः याज्ञमननं तपु दृश्यन्ते । शुक्लतीर्थोपरं तीर्थं न भविष्यति पावनम् ॥ पूर्वे वयमि कर्मणां कृत्वा पापानि मानवः । अहोरात्रोपवासिन शुक्लतीर्थे व्यपोहतीति अधिकं F पुलके दृश्यते । ०० न अवेदीश्वरालयादादिति B. †† शुक्लतीर्थे इति B and F. †† शुक्लतीर्थमिति B and F. §§ विद्यते इति B and F.

अयने वा चतुर्दश्यां संक्रान्तौ विषुवे तथा* ।
 स्नात्वा तु सोपवासः सन्विजितात्मा† समाहितः ॥
 दानं दद्याद्यथाशक्तिं प्रीयेतां हरिशङ्करौ ।
 एतत्तीर्थप्रभावेण सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥
 अनाद्यं दुर्गतं विप्रं नाद्यवन्तमथापि वा ।
 उदाहृत्यति यस्तीर्थे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 यावत्तद्ग्रीमसंख्या तु तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
 तावद्दुर्घसङ्घाणि रुद्रलोके मन्वीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र यमतीर्थमनुत्तमम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां माघमासे युधिष्ठिर ।
 स्नानङ्गत्वा नक्तभोजी न पश्येद्योनिमण्डलम् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र एरण्डीतीर्थमुत्तमम् ।
 सङ्गमे तु नरः स्नात्वा उपवासपरायणः ।
 ब्राह्मणं भोजयेदेकं कोटिर्भवति भोजिताः ॥
 एरण्डीसङ्गमे स्नात्वा भक्तिभावात्तु रञ्जितः ।
 सृत्तिकां शिरसि स्थाप्य‡ अथगच्छ च तज्जलम् ।
 नर्मदोदकसंमिश्रं मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थङ्गलोकेश्वरम् ।
 गङ्गावतरते तत्र दिने§ पुण्ये न संशयः ॥
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च दत्त्वा चैव यथाविधि ।

* विषुवेऽथवा इति B. † निर्वजितात्मा इति B. ‡ स्थापयित्वा इति साधु ।

§ स्थाने इति B.

सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकेः महीयते ॥
 नन्दितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नानं समाचरेत् ।
 प्रीयते तत्रः नन्दिशः सोमलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्वनरकं शुभम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नरकं नैव पश्यति ॥
 तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र स्नान्यस्थिनि विनिश्चिपेत् ।
 रूपावाञ्जायते लोके धनभोगसमन्वितः ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कपिलातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् गीसहस्रफलं लभेत् ॥
 ज्यैष्ठमासे तु सम्प्राप्ते चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 तत्रोपोथ नरो भक्त्या दत्त्वा दीपं घृतेन तु ।
 घृतेन स्नापयेद्गुद्रं ततो वै श्रीफलं लभेत् ॥ ॥
 घण्टाभरणसंयुक्तां कपिलां वै प्रदापयेत् ॥ ॥
 सर्वाभरणसंयुक्तः सर्वदेवनमस्कृतः ।
 शिवतुल्यब्रह्मो भूत्वा शिववत्क्रीडते सदा ॥
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थ्यान्तु विशेषतः ।
 स्नापयित्वा शिवं दद्याद्वाङ्गभ्यन् भोजनम् ॥ ॥
 सर्वदेवसमायुक्तो विमाने सर्वकामिके ।

* बद्रलोके इति B. † स्नानं तत्रेति B. ‡ तस्येति B, E, G and H.
 § नरकानु नेति B. ¶ दद्याद्दीपमिति B and E. || सद्यं श्रीफलं ददति B.
 सद्यं गुग्गुलं ददति E. ** प्रदाय न इति B. †† सर्वपापविनिर्मुक्तः इति B.
 †‡ दक्षिणमिति B. §§ सर्वभोगसमायुक्तः इति B and E.

गत्वा शक्रस्य भवनं* शक्रेण सह मोदते ।
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो धृतिवान्† भोगवान् भवेत् ॥
 अङ्गारक‡ नवम्यान्तु अमावास्यां तथैव च ।
 स्नापयेत्तत्र यत्रेन रूपवान् सुभगो भवेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र गणेश्वरमनुत्तमम् ।
 श्रावणे मासि सम्प्राने कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
 स्नातमात्रे नरस्तत्र ब्रह्मलोके§ महीयते ।
 पितॄणां तर्पणं कृत्वा मुच्यते स ऋणत्रयात् ॥
 गङ्गेश्वरसमीपे तु गङ्गावदनमुत्तमम् ।
 अकामो वा सकामो वा तत्र स्नात्वा तु मानवः ।
 आजन्मजनितैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 तस्य वै पश्चिमे भागे¶ समीपे नातिदूरतः ।
 दशाश्वमेधिकं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
 उषोथ रजनीमेकां मासि भाद्रपदे शुभे ।
 अमावास्यां हरं स्नाप्य॥ पूजयेन्नीलपञ्चजम्** ॥
 काञ्चनेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
 गत्वा रुद्रपुरं रम्यं रुद्रेण सह मोदते ॥

* भुवनमिति E, G and H. † धनवानिति B, E, G and H. ‡ अङ्गार-
 क्केत्यादिश्लोकः B पुस्तके मासि । § रुद्रलोके इति B and F. ¶ देशे इति B
 and F. ॥ स्नापयित्वा इति साधु । ** अमावास्यां नरः स्नात्वा पूजयेद्दशभञ्जमिति B,
 स्नापयेद्दशभञ्जमिति F.

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सर्वत्र सर्वदिवसे ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।
पितृणां तर्पणं कृत्वा चाश्वमेधफलं* लभेत् ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे उपविभागे नर्षदाभाषात्मे
चत्वारिंशोऽध्यायः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र भृगुतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र देवी भृगुः पूर्वं* रुद्रमाराधयत्पुरा ।
दर्शनान्तस्य देवस्य सद्यः पापात्ममुच्यते ॥
एतत्क्षेत्रं सुविपुलं† सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
उपानही तथा युग्यं देयमस्य काञ्चनम्‡ ।
भोजनञ्च यथाशक्ति तस्याप्यक्षयमुच्यते§ ॥
क्षरन्ति सर्वदानानि यन्नदानं तपःक्रिया¶ ।
अक्षय्यं तप्तपस्तमं॥ भृगुतीर्थे युधिष्ठिर ॥

* अश्वमेधफलमिति B. कुर्यादश्वमेधफलं लभेदिति F.

† यत्र देवभृगुर्भगमिति B. यत्र देवं भृगुः पूर्वंमिति F. † सुविपुलमिति B.

‡ देयमन्नं सकाञ्चनमिति B. § तदस्याक्षयमुच्यते इति B and F. ¶ यन्नदान-

तपःक्रिया इति B and F. ॥ न क्षरन्तपस्तममिति B, E and F.

तस्यैव तपसीयेण वद्रेण* त्रिपुरारिणा ।
 सान्निध्यं तत्र कथितं भृगुतीर्थे युधिष्ठिर ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र गौतमेश्वरमुत्तमम् ।
 यत्राराध्य त्रिशूलाङ्गं गौतमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नुपवासपरायणः ।
 काञ्चनेन विमानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 वृषोत्सर्गं ततो गच्छेच्छाश्वतं पदमाप्नुयात् ॥
 न जानन्ति नरा मूढा विश्वोर्मायाविमोहिताः ॥
 धीतपापं ततो गच्छेद्धीतं यत्र वृषेण तुर्धः ।
 नन्मदायां स्थितं राजन् सर्वपातकनाशनम् ।
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ॥
 तत्र तीर्थे§ तु राजेन्द्र प्राणत्यागं करोति यः ।
 अतर्भुजस्त्रिनेत्रश्च हरतुल्यबलो भवेत् ॥
 वसेत्कल्यायुतं साधं शिवतुल्यपराक्रमः ।
 कालेन महता जातः पृथिव्यामेकराङ्गभवेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र हस्ततीर्थमनुत्तमम् ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र यत्र सिद्धो जनार्दनः ॥
 वराहतीर्थमाख्यातं विश्वलोकगतिप्रदम् ॥

* तुष्टेनेति B and F. + श्रावतीं गतिमाप्नुयादिति B. † चेति B § ततस्तीर्थे
 इति B. ¶ हस्ततीर्थमनुत्तममिति B, E, F and H. ॥ सिद्धो यत्र जनार्दनः
 इति B.

ततो गच्छेत् राजेन्द्र चन्द्रतीर्थमनुत्तमम् ।
 पीरुमास्यां विशेषेण स्नानन्तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र पृथिव्यामेकराट् भवेत्* ।
 देवतीर्थं† ततो गच्छेत्सर्वतीर्थः‡ नमस्कृतम् ।
 तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र दैवतैः सह मोदते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शक्तितीर्थ§ मनुत्तमम् ।
 यत्तत्र दीयते दानं सर्वं कीटिगुणं भवेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं पैतामहं शुभम् ।
 यत्तत्र दीयते॥ आहं सर्वं तस्याक्षयं भवेत्॥ ॥
 सावित्रीतीर्थमासाद्य यस्तु प्राणाग्परित्यजेत् ।
 विधूय सर्वपापानि ब्रह्मलोके महीयते ॥
 मनीहरन्तु तत्रैव तीर्थं परमशांभनम्** ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजवृद्धलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 स्नात्वा तत्र नरो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 शुक्लपद्मे षडतीयायां स्नानमात्रं समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥††
 सर्गविन्दुः‡‡ ततो गच्छेत्तीर्थं देवनमस्कृतम् ।

* चन्द्रलोके महीयते इति B. † B पुनरेव देवतीर्थवर्णनापूर्वं कन्यातीर्थवर्णनं दृश्यते । ‡ देवति B and F. § शक्तितीर्थमिति B and F. ¶ कियते इति B. ॥ तत्तदव्याख्यं भवेदिति B. ** पैतामहं शुभमिति B. †† एषः श्लोकः A, E, F and H पुस्तकेषु नास्ति । ‡‡ कर्णविन्दुमिति E.

तत्र ज्ञात्वा नरो राजन्दुर्गतिं वै* न पश्यति ॥
 अक्षरेशं ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 क्रीडते नाकलोकस्थो ह्यक्षरोभिः स मोदते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भारभूतिमनुत्तमम्† ।
 उपोषितो यजेतेशं‡ रद्रलोके महीयते ।
 अस्मिंस्तीर्थे सृती राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 कार्तिके मासि देवेशमर्चयेत्पार्वतीपतिम् ।
 अश्वमेधाद्गुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 वृषभं यः प्रयच्छेत्§ तत्र कुन्देन्दुसप्रभम्¶ ।
 वृषयुक्तेन यानेन रद्रलोकं स गच्छति ॥
 एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो॥ रद्रलोकं स गच्छति ॥
 जलप्रवेशं यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
 हंसयुक्तेन यानेन स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 एरण्ड्या नर्षदायास्तु सङ्गमं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र तीर्थं महापुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 उपवासकृतो** भूत्वा नित्यं व्रतपरायणः ।

* जीति B † भावभूतिमनुत्तममिति B and G. भारभूरिमनुत्तममिति E. भार-
 भूतिजसुत्तममिति F. ‡ उपोषितोऽर्चयित्वेशमिति B. उपोषितोऽर्चयेदेषमिति F.
 § प्रयच्छेत् इति B. ¶ सुप्रभमिति B. सुप्रभमिति F. ॥ सर्वपापविसृज्यामेति
 B. सर्वपापविशुद्धात्मा इति F. ** उपवासपरः इति B. उपवासरत इति F. उप-
 वासव्रत इति E and H.

तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र मुच्यते ब्रह्महृत्पया ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र नर्मदादधिसङ्गमम् ।
 जमदग्निमिति* ख्यातं सिद्धो यत्र जनार्दनः ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नर्मदादधिसङ्गमे ।
 त्रिगुणश्चाश्वमेधस्य फलम्प्राप्नोति मानवः ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र पिङ्गलेश्वरमुत्तमम्† ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोकैः‡ महीयते ॥
 तत्रोपवासं यः कृत्वा§ पश्येत् विमलेश्वरम् ।
 समजन्मकृतं पापं हित्वा¶ याति शिवालयम् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र अलितीर्थं॥मनुत्तमम् ।
 उपोष्य रजनीमेकां नियतो नियताशनः ।
 अस्य तीर्थस्य माहात्म्यामुच्यते ब्रह्महृत्पया ॥
 एतानि तव सङ्केपात्प्राधान्यात्कथितानि च** ।
 न शक्या विस्तराहक्तं संख्या तीर्थेषु पाण्डव ।
 एषा पवित्रा विपुला नदी त्रैलोक्यविद्युता†† ।
 नर्मदा सरितां श्रेष्ठा महादेवस्य वल्लभा ॥
 मनसा संस्मरेद्यस्तु नर्मदां वै शुधिष्ठिर ।

* जमदग्निरतीति B and F. † विमलेश्वरमुत्तममिति B. ‡ कटभोके इति B and F. § कुर्यादिति B and F. ¶ भिस्सति B. ॥ अलिकातीर्थमुत्तममिति E. अलिकातीर्थमुत्तममिति F. ०० तु इति B, E and H. ब्रह्मणः कथितानि तु इति F. †† एतत्पादद्वयं B पुस्तके न दृश्यते ।

चान्द्रायणशतं* सायं लभते नात्र संशयः ॥
 अश्रद्धधानाः पुरुषा नास्तिक्वं घोरमाश्रिताः ।
 पतन्ति नरके ।† घोरं इत्याह परमेश्वरः ॥
 नर्म्मादां सेवते नित्यं स्वयं देवी महेश्वरः ।
 तेन पुण्या नदी श्रेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे नर्म्मादामाहाख्ये
 एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच* ।

इदं त्रैलोक्यविख्यातं तीर्थं नैमिषमुत्तमम् ।
 महादेवप्रियतरं† महापातकनाशनम् ॥
 महादेवं‡ दिदृक्षूणामृषीणां परमेष्ठिना ।
 ब्रह्मणा निर्मितं स्थानं तपस्तप्तुं द्विजोत्तमाः ॥
 मरीचयो§ विप्रा वसिष्ठाः क्रतवस्तथाप ।

* जीववर्षशतमिति B. † निरये इति B and F.

* एष पाठः A पुलके न दृश्यते । † प्रियकरमिति B. ‡ पुरा देवमिति B.
 § मारीचयोऽथ ये विप्रा इति E and H. ¶ वसिष्ठा भुवतस्तथा इति E and H.

भृगवोऽङ्घ्रिरसः पूर्वं ब्रह्माणं कप्रलीङ्गवम् ।
समेत्य सर्व्ववरदं चतुर्भूर्त्तिं चतुर्भुखम् ।
पृच्छन्ति प्रणिपत्येनं* विश्वकर्म्माणमव्ययम्† ॥

षट्कुलीया जजुः ।

भगवन्देवमीशानं तमेवैकं कपर्दिनम् ।
केनोपायेन पश्यामो ब्रूहि देव नमस्तव ॥
ब्रह्मीवाच ।

सचं सहस्रमासध्वं‡ वाङ्मनोदोषवर्जिताः ।
देशञ्च वः प्रवक्ष्यामि यस्मिन्देसे चरिष्यथ ॥
मुक्त्वा मनोमयं चक्रं संस्पृष्ट्वा§ तानुवाच ह ।
क्षिप्तमेतन्मया चक्रमनुव्रजत मा चिरम् ।
यत्रास्य नेमिः शीर्य्येत स देशस्तपसः शुभः॥ ॥
ततो मुमोच तच्चक्रं ते च तत्समनुव्रजन्॥ ॥
तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नेमिरशीर्य्येत ।
नेमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्व्वत्र पूजितम् ॥
सिद्धचारणसम्पूर्णं** यत्तगन्धर्व्वसेवितम् ।
स्थानं भगवतः शश्वोरितत्रैमिषमुत्तमम् ॥
अत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयचीरगराक्षसाः ।

* प्रणयाधैरमिति A, E and H. + विश्वकर्म्माणमव्ययमिति B. † सचं सहस्रमासध्वमिति B and F. § संस्पृष्ट इति साधु । ॥ स देशः पुरुषपर्यभाः इति B. ॥ तेन तन्मनसोऽभवन्निति F. समनुव्रजन्नित्यत्र समन्वन्नन्निति साधु । अङ्गागमाभावः चार्थः । ** सहीर्यमिति B and F.

तपस्तन्ना पुरा देवा लेभिरे प्रवरान्वरान्* ॥
 इमं देशं समाश्रित्य† षट्कुलीयाः समाहिताः ।
 सन्नेषाराध्य देवेशं दृष्टवन्ती महेश्वरम् ॥
 अत्र दानं‡ तपस्तप्तं आह्वयागादिक§ च यत् ।
 एकैकं नाशयेत्पापं॥ सप्तजन्मतं तथा ॥
 अत्र पूर्वं स भगवानृषीणां सत्रमासताम्॥ ।
 स वै प्रोवाच ब्रह्माण्डं पुराणं ब्रह्मभाषितम् ॥
 अत्र देवो महादेवो रुद्राण्डा किल विश्वदृक्** ॥
 रमतेऽद्यापि भगवान् प्रमथैः परिवारितः ॥
 अत्र प्राणान् परित्यज्य नियमेन द्विजातयः ।
 ब्रह्मलीकं गमिष्यन्ति यत्र गत्वा न जायते ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं जाष्येश्वरमिति श्रुतम्॥॥ ।
 जजाप रुद्रमनिशं यथाः‡‡ नन्दी महागणः ॥
 प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकदृक् ।
 ददावात्म§§समानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च॥॥ ॥
 अभूदधिः स धर्मात्मा॥॥ शिलादो नाम धर्मावित् ।
 आराधयन्महादेवं प्रसादार्थं वृषध्वजम्*** ॥

* प्रभवान् वरानिति F. † समागम्य इति B. ‡ अत्रदानमिति B. § यादं
 जयादिकमिति E, F and H. ॥ पावयेत्यापमिति B. ॥ जित्यमासतामिति F.
 ** विश्वदृमिति B. and E विश्वदृदिति F. †† जयेश्वरमनुत्तममिति B. जयेश्वर-
 मिति श्रुतमिति F. †‡ यत्रेति B and F. §§ दत्त्वा चास्मेति B. ॥॥ तु इति B.
 ॥॥ सधर्मात्मा इति B. सुधर्मात्मा इति E and F. *** पुत्रार्थं वृषध्वजमिति
 B and F.

तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वष्टक्* ।
 शर्वः सोमो गणवतो वरदोऽस्मीत्वभाषत ॥
 स वने वरमीशानं वरेष्यं गिरिजापतिम् ।
 'अयोनिजं सृत्यहीनं याचे'† पुत्रं त्वया समम् ॥
 तथास्वित्याह भगवान्देव्या सह महेश्वरः ।
 पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरस्तर्धानं गतो हरः ॥
 ततो युयोजः‡ तां§ भूमिं शिलादो धर्म्मवित्तमः ।
 चकर्ष लाङ्गुलीनीर्ष्वा' भित्वादृश्यत शोभनः ॥
 संवर्त्तकोऽनलप्रस्थः कुमारः प्रहसन्निव ।
 रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन्दिशः ॥
 कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगन्धीरया गिरा ।
 शिलाद् तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ॥
 तं दृष्ट्वा नन्दनं॥ जातं शिलादः परिषस्वजे ।
 मुनीनां॥ दर्शयामास तत्राश्रमनिवासिनाम्** ॥
 जातकर्म्मादिकाः सर्वाः क्रियास्तस्य चकार ह ।
 उपनीय यथाशास्त्रं वेदमध्यापयत् स्वयम्†† ॥
 अधीतवेदी भगवान्दन्दी मतिमनुत्तमाम् ।
 चक्रे महेश्वरं दृष्ट्वा जेष्ये सृत्यमिव‡‡ प्रभुम् ॥

* विश्वकृदिति B and F. † देहीति B. ‡ त्रियक्षरिति B and F.
 § स्वामिति B and F. ¶ दृष्टानन्दितमिति B. नन्दनमिति F. ॥ सुमित्यः इति
 B and F. ** ये तदाश्रयवासिनः इति B and F. †† सुतमिति B. ‡‡ सत्यु-
 नितौति B. जप्ते सत्युमिति F.

स गत्वा सागरं पुण्यं मेकायः अहयान्वितः ।
 जजाप रुद्रमनिशं महेशासक्तमानसः ॥
 तस्य कीव्याञ्च पूर्णायां शङ्करो भक्तवत्सलः † ।
 आगतः सर्वसगणो ‡ वरदोऽस्मीत्यभाषत § ॥
 स वने पुनरेवेशं जपेयं कीटिमीश्वरम् ।
 भवदाहं ‖ महादेवं देहीति परमेश्वरम् * ॥
 एवमस्त्विति सम्प्रोच्य देवोऽप्यन्तरधीयत ।
 जजाप कीटिं भगवान् भूयस्तद्गतमानसः ॥
 द्वितीयायाञ्च कीव्यां वै पूर्णायाञ्च †† त्रुषध्वजः ।
 आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ॥
 तृतीयाञ्चमुमिच्छामि कीटिं भूयोऽपि शङ्कर ।
 तथास्त्वित्याह विश्वात्मा देव्या चान्तरधीयत ॥
 कीटिचयेऽथ सम्पूर्णं देवः प्रीतमना भृशम् ।
 आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ।
 जपेयं कीटिमन्यां वै भूयोऽपि तव तेजसा ।
 इत्युक्ते भगवानाह न जप्तव्यं त्वया पुनः ॥
 अमरो जरया त्यक्तो मनः पार्श्वं गतः ‡‡ सदा ।
 महागणपतिर्देव्याः पुत्नी भव महेश्वरः ॥

* सरितं पुष्पामिति B and F. † एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । ‡ आगत्य
 स्वात्मनगणः इति B. आगत्य शम्भुः सगण इति F. § वरदोऽस्मीत्युवाच इति B.
 ¶ पुनरेवाहमिति B. ॥ तावदायुरिति B and F. ** वरमोक्षरति B वरसुप्तम-
 मिति F. †† सम्पूर्णायामिति B and F. ‡‡ पार्श्वगतः इति B, F and H.

योगीश्वरो* महायोगी† गणानामीश्वरेश्वरः ।
 सर्वलोकाधिपः श्रीमान् सर्वयज्ञमयो हितः‡ ॥
 ज्ञानन्तनामकं दिव्यं हस्तामलकसंज्ञिकम्§ ।
 आभूतसंप्लवस्थायी ततो यास्यसि तत्पदम् ॥
 एतदुक्त्वाणं महादेवो गणानाह्वय शङ्करः ।
 अभिषेकेण युक्तेन नन्दीश्वरमयोजयत् ॥
 उद्वाहयामास च तं स्वयमेव पिनाकधृक् ।
 मरुताञ्च शुभाङ्गन्यां स्वयमेति च विष्णुताम्॥ ॥
 एतज्जप्येश्वरं स्थानं देवदेवस्य शूलिनः ।
 यच्च तच्च मृतो मर्त्यो रद्रलोके महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे जप्येश्वरमाहात्म्ये

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

* योगीश्वरः इति B + योगनेत्रः इति B. योगत इति F. † सर्वेशो महापा-
 न्वितः इति B. सर्वेशो महद्वलाङ्घिन इति F. § ज्ञानम् नामकं दिव्यं हस्तामलकवत्पद
 इति B and F. ¶ एवमुक्त्वा इति B. ॥ विष्णुतामिति B, F and H.

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।*

अन्यच्च तीर्थप्रवरं जप्येऽक्षरसमीपतः† ।
नाम्ना पञ्चनदं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
चिराच्चमुषितस्तत्र‡ पूजयित्वा महेश्वरम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥§
अन्यच्च तीर्थप्रवरं शक्रस्यामिततेजसः¶ ।
महाभैरवमित्युक्तं॥ महापातकनाशनम् ॥
तीर्थानाञ्च परं तीर्थं विस्तृता परमा नदी ।
सर्वपापहृता पुण्या स्वयमेव गिरीन्द्रजा ॥
तीर्थं पञ्चतपो नाम शम्भोरमिततेजसः ।**
यत्र देवाधिदेवेन शक्रार्थे†† पूजितो भवः ॥
पिण्डदानादिकं तत्र प्रेत्यानन्दसुखप्रदम्‡‡ ।
सूतस्तत्रापि नियमाद्ब्रह्मलोके§§ महीयते ॥
कायावरोहणं नाम॥ महादेवालयं शुभम् ।
यत्र माहेश्वरा धर्मा मुनिभिः सम्प्रवर्तिताः॥ ॥

* एष पाठः A H पुस्तकयोर्नास्ति । † जप्येऽक्षरसमीपमिति B. ‡ चिराची-
षीपितकमेति B. § श्लोकद्वयं F पुस्तके नास्ति । ¶ शक्रस्यामिततेजसः इति B.
॥ महाभैरवमित्युक्तमित्यादि श्लोकद्वयं A पुस्तके नास्ति । महाभारतमित्युक्तमिति F.
** श्लोकार्थचतुष्टयं E H पुस्तकयोर्नास्ति । †† शक्रार्थमिति B. पूजितोऽह इति F.
‡‡ प्रेत्यानन्दसुखप्रदमिति B, E and F. §§ सूतस्तत्रापि नियम्य ब्रह्मलोके इति B.
¶¶ कामेति B. ॥ ॥ सम्प्रवर्तिताः इति B.

श्राद्धं दानं तपो ह्येव उपवासस्तथाचयः* ।
 परित्यजति यः प्राणाबुद्धलोकं स गच्छति ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं कन्यातीर्थमनुत्तमम्† ।
 तत्र गत्वा त्यजेत्प्राणाँल्लोकान् प्राप्नोति‡ः शश्वतान् ॥
 ज्ञामदन्यस्य च शुभं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 तत्र स्नात्वा तीर्थवरे गौसहस्रफलं लभेत् ॥
 महाकालमिति ख्यातं तीर्थं लोकेषु विद्युतम्§ ।
 गत्वा प्राणान् परित्यज्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं तीर्थं नकुलीश्वरसुत्तमम् ।
 तत्र सन्निहितः श्रीमान् भगवान्कुकुलीश्वरः ॥
 ह्रिमवच्छिखरे रम्ये गङ्गादारे सुशोभने¶ ।
 देव्या सह महादेवी नित्यं शिष्यैश्च सभृतः॥ ॥
 तत्र स्नात्वा महादेवं पूजयित्वा हृषध्वजम् ।
 सर्वपापैर्विशुद्धैतः* सृतस्तज्ज्ञानं॥॥माप्नुयात् ॥
 अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं पुण्यतमं शुभम् ।
 भीमेश्वरमिति ख्यातं गत्वा मुञ्चति पातकम् ॥
 तथान्यच्छब्दवेगायाः सन्निदः पापनाशनः ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुञ्चते ब्रह्महत्याया ॥

* तथाचयमिति A. † कन्यातीर्थमिति चतुस्रमिति B. ‡ भोक्तानाप्नोति इति E.
 § वैशोक्त्वविद्युतमिति B. ¶ गङ्गादारे सुशोभनमिति A, E and H. ॥ मनुजः
 इति A, E and H. संवत् इति F. ** विमुञ्चतेति B and F. †† चतस्रु
 ज्ञानमिति B and F.

सर्वेषामपि चैतेषां तीर्थानां परमा पुरी ।
 नाम्ना वाराणसी दिव्या कोटिकीव्ययुताधिका ॥
 तस्याः पुरस्तात्माहात्म्यं भाषितं वो मया त्विह ।
 नान्यत्र लभते मुक्तिं योगेनाप्येकजन्मना ॥
 एते प्राधान्यतः प्रोक्ता देशाः पापहरा नृणाम् ।
 गत्वा सङ्कालयेत्पापं जन्मान्तरगतैरपि* ॥
 यः स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।
 न तस्य फलते † तीर्थमिह लोके परत्र च ॥
 प्रायश्चित्ती च विधुरः‡ स्तथा यायावरो§ गृह्णी ।
 प्रकुर्यात्तीर्थसंसेवां यस्मान्यस्तादृशी जनः¶ ॥
 सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि यत्नतः ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो यद्योक्तां गतिमाप्नुयात् ॥
 ऋणानि त्रीण्यपाकुर्यात्कुर्व्वन्वा तीर्थसेवनम् ॥ ।
 विधाय वृत्तिं पुत्राणां भार्यां तेषु निधाय च ॥
 प्रायश्चित्तप्रसङ्गेन तीर्थमाहात्म्यमीरितम् ।
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते** ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे तीर्थमाहात्म्यं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

* जन्मान्तरगतैः कृतमिति B. एतत्पादद्वयं F पुस्तके नास्ति । † फलदमिति
 B and F. ‡ विपुत्र इति B. § पापहरः इति B. जायावर इति F. ¶ ये चान्ये
 सुदृष्टा जनाः इति B, E, F and H. ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य कुर्यादिति B.
 ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य कुर्याद्वा इति F. ** मुच्यते सर्व्वपापकैरिति B and F.

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतदाकर्ण्य विज्ञानं नारायणमुखेरितम् ।
कूर्मरूपधरं देवं पप्रच्छुर्मुनयः प्रभुम् ॥

मुनय ऊचुः ।

कथितो भवता धर्मोः* मोक्षज्ञानं सविस्तरम् ।
लोकानां सर्गविस्तारो वंशो मन्वन्तराणि च ॥
इदानीं देवदेवेश प्रलयं वक्तुमर्हसि† ।
भूतानां भूतभव्येश यथापूर्वं त्वयोदितम् ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं भगवान् कूर्मरूपपृष्ठम् ।
व्याजहार महायोगी भूतानां प्रतिसञ्चरम्‡ ॥

कूर्म उवाच ।

नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतोऽत्यन्तिकस्तथा§ ।
चतुर्थायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥
योऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्रिहृत् ।
नित्यः सङ्कीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
ब्रह्मनैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।

* कथिता भवता धर्मोः इति B and E. † प्रतिसर्गमिदानीं नो वक्तुमर्हसि माधव इति B. इदानीं प्रतिसर्गात्वा वक्तुमर्हसि माधवेति E. ‡ प्रतिसञ्चरम्—
षाकानि पुनःसंघट्टम् प्रतिसञ्चारमित्यर्थः । § प्राकृतात्यन्तिको मतः इति B.

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥
 महदायं विशेषान्तं यदा संयाति सङ्ख्यम् ।
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रीक्षो योगिनः परमात्मनि ।
 प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्हिजैः ॥
 आत्यन्तिकस्तुः कथितः प्रलयो ज्ञानसाधनः† ।
 नैमित्तिकमिदानीं वः कथयिष्येः समासतः ॥
 चतुर्व्यूहसहस्रान्ते‡ सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
 स्वात्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुम्यतिपेदे प्रजापतिः ॥
 ततोऽभवत्त्वनादृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी ।
 भूतक्षयकरी घंरा सर्वभूतक्षयङ्करी ॥
 ततां यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीपते ।
 तानि चाग्रे प्रलयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
 समरश्मिरथां भूत्वा समुत्तिष्ठन्दिवाकरः ।
 असञ्चारश्मिर्भवति पिबन्नभो गभस्तिभिः ॥
 तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे ।
 तेनाहारेण ता दीप्त्वा सप्तसूर्या भवन्त्युतगा ॥
 ततस्ते रश्मयः सप्त शोषयित्वा चतुर्दिशम्॥ ।
 चतुर्लोकमिमं** सर्वं दहन्ति शिखिनो यथा ॥

* आत्यन्तिकश्चेति B. † लयसाधनः इति B. ‡ कौत्सयिष्ये इति B. § चतु-
 र्गसहस्रान्ते इति B and F. ॥ भवन्ति हि इति B and F. ॥ सूर्या भूत्वा चतु-
 र्दिशेति B. ** चतुर्लोकमिममिति A and F.

व्याप्नुवन्तश्च ते दीप्ताः* जर्हृश्चाधः स्वरश्मिभिः† ।
 दीप्यन्ते भास्कराः सप्त बुगान्ताग्निप्रदीपिताः‡ ॥
 ते सूर्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।
 खं समावृत्य तिष्ठन्ति प्रदहन्तो§ वसुन्धराम् ॥
 ततुस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।
 साद्रिणानद्यर्षवहीपा निक्षेहा सम्प्रपद्यते ॥
 दीप्ताभिः सन्तताभिश्च रश्मिभिर्वै** समन्ततः ।
 अधश्चीर्हृश्च खन्नाभिस्त्रिर्व्यक् चैव समावृतम्†† ॥
 सूर्याग्निना प्रसृष्टानां‡‡ संसृष्टानां परस्परम् ।
 एकत्वसुपयाताना§§मेकज्वालं भवत्युत ॥
 सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली ।
 चतुर्लोकमिमं सर्व्वं निर्हृत्वाश्च तेजसाशाशा ॥
 ततः प्रलीने सर्व्वस्मिञ्जङ्गमे स्वावरे तथा ।
 निर्घृत्वा निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठा प्रकाशते ॥
 अम्बरीष इवाभाति||| सर्व्वमापूरितं जगत् ।
 सर्व्वमेव तदर्चिर्वै*** पूर्णं जाज्वल्यते पुनः ॥

* तौत्रा इति B and F. † च रश्मिभिरिति B and F. ‡ प्रतापिन इति B.
 प्रतापिता इति E, G and H. § निर्दहन् इति B and F. प्रकापिता इति F.
 ¶ यातीति A. ॥ सम्प्रपद्यतेति B and F. ** सर्वाचभिः प्रदीपाभिः सन्तताभि-
 रिति B and F. †† एतत्पादद्वयं B पुलके न दृश्यते । †‡ प्रतापानामिति B.
 सूर्यादीनां प्रसृष्टानामिति F. §§ एकत्वसुपयातानामिति B and F. ¶¶ निर्दह-
 व्याप्ततेजसेति B. निहृत्वाश्च स्वतेजसा इति F. ||| अम्बरीषनिवाभातीति B and F.
 *** सर्व्वमेतत्तदर्चिर्भिरिति B and F.

घाताले यानि सत्त्वानि* महोदधिगतानि च ।
 ततस्तानि† प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च‡ ॥
 हीपांश्च पर्वतांश्चैव वर्षांश्च महोदधीन् ।
 तान् सर्वान् भस्मसाक्षत्रे सप्तात्मा पावकः प्रभुः ॥
 समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च आपः शुष्काश्च सर्वशः ।
 पिवन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलन् ॥
 ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्लम्य मह्यंस्तथा ।
 लोकान्दहति‡ दीप्तात्मा भारतेयो विलुम्भितः॥
 स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशीभयत् ॥
 अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्ध्वं दहियति** ॥
 योजनानां शतानीह सहस्राश्चयुतानि च ।
 उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वज्रैः संवर्त्तकस्य तु†† ॥
 गन्धर्वींश्च पिशाचांश्च सयत्तीरगराक्षसान् ।
 तदा दहत्वसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः‡‡ ॥
 भूर्लोकश्च भुवर्लोकं महर्लोकं तथैव च§§ ।
 दहेदशेषकालाग्निः कालाविष्टतनुः॥॥ स्वयम् ॥
 व्याप्तेष्वेतेषु ॥॥ लोकेषु तिर्यगूर्ध्वमथान्निना ।

* तीर्षान्तीति B. † तत्र तानीति B. ‡ वै इति B. अतः परं शीकर्थं B
 पुस्तके नास्ति । § आकान्दहतीति B. ॥ रुद्रतेजोविलुम्भित इति B and F.
 ॥ अशीभयदिति F and H. ** भक्षयति । इडागम आर्षः । †† ह्यीति B. तु इति
 F and H. †† प्रचोदित इति B and F. §§ स्वर्लोकश्च तथा परमिति B.
 स्वर्लोकश्च तथा मह इति F. ॥॥ काको विचरतगुरिति B. ॥॥ व्याप्तेषु तेषु इति B
 and F.

तत्तेजः समनुप्राप्य क्षत्त्रं जगदिदं ग्रनेः ।
 अतो गूढमिदं* सर्वं तदेवैकमकाशते† ॥
 ततो गजकुलाकारास्तडिभिः‡ समलङ्कृताः ।
 उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्षाका घनाः ॥
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्सुदसन्निभाः ।
 धूम्रवर्षा§स्तथा केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥
 केचिद्भासभवर्षासु साधारसनिभाः परे¶ ।
 शङ्कुन्दनिभाषान्धे जात्यन्ननिभास्तथा॥ ॥
 मनःशिलाभास परे** कपोतसदृशाः परे ।
 इन्द्रगोपनिभाः केचिद्हरितामनिभास्तथा†† ॥
 इन्द्रचापनिभाः‡‡ केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥
 केचित्पर्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 कूटाङ्गार§§निभाषान्धे केचिन्नीनकुलोदृष्टाः ॥
 बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
 तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
 ततस्ते जलदा घोरा राविषो भास्करात्मजाः ।

* अथीगूढमिति B. चम्बरीकनिभमिति F. † तदा वैकम्यकाशयैदिति B.
 ‡ गजकुलोपमादाः सन्ति तैः इति B. गजकुलोपमादाः भक्तिहरिति F. § धूम्रवर्षा इति
 E, F and H. ¶ तथा इति B. ॥ जात्यान्ननिभाः परे इति B. ७७ मनःशिला-
 भासन्धे चेति B. मनःशिलाभासपरं इति F. †† इदं पादद्वयं F पुस्तके नास्ति । इन्द्रः
 पूर्वनिदमचिर्क F पुस्तके दृश्यते—केचिद्गजावर्षाभासषान्धे घोरसनिभाः । तथा चम्बूर-
 वर्षाच भिन्नान्ननिभास्तथा ॥ †† काकावृकनिभाः इति B. §§ कूटाङ्गारंति B and F.

सप्तधा संवृतात्मानं तमग्निं शमयेत्पुनः* ॥
 ततस्ते जलदा वर्षं सुषन्तीह महीषवत् ।
 सुघोरमशिवं वर्षं नाशयन्ति च† पावकम् ॥
 अतिवृष्टः‡ स्तदात्वर्यमभसा पूर्यते जगत् ।
 अद्रिस्तेऽभोऽभिभूतत्वान्तदग्निः§ प्रविशत्यपः ॥
 नष्टे चान्नी वर्षशतैः पयोदाः चयसम्भवाः¶ ॥
 ज्ञावयन्ती जगत्सर्वं॥ महाजलपरिस्त्रवैः ॥
 धाराभिः पूरयन्तीदं नोद्यमानाः** स्रवन्भुवा ।
 अत्यन्तसलिलीघास्तु वेसा इव महीदधेः†† ॥
 साद्रिहीपा‡‡ ततः पृथ्वी जलैः सञ्छाद्यते शनैः ।
 आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमन्त्रेषु तिष्ठति ।
 पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
 ततः समुद्राः स्वां विलामतिक्रान्तास्तु§§ क्लृप्तशः ।
 पर्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्यावरजङ्गमे ।
 योगनिद्रां समास्थाय श्रेते देवः प्रजापतिः¶¶ ॥
 चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्भूनीषिणः||| ।

* ततः इति B. एकवचनसार्धम् । शमयत्युत इति F. † नेति A and F.

‡ प्रवृष्टैरिति B. प्रवृष्टैरिति F. § तेजोऽभिभूतात्मा तदाद्रिरिति B. अद्रितेजो-
 ऽभिभूतत्वान्तदापिः प्रविशत्यपः इति F. ¶ पचसम्भवा इति B. ॥ ज्ञावयन्तीऽथ भुवन-
 क्षिति B. ** मेघमाला इति B. †† अत्यन्तसलिलीघेष परिस्त्राव्य दिशो दम् इति B.
 ‡‡ सात्विहीपा इति B. §§ क्लृप्ताश्च इति E and H. ¶¶ जगत्पतिरिति B.
 ||| महर्षय इति B.

वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तर ईरितः ॥
 असंख्यातास्तथा* कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवान्महाः ।
 कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
 सात्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।
 तामस्येषु हरस्तीक्ष्ण† राजस्येषु प्रजापतेः ॥
 योऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्विको मतः‡ ।
 अन्ये च सात्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ॥
 ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा ते योगिनः परम्§ ।
 आराध्य तच्च गिरिशं यान्ति तत्परमम्भद्रम् ॥
 सोऽहन्तत्त्वं समाख्याय मायी मायामयां॥ स्वयम् ।
 एकार्णवे जगत्पञ्चिन्योगनिद्रां व्रजामि तु ॥
 मां पश्यन्ति महात्मानः सप्तकालेः॥ महर्षयः ।
 जनलोके वर्त्तमानास्तापसा॥ योगचक्षुषा ॥
 अहं पुराणः पुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः ।
 सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः‡‡ सहस्रपात् ।
 मन्वोऽहं ब्राह्मणाः§§ गावः कुयोऽथ समिधो ह्यहम् ।

* तदिति B. † शिवस्तीक्ष्णमिति B. ‡ एतत्पादार्थं B पुरुषे नास्ति । § तेष्वथ
 योगिनः इति B. तेषु च योगिन इति F. ¶ मत्त्वमिति B, F and G. ॥ माया-
 मयौमिति H. मायामयमिति F. ** सप्तकालमिति G. मां पश्यन्ति महात्मानः
 सुप्तं कालविपर्यये इति F. †† तपसेति B and F. ‡‡ सहस्रांशुमिति B. सह-
 सांशुः सहस्रहमिति F. §§ मन्वोऽपि ब्राह्मणः इति B. मैत्राघ्नब्राह्मणा इति F.

प्रीक्षणीयं स्वयञ्चैव सीमो व्रतमथास्मरहम् ॥
 संवर्त्तको महानात्मा† पवित्रं परमं यशः ।
 मेधाप्यहङ्गं प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्राह्मणो मुखम् ॥
 अनन्तस्तारको योगी गतिर्गतिमतां वरः ।
 हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः ॥
 वैश्वन्नः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथावृतम् ।
 माता पिता महादेवी‡ मत्तो ह्यन्यो न विद्यते ॥
 आदित्यवर्षो भुवनस्य गोप्ता
 नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः ।
 तं पश्यन्ते॥ यतयो योगनिष्ठा
 ज्ञात्वात्मानं मम तत्त्वं ब्रजन्ति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

* प्रीक्षणीयं च स्वयञ्चैव सीमो व्रतमिति B and F. † महात्माहमिति F and G.
 ‡ वेदवेद्यमिति B and F. § महादेव्यः इति F. ॥ पश्यन्ते इति चार्धमात्मनेपदम् ।
 मां पश्यन्तीति B and F. ॥ ज्ञात्वात्मानमश्नतत्वं ब्रजन्तीति B. अश्नतं त्वां ब्रजन्ति-
 इति F.

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
 प्राकृतं तत्समासेन* मृणुध्वङ्गदतो मम ॥
 गते परार्धद्वितये काले लोकप्रकाशनः ।
 काष्ठाग्निर्भस्मसात्कृत् चरते चाखिलं जगत् ॥
 स्वात्मन्यात्मानमावेश्यः‡ भूत्वा देवो महेश्वरः ।
 दहेद्दशैषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
 तमाविश्य महादेवो भगवात्कीललाङ्घितः ।
 करोति लोकसंहारं भीषणं रूपमाश्रितः ॥
 प्रविश्य मण्डलं सौरङ्गत्वाऽसौ बहुधा पुनः ।
 निर्दहत्यखिलं लोकं समसमित्स्वरूपघृक् ॥
 स दग्ध्वा सकलं विश्वमस्तं§ ब्रह्माशिरो महत् ।
 देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकम् ॥
 दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
 एषा॥ सा साक्षिणी शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
 शिरःकपालैर्देवानाङ्गतस्त्रग्वरभूषणः ।
 आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन्व्योममण्डलम् ॥

* प्राकृतं हि समासेवेति B. प्राकृतं वः इति F. † करोति निखिलां मनुमिति
 B and F. ‡ स्वात्मन्यात्मानमावेश्येति G and H. § सप्तमस्वमिति B. कील-
 लमिति F. ॥ अखिलदाहकः इति B and F. ॥ एषा इति B and F.

सहस्रनयनी देवः सहस्राक्ष इतीश्वरः* ।
 सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्धिशंखाभुजः ॥
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
 त्रिशूलकृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
 पीत्वा तत्परमानन्दं† प्रभूतममृतं स्वयमम्‡ ।
 करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥
 पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्तुः परममङ्गलम्§ ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
 स भुक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकघृक् ॥
 ज्योतिः॥स्वभावं भगवान्दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
 संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मा विष्णुः पिनाकघृक्** ।
 गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
 स वारि तत्त्वं सगुणह्रसते हृद्यवाहनः ।
 तेजः स्वगुणसंयुक्तं†† वायौ संयाति सङ्घयम् ॥
 आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ॥
 भूतादौ च तथाकाशे‡‡ लीयते गुणसंयुतः§§ ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसेषु॥ यान्ति सङ्घयम् ॥

* सहस्राकृतिरीश्वर इति B and F. † परमानन्दः इति B. ‡ स्वकृत्तिव B.
 चिबमिति F. § परममङ्गलेति B and F. ॥ संयुक्ता इति B. आर्धः प्रयोगः ।
 ॥ जालीति B. यालीति E, F and H. ** ब्रह्मविष्णुपिनाकिनु इति B and F.
 †† तेजसं गुणसंयुक्तमिति B. तेजसु गुणसंयुक्तमिति F. ‡‡ तथाकाशमिति B.
 §§ गुणसंयुतमिति B. ॥ ॥ तेजासीति B.

वैकारिको देवगणैः* प्रलयं याति† सत्तमाः ‡
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलये व्रजित् ॥
 महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितीजसम् § ।
 प्रव्यक्तज्ञगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् ॥
 एवं संहृत्य भूतानि॥ तत्त्वानि च महेश्वरः ।
 वियोजयति चान्योऽन्य॥अधानं पुरुषम्परम् ॥
 अधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
 महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते स्वयः ॥
 गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
 प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ॥
 कूटस्थश्चिन्मयोः* छात्मा केवलं† पञ्चविंशकः ।
 गीयते मुनिभिः साक्षी महानेक‡ पितामहः ।
 एवं संहारशक्तिश्च § शक्तिर्माहेश्वरी भ्रुवाणा ॥
 प्रधानाद्यं विशेषान्तं देहे रुद्र || इति श्रुतिः ।
 योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
 आत्यन्तिकश्चैव स्वयं विदधातीह शङ्करः ।
 इत्येष भगवानुद्रः संहारं कुरुते वशी ।

* वैकारिके देवगणा इति B. † यानीति B. ‡ अतः परं B पुनके -- वैकारि-
 कसौत्रस्य भूतादिचेति सत्तमाः -- इत्यधिकं दृश्यते । § अतितेजसमिति B and F.
 ॥ भूतादिरिति B. ॥ वियोजयत्ययोऽन्यान्यमिति B. * कूटस्थ चिन्मय इति §,
 B and H. † केवलः इति B. ‡ महानेकः इति B and F. § संहार-
 करणीति B and F. ॥ ग गृभेति B. || ददृद्र इति B and F.

स्थापिका* मोहिनी शक्तिर्नारायण इति श्रुतिः ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान्मगत्सदात्मकम् ।
 सृजदशेषं प्रकृतस्तन्मयः पञ्चविंशकः ॥
 दुर्बलाः† सर्वगाः‡ शान्ताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ।
 शक्तयो ब्रह्मविष्णुश्रीशुभ्रुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
 सर्वेश्वराः सर्वबन्धाः§ शाश्वतानन्तभोगिनः ।
 एकमेवाक्षरं तत्त्वं पुम्प्रधानेश्वरात्मकम् ॥
 अन्याश्च शक्तयो दिव्यास्तत्र सन्ति ॥ सहस्रशः ।
 इत्येते॥ विविधैर्यज्ञैः शक्त्यादित्वाद्यो*†‡मराः ॥
 एकैकस्याः†† सहस्राणि देहानां वै शतानि च ।
 कथ्यन्ते चैव‡‡ महात्म्याच्छक्तिरेकैव निर्गुणा ॥
 तां शक्तिं स्वयमाख्याय§§ स्वयं देवो महेश्वरः ।
 करोति विविधान्देहाग्दृश्यते ॥ चैव लीलया ॥
 इज्यते सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणैर्वेदेवादिभिः ।
 सर्वकामप्रदो रुद्र इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥
 सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

* स्थापिकेति B. स्थापिता इति F. † सर्वतः सर्वगः शान्तः स्वात्मन्येव व्यवस्थित इति F. ‡ सर्वज्ञाः सर्वगाः इति G. § वन्धा इति E, F and H. ॥ दिव्याः सन्ति तत्र इति B. ॥ इज्यन्ते इति B. इज्यन्ते इति E, G and H. इत्यंते इति F. *† शक्तादित्वाद्यः इति B, E and F. †† एकैकस्य इति B and F. ‡‡ देवेति B. §§ तां तां शक्तिं समाधायेति B. तां स्वशक्तिं समाख्यायेति G. इनां शक्तिं समाख्याय इति F. ॥ ॥ इत्यंते इति B and F.

प्राधान्येन स्मृता देवाः शक्तयः परमात्मनः ।
 आभ्यः परस्ताद्भवान् परमात्मा सनातनः ।
 गीयते सर्व्वमायात्मा* शूलपाणिर्महेश्वरः ॥
 एकमेके† वदन्त्यग्निं नारायणमथापरे ।
 इन्द्रमेके परे प्राणः‡ ब्रह्माणमपरे जगुः ॥
 ब्रह्मविष्णुग्निरुषाः सर्व्वे देवास्तद्यर्षयः ।
 एकस्यैवाथ रुद्रस्य मेदास्ते परिकीर्त्तिताः ॥
 यं यं भेदं§ समाश्रित्य यजन्ति परमेश्वरम् ।
 तत्तद्रूपं समास्थाय प्रददाति फलं शिवः ॥
 तस्मादेकतरं भेदं समाश्रित्वापि श्रायतम् ।
 आराधयन्महादेवं याति तत्परमं पदम् ॥
 किन्तु देवं महादेवं सर्व्वशक्तिं सनातनम् ।
 आराधयेह॥ गिरिशं सगुणं वाथ निर्गुणम् ॥
 मया प्रोक्तो हि भवतां योगः प्रागेव निर्गुणः ।
 आरुरुक्षुस्तु सगुणं पूजयेत्परमेश्वरम् ॥
 पिनाकिनं चिनयनं जटिलङ्घतिवाससम् ।
 रुक्माभं वा सहस्रार्काञ्चिन्तयेद्देदिकी** श्रुतिः ॥
 एष योगः समुद्दिष्टः सवीजो मुनिपुङ्गवाः†† ।

* सर्व्वब्रह्मात्मा इति B and F. † एकमेकमिति E. एकमेकमिति F. एकमेक-
 मिति H. ‡ विप्राः इति B. § देवमिति B. ¶ तत्तद्रूपमित्यारभ्य चतुर्दश पाठ्याः
 A, E, H पुस्तकेषु न दृश्यन्ते । ॥ आराधयै इति F. ** पञ्चाक्षरस्य रुक्माभं
 चिनयेद्देदिकीति B and F. †† मुनिसत्तमा इति B.

अत्राप्यशक्तेऽथ हरं विश्वं* ब्रह्माणमर्चयेत् ॥
 अथ वेदसमर्थः स्वास्तत्रापि मुनिपुङ्गवाः ।
 ततो वायुमिश्रक्रादीन् पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
 तस्मात्सर्वान् परित्यज्य देवान् ब्रह्मपुरोगमान् ।
 आराधयेद्दिरूपासमादिमध्यान्तसंस्थितम् ॥
 भक्तियोगसमायुक्तः स्वकर्म्मनिरतः† शुचिः ।
 तादृशं रूपमास्थाय आसाद्यात्यन्तिकं शिवम् ॥
 एष योगः समुद्दिष्टः सवीजोऽत्यन्तभावनः ।
 यथाविधि प्रकुर्व्याणः प्राप्नुयादैश्वरम्यदम् ॥
 द्वे‡ चान्ये भावने शुद्धे प्रागुक्ते भवतामिह ।
 अद्यापि§ कथितो योगो निर्वीजश्च सवीजकः ॥
 ज्ञानं तदुक्तं निर्वीजं पूर्वं हि भवतां मया ।
 विष्णुं रुद्रं विरञ्चञ्चणं सवीजे साधयेद्बुधः ॥
 अथ वायादिकान्देवान्तत्परो नियतात्मवान्॥ ।
 पूजयेत्पुरुषं विष्णुं चतुर्मूर्त्तिधरं हरिम्** ॥
 अनादिनिधनं देवं वासुदेवं सनातनम् ।
 नारायणं जगद्योनिमाकाशं परमम्यदम् ॥
 तन्निष्कधारी नियतं यद्युक्तस्तदुपाश्रयः†† ॥

* विश्वमिति B and C. † स्वकर्म्मनिरत इति B and C. ‡ ये इति B.
 विष्णवे भावने शुद्धे इति C. § अत्रापिति B and C. ¶ विरिञ्चिं वा इति B.
 ॥ संयतेन्द्रियः इति B. ** हरमिति A, E and H. इतः पूर्वं पादद्वयं C पुस्तके
 नास्ति । †† तद्वक्तृसदपाश्रय इति B. नियतसद्वक्तृसदपाश्रय इति C.

एष एव विधिर्वा स्वभावने चान्तिमे मतः* ॥
 इत्येतत्कथितं ज्ञानं भावनासंश्रयस्मरम् ।
 इन्द्रयुक्त्वाय सुनये कथितं यन्मया पुरा† ॥
 अव्यक्तात्मकमेवेदं चेतनाचेतनं जगत् ।
 तद्दीक्षरं परं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥

सूत उवाच ।

एतावदुक्त्वा भगवान्विरराम जनार्दनः ।
 तद्दुर्बुनयो विष्णुं शुक्रेण‡ सह माधवम् ॥
 सुनयः§ जसुः ।
 नमस्ते कूर्मरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 नारायणाय विश्वाय वासुदेवाय ते नमः ॥
 नमो नमस्ते कृष्णाय गोविन्दाय च ते नमः॥ १ ॥
 माधवाय च ते नित्यं ॥ नमो यज्ञेश्वराय च ॥
 सहस्रशिरसे तुभ्यं सहस्राक्षाय ते नमः ।
 नमः सहस्रहस्ताय सहस्रचरणाय च ॥
 श्रीं नमो ज्ञानरूपाय विष्णवे परमात्मने** ।
 ज्ञानन्दाय नमस्तुभ्यं मायातीताय ते नमः ॥
 नमो गूढशरीराय निर्गुणाय नमोऽस्तु ते ।

* विधिर्ब्राह्मे- भावने चान्तिके मतः इति B and C. विधिर्ब्राह्मभावने इति G.

† प्रयुक्त्वाय कथितं सुनये यन्मया पुरेति B. ‡ शुक्रेणेति B, C, E and G.

§ अथय इति B. ॥ गोविन्दाय नमो नम इति B. ॥ माधवाय नमस्तुभ्यमिति B.

** परमात्मस्वरूपिणे इति B. परमायंस्वरूपिणे इति C.

पुत्राय पुराणाय सत्तामान्तरूपिणे ॥
 नमः सांख्याय योगाय केवलाय* नमोऽसु ते ।
 धर्मज्ञानाभिगम्याय निष्कलाय नमोऽसु ते† ॥
 नमस्ते योगतत्त्वाय‡ महायोगेश्वराय च ।
 परावराणां प्रभवे वेदवेद्याय ते नमः ॥
 नमो बुधाय शुद्धाय नमो युक्ताय हितवे ।
 नमो नमो नमस्तुभ्यं मायिने वेधसे नमः§ ॥
 नमोऽसु ते वराहाय नारसिंहाय ते नमः ।
 वामनाय नमस्तुभ्यं हृषीकेशाय ते नमः ॥
 स्वर्गापवर्गदानाय नमोऽप्रतिहृतात्मने॥
 नमो योगाधिगम्याय योगिने योगदायिने ॥
 देवानां पतये तुभ्यं देवार्त्तिशमनाय ते॥ ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन सर्वसंसारनाशनम् ॥
 अस्माभिर्विदितं ज्ञानं यज्ज्ञात्वाश्च्युतमश्रुते ।
 श्रुत्वाश्च विविधा धर्मा वंशा मन्वन्तराणि च ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च ब्रह्माण्डस्यास्य विस्तरः ।
 त्वं हि सर्वजगत्ताप्ती विश्वी नारायणः परः ।

* केवलाय इति B. एतत्पादचतुष्टयं B पुस्तके लोकावधारं दृश्यते । C पुस्तके
 तु एतत्पादचतुष्टयं नास्ति । † धर्मज्ञानाधिगम्याय निष्कलाय नमो नम इति B.
 ‡ श्रीमच्छास्त्र इति B and C. § नमो मायानिने तुभ्यं वेधसे च नमो नमः इति
 B and C. ¶ स्वर्गापवर्गदाने च नमोऽप्रतिहृताय इति B. ॥ इति B.

त्रातुमर्हस्यनन्तात्मा* त्वमेवं शरणङ्गताः† ॥

सूत उवाच ।

एतद्वः कथितं विप्रा भोगमोक्षप्रदायकम् ।

कौर्मिं पुराणमखिलं यज्जगाद् गदाधरः ॥

शुक्लिन् पुराणे लक्ष्म्यास्तु सन्भवः कथितः पुरा ।

मोहायाशेषभूतानां‡ वासुदेवेन योजितः§ ॥

प्रजापतीनां सर्गास्तु॥ वर्णधर्माश्च वृत्तयः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां यथावल्लक्षणं शुभम् ॥

पितामहस्य विष्णोश्च महेशस्य च धीमतः ।

एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च विशेषयोपवर्णितः ॥

भक्तानां लक्षणम्भीक्तं समाचारश्च भोजनम्॥ ।

वर्णाश्रमाणाङ्कयितं यथावदिह लक्षणम् ॥

आदिसर्गस्ततः** पश्चादण्डावरणसप्तकम् ।

हिरण्यगर्भः सर्गश्च कीर्त्तितो मुनिपुङ्गवाः ॥

कालसंख्याप्रकथनं माहात्म्यञ्चेत्परस्य च†† ॥

ब्रह्मणः‡‡ शयनश्चासु नामनिर्व्वचनं तथा ।

वराहवपुषो भूयो भूमेरुत्तरणं पुनः ॥

* अतन्तात्मनिति B. त्रातुमर्हसि नः सञ्चानिति C. † त्वमेव शरणं गतिरिति B.

‡ मोहाय सर्वभूतानामिति B. माहात्म्यं शेषभूतानामिति C. § योजनमिति B and

C. ¶ सर्गश्च इति B. सर्गस्तु इति C. ॥ श्रीभनः इति B and C. ** आदिस-

सर्वगतः इति B. †† तु इति B. ‡‡ ब्रह्मण इत्यारभ्य दश पादाः A, C, E, H

पुस्तकेषु न सन्ति ।

मुख्यादिसर्गकथनं मुनिसर्गंस्तथापरः ।
 व्याख्यातो रुद्रसर्गश्च ऋषिसर्गश्च तापसः ॥
 धर्मस्य च प्रजासर्गस्तामसात्पूर्वमेव तु ।
 ब्रह्मविष्णोर्विवादः स्यादन्तर्देहप्रवेशनम् ॥
 पद्मोद्भवत्वं देवस्य मोहस्तस्य च धीमतः ।*
 दर्शनञ्च महेशस्य माहात्म्यं विष्णुनेरितम् ॥
 दिव्यदृष्टिप्रदानञ्च ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 संस्तवो देवदेवस्य ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥
 प्रसादो गिरिशस्याथ वरदानं तथैव च ॥
 संवादोऽऽ विष्णुना सार्धं शङ्करस्य महात्मनः ॥
 वरदानं तथा पूर्वमन्तर्धानं पिनाकिनः ।
 वधश्च कथितो विप्रा मंभुकैटभयोः पुराऽ ॥
 भवतारोऽथवा देवस्य ब्रह्मणो नाभिपङ्कजात् ।
 एकीभावश्च देवेन ब्रह्मणा कथितः पुरा ॥
 विमोहो** ब्रह्मणश्चाथ संज्ञानात्तु ॥† हरेस्ततः ।
 तपश्चरणमाख्यातं देवदेवस्य धीमतः ॥
 मातृर्भावो महेशस्य ललाटात्कथितस्ततः‡‡ ॥
 रुद्राणाङ्कथिता दृष्टिर्ब्रह्मणः प्रतिषेधनम् ।

* एतन्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । † वरदस्य ततः परमिति B. ‡ विवाद इति B.
 § वरमिति B. तथा इति C. ॥ भवतारोऽस्य इति B. ॥ देवस्य कथितस्तथेति B.
 देवस्य विष्णुना सह तस्य इति G. ** विमोह इत्यारथ्य पादद्वयं A, E, H.
 पुस्तकेषु नास्ति । †† त्रिषालाभ इति C. †† इतः पूर्वं पादचतुष्टयं C पुस्तके नास्ति ।

भृतिश्च * देवदेवस्य वरदानोपदेशकौण्ड ॥
 अन्तर्धानश्च देवस्य ‡ तपश्चर्याण्डजस्य च § ।
 दर्शनं देवदेवस्य नरनारीशरीरता ॥
 देव्या विभागकथनं देवदेवात्पिनाकिनः ।
 देव्याश्च ¶ पञ्चात्कथितं दक्षपुत्रीत्वमेव च ॥
 हिमवद्दुहित्वश्च देव्या याथात्म्यमेव ॥ च ।
 दर्शनं दिव्यरूपस्य विश्वरूपाक्षदर्शनम् * ॥
 नाम्नां सहस्रद्वयितं पित्रा हिमवता स्वयम् ।
 उपदेशो महादेव्या वरदानं तथैव च ॥
 भृग्व्यादीनां प्रजासर्गो राज्ञां वंशस्य विस्तरः ।
 प्राचेतसत्वं दक्षस्य दक्षयज्ञविमर्हनम् ¶ ॥
 दधीचस्य च यज्ञस्य विवादः कथितस्तदा ‡ ‡ ‡ ।
 ततश्च श्यापः कथितो मुनीनां मुनिपुङ्गवाः ॥
 रुद्रागतिः प्रसादश्च अन्तर्धानं पिनाकिनः ।
 पितामहोपदेशः स्यात् § § कीर्त्यते वै रणायणम् ॥
 दक्षस्य च ‡ ‡ ‡ प्रजासर्गः कश्यपस्य महात्मनः ।
 हिरण्यकशिपीर्नाशो हिरण्याक्षवधस्तथा ॥

* ततचेति B. भृतिश्च इति C. † वरदानोपदेशनमिति B. ‡ रुद्रस्य इति B
 and C. § तु इति B. ¶ देव्यास्तु इति B. ॥ माहात्म्यमेव च इति B and C.
 ** वैश्वरूपस्य दर्शनमिति B. विश्वरूपस्य दर्शनमिति C. †† विमर्हनमिति B.
 ‡‡ कथितकथिति B and C. §§ पितामहोपदेश इति B and C. ¶¶ रचयाम्य
 इति B. कीर्त्यते रचयाम्य इति C. ‡‡‡ तु इति B.

ततश्च श्रापः कथितो देवदारुवनौकसाम् ।
 नियहृत्वाभ्यकस्याथ गाणपत्यमनुत्तमम् ॥
 प्रह्लादनियहृत्वाथ बलेः संयमनत्वथ* ।
 वाणस्य नियहृत्वाथ प्रसादस्तस्य शूलिनः† ॥
 ऋषीणां वंशविस्तारो राज्ञां वंशाः प्रकीर्तितः ।
 वसुदेवात्ततो विश्वीरुत्पत्तिः स्वेच्छया हरेः ॥
 दर्शनस्योपमन्योर्वै तपश्चरणमेव च ।
 वरलाभो महादेवं दृष्ट्वा साय्बं त्रिलोचनम्‡ ।
 कैलासगमनश्चाथ निवासस्तस्य§ शार्ङ्गिणः ॥
 ततश्च कथ्यते भीतिहार्दवत्यां निवासिनाम् ।
 रक्षणाङ्गरुडेनाथ जित्वा शत्रून्महाबलान्¶ ॥
 नारदागमनश्चैव यात्रा चैव गरुत्मतः ।
 ततश्च कृष्णागमनं मुनीनामाश्रमस्ततः॥ ॥
 नैत्यकं** वासुदेवस्य शिवलिङ्गार्चनं तथा ।
 मार्कण्डेयस्य च मुनेः प्रभूः प्रीतस्ततः परम् ॥
 लिङ्गार्चननिमित्तञ्च लिङ्गस्यापि सलिङ्गिनः†† ॥
 बाघात्म्यकथनश्चाथ लिङ्गाद्वै भीतिरेव च‡‡ ॥

* संयमननवा इति B. + एतत्पादद्वयं B पुलके नास्ति । † सार्वविश्वविभक्तिमिति C.
 ‡ तथेति B, C, G and H. ¶ विधा शक्तिमहात्मना इति B. जिला शत्रून् महाब-
 लेति C. ॥ मुनीनामागतिस्ततः इति B and C. मुनीनामागल इति E. ** नैतिक-
 किति B. नैतिकमिति C and E. †† च लिङ्गिनः इति B and C. ‡‡ यथायै -
 कथितश्चाथ लिङ्गाविर्भावएव वेति B. सर्वैककथनश्चाथ लिङ्गाविर्भाव एव च इति C.

ब्रह्मविश्वोस्ताद्या मध्ये कीर्तिता मुनिपुङ्गवाः ।
 मोहस्तयोर्वैः कथितो गमनचोर्द्धतो ह्यधः ॥
 संस्तवो देवदेवस्य प्रसादः वरमेष्ठिनः ।
 अन्तर्दानञ्च लिङ्गस्य साम्योत्पत्तिस्ततः परम् ।
 कीर्तिता चानिरुहस्य समुत्पत्तिर्द्विजोत्तमाः ॥
 कण्ठस्य गमने बुद्धिर्दृषीषामामतिस्तथा ।
 अनुशासनञ्चः कण्ठेन वरदानं महात्मनः ॥
 गमनञ्चैव कण्ठस्य पार्थस्याप्यथ ॥ दर्शनम् ।
 कण्ठैपयनस्वीकृतं युग्मधर्माः समातनाः ॥
 अनुग्रहोऽथ पार्थस्य वाराणस्याङ्गतिस्ततः ।
 पाराशर्यस्य च मुनेर्व्यासस्वाङ्गतकर्मणः ।
 वाराणस्याच्च ॥ माहात्म्यं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥
 व्यासस्य तीर्थयात्रा च ॥ देव्याञ्चैवाथ दर्शनम् ।
 उदासनञ्च कथितं वरदानं तथैव च ॥
 प्रयागस्य च माहात्म्यञ्चैवापामथ कीर्तनम् ॥
 फलञ्च विपुलं ॥ विप्रा मार्कण्डेयस्य निर्गमः ॥
 भुवनानां स्वरूपञ्च ज्योतिषाञ्च निवेशनम् ।

० मोहस्तयोर् इति B and C. † ॥ अथः इति B and C. ‡ अनुशासनञ्च
 इति B. § महात्मनमिति B and C. ¶ पार्थस्यापि च इति B. ॥ वाराणस्याङ्ग
 इति B. * एव पादः B पुलके नास्ति । †† तीर्थयात्रा न व्यासस्य इति B.
 ‡‡ चराणां मुनिपुङ्गवाः इति B. §§ फलं मुनिपुत्रमिति B. ¶¶ एव पादः B
 पुस्तके नास्ति ।

कीर्त्तितश्चापि वर्षाणां* नदीनाञ्चैव निर्णयः ॥
 पर्वतानाञ्च कथनं स्थानानि च द्विवीकसाम् ।
 द्वीपानां प्रविभागश्च श्वेतद्वीपोपवर्णनम्† ॥
 शयनं केशवस्याथ माहात्म्यञ्च महात्मनः ।
 मन्वन्तराणाङ्कयनं विश्वोर्माहात्म्यमेव च ॥
 वेदशाखाप्रणयनं व्यासानाङ्कयनं ततः‡ ॥
 अवेदस्य च वेदस्य कथितं मुनिपुङ्गवाः ॥
 योगेश्वराणाञ्च कथा शिष्याणाञ्चाथ कीर्त्तनम्§ ॥
 गीताञ्च विविधा गुह्या ईश्वरस्याथ कीर्त्तिताः॥ ॥
 वर्षाश्रमाणामाचाराः॥ प्रायश्चित्तविधिस्ततः ।
 कपालित्वञ्च रुद्रस्य भिक्षाचरणमेव च ॥
 पतिव्रतानामाख्यानं** तीर्थानाञ्च विनिर्णयः ।
 तथा मङ्गलकस्याथ निग्रहः कीर्त्तितो द्विजाः ॥
 वधश्च कथितो विप्राः कालस्य च समासतः ।
 देवदाहवने शम्भोः प्रवेशो माधवस्य च ।
 दर्शनं षट्कुलीयानां देवदेवस्य धीमतः ।
 वरदानञ्च देवस्य नन्दने तु प्रकीर्त्तितम् ॥
 नैमित्तिकञ्च कथितः प्रतिसर्गस्ततः परम् ।

* कीर्त्तने चैव वर्षाणीति B and C. † श्वेतद्वीपस्य वर्णनमिति B. ‡ तथा
 इति B. एतन्वादर्थं B पुस्तके परवर्त्तिपादद्वयस्य पञ्चाप्युच्यते । § तथा शिष्याणाञ्चानु-
 कीर्त्तनमिति B. ॥ पुण्या ईश्वरस्यानुकीर्त्तिताः इति B. ॥ आचार इति B and C.
 ** पतिव्रतायाचाख्यानमिति B and C.

प्राकृतः प्रलयसार्द्धं सवीजी योग एव च* ॥
 एवं ज्ञात्वा पुराणस्य सङ्क्षेपङ्कीर्त्तयेत्तु यः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके† महीयते ॥
 एवमुक्त्वा त्रियं देवीमादाय पुरुषोत्तमः ।
 मून्यज्य कूर्मसंस्थानं प्रजगाम हरस्तदा‡ ॥
 देवाश्च सर्वे मुनयः स्वानि स्थानानि भेजिरे ।
 प्रणम्य पुरुषं विष्णुं गृहीत्वा ह्यमृतं द्विजाः ॥
 एतत्पुराणं सकलं भाषितकूर्मरूपिणा ।
 साक्षाद्देवाधिदेवेन॥ विष्णुना विश्वयोनिना ॥
 यः पठेत्सततं विप्रा नियमेन समासतः॥॥ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 लिखित्वा चैव यो दद्याद्देशाखे॥ कार्तिकेऽपि वा॥॥ ।
 विप्राय वेदविदुषे तस्य पुण्यं निबोधत ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।
 भुक्त्वा तु विपुलाभ्यर्च्यो भोगान्दिव्यान् सुशोभनान् ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो विप्राणां जायते कुले ।
 पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥

* मरीच्यायाश्च एव चेति B. † सद्रुलोके इति B. विष्णुलोके इति C. ‡ स्वस्थानञ्च
 जगाम इति B. स जगाम हरिः प्रभरति C. ॥ एतत्पुराणमसकलमिति B. पुरम-
 निति C. * ॥ देवादिदेवेनेति B and C. ॥॥ मर्त्यां नियमेन समासतः इति
 B and C. †† देशाखे मासि सुव्रतः इति B and C.

पठित्वाध्यायमेवैकं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 योऽर्थं विचारयेत्सम्यक् प्राप्नोति परमम्यदम् ॥
 अध्येतव्यमिदं मुख्यं विप्रैः पर्वणि पर्वणि ।
 श्रोतव्यञ्च द्विजश्रेष्ठा महापातकनाशनम् ॥
 एकतस्तु पुराणानि वेतिहासानि क्लृप्तयः ।
 एकत्र परमं वेदः मितदेवातिरिच्यते ॥
 इदं पुराणं सुक्तेकं नान्यत्साधनकं परम् ।
 यथावदत्र भगवान्देवो नारायणो हरिः ।
 कीर्त्तयेत् वा हि यथा विष्णुर्न तथाऽन्येषु सुव्रताः ॥
 ब्राह्मी पौराणिकी चैयं संहिता पापनाशनी ।
 अत्र तत्परमं ब्रह्म कीर्त्तयेत् हि यथार्थतः ॥
 तीर्थानां परमं तीर्थं तपसाञ्च परं तपः ।
 ज्ञानानां परमं ज्ञानं व्रतानां परमं व्रतम् ॥
 नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य च सन्निधौ ।
 योऽधीते चैव मोहात्मा स याति ॥ नरकान् बहून् ॥
 आदे वा देविकेः कार्यं आवशीयं द्विजातिभिः ।
 यज्जान्ते तु विशेषेण सर्वदोषविशोधनम् ॥

* पठित्वाध्यायने चैवेति B. पठित्वाध्यायमेवैकमिति C. † स प्राप्नोति परं
 म्यदमिति B and G. प्राप्नोति परमाह्वितिमिति C. ‡ वेदपरममिति B. § नास्त्वन्य-
 साधनमिति. B. चर्त्तयेत्पुस्तकान्तार्गा ज्ञानिनां मुख्यकामिनाम् । इदं पुराणं सुक्तेकं
 नास्त्वन्यसाधनं परमिति C. ¶ कथ्यते इति B. ॥ योऽधीते सप्तमो ज्ञात्मा प्रया-
 सीति B. योऽधीते चैव साहाय्यं स याति इति C. ** वैदिके इति B.

